Dr. V. Raghavan, M.A., Ph.d.,
Professor of Sanskrit (Retd.)
7, Srikrishnapuram Street,
Royapettah, Madras-600014.

THE KUPPUSWAMY SASTRI
RESEARCH INSTITUTE,
64, R.H. ROAD, MADRAS-4

महाकविशूद्रकविरचितं

मृच्छकटिकम्

नाम प्रकरणम्

Dr. V. Raghavan, M.A., Ph.d.,
Professor of Sanskrit (Retd.)
7, Srikrishnapuram Street,
Royapettah, Madras-600014.

Edited by

V. G. Paranjpe
M. A., LL. B., D. Litt. (Paris)
Professor of Sanskrit, Fergusson College, Poona

THE KUPPUSWAMY SASTRI
RESEARCH INSTITUTE,
14, R. H ROAD. MADRAS-4

PART I

Introduction, Text and Notes
with five Appendices

POONA

1937

Students' Edition :—Rupees three and annas eight

Library Edition :—Rupees four and annas eight

Printed by Lakshman Narayan Chapekar, at the Aryasamskṛti Press, 198 (17) Sadashiv Peth, Poona 2: and published by V. G. Paranjpe at Bunglow 2, Fergusson College, Poona 4.

Dr. V. Raghavan, M. A., Ph.D
Professor of S... t (Retd.)
7, Srikrishnapu... a St. et,
Royapettah, Madras-600014.

Dedicated to the Memory of

Sylvain Lévi

Ideal Scholar and Ideal Kalyāṇamitra

PREFACE

A substantial part of the Introduction, Notes and Appendices was published in 1909 in an edition of the Mṛcchakaṭika with his own commentary by Pandit Rangacharya Raddi, my teacher of Sanskrit. The book has been long out of print and I have to thank Pt. Raddi for permission to bring out my juvenile work in a revised form.

I have not collated any new Mss. for the text, but have used the critical apparatus of Godbole, and have adopted practically his text with modifications here and there, for which I have indicated my reasons.

In the Introduction I have briefly but fully discussed the much-debated problems of the date of S'ūdraka and the inter-relations of the Mṛcchakaṭika and the Cārudatta in the Trivandram S. Series, and have examined at length the claims of S'ūdraka to greatness as a dramatist. I hope also that much useful material will be found in the Notes and the Appendices, especially in those dealing with the ancient Indian theatre and the Prakrit dialects.

In printing the Prakrit text, with a view to avoid oversight of the stage directions while reading the Sanskrit renderings, the gap caused by a stage-direction is indicated every time by means of a fresh top figure.

I owe an apology for the long list of errata ; but it cannot be helped in poor and unbusiness-like India.

I have derived some benefit from Dr. Ryder's translation and my best thanks are due to him. It would be superfluous to acknowledge the debt I owe to the works of Godbole, Le'vi, and Winternitz and in a smaller measure but still very considerably, to those of Konow and Gawron'ski.

Dr. V. Raghavan, M.A., Ph.D.,
Professor of Sanskrit (Retd.)
7, Srikrishnapuram Street
Royapettah, Madras-600014.

INTRODUCTION

The author.

It has been the fate of almost all Sanskrit authors to remain, so far as their personal history is concerned, completely hidden from the view of posterity. The author of the Mṛcchakaṭika has had probably a worse fate than most of the Sanskrit dramatists with the possible exception of Bhāsa. We know at least this much of the S'ākuntala, that it was composed by an author, whose real or assumed name was Kālidāsa, of whom a few scraps of information are available, and whose personality can be fairly seen in the many works that he has left behind him. Ratnāvalī, Nāgānanda and Priyadars'ikā, which are attributed to king S'rīharṣa, and the question of the authorship of which is still undecided, have yet an advantage over the Mṛcchakaṭika inasmuch as we know at least when and in what environments they were written. Our knowledge of the author of the Mṛcchakaṭika, on the other hand, is nearly all derived from what is unquestionably an interpolation in the Prelude to the play, by a writer who does not seem to know much of the real author of the Mṛcchakaṭika and who merely incorporates into the body of the Prelude a description of the poet, gathered from the traditions prevailing in his own days. Stanzas 3-7 of the Prelude, in which the description occurs, do not, for instance, mention the country in which king S'ūdraka reigned or the dynasty to which he belonged. All the particulars given about his personal history are that he recovered his sight through the favour of S'iva, that

he performed the As'vamedha sacrifice, that he attained the age of a hundred years and ten days, and that having set his son on the throne he ascended the funeral pyre. Even these are such as tradition would ascribe to a monarch who has passed into the region of myths. One statement, moreover, in this description involves a slight contradiction. द्विजमुख्यतमः कविर्बभूव is a line which scarcely appears to be a description of a Ks'atriya and a king. St. 5 would, again, appear to be superfluous in view of St. 3, were it not for the additional statement that S'ūdraka was a king. The only conclusions, therefore, which we can draw from these stanzas are that the poet's name was S'ūdraka and that either he or his patron might have been a king ; and these too stand in need of verification.

Vāmana, in his Kāvyālaṁkārasūtravṛtti mentions S'ūdraka (III. 2.4) and cites (V. 1·3 and IV. 3·23) 'Yāsāṁ baliḥ' etc. (I.9) and 'Dyūtaṁ hi nāma' etc. (II.6[38]) from the Mṛcchakaṭika. As Vāmana is an old rhetorician belonging to the eighth century, we can say that stanzas 3-7, above referred to, may be relied on as regards the name of the poet. We may even venture to affirm it as a general rule that traditions about the authorship of a literary work are generally reliable. The really important question in this connection is whether the poet S'udraka was or was not a king. If the author of the play was a simple S'ūdraka and no king, and the interpolator has made him a king because the name S'ūdraka became gradually associated with a mythical monarch, we must rely on literary evidence alone for determining his date.

Let us first discuss the possibility of a historical king S'ūdraka being either the author or the author's patron.

Col. Wilford (Asiatic Researches IX.) has tried to establish on the strength of Purāṇic lists and a manuscript of the Kumārikā-khaṇḍa of the Skanda-purāṇa in his possession that there was a king S'ūdraka who reigned about 190 A. D. The chronological calculations of Col. Wilford based on the Purāṇic lists are absolutely mistaken and the S'ūdraka or S'ūraka of the Kumārikā-khaṇḍa is only a mythical figure and Carcitā, the capital where he reigned, and the dynasty to which he belonged are unknown quantities. Prof. Wilson relies on a tradition in the Dekkhan that S'ūdraka was one of the universal monarchs of India who reigned between Candragupta and Vikramāditya. His capital is not specified by the tradition, but the author of the Kāmandakī says that it was Ujjayinī. Now a universal monarch of India ought to leave some historical traces behind him ; if he has not, we have to say that he must belong to the same legendary category as the universal monarchs figuring in the Bṛhatkathā of Guṇādhya or the Kādambarī of Bāṇa or the S'ūdraka-kathā of Rāmila and Somila. There is just the possibility of the founder of the Andhrabhṛtya dynasty being called S'ūdraka, because that name appears among the Puraṇic variants of Simuka, the real founder. But if he had been the author, or indeed if any other powerful king had been the author, a more explicit reference to the country of his rule would have been the least thing to be expected in the Prologue. An even greater objection to Simuka being the author is that, as his date of accession according to the latest authorities on the subject is some time between 244 B. C. and 202 B. C. (Pargiter, DKA, pp. 38-42, Camb. H. I. p. 530n., V. Smith. p. 207), the developed state of the Prakrits and the references to the Bṛhatkathā in the Mk. would be in that case

inexplicable. Konow (Festschrift Kuhn, pp.108 ff.) wants to identify our S'ūdraka with the Ābhīra king S'ivadatta, referred to by Bhandarkar (Hist. of the Dek. p. 35), who destroyed the power of the Andhras about the middle of the 3rd century A. D. But his arguments are based on very slender evidence and the absence of a definite reference to the dynasty and capital of king S'ūdraka, the author of the Mk., in the Prologue of the play will always be an obstacle in the way of these identifications. Vikramāditya has been mentioned as the author of the famous stanza लिम्पतीव (Mk. I. 34), which has also been ascribed to Meṇṭha and Vikramāditya in the S'ārṅgadharapaddhati. This postulates the identity of S'ū. and Vikr., but also points to the great confusion which existed in the minds of the ancient authors in regard to ancient Indian chronology.

Date of the play

In default of proof for a historical king S'ūdraka who could be the author of the Mk., let us turn to the evidence that is available for fixing the date of the play. Vāmana's references to the Mk. and to S'ūdraka fix the lower limit of the date. They cannot be later than the 8th century. How much earlier S'ūdraka lived is, for want of decisive evidence, more or less, a casting of probabilities.

S'ūdraka and Bhāsa

The problem is further complicated by the views held by some of the most distinguished writers on Sanskrit literature such as Konow, Winternitz, Le'vi (before 1923), Keith, Mehendale, Belvalkar and Sukthankar about the Tri. plays ; for among them appears the Cārudatta, which has an evident resemblance with the Mk. All the thirteen plays have been ascribed by

Gaṇapatis'āstrī to Bhāsa, and it has been declared that the Mk. is a revised and enlarged version of the Cārudatta of Bhāsa.

I can only dispose of the Bhāsa-S'ūdraka problem in a summary manner. Prof. C. R. Deodhar in his brilliant paper[1] on the plays ascribed to Bhās has made it absolutely clear that there are several stylistic and other features common to all the thirteen Trivandram plays, which would mean that they are either the works of a common author or versions of old authors made by the same play-wright. It is not possible to believe that the same poet as conceived the plot of the Svapnavāsavadatta could have written such stuff as the Rāmāyaṇa and Mahābhārata plays or even the Avimāraka. Then again, although the Py. and Cā. disclose signs of real genius, that genius is of a different order from that which characterises the Sv. Le'vi[2] and Prof. Deodhar have also made it clear that the Trivandram Sv. could not be the same as that of Bhāsa, because it omits at least five passages from Bhāsa's work as it was known to Daṇḍin, Abhinavagupta, S'āradātanaya, Ramchandra and Guṇacandra (authors of the Nāṭyadarpaṇa) and Sāgaranandin, e. g. the following three passages :

(a) संचितपक्ष्मकपाटं नयनद्वारं स्वरूपतडनेन ।
उद्घाट्य सा प्रविष्टा हृदयगृहं मे नृपतनूजा॥quoted अभि०'sलोचन, p.152,

(b) पादाक्रान्तानि पुष्पाणि सोष्म चेदं शिलातलम् ।
नूनं काचिदिहासीना मां दृष्ट्वा सहसा गता ॥ quoted ना०द०,p.84

(c) सूत्रधारः (नेपथ्ये उत्सारणां श्रुत्वा पठति) अये कथं तपोवनेऽप्युत्सारणा । (विलोक्य) कथं मन्त्री यौगन्धरायणो वत्सराजस्य राज्यप्रत्यानयनं कर्तुकामः पद्मावतीयजनेनोत्सार्यते, quoted from नाटकलक्षणरत्नकोश of सागरनन्दी by

1. Originally contributed to ABI, VII. 29-61, VIII. 17-42, but also published in a revised form, Poona. 1927. References are to the latter.
2. J. A. 1923, pp. 199-217.

Le'vi, and passages corresponding to

(d) पद्मावत्या मुखं वीक्ष्य विशेषकविशेषितम् ।
जीवत्यावन्तिकेत्येतज्ज्ञातं भूमिभुजा यथा ॥ भावप्रकाशन of शार० p.339,

and (e) मृतेति प्रेत्य संगन्तुं यया मे मरणं मतम् ।
सैवावन्ती मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥ in काव्या. II. 240

A careful study of the Sv. cannot fail to give any one the idea that a beautiful thought or situation has been there conveyed in numerous places in an awkward and inartistic manner. It seems as though the painting of an old master had been repainted by a novice. The poetic style of Bhāsa as disclosed in the many stanzas of his that have been preserved in the anthologies confirms this same impression that the stanzas in the Trivandrum Sv. cannot be all his in their genuine form.

The Sv. has been often referred to by the Sankrit rhetoricians, but no other work of Bhāsa has ever been quoted from. Indeed, if the stanza of Rājas'ekhara[1]

भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावक : ॥

can have any meaning, it can be only this, that all other works of Bhāsa except the Sv. were believed in the tenth century to have been destroyed by fire.

The external features, again, that are common to the thirteen plays are to be found in some of the other plays of Keral.[2] These plays belong to the repertoire of the Chakyars, who are a caste of actors learned in Sanskrit, and who even now give performances of portions and single acts of Sanskrit plays with a good deal of improvised padding in Malyalam.[3]

We cannot help coming to the conclusion that the

---

१ सूक्तिमुक्तावलि, quoted in सुभाषितावलि.

2 Deodhar, pp. 42-43, Barnett, JRAS, 1919, pp. 283-284.

3 Pisharoti BSOS, III, 640-41; Menon, ABI, VIII. 432.

Trivandrum plays embody the writings of a relatively modern playwright, and stage-versions by the same hand of a few of the older plays, viz. the Sv., Py., and Cā., possibly also Am. We ought to feel grateful to this playwright for having preserved for us the entire plot and possibly a substantial part of the play itself of the famous Sv. of Bhāsa; but it is out of question to accept either the Sv. or any other of the Trivandrum plays as an authentic work of Bhāsa.

But let us now turn to the Cāru. in particular. Is it a fragment or is it intended to be a complete work? Towards the end of the play occurs the following :—

Vasanta. :—Look here, girl, wide awake, I have been all this time seeing a dream.

Servant :—I feel so happy. It has been an Amṛtāṅka play for me.

Vasanta. :—Come, let us go with this ornament to the noble Cārudatta on a mission of love.

Servant :—Yes, madam, and here also rises a storm which is an ally of maidens that go forth to meet their lovers.

Vasanta. :—Now, wench, do not lengthen it out.

Servant :—Come along ! (*Exeunt*)

This can only mean one thing. The playwright wants to round off the stage-version that he has produced. The storm to be represented in the next Act has been deliberately mentioned and the audience has been told with some self-complacency that the play will not proceed farther. Through one of the characters in the play the poet is pleased to call it a dream and through another an Amṛtāṅka play. The Amṛtāṅka was apparently a well-known scene from a

1. None of the Tri. plays exceed 86 pages; कर्णभार is of 15 pp. only.

popular play. In the Bhāṇa Padmaprabhṛtaka attributed to S'ūdraka occurs a similar remark : साधु भोः। अमृताङ्को नाटकाङ्कः संवृत्तः.[1] One of the Acts of the Pratijñā was likewise represented singly and was called the Mantrāṅka.[2] The Cā. is likened to an अमृताङ्क as a joyous scene.

The Cārudatta is clearly a curtailed stage-version of the Mk.

In support of my contention that the Cā. cannot be an independent play I shall mention now a few select passages from act I of Cā where the sense is either inconsistent with other statements in the play, or with propriety, or otherwise incongruous, which would point out to an inferior playwright working with material to which he cannot do justice.

(*a*) The Naṭī plays a joke with the Sūtradhāra and for that purpose she expresses her joy at his coming; she was eagerly waiting for him, she says, mentions the dishes that he is to expect, and then says that it was all to be found in the market. When the Sūtradhāra is angry, she says, 'Don't be afraid; everything will be ready in a short while.' The preparations for the joke are too elaborate and the result is banal (pp. 3, 4).

(*b*) The Sūtradhāra asks the Naṭī what vow she has adopted. 'It is the Worthy-husband.' 'In the life hereafter, I suppose ? 'Yes.' And nothing comes out of it. Further, 'Who told you to adopt the fast ?' 'Cūrṇagoṣṭha.' 'Well-done, Cūrṇagoṣṭha!' What is the propriety of all this ?

(*c*) Viṭa, who condemns S'akāra in strong terms, but

1 पद्मप्राभृतक, quoted by Deodhar, p. 36.

2 Preface of Gaṇapati S'āstrī to Pr.

at the same time gives a pedantic definition of a S'akāra (I.16), who gives a hint to Vasantasenā that her flowers and ornaments are betraying her (I.18), who makes handsome amends for the affront to Cārudatta's maid-servant (p. 23) and who plays a glowing tribute to Cāru.'s virtues, threatens Vasantasenā with death (St. 13 and 14) and seizes Cāru.'s maid by her hair and hands her over to S'akāra (p. 21). 'Don't allow her to escape,' he bids him. How can he be both a gentleman and a cad ?

(*d*) When seized, Cāru.'s maid kicks at S'akāra and asks Maitreya, 'Noble sir, is it an affront or insolence ? Maitreya exclaims, 'Now this won't do !' but is cowed down dy the sight of armed men (p 22).

(*e*) Vasantasenā gets iuto Cāru.'s house ; the latter addresses her as a servant ; she is glad and says, 'I am saved !'

(*f*) Cāru., mistaking Vasanta for his maid, throws his shawl on her, for the evening is windy. 'Get in' (प्रवेश्यताम्), he says. Cārudatta has given her no other orders, and yet (p. 29) he says that he has treated her unwittingly as a servant.

(*g*) When the lamp is brought and V. could see Cāru.'s face, 'O ! this is the man' she says, 'for whom I maintain life in a body which can be noticed only by its breathing.'

(*h*) The playwright's sense of humour is further to be noticed in the following : while V. is entering Cāru.'s house, she, assures herself, 'I need not be afraid of loss of honour here' (p. 20). S'akāra proposes to cut off Radanikā's head and then to kill her (21). Maitreya cannot bear to see Cā. and V. apologising to each other. He, therefore, offers his apologies to Radanikā (29). The moon is likened to moistened dates in an otherwise

beautiful stanza (l. 29). The Ceṭa washes the feet and also the mouth of Maitreya (p. 52 in act III).

I shall just mention some of the glaring incongruities of the following three acts. That the scene of the play is laid at Ujjayinī is only incidentally noticed at p.39. किं सो दरिद्दो (p. 41) is premature. In the simile between a man singing and a woman reciting (p. 50) the singing and reciting are not qualified and the point of comparison is not explained at all. At the सानुक्रोशतया on p. 54 the reader has to explain with Maitreya 'इह वि साणुक्कासदा ?' (Cf. साणुक्कोसो त्ति Sv. p.22). After the theft Maitreya has a fit of gaiety: 'Good news, Carudatta.' 'Is V. come ?' 'No, it is not Vasantasenā, but a Vasantasena.' The locative absolute in v. 17 is wrong. Nobody will be able to make out why Vasantasenā (p. 70) says that she does not want to be a butt of ridicule to her friends. Madanikā forgets (p. 74) that V. is an unobserved spectator. रक्षामि मन्मथगृहीतमिदं शरीरम् (p. 76) is an instance of bathos. The question and answer (p.82) किं दिट्ठपुरुवो णवरसणो वा and तस्सकेरओ त्ति मे पडिभादि appear to serve no useful purpose.

One has only to turn to the corresponding passages in the Mk. for an explanation of the obscurities or incongruities of the Cā.

I know that, after studying the Mk. side by side with the Cā. people have failed to notice what appears to others as self-evident and have come to a different conclusion. One can only exclaim with the poet, बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा.

The Mk.—Cāru. problem being thus disposed of, we come back to the subject of the date of S'ūdraka.

There are different views in regard to the date of S'ūdraka ; one that would place him at the head of the Sanskrit dramatists, another that would place him after Bhāsa but before the 4th century A D., and a

third that would place him after the 4th century A. D. Wilson,[1] Kellner[2] and most Indian scholars assign him to the first century B.C. or A.D., and identify him with a king S'ūdraka. Windisch[3], an advocate of the Greek influence theory, regards the Mk. as a work of the Kuṣāṇa period when the Greek influence was the strongest. Konow[4], and Winternitz[5] and their Indian followers place him after Bhāsa, whom they assign to the third century. Le'vi[6], who combats the Greek influence theory, started by asssigning S'ūdraka to about the seventh century. Later on, however[7], he admitted the probability of S'ūdraka being of the Kuṣāna period, although he still maintained that the New Attic Comedy could not possibly have influenced the Indian theatre. Athough Le'vi has practically abandoned the seventh century theory, there remain still Jolly[8] and Jacobi[9] to maintain so late a date for S'ūdraka as the sixth or seventh century A. D.

In the midst of all these views and the arguments advanced in support of them, it is difficult to make up one's mind. On a consideration of the evidence adduced it would appear that the data so far available lack in proving force. Let us examine them one by one.

The main arguments advanced in support of an early date for S'ūdraka is the simplicity of his style. This is of course a sufficiently convincing argument, but Le'vi does not admit its validity[10]. The other arguments ad-

1. Theat. of the Hindus, I. pp., 8-9

2. Jahresbericht des Gymn. Zwickau, 1872.

3. Gr. Einfluss,. p. 12.

4. Ind. Dr p. 57. 5. W. does not assign any date.

6. Th. I. 198,208. 7. J. A. 9 19. pp. 123 ff.

8. Tagore Law Lectures, 1883, p. 64. Kane in his History of Dharmas'āstr (p. 205) is also against the 3rd cent. being the date of the Mk. but he does not state his arguments. 9. Bhavisatta-Kahā. p. 83 n. 10. Th. I. pp. 206-7.

vanced by Wilson definitely lack in cogency. Wilson and Kellner base their conclusions, for instance, on (i) the mention of Kalivarja customs like suicide in the Mk. (ii) on the literary allusions being confined to the two epics, (iii) on the occurrence in the play of intermarriages between a Brahman and a S'ūdrā, (iv) of lax intercourse between the sexes, (v) of toleration for Buddhism and (vi) of the prosperity enjoyed by the latter, which indicates a period prior to the rise of Jainism.

Some of these, viz. i, ii and vi, are not true as a matter of fact, while the others do not necessarily lead to the desired conclusion. As to Windisch, Le'vi[1] has shown how Windisch's main argument is the fancied resemblance between the Mk. and the New Attic Comedy, and how the resemblance is only apparent in the case of S'akāra, while in other respects it proceeds from natural causes, and how there is no proof that Greek comedies were ever enacted in India. We have already disposed of the main arguments of Konow and Winternitz that the Mk. presupposes the Cā. of Bhāsa. Le'vi's main argument[2] is that the society painted in the Mk. is a conventional society which may be met with in an early or late period in India,—which is true,—and that S'ūdraka, not having been mentioned by Kālidāsa and Bāṇa among their predecessors, must be later than the seventh century. Now this is an argument from silence and is not a safe one. The arguments of Jolly and Jacobi will be considered in the next section.

Let us examine the facts disclosed by the Mk. and try to press them to a conclusion. It would appear from them that the Mk. is a work of the 2nd or 3rd cent. A. D.

1. Th. I. pp. 343-366. 2. *Ibid.* pp. 198, 203—8.

(*a*) The Bṛhatkathā allusions in it would negative a date earlier than the first century B.C., which would therefore be the upper limit of his date, as Vāmana's references to it would give the lower limit.

Date of Mk. between 2nd and 3rd cent. A. D.

(*b*) The Kāyastha is one of the court officers in the Mk. The word Kāyastha does not occur in the Manusmṛti or the Dharmasūtras and occurs for the first time only in the Yājñavalkya Smṛti among the early Dharmas'āstra texts and, as this caste has never been metioned before in the minute enumerations of castes,[1] and as it was and is socially and intellectually

1. The caste of Karaṇas mentioned in Manu and Yājña. has been identified with the Kāyasthas, and the Karaṇas also assume the name of Kāyasthas, but they are disowned by the latter. The Karaṇas are a mixed caste born according to the old theory of a Vais'ya by a S'ūdrā mother; cf. Yājña.92; they figure also among the Vrātyas in Manu X. 92 They were thus socially a degraded caste, but in order to make room for the Kāyasthas in the caste-system, this device of identifying them with the Karaṇas was thought of; cf. Colebrooke (Collected Essays, II, p. 167): 'The appellation of Kāyastha is in general considered as synonymous with Karaṇa and accordingly the Karaṇa tribe commonly assumes the name of Kāyastha; but the Kā.s of Bengal have pretension to be considered as true S'ūdras which the Jātimālā seems to authorize.' The जातिमाला is a part of the रुद्रयामलतन्त्र and enjoys great authority. In the later Purāṇas such as the रेणुकामाहात्म्य of the स्कान्द, the सृष्टिखण्ड and पाताल-खण्ड of the पद्मपुराण, and in the भविष्यपुराण stories have been told as to how the Kāyastha caste was created. In the last named Purāṇa the story is preceded by the request वैष्णवा दानशीलाश्च पितृयज्ञपरायणाः । सुधियः सर्व-शास्त्रेषु काव्यालंकारबोधकाः ॥ पोष्टारो निजवर्णानां ब्राह्मणानां विशेषतः । तानहं श्रोतुमिच्छामि &c. The account of their creation from Bahmā is naturally very complimentary to them. The reference to them in the याज्ञ. स्मृ. is not quite complimentary, but shows the power that they wielded : चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः । पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः ॥ The same compliment is paid to them in Mk. V. 7. 1, IX. 14 c.

too advanced to be ignored and as in complexion and features it stands on a par with the Brahmans, we have to conclude that the Kāyasthas were foreigners.[1] The word Kāyastha may be traced through the Gr. Skythēs[2] to the old Persian (Kshāyathiyānām) Kshāyathiya, of the inscriptions of Darius, which title was assumed in its Greek and Indian forms by the S'aka kings in India. The S'akas were known to Patañjali only as foreigners.[3] For Indians they had an intimate association with the Yavanas, because they ruled over areas contiguous with the Greek provinces and ultimately put an end to Greek rule in in India. They invaded India about 75 B.C. and their suzerainty lasted for a hundred years. But they remained still very powerful throughout the following two centuries on account of the satrapies of the Kuṣāṇas which

1. Of course all foreign invaders of India including Greeks became hinduised in less than a century from their arrival in India and this continued right up to the eighth cent, when either Hinduism had lost its vitality or had to resist too powerful an opponent.

2. Why the S'akas are called Scythians has been a mystery so far. The Camb. Hist. say they have been so styled 'vaguely'; cf. pp. 458, 564; but the Greeks of Bactria must have known them quite well. They were their close neighboars and had destroyed their power. In renaming the S'akas and Pahlavas as Skythes (pron. Skūthes) and their land as Skythia, the Greeks certainly expressed their hatred of them,—because the real Scythians were barbarous which the S'akas were not,—but there must be in the tribal name of the S'akas something to suggest a resemblance to the word Skythes. I would fain connect the old Persian Kshāyathiya (meaning king) with Skythes and see in it the name of a tribe, who by reason of their residence came to be variously called as S'akas or Pallavas. The word Kāyastha is only a Sanskritised form of Kāyatha, modern Kait or Kaith.

3. Cf. Mahābhāṣya on Pāṇ. II. 4. 10, शूद्रागामनिरवसितानाम्. The neutre form शकयवनम् would show that the S'akas and Yavanas were regarded as S'ūdras who were not 'exommunicated', and who as yet were not regarded as inhabitants of India.

they enjoyed. It would appear that the S'akas were a Persian people of Aryan descent and completely hellenized. They can be hardly distinguished ethnically from the Pahlavas[1] Brahmans were never good calligraphists,[2] while the S'akas and Pahlavas came from a country which has been famous for its scripts. Even when they were no longer masters of India, they immediately rose to power in the state and captured the clerical profession in India. It is worth while investigating this subject further, but I would suggest that, if the Kāyasthas are the descendants of the S'akas, the position occupied by them as officers of the law courts of Ujjayinī and elsewhere as described in Mk. IX could not possibly have been enjoyed by them before the second century A. D.

(*c*) The astrological references in Act VI. 9, 10 point to a time when Indian Astrology had adopted the Greek horoscopic system. Jacobi argues that they would point to at least the end of the 4th century A. D. as the date of S'ūdraka.[3] We know that Indians had already adopted the Greek astrological system in the 6th century, when Varāhamihira wrote the the astrological chapters of the Bṛhatsaṃhitā; but it is important to know when it was first adopted. Mr. S. B. Dīkṣita in his monumental History of Indian Astronomy in Marathi (p. 485) states that there were at least threes works on Greek Astrology before Varāha, that of the Greek Sphujidhvaja in Sk. being of the 1st or 2nd cent. A D. Further, the fact that the Greek astronomical system is called the Romaka Siddhānta would show that it was by way of Rome or Alexandria and through the Romans or the

1. Camb. Hist. I. p. 568.
2. Cf. मुद्राराक्षस, I. 19. 3, श्रोत्रियाक्षराणि प्रयत्नलिखितान्यत्युत्यानि भवन्ति.
3. Bhavisatta-Kahū, p. 83 n.

Greeks under Rome and not through the Greeks of Bactria that India received the knowledge of Greek astronomy. Now as direct trade between Egypt and India had come into existence about 25 B. C.,[1] it was possible for Indians to learn Greek astronomy from the Romans and Greeks in the first century A.D. Further, between the astronomy of Ptolemy (140 A. D.) and the Sūrya-siddhānta there are resemblances as well as differences,[2] which will show that the Indians had adopted a system which was older than Ptolemy's and developed by Ptolemy and themselves on different lines. There is therefore no reason why we should regard the Mk. as later than the 2nd or 3rd cent. A. D. on this account.

The details of the court-scene, instead of supporting Jolly's[3] contention that the Mk. must be dated after the 7th cent., only corroborate my view. Jolly's argument is that the court-scene contains three features, viz. (i) the writing down of statements of parties on floor before being finally recorded (IX.7[6],7[7].), (ii) the presence of a merchant as an assessor, and (iii) the reference to ordeals (IX.43), for which the earliest authorities are (i) Bṛhaspati, (ii) Nārada and Bṛ. and (iii) Yājñavalkya, Bṛ. and Kātyayana; and that since Yāj. is assigned by Jolly[4] to the 4th cent. A.D., Nārada to the 5th or 6th A.D. and Kātya. and Bṛ. to the 6th or 7th, the Mk. must be later than 7th cent. There are two inaccuracies in Jolly's statements; the statements in Mk. need not be written on the floor, but are probably to be written on a board with chalk and Saṁsthā. obliterates it

1. CH I. I. p. 426.
2. Winternitz, p. 161; Dikshit, pp. w 2, 206-10, 319, 324, 508, 511, &c.
3. Tagore Law Lectures, 1888, pp. 49, 53, 68.
4. Jolly assigns Yā. to the 1st cent. in loc. cit. p.49, but in his Recht u. Sitte assigns him to the 4th.

there, and secondly, for the presence of assessors in the court there are older authorities than Nār. or Bṛ, viz. Mbh. XII. 85·3-12 and Manu, VIII·12, and Yāj. II.3, 4 would cover the case of a merchant assessor. In any case Mr. Kane[1] has amply proved that the date of Nārada must be placed between 100 A.D. and 300 A.D. and that of Bṛ. between 200 A.D. and 400 A.D. Further it must be remembered that in India legal usage comes first and then come the legal texts bearing on the usage. If a legal custom mentioned in a book, say Mk., is not mentioned in an old text like Manu and is mentioned in a late text like Yāj., the legitimate conclusion would be, not that the Mk. is after Yāj., but that the Mk. cannot be older than Manu. In the present case, (iii), reference to ordeals, was possible before the days of Yāj. and probably in much earlier times,[2] while the other two, being mentioned by Nārada and Bṛ., would be presumed to be in vogue between the 1st and 5th centuries A.D., which is exactly confirmed by the Mk.

(*d*) Although the identity of S'ivadatta, the Abhīra King, and S'ūdraka as proposed by Konow[2] cannot be accepted, his theory is very suggestive. Āryaka and Pālaka certainly belong to the legendary past,[3] but there must be a definite purpose in introducing the underplot. It could have an appeal only for people who had just passed through a political crisis, as the result of which a cowherd's boy and a friend of Brahmans was raised to the throne. Such a revolution did occur in the third century when the Andhras were overthrown

1. History of Dharmas'astra, pp. 205,210
2. Cf. the अग्निदिव्य in रामा. and छां. उप०
3. See ante. 11. cf. बृहत्कथाश्लोकसंग्रह, pp. 1-2.

by an Ābhīra king and this circumstance would favour the third century as the date of the Mk.

That S'ūdraka was a southerner can be very easily proved. The gloss on the Kāvyālaṁkāra of Vāmana states that S'ūdraka was a resident of southern India. In the Mk. itself the Sahya has been mentioned as the home of the Cāṇḍālas, while we might naturally have expected an Ujjayinī poet to mention the Vindhya. Allusions in the Mk. to वेणातट, the कर्णाटकलह, to the Mleccha people who frequent the Deccan and to the proverbially ungrammatical speech of a southerner, as also the occurrence of peculiarly southern words such as खुण्टमोडक, घडाव, छिगालिआ, खड्खण, ढक्क् डुब्ब्, पिट्ट, हो, &c., point to the same conclusion.

(*e*) The word राष्ट्रिय has been misunderstood by all writers from the Amarakos'a onwards. The word is used in the Mbh. XII. 85-12; and 85.8-9 and although B. and R. understand it to mean 'king's brother-in-law' the meaning obviously is not the correct one in the context; for the राष्ट्रीय in the Mbh. helps the सहस्रपति in the administration of a province and under him there are the शतप, विंशतिप, दशप and ग्रामिक. The Arthas'ātsra does not have the word राष्ट्रिय, but has राष्ट्रपाल (238-1) and राष्ट्रमुख्य (214.9) instead, which give nearly the same meaning as राष्ट्रिय. The word राष्ट्रिय occurs in the inscription of Rudradāman apparently in the sense of a military commander, Puṣyagupta being mentioned as a Rāṣṭriya of Candragupta Maurya. Kālidāsa, on the other hand, uses the word in S'ākuntala, act VI, in the sense of नागरिकः श्यालः, i. e. the राजश्यालः who was also the नागरिक, as can be seen from the context where it stands.[1]

1. If, however, we take the reading to be नागरिकश्यालः, the brother-in-law of the नागरिक, it is open to us to identify नागरिक with राष्ट्रिय.

The Amarakoś'a gives the same false interpretation (राजश्यालस्तु राष्ट्रियः) and it has been continued by other lexicographers. In the Mk. the word cannot bear the meaning of 'King's brother-in-law' as the combination राष्ट्रियश्यालः is used not only by Saṁsthānaka about himself but by others who cannot be accused of pleonasm, e. g. in the speeches of S'odhanaka and the Judge in Act IX and of others in Act X. The dictionaries try to overcome the difficulty by supposing राष्ट्रिय in this particular combination to mean 'a King'. But the word occurs in two other places in the Mk. where it certainly cannot be applicable to Saṁsthānaka, e. g. IV. 24[1] where the order is promulgated in Sanskrit and X. 53[1] where the Rāṣṭriya is obviously different from Saṁsthānaka. The word is therefore used in the Mk. in the older sense of a military or police chief and it must have changed its meaning only at a later time. I have to suggest that the success of the Mk. itself, especially of the character of Saṁsthanāka, was probably responsible for this change of meaning. For the people henceforth rāṣṭriya became the synonym of rājaś'yāla. In any case if my contention that the word rāṣṭriya is used in its older sense in the Mk. is correct, the Mk. will be anterior to Kālidāsa and the Amarakoś'a.

(*f*) It is not merely the word rāṣṭriya for which an artificial meaning has been found. The word Kāṇelī has been similarly misunderstood. It is not known to occur anywhere else in Sanskrit literature, and because Saṁsthā. figures in the speech of Maitreya (IX. 30[7]) as the son of a strumpet, and because his sister is the King's wife (IX. 6), the word has been understood to mean an unchaste woman and a concubine and poor Kāṇelī's vice has been transferred also to her

daughter. B. R. connect the word with काणेर; obviously it was connected with कन्या and that is how the S'akāra is mentioned in the S. D. as an अनूढाभ्राता. But designating a man by his metronymic was a common feature of the old times; a whole Vams'a of the Bṛhadā. Upa. consists of metronymics. The epics are full of metronymics. Among the Andhrabhṛtya names in the inscriptions appear names like गौतमीपुत्र, वासिष्ठीपुत्र, माठरीपुत्र. In the Trivandram plays metronymics like यादवीमातः, शौरसैनीमातः (बालचरित 28,29), सुमित्रामातः &c. occur although काणेलीमातः does not itself occur. Similar metronymics are to be found also in the कल्याणसौगन्धिक.[1] This form of adress from Viṭa, a senior of Saṁsthānaka in age, would be quite proper and unexceptionable. The interpretation given in later times would make it an abuse which one cannot expect even a S'akāra to tolerate. The Amarakos'a does not note the word. I therefore take it to be the proper name of Saṁsthānaka's mother, who need not be unmarried.

(*g*) The Mk. has contributed another word to the lexicographers. Ajjukā is the word to be employed in addressing a courtesan.[2] All these supposed technical terms must go back to a real usage and I believe that the Mk. popularised this form of आर्या, peculiar to the South, but unfortunately with a special significance attached to it. If it had already acquired that

1. Deodhar, p. 19.

2. I regret very much that, in fixing upon अज्जआ as the reading of my text I was deceived by the v. l. entered by Godbole, which gave me the idea that Stenzler's Mss were against him and that E G K in only one or two places read अज्जुआ. I could procure a copy of Stenzler's edition only subsequently, and I have continued the reading अज्जआ for the sake of consistency. If, however, अज्जुआ must mean a गणिका, I am glad that I have committed the mistake.

significance in the days of S'ūdraka, no decent Madanikā would have used it in addressing Vasantasenā. We can understand, on the other hand, how the association of the word with Va. created for it a new sense, exactly as in the case of राष्ट्रिय associated with Saṁsthānaka.

(*h*) The term S'akāra presents another problem, which was unsolved in the days of Abhinavagupta.[1] Bharata understands the S'akāras as a barbarous people,[2] but he also mentions the Sakāra as a peculiar type[3] with appropriate movements. The S. D. makes him out as an inmate of the harem along with Mlecchas and Ābhīras. There are few instances of a S'akāra outside the Mk. Abhinavagupta mentions a S'akāra

1. अभिनव० on भ० १२-१२८ शकारबहुला यस्य भाषा स शकारः शकारोपलक्षितशकादिजनपदवासीत्यन्ये। यद्वक्ष्यते 'शकाराभीरचाण्डाल' इत्यादि (अ. १७।५०)। हीनाशय उत्तमपदेऽभिरोपितः शकार इत्यन्ये। ... इति प्रतिज्ञाचाणक्ये तन्महाकविना भीमेन राजापि विन्ध्यकेतुः शकार इति भूयसा व्यवहृतः। वस्त्राभरणसंस्पर्शालोकनगर्वयोगोऽत्र पक्षे छिष्टनरः। न चार्यदेशजातिः शकारः कश्चित्प्रसिद्धः। म्लेच्छजातीनां पृथगेव निर्वक्ष्यते 'म्लेच्छानां जातयो यास्तु' इत्यादिना। तस्मादिहायमीदृश एव शकार इति युक्तम्।

2. Bh. XVII. 50 शकाराभीरचण्डालशबरद्रमिडान्ध्रजाः (v. l. डोढ्रजाः)।
हीना वनेचराणां च विभाषा नाटके स्मृताः॥
,, 54-5 शकारघोषकादीनां तत्स्वभावश्च यो गणः
शकारभाषा योक्तव्या चाण्डाली पुल्कसादिषु।
अङ्गारकारकव्याधकाष्ठयन्त्रोपजीविनाम्।
योज्या शकारभाषा तु किंचिद्वानौकसां तथा॥
Comm. of अभि०-शकारा नीचाभिजनाः आर्थीभूतत्वेन (?) सदर्पाः।
शकारबहुला भाषा शकारभाषा।

The Nirṇaya edn. read st. 50: शबराभीर० &c. and in st. 54 it read[8] शबराणां शकादीनां &c and सकारभाषा योक्तव्या, while in st. 55 शबरभाषा takes the place of शकारभाषा. Grierson accepts the reading for the latter st. The S. D. agreeswith the text of the G.O.S.; शकाराणां शकादीनां शाकारीं संप्रयोजयत्। (485)

3. Bh. 12. 148-150.

mentioned as such who cannot be a real S'akāra. Le'vi[1] makes strenuous efforts to prove S'akāra to be a synonym of S'aka. Ramas'arman in his Prākṛtakalpataru give a description of the S'ākārī which makes it an idiosyncracy of speech rather than a dialect.[2] Mārkaṇḍeya who pretends to know more of the S'ākārī has practically invented a new style of ungrammatical speech.[3] The third interpretation of Abhinavagupta appears to be the only acceptable one. The passages in Bharata relating to the S'ākārī and the other Vibhāsās is clearly a later addition. Bh. XVII. 46, repeated at v. 58, forbids the use of some of them on the stage. The text of the Nāṭyas'āstra is in fact never a safe guide for chronological calculations,[4] and actually the language of Saṁsthānaka and the Cāṇḍalas is the Māgadhī. Then again we nowhere find a people named S'akāras mentioned in the long lists of the Mbh. or the Mārkaṇḍeya Purāṇa or the Bṛhatsaṃhitā and elsewhere. If Saṁsthānaka had been intended as the caricature of a S'aka,[5] the fact would surely have been hinted at explicitly. S'akāra is therefore only a popular name and the 'people' are always ignorant and irrational in

1 A. Th. I. pp. 361-62. He derives the word S'akāra from S'aka, but without authority. The quotations given above from Bh., Abhi. and S. D however strengthen his position. But the real question is if the S'akāra of the पू० was the first S'akāra or had previous models. If the S'akāra was a caricature of the S'akas it could have appealed only while the S'akas still had an individuality of their own and had not been absorbed in the Indian community. This could be only before the 3rd cent. In that case the S'akāra of the पू० was likely to be the original, But what is there in पं. that he should typify a S'aka rather than a राजश्याल ? Le'vi turns again to this subject in his posthumous article in the J. A. (1936 Jan.-Ma.), p. 73.

2. Grierson, J R A S (1918) p. 494. 3. Ibid. pp. 499-506.

4. Th. I. p. 299. 5. Th. I. 262.

their terminology. Literature knows only of one coxcomb who is the King's brother-in-law and who pronounces his s as s' and my contention is that Saṁsthānaka is the original of the type described in all the works on rhetoric, including Bharata. This also would support the early date proposed for the Mk.

(*i*) The evidence of the Prakrit dialects in the Mk. points in the same direction. Vararuci's grammar was written after the Pais'acī was raised to the position of a literary dialect on account of Guṇāḍhya having chosen it for his Bṛhatkatha, i. e. about the 1st century B. C.[1] The Māgadhī of the Mk. differs in certain material respects from that of the grammar, viz. in the dropping of the termination for the nominative and accusative singular and in the substitution of l for r. A more or less pronounced type of the Apabhraṁs'a has also come into vogue. From the evidence of the Mk. mss. it would appear that other dialectal changes also are noticeable.[2] This also would remove the Mk. from the first century B. C. by about 200 years.

(*j*) Gawron'ski[3] has established some very valuable conclusions. Of the total occurrence of forms in *dā* and *ttaṇa* (Sk *tā* and *tva*,) the proportion of forms in *ttaṇa* in the Mk. is 17 per cent.; in Kālidāsa it is 21 per cent.; in the Ratnāvalī it is 45 per cent.; while in the Karpūramañjarī for 16 forms in °*ttaṇa* there is not a single one in *dā*.[4] In the same manner, while the Mk. contains ten Atm. forms in the Prakrit

1. Th. I. pp.330-332; Lacote, Essai, 47 f.; J. Bloch, Langue Marathe, pp. 11-12.

2. See Appendix C. 3. K. 3.44., pp. 234-241.

4. In the modern vernaculars also, where *paṇa* has taken in the place of *ttaṇa* there is no form corresponding to those in *dā*.

prose passages, there is only one in the S'āk. and none in the Ratnāvalī. This clearly shows that the Mk. is earlier than the S'āk. just as the S'āk. is earlier than the Ratnāvalī.[1]

(*k*) It would appear that there are reminiscences of the Mk. in Kālidāsa's writings.[2] Between Mk. I.1 and Ku III.45, 50; Mk. I. 9 and Raghu. VI. 47; Mk. I.11. and Raghu. V. 16, Mk.1.54.1 and S'āk. V.13.26 Mk. I. 54.4 and Ku. VI. 24, Mk. IV. 19 and Sak V. 22, Mk. IV. 27, 14 and S'āk. V. 13. 2. Mk. IX.24 and Sāk V.21., Mk. IX.31 and Raghu. VIII, 38, Mk.IX. 33 and Ku. II. 32, Mk.X. 26 Raghu X.48, there is an intimate connection, in word and in sense. Ku. 40 looks like a reply to Mk. X. 55 d.

Mk. I. 8, 14 appear as II. 34 and 40 and Mk. IX. 26 (छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति) has been used as the last line of V. 94 in the Pañcatantra Reconstructed by Edgerton, which goes back at least to the 5th cent. A. D., having been translated into Pehlavi in the 6th. Kālidāsa lived before the end of the 4th century. The reminiscences of the Mk. in the Mudrārākṣasa[3] are not as helpful as they might have been, when the discovery of the देवीचन्द्रगुप्त quotations

1. In the Triv plays out of a total of 32 forms in dā and ttaṇa, there are five in ttaṇa; the distribution is as follows:—Sv. 5 dā, 1 ttaṇa; Py. 5 da, Am. 7 dā, 2 ttaṇa. Cā. 10 dā, Bc. 2 ttaṇa. The other plays do not contain much Prakrit. Here then the forms in dā are confined to the older plays. But I have to add that the incidence of a particular form will be a criterion only when the writer translates his thoughts into Sanskrit from a Sanskritic vernacular. For the others the classical Sanskrit naturally constitutes the norm and there we find a preponderance of forms in dā.

2. See notes on these st.s

3. Th. I. p. 227 : 'The influence of S'ū. is visible in the prologue and still more so in the last act when Candanadāsa taken to the gallows addresses his adieux to his wife and son. He is also reminiscent

have made it doubtful if he could be a contemporary of Chandragupta II; but it any case he is earlier than the पञ्चतन्त्र as the st. अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि appears there as I.65. All these writers echoing the thoughts of S'ūdraka will place the latter at least about a century earlier.

Literary merits of the play.

When we come to the play itself, we feel relieved to find that we have passed from a land of ephemeras to a real world. It has been admitted on all hands that the plot of the Mk. has been very ingeniously constructed. The whole action transpires in the course of about 96 hours, a remarkable proof of the fact that the Mk. is very far removed from the common type of the Sanskrit drama. The central theme of the play, the love of a beautiful, accomplished, and high-souled courtesan for a handsome and exceedingly benevolent Brahman youth, is itself such as will appeal to most hearts. A man making love to a woman has certainly more than sufficient attraction, as he has formed the theme of all attractive literature for ages together. A beautiful woman making love to a man must have then still more charms ; and most readers will echo the sentiment of Cāru. in act V. st. 49. In complete harmony with the central theme, we have a blending of an infinite variety of well-conceived and living incidents, such as quarrels in the streets of a vast city; gambling, house-breaking, and trial scenes; an execution procession; and the pursuit of a woman in the streets of Ujjayinī by a vicious 'pampered jade of Asia.' This variety of incidents and dramatic situations distinguishes the author of the Mk. from the rest of the

of S'ū.,—and this is no small honour,—in the art with which he infuses life into the action and the characters'.

Sanskrit poets, with the exception of Viśākhadatta, the author of the Mudrārākṣasa, and makes him akin in genius to Shakespeare. Let us now see with what skill these individually charming incidents have been united into an artistic whole.

The plot of the play may be shortly stated as follows. Cāru., a Brahman merchant, and Vasanta. a courtesan by birth, both of Ujjayinī, have conceived a passion for each other, that on Vasantasenā's side being by far the stronger. Saṃsthānaka, a brother-in-law of the reigning King Pālaka, has an eye on Vasanta. and seeks her love with offers of money. One evening he and his companions find her alone on the main road and pursue her in the dark. She, knowing in the course of her flight from the unguarded Saṃsthānaka, that she is in the vicinity of Cāru.'s house enters it, as Radanikā and Maitreya, Cāru 's slave and friend respectively, issue out of it. Maitreya tells Cāru. of the reason why Vasanta. has had to to come to his house. Vasanta. deposits her ornaments with Cāru., apparently for other reasons, but really to show her trust in him and to improve her acquaintance with him, and returns home, he escorting her (act I). Two minor incidents occur on the morrow of the *second* day. Saṁvāhaka, a shampooer by profession, formerly in Cāru.'s service but now turned gambler, is persecuted for the debts he owes to another gambler, by the gambling master, and takes refuge in the house of Vasanta., who pays off his debts. He thereupon resolves to be a Buddhistic monk. Another event of the morning is that Vasanta.'s elephant gets loose and is about to kill a monk; but her servant Karṇapūraka rescues him, and Cāru., who is passing by, rewards him for it. Karṇapūraka narrates all this to Vasanta.

The plot.

(act II.] On the same day, at night, Cāru. goes to bed late, as he had been to a musical entertainment. S'arvilaka, a Brahman youth of a noble family, loves Madanikā, Vasanta.'s maid, and intending to raise by theft the money required to buy her freedom, makes an opening in a wall of Caru.'s house, and is almost disappointed, when Maitreya talking in his sleep makes mention of Vasanta.'s ornaments in his possession. S'arvilaka takes them away. Caru., when he knows of the robbery, is much grieved, as another's property has been stolen away from his custody; but Dhūtā, his wife, generously hands over her necklace to him to be sent to Vasanta. in lieu of the ornaments (act III) In the afternoon of the next day (the *third* day), S'arvilaka takes the stolen ornaments to Vasanta., but Madanikā who looks at them previously, tells him that they are Vasanta.'s and advises him to pretend to be a messenger from Cāru., sent to return them. Vasanta. overhears the conversation and bestows Madanikā upon S'arvilaka when he returns the ornaments. S'arvilaka however cannot enjoy Madanika's company for the present, as his friend Āryaka has been imprisoned by King Pālaka on suspicions, raised by a prophecy, that Āryaka may depose him. S'arvilaka consequently goes to rescue him. Madanikā is therefore sent to the house of a relation of S'arvilaka. Just as they are departing, Maitreya comes with Dhūtā's necklace. Vasanta. accepts it (act IV) and pays Caru. a visit at night amidst thunder and lightning (act V). In the morning of the next, *i. e.* the *fourth* day, she returns the necklace to Dhūtā but the latter does not take it. Caru.'s young son Rohasena, in the meanwhile, is taken to Vasanta., who, seeing him crying for a golden toy-cart, gives him

her own ornaments (act VI). She then leaves Caru.'s house for the public garden Puṣpakaraṇḍaka, to pass the day with him there. By an unfortunate accident, she mistakes Saṁsthānaka's carriage, which is standing near Caru.'s garden, for Caru.'s and is taken in the former to the Puṣpakaraṇḍaka. In the meanwhile, Āryaka has escaped from the prison and seeing an empty carriage near Cāru.'s orchard enters it. The carriage belongs to Cārudatta and was to take Vasantasenā to the Puṣpakaraṇḍaka. The driver thinks that it is Vasantasenā who has entered the carriage, mistaking the clanking of chains for the chiming of anklets. Two officers of the King approach; one enters the carriage, but promising Āryaka his protection, picks a quarrel with his companion and thus saves Āryaka. Āryaka explains all this to Cārudatta, who has already been in the Puṣpakaraṇḍaka and is awaiting the arrival of Vasantasenā. After a few civil remarks from each, they part (act VII); so that when Vasantasenā arrives, there is not Cāru. but Saṁsthānaka instead, in the garden to greet her. Saṁsthānaka again tries to win Vasantasenā's love, but is insulted. He then cleverly dismisses Viṭa and Ceṭa, who refuse to kill her, and strangles her himself. Saṁvāhaka, now a monk, appears, however, on the scene and seeing Vasantasenā, who is now reviving, takes her to a female convent, which is near (act VIII), and thence on the next day they go to the city where they arrive just in time to save Cārudatta. Saṁsthānaka has, in the meanwhile, on the morning of the *fifth* day, given information of the strangling of Vasantasenā to the Judge, who summons her mother, and upon her testimony to the effect that Vasantasenā was in Cārudatta's house on the preceding night, Cārudatta is summoned.

The ornaments of Vasantasenā are found on the person of his friend Maitreya, who accidentally comes to the Court with them, the crime is proved against him, and he desperately confesses it. The King thereupon orders him to be impaled (act IX); and when the sentence is about to be executed on him, Vasantasenā appears on the scene. S'arvilaka also comes with the news of the murder of Pālaka and the enthronement of Āryaka. By the new king's order, Vasantasenā is declared the lawful wife of Cārudatta and he is given a kingdom, and suitable dignities are conferred upon other persons. Thus the story arrives at a happy conclusion (act X).

The construction.

Here then we are primarily concerned with the love-affairs of Cārudatta and Vasantasenā. There is also another progressive series of events, to which our attention is, occasionally, though slightly, drawn, which has a distinct beginning, middle, and end and which comes into contact with the main thread of the story on many occasions and through many persons. There are thus two themes in the play, viz. the story of the lovers, and that of the political revolution, the latter being thrown into the background aud serving only as a necessary supplement to the former.

Is it faulty?

Notwithstanding the high encomium passed by Wilson on the unity of interest in the Mk., it has been asserted by some critics that the underplot appears to be a mere overgrowth on the body of the play and mars its beauty. It must be seen if it is so. An underplot, it must be observed, is perfectly justifiable in a play and does not at all mar its symmetry, if, in the first place, it does not arouse an interest rivalling that

of the main plot, and, secondly, if its catastrophe merges in the general catastrophe. It will be seen in the present play that when Darduraka says that he will join an existing conspiracy against the reigning king (p.77), and when S'arvilaka expresses his intention to make desperate efforts to rescue Āryaka (p 132), one cannot even understand the full significance of the news. When again Āryaka himself steps forth on the scene, his intervention appears to be only one of the misfortunes that befall Vasanta. It is only once more that Āryaka's name is mentioned and then the occasion is not only not foreign to the main purpose of the play, but is rather an essential part of the catastrophe. "In poetry," says Bacon, "there is more exact goodness than can be found in the nature of things." Even supposing that Pālaka spares Cāru.'s life when Vasanta. is found to be alive and everything is explained, how can Saṁsthānaka have been 'killed by the forgiveness' of him of whom he has been a deadly enemy, and how can the virtues of Cāru., Vasanta. and the poor Saṃvāhaka have been adequately rewarded? The enthronement of Āryaka, the consequent overthrow of the power of persons like Saṃsthānaka, and the elevation of Cāru, and his friends to dignity and power belong, therefore, essentially to the de'nouement of the Mk.

Another fault, which Dr. Ryder finds, is mentioned in the following observations in the learned introduction to his translation of the Mk.: 'The main action halts through acts II-V, and during these episodic acts we almost forget that the main plot concerns the love of Vasanta, and Cāru. Indeed, we have in "The Little Clay Cart" the material for two plays The large part of act I forms with VI-X a consist

ent and ingenious plot; while the remainder of act I might be combined with acts III-V to make a pleasing comedy of lighter tone. The second act, clever as it is, has little real connection with the main plot or with the story of the gems.' It is true that the main action halts, or rather does not move, in acts II-V with the rapidity of the last five acts. But can it be said that they stray away from the main purpose of the play? The first portions of a play cannot but be preparatory to the events that are to end in the catastrophe; and moreover, all dramatists to a certain extent do indulge in scenes of lyrical beauty, character-portraiture, and pathetic and humorous situations, which may not have a direct connection with the 'de'nouement,' but which neverthless make their works living pictures of society and add grace to them. The second act is mainly concerned with Saṃvāhaka, who is certainly an important instrument in the realisation of the happy conclusion. If the act in which he largely figures and is introduced to Vasanta. is to be said to have little connection with the main plot, we might as well ask what connection there is between the scene between Lærtes and Ophelia or the scene between Polonious and Lærtes or the sheep-shearing scene, and the main plots of 'Hamlet' and 'the Winter's Tale.' As regards acts III-V and the concluding part of act II, we have to observe that they show the progress of love between Cāru. and Vasanta. They contain incidents which, on the one hand, kindle Vasanta.'s admiration for Caru.'s virtues and foster her love for him, and, on the other, make it perfectly honourable for Caru. to accept the proffered love of Vasanta. All this will be clearly seen from the introductory notes at the beginning

of these acts. Still more important is it to remember that what is admired most in Shakespeare is the progress of a passion or a psychological condition which he faithfully represents. Had Othello's jealousy been taken for granted, or had Macbeth's wicked ambition been represested as an inherent defect in his character, and had Shakespeare then pro ceeded to show their dire consequences, 'Othello' and 'Macbeth' would have lost half their value in the eyes of Shakespearian critics. If this is so, it is surely no fault in S'u. that he has shown, by subtle touches, the rising passion and the opportunity which secure the hero and the heroine in the enjoyment of a complete union. Moreover, no theory of drama, based on common sense, will lay it down that the action must be equally rapid in all the parts of the play, so that every incident in it must have a *direct* bearing on the catastrophe. Nay, a drama may sometimes have no central theme at all or if it has, it may be so vast, or so abstract, that it cannot be called a theme, *e. g.* in Shakespeare's 'King Lear'; and then the entire human nature becomes the theme and nothing which is true to life is out of place.

Having thus pleaded the innocence of the Mk. against two very serious charges, let us now turn to the distinct merits of construction in it. In the first place, we have to notice the fine proportion of its parts and the gradual evolution, out of events that occur naturally and at first with a slow movement, of a tumultuous and exciting end. The play begins with an already-formed attachment; then follows the development af the attachment; and in act V the action apparently comes to its conclusion, for there have been enough of complications

Good points in the construction: (i) Proportion.

within it and the love affair has found its consummation. But then Saṁsthānaka's devilish vanity has not been wounded in vain and Āryaka has not been tortured for nothing; and so the action proceeds. And just as the Laghupūrvapakṣa and the Laghusiddhānta are followed by the Mahāpūrvapakṣa and the Mahāsiddhānta with their heart-rending tortuosities, so have we fresh and overwhelming complications, which are finally set at rest by the resuscitation of Vasanta, and the political revolution.

(2) Sustained Interest.

Secondly, the play has a uniformly sustained interest. All the incidents chosen are attractive; the characters are pleasing; the situations well-conceived and dexterously executed; and moreover, there is such a humour in the play as is seen nowhere else in Sanskrit literature.

(3) Skilful use of things and events.

Lastly, the play abounds in strokes of unmistakable cleverness by which things and events are made to answer more than one purpose, and in this respect Viś'ākhadatta's description of Cāṇakya 'एकमपि नीतिबीजं बहुफलतामेति यस्य तव' is an exact description of S'ūdraka as well as of the author of the line himself. Thus, the shawl given by Cūrṇavṛddha, with which Maitreya makes his first entry, is worn by Cāru., is thrown by the latter at Vasanta. who wears it (see note on I. 52.5), is given to Karṇapūraka, and finally becomes the property of Vasanta. The ornaments, again, which Vasanta. wears when she first appears are deposited by her with Cāru. with a distinct object in view, are stolen from his custody and given to Vasanta. by S'arvilaka as the price of Madanikā, are shown to Cāru., and if they be identical

with those which Vasanta. wears in the morning of the fourth day (VI. 0, 38),— which is very likely,—are given to Rohasena, then delivered by Cāru. to Maitreya, who instead of taking them directly to Vasanta.'s house, comes with them to the court, where they serve as the most important evidence against Cāru., and probably hang on his neck, by the King's order (IX. 39) while he is being conducted to his execution. The रत्नावली (necklace) too has a short history of its own. In the manipulation of events also, Śūdraka shows a similar ingeniousness. The corpse which Viṭa has seen in act VIII (37. 2) convinces the Judge of the truth of Saṁsthānaka's statement in act IX. Saṁvāhaka, whom Vasanta. protects in act II and who is so anxious to return her obligations, becomes her protector in act VIII. The seedof Saṁsthānaka's enmity sowed in act I bears fruit in acts VIII and IX. Caṇḍanaka's faked-up quarrel with Vīraka first saves Āryaka and then becomes the cause of Vīraka's visit to the court, where his testimony helps to prove Cārudatta's supposed crime. The exchange of carts is very well-managed, but unfortunately an absurdity[1] occurs in the consequences to which it leads. Vasanta., who leaves first, is the last to reach the Puṣpakaraṇḍaka, and Āryaka reaches nearly half an hour earlier, although he starts later and meets a great obstacle on the way, which the former does not.

We do not mean to say that the construction of the Mk. is absolutely faultless. The chronology is not very perspicuous, so that the incidents that occur in

1. There is a similar oversight of the author, not in the construction, however, when he makes the moon rise in the early hour of the night in act I and set in act III at midnight, although the events are separated by the interval of only a day.

the course of only five days appear to occupy a far longer period. Verisimilitude is often sacrificed for the sake of conformity to theatrical needs; but for this the prevailing notions, rather than the poet, are to be held responsible (see notes on pp. 7 and 32 and IX. 7. 39). There are occasionally disproportionately long passages, *e. g.*, the jealous outburst of S'arvilaka, Maitreya's description of Vasanta.'s palace, and the description of the rains in act V; and here too we are not sure if S'ūdraka is to bear all the blame. A large portion of these passages is likely to consist of interpolations from a later pen. The flaw in the episode of the exchange of carts has been already referred to.

Defects.

Let us now pass from the architectural design of the work to the material used in it. A dramatic piece owes its very vitality to three kinds of elaborations, viz. Action, Characterisation and Situation, the last including pathos, humour, and the other poetic 'flavours.' A play containing these in their best quality and having the graces common to all branches of poetry is bound to be 'a thing of beauty' and 'a joy for ever.' That the Mk. has Action in it, that it presents a moving spectacle of the real world and is not mere dialogue, that it is true to life and has a wealth of incidents, will be obvious to any one who reads merely the titles of the ten acts of the play. As regards Situation, it will be seen that we have in the Mk. pathetic situations when Vasanta. is strangled and Viṭa mourns over her; also when Cāru. is being taken to the place of execution. But the first situation suffers from the contaminous presence of Saṁsthānaka, and the second is too tedious to be

Other merits: Action and Situation.

really tragic. The heroic and the erotic sentiments do occur in the play, and they are both of them of the best quality. But they are nothing like S'ū.'s humour and we cannot describe it in better language than that of Dr. Ryder, whose praise is such as will send a thrill of patriotic joy and pride through the heart of every Indian. 'S'ūdraka's humour' says Dr. Ryder. 'is the third of his vitally distinguishing qualities. This humour has an American flavour both in its puns and in its situations. The play on words can seldom be adequately reproduced in translations, but the situations are independent of language. And 'S'ūdraka's humour runs the whole gamut, from grim to farcical, from satirical to quaint Its variety and keenness are such that king S'ūdraka need not fear a comparison with the grteatest of occidental writers of comedies.'

General remarks on characterisation

Before writing of the characters in the Mk, we think it necessary to say something about characterisation in general. Characterisation enjoys such a prominent place in literary criticism that we are apt to consider it to be an essential element in every species of literature where human beings have to play a part. But characterisation has been to the English literature in particular, although it is so in a lesser degree with other modern literatures as well, what नायिकावर्णन, i. e., word-pictures of the passing moods of women as contained in the Gāthā-saptās'atī, Amaru-s'ataka and in hundreds of similar Prakrit and Sanskrit poems, was to the Sanskrit literature. Ben Jonson and Miss Burney could please the English nation by works which contain very slender plot and which expose merely the foibles of mankind. So did Amaru and others please a vast majority

of the Sanskrit-knowing public in India. We mention this not to detract from the value of characterisation,-for character portaiture is a noble art, especially when it is made to serve a moral purpose, as was done for instance by Jane Austen and Miss Edgeworth, —far more so than the sensual idealism of the Sanskrit poets,—but in order only to emphasise the highly specialised nature of modern chracterisation. In judging, therefore, of a play we must not look at it from the Western point of view, which naturally considers characterisation as the 'soul of drama.' In Sanskrit literature, we shall see, there is not an inconsiderable amount of *real* characterisation, which is essential in order that a literary work may present the appearance of truth. In fact every character which figures in any literary work, which does not appear to be inconsistent with itself and with the known normal tendencies of human nature, must be said to be a piece of characterisation. The characters in the Mahābhārata have generally distinguishing traits of their own, but even those in the Rāmāyaṇa are in our opinion all real individuals. We cannot see any discrepancy in the characters of Rāma, Sītā, Bharata, or Lakṣmaṇa as they stand. The fact that the poet does not consciously attempt to distinguish each of them from the others by investing them with idiosyncrasies of their own does not at all detract from his greatness, and there is no reason why it should have done so had the Rāmāyaṇa been a drama instead.

It is as difficult to say what amount of charactrisation is essential to make a work look like nature as to mention the exact attributes which are common to a species of things. But we can know what characters are life-like, as easily as we can perceive

the species to which an individual belongs. Characterisation, in short, must be such as will not jar with our knowledge of human nature, and must also be artistic, well-conceived and well-executed.

Characterisation, by its very nature, admits of two cross divisions. Human nature, in the first place, partakes of two characters: the divine and the demoniac;[1] secondly, some of its characteristics are common, at least potentially, to the entire humanity; while there are others which are peculiar to particular individuals. Characterisation accordingly represents the good or the bad side of human nature, its normal characteristics and its idiosyncrasies.[1] To illustrate the classification, we may quote Rāma as an instance of a good man, of course normal, Lear and Othello as those of good men with common human weaknesses, Iago as the type of a bad man, and Caliban and Saṁsthānaka as types of highly individualised bad men. In representing the good side of human nature in its normal condition, the poet must have an insight into the regions of the sublime and the beautiful; otherwise his creations become conventional and uninteresting. The other three varieties require an intimate knowledge of the world as it is. We must accordingly judge of the *conception* of a poet's creations by two different tests according as they are idealistic or realistic. Whether the conception is throughly and beautifully *executed* forms altogether a different province of literary criticism.

Of the dramatis personæ in the **Mk.**, of whom a list has been given on the last page of the Introduc-

1. द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च। Gītā XVI, 6; Bh.'s classification, followed by other writers, is three-fold: उत्तम, मध्यम and नीच.

tion, only twenty deserve any mention at all. Of these Cāru. is the principal male character and Vasanta., the principal female character, both being of the idealistic type. Cāru. is exceedingly noble-minded, honourable, dutiful, courteous, generous, kind, self-collected even in his love, and has a most Christian forgiveness for his enemies. Vasanta. likewise is beautiful, clever, exceedingly virtuous, kind, tender-hearted, amiable, and noble-minded. The poet has so far painted them well and claims our highest admiration. But it must, at the same time, be confessed that Śūdraka is no master of idealistic charactersation, not because he cannot have a conception of the sublime, but because his sublime has a mixture of what is, in my opinion, ludicrous. Cāru.'s character, for instance, would have been magnanimous according to Aristotle's conception of that virtue, if he had complained less of his poverty. If he has once made up his mind to fall in love with a courtesan, he ought to love her with more enthusiasm. He has a false sense of pride; for, why should he be ashamed to *show* his poverty, while he can talk of it very loudly and openly? He, for instance, is afraid that the thief who had entered his house will tell his comrades that there was nothing worth stealing in Cāru.'s house. In the trial scene again, he does not tell why Vasanta. gave her ornaments to him, because that will expose his poverty which prevented his giving his boy a golden cart. In thus concealing his poverty, he brings himself under a cloud, and as a consequence even those who admired his virtues believe that he has committed theft and murder. There is absolutely no reason why he should not offer his

Characterisation in the Mk.

defence fully and explicitly. Even if he believed that the judge was not impartial and conscientious, he ought to have spoken the truth, and tried his best to clear himself; and then if death were to come, it would lose its sting for him. Vasanta. also shows an unpractical mind in act VIII, where she ought to have been a little more cautious in her abuse of Saṁsthānaka, and also in the expression of her love for Cāru., 'भण भण। पुनरपि भण। श्लाघनीयान्येतान्यक्षराणि।' is, from one point of view, a very beautiful utterance, but from another, it looks imprudent. These faults in the characters of Vasanta. and Cāru., are not such as the poet was conscious of and of course he did not intend them to be regarded as faults. They are faults in the very conception of the poet and the argument that their natures are so, or that Fate prevented them from judging rightly, will not do

Of the other characters, Sthāvaraka and Madanikā are very excellent types of servants. The former's honesty and the latter's cleverness and devotion to her mistress and her lover are very charmingly delineated. Dhūtā is a typical wife and Rohasena a typical boy, both excellently portrayed and very lovable. Āryaka has the dignity and the frank manner which most become a king. Vasanta.'s mother appears in the main to be a good old lady, worldly of course, and not indifferent to money; but she does not dissuade Vasanta. from her virtuous resolve and even sympathises with her.

None of the characters that are about to be mentioned now are properly idealistic. With the exception of Saṁsthānaka, they all lean on the side of goodness and have the weaknesses which are but the heritage of mankind. The character of Samsthānaka's Viṭa is

a conventional one, but our poet has succeeded in infusing life into it. He is a lover of the fine arts and has a keen sense of beauty ; it is therefore that he sympathises with Vasanta.'s love for Cāru. and mourns over her apparent death. Maitreya's also is a conventional character ; but, as Dr. Ryder observes, he is neither a glutton nor a fool like the conventional Vidūṣaka but a simple-minded, whole-hearted friend. For Saṁvāhaka's character, see Note on II. 0,39. Of these minor characters, Saṁvāhaka and Maitreya alone are not worldly and men of action. Vīraka and Candanaka are finely distinguished from each other ; the former is careful and has a steady temper, while the latter is more volatile, and turns a traitor to his king only because he has a softer heart than his companion. The Cāṇḍālas are similarly discriminated, and offer a parallel to the grave-diggers in the Hamlet. Darduraka and S'arvilaka form another pair which deserves special mention. They are both deserters from Brahman families and lead a wild life ; the former is a gambler, while the latter is an adept in house-breaking. They are however manly and chivalrous, intrepid and ready to undergo any hardship in order to be of use to others. The judge's seems to be an incomprehensible character. His refusing to hear Saṁsthānaka's suit, and then accepting it when the latter threatens him with the king's displeasure, reflects great discredit on his impartiality and self-respect as a judge. Afterwards, in the trial, he shows himself a perfectly impartial and conscientious judge, guiding himself strictly by the law and drawing those conclusions only which it allows. We cannot reconcile this inconsistency of behaviour in him, and cannot also divine the cause why Cāru.

completely mistrusts him.

Mathura is a character from low life, hard-hearted in transactions, and having always an eye to money. He is however shrewd, and as to his cruelty, he is amply punished for it by Darduraka.

Saṃsthānaka the is only character in the play who has a decidedly demoniac nature. He is however certainly a most interesting figure. As a source of laughter among the groundlings, he may even surpass Falstaff; but one ought not to expect artistic characterisation in a popular character. His character in fact consists of two distinct elements which will not be fused together. He is invested by the author with a certain foolishness in Act I(see Note on 1.32[2])and certain funny mannerisms of speech, (which are pithily stated in the verse अयथार्थ-मक्रमं व्यर्थं &c.) for his ulterior purpose, viz., to make the audience laugh. If we divest Saṃsthānaka of this artificial personality forced upon him, what remains of him is a vain, clever, brutally sensual, cruel, unprincipled rogue who, is at the same time a blustering and tyrannical coward, who is easily offended and does not forget an insult, who takes delight in persecuting innocent creatures, who is capable of addressing the man and the woman he has wronged in the most abject terms and who ought really to remain for his whole life a beggar but who has been elevated by capricious Fortune to the rank of a king's brother-in-law.

The other characters in the play are good as far as they go, and as they occupy their right places in an eminently interesting play, it does not at all matter whether they have or have not interesting idiosyncrasies of their own.

The poetical merits of the Mk. are of no mean order. The dialogue throughout the play is very

witty, praticularly where Vasanta., Madanikā, Viṭa, Maitreya and Saṃsthānaka take part in it. The versification is smooth and simple, and it is rarely positively difficult; but although simple, it is often unintelligible owing to elliptical and involved construction. It is also often very prosaic. S'ūdraka in fact, is not a careful poet like Kālidāsa, Shelley or, Tennyson, and hence arise these defects in his poetry. But he has the true poetic genius, as will be seen from the many beautiful sentiments and beautiful similes, metaphors, and other figures of speech scattered throughout the play. The poetry put into the mouth of the Viṭa of Saṃsthānaka is generally always of a very high order. Stanzas 31, 32, 34 and 48 in act I, and 4, 15, 16 and 38 in act VIII, serve as good illustration of its manifold merits.

The poetical merits of the Mk.

However great the need of a good critical edition of the Mk., I had neither the ambition nor the leisure to attempt one. I have found that Godbole's critical apparatus has not been recorded very exhaustively or very accurately. As it stands, however, it is very full and I have taken it as the basis of my text and if I have made any changes in it, they are mainly on the strength of his Mss evidence. I do not approve of a critical restoration of the type attempted by Hillebrandt in his edition of the Mudrārākṣasa or by Konow in his edition of the Karpūramañjarī, where the text is made to subserve to the editor's conception of what a dialect ought to be. If there is an interval of two or three hundred years between Vararuci and S'ūdraka it is quite likely that Sūdraka's Māgadhī might not be the same as that of

Critical Restoration of the text of the Mk.

Vararuci. The poet, again, does not tell us what dialect a particular character in his play is speaking: it is for us to find it out; it may be a mixed dialect, as often happens in a living society. The dialect which a Maratha speaks in the city will not be the same as that of a villager; a Brahman villager might speak an incorrect language as compared with a low-caste man in the cities. The later Prakrit grammarians obviously know of the Prakrit dialects only from the literature before them in an imperfectly transmitted tradition and they have often formulated rigid rules whereas rigidity is impossible in actual language. In any case, Mss. evidence must be our only authority in this matter and if there is not sufficient Mss. evidence, no restoration should be attempted. Again, it will not do to be guided merely by a majority of Mss. We must procure the oldest Mss. from the farthest parts of India and the features common to them will have for the time to be accepted as the nearest approach that we can make to the genuine text. Here also those Mss. that have been corrected, sec. manu, to secure correspondence with the prescribed forms, cannot also be treated as authoritative. Having stated the principles I have followed, I would now state their application. It would appear that there is no Mss. authority for adopting चिट्ट or even चिट्ठ for the तिट्ठ of Mss.; for the Mss. E and K like Stenzler appear to have made theoretical emendations. There is similarly the greatest divergence in the Mk. Mss. in the readings of the forms in ष्ठ, ट्ठ and स्त. I have rendered them on the strength of the greatest agreement among the Mss. (as noted) by ट्ठ, ट्ठ (?) and त्थ. In this respect the Māgadhī of the Mk. becomes just like S'aurasenī. I have ordinarily followed the readings of Godbole in changing all Sk. 'r's into 'l's

in Mā., but in the face of very strong Mss evidence I thought it necessary to preserve the 'r' in VIII. 34 C. I find that the Mss. are very careless in distinguishing व्र from व, and hence I have generally adopted a व्र or व according as it occurs in the original Sanskrit. In regard to ज्ञव्र I have not been consistent in regard to the doubling of the first ज but the व् I have invariably doubled, following the authority of the Mss. as well as the grammarians. In regard to individual readings, I have in general preferred a reading which is common to A B E G or A B E K, if it is supported by other Mss. as well. Here I understand by B not Stenzler's readings but the readings of at least two of his Mss. A I understand to be the representative of Bengali Mss. E is an old Ms from Saugor and G is from Tanjore. K from is Jaipur, but it happens to be corrected by a later hand, probably that of the immortal Durgāprasāda himself, and as the original readings and the marginal corrections have not been noted apart, its value has been considerably diminished. The agreement of these Mss, coming from remote parts of India, give a good guarantee of the text thus arrived at going to a pretty old time; cf. Notes on X 49. and X. 580.20.

I have discarded artificial names like शकार, चेट orविदूषक whenever I could do it, although this goes against the Mss evidence. The practice arose in the degenerate days of Sanskrit literature and I feel free to disown it.

पात्रनिर्देशः

संस्कृतभाषीणि पात्राणि ७

आर्यकः—गोपालदारको राजा जातः
अधिकरणिकः
चारुदत्तः—दरिद्रो द्विजसार्थवाहयुवा
शर्विलकः— मदनिकाकामुक आर्यकसुहृद्
दर्दुरकः—द्यूतकरः शर्विलकसुहृद्
विटः—संस्थानकस्यानुचरः
अपरो विटः—वसन्तसेनाया अनुचरः
बन्धुलाः सूत्रधारश्चेति ।

शौरसेनीभाषीणि १६

श्रेष्ठी कायस्थश्च — अधिकरणनियुक्तौ
चन्दनकः—राज्ञःपालकस्य बलपतिः
वीरकः— ,, ,, सेनापतिः
धूता—चारुदत्तभार्या
वसन्तसेना — चारुदत्तगुणानुरक्ता गणिका
वसन्तसेनामाता
मैत्रेयः—चारुदत्तस्य सुहृद्
रोहसेनः—चारुदत्तस्य पुत्रः
शोधनकः—अधिकरणस्थो राजपुरुषः
मदनिका—वसन्तसेनायाश्चेटी
रदनिका—चारुदत्तस्य चेटी
कर्णपूरकः—वसन्तसेनायाः सेवकः
अपरा वसन्तसेनायाश्चेटी, सूत्रधारो नटी चेति ।

मिश्रभाषाभाषिणी २

माथुरः—सभिकः
द्यूतकरः

मागधीभाषीणि ८

संस्थानकः—राज्ञः पालकस्य श्यालः
संवाहकः— संवाहनजीवी पश्चाद् द्यूतकरो बौद्धभिक्षश्च
स्थावरकः—संस्थानकस्य चेटः
वर्धमानकः—चारुदत्तस्य चेटः
कुम्भीलकः— वसन्तसेनायाश्चेटः
अपरः संस्थानकस्य चेटः
चाण्डालौ

अभाषीणि

राजपुरुषाः पौराश्चेति ।
पालको राजा पूर्णवृद्धो परिव्राजको रेभिल इत्येते केवलं निर्दिष्टाः ।

उज्जयिन्यां कथावृत्तं कथाकालश्च पञ्चदिनावधिकः ।

अथ
मृच्छकटिकम्।
नाम प्रकरणम्

प्रथमोऽङ्कः।

पर्येङ्कप्रन्थिबन्धद्विगुणितभुजगाश्लेषसंवीतजानो-
रन्तःप्राणावरोधव्युपरतसकलज्ञानरुद्धेन्द्रियस्य।
आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या
शंभोर्वः पातु शून्येक्षणघटितलयब्रह्मलग्नः समाधिः॥१

अपि च।

पातु वो नीलकण्ठस्य कण्ठः श्यामाम्बुदोपमः।
गौरीभुजलता यत्र विद्युल्लेखेव राजते॥२

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः। अलमनेन परिपक्वकुहलविमर्दकारिणा परिश्रमेण। एवमहमार्यमिश्रान् प्रणिपत्य विज्ञापयामि यदिदं वयं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं प्रयोक्तुं व्यवसिताः। एतत्कविः किल

द्विरदेन्द्रगतिश्चकोरनेत्रः परिपूर्णेन्दुमुखः सुविग्रहश्च।
द्विजमुख्यतमः कविर्बभूव प्रथितः शूद्रक इत्यगाधसत्त्वः॥३

अपि च।

ऋग्वेदं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं हस्तिशिक्षां
ज्ञात्वा शर्वप्रसादाद्व्यपगततिमिरे चक्षुषी चोपलभ्य।
राजानं वीक्ष्य पुत्रं परममुदयनाश्वमेधेन चेष्ट्वा
लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः॥४

अपि च ।

समरव्यसनी प्रमादशून्यः ककुदं वेदविदां तपोधनश्च ।
परवारणबाहुयुद्धलुब्धः क्षितिपालः किल शूद्रको बभूव ॥५

अस्यां च तत्कृतौ

अवन्तिपुर्यां द्विजसार्थवाहो युवा दरिद्रः किल चारुदत्तः ।
गुणानुरक्ता गणिका च यस्य वसन्तशोभेव वसन्तसेना ॥६
तयोरिदं सत्सुरतोत्सवाश्रयं नयप्रचारं व्यवहारदुष्टताम् ।
खलस्वभावं भविनव्यतां तथा चकार सर्वं किल शूद्रको नृपः ॥७

(परिक्रम्यावलोक्य च) । अये शून्येयमस्मत्संगीतशाला । क्व नु गताः कुशीलवा भविष्यन्ति । (विचिन्त्य) आं ज्ञातम्

शून्यमपुत्रस्य गृहं चिरशून्यं नास्ति यस्य सन्मित्रम् ।
मूर्खस्य दिशः शून्याः सर्वं शून्यं दरिद्रस्य ॥८

कृतं च संगीतकं मया । अनेन चिरसंगीतोपासनेन ग्रीष्मसमये प्रचण्डदिनकरकिरणोच्छुष्कपुष्करबीजमिव प्रचलिततारके क्षुधा ममाक्षिणी खटखटायेते । तद्यावद् गृहिणीमाहूय पृच्छाम्यस्ति किमपि प्रातराशो न वेति । एषोऽस्मि भोः कार्यवशात्प्रयोगवशाच्च प्राकृतभाषी संवृत्तः । अविद अविद भोः । चिरसंगीदोवासणेण सुक्खपोक्खरणालाइं विअ मे बुभुक्खाए मिलाणाइं अङ्गाइं । ता जाव गेहं गदुअ जाणामि अत्थि किंपि कुडुम्बिणीए उववादिदं ण वेत्ति । (परिक्रम्यावलोक्य च) एदं तं अम्हाणं गेहं । ता पविसामि । (प्रविश्यावलोक्य च) हीमाणहे । किं णु खु अम्हाणं गेहे अवरं विअ संविहाणअं वट्टदि । आआमितण्डुलोदअप्पवाहा रच्छा । लोहकडाहपरिअन्तणकसणसारा किदविसेसआ विअ जुअदी अहिअदरं सोहदि भूमी । सिणिद्धेण

---

(१) कष्टं कष्टं भोः चिरसंगीतोपासनेन शुष्कपुष्करनालानीव मे बुभुक्षया म्लानान्यङ्गानि । तद्यावत् गृहं गत्वा जानामि अस्ति किमपि कुटुम्बिन्या उपपादितं न वेति । (२) इदं तदस्माकं गेहम् । तत् प्रविशामि । (३) हीमाणहे । किं नु खलु अस्माकं गेहे अपरमिव संविधानकं वर्तते । आयामितण्डुलोदकप्रवाहा रथ्या । लोहकटाहपरियन्त्रणकृष्णशारा कृतविशेषकेव

गन्धेण उद्दीविअन्ती विअ अधिअं बाधेदि मं बुभुक्खा । ता किं पुव्वविढत्तं णिहाणं उप्पण्णं भवे । आदु अहं जेव्व बुभुक्खादो ओदणमअं जीअलोअं भेक्खामि । णत्थि किल पादरासो अम्हाणं गेहे । पाणच्चअं बाधेदि मं बुभुक्खा । इध सव्वं णवं विअ संविहाणं वट्टदि । एक्का वण्णअं पीसेदि । अवरा सुमणाओ गुम्फेदि । (विचिन्त्य) [1]किं णेदं । भोदु । कुडुम्बिणिं सद्दाविअ परमत्थं जाणिस्सं । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) [2]अज्जे इदो दाव ।

नटी । (प्रविश्य) [3]अज्ज इअम्हि ।

सूत्रधारः । [4]अज्जे साअदं दे ।

नटी । [5]आणवेदु अज्जो को णिओओ अणुचिट्ठीअदु त्ति ।

सूत्रधारः । [6]अज्जे (चिरसङ्गीतोपासणेण इत्यादि पठित्वा) अत्थि किंपि अम्हाणं गेहे असिदव्वं ण वेत्ति ।

नटी । [7]अज्ज सव्वं अत्थि ।

सूत्रधारः । [8]किं किं अत्थि ।

नटी । [9]तं जधा । गुडोदणं घिअं दहीं तण्डुलाइं । अज्जेण अत्तव्वं

युवतिरधिकतरं शोभते भूमिः । स्निग्धेन गन्धेन उद्दीप्यमानेवाधिकं बाधते मा बुभुक्षा । तत् किं पूर्वविहितं निधानं उत्पन्नं भवेत् । अथवा अहमेव बुभुक्षात ओदनमयं जीवलोकं प्रेक्षे । नास्ति किल प्रातराशोऽस्माकं गेहे । प्राणात्ययं बाधते मां बुभुक्षा । इह सर्वं नवमिव संविधानकं वर्तते । एका वर्णकं पिनष्टि । अपरा सुमनसो गुम्फयति । (१) किं न्विदम् । भवतु । कुटुम्बिनीं शब्दाप्य परमार्थं ज्ञास्यामि । (२) आर्ये इतस्तावत् ।

(३) आर्य इयमस्मि ।

(४) आर्ये स्वागतं ते ।

(५) आज्ञापयत्वार्यः को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति ।

(६) आर्ये (चिरसङ्गीतोपासनेन इत्यादि पठित्वा ।) अस्ति किमप्यस्माकं गेहेऽशितव्यं न वेति ।

(७) आर्य सर्वमस्ति ।

(८) किं किमस्ति ।

(९) तद्यथा । गुडौदनं घृतं दधि तण्डुलाः । आर्येणाशितव्यं रसायनं

रसाअणं सव्व अत्थि त्ति । एव्व दे देधा आसासेन्तु ।

सूत्रधारः । [1]अज्जे किं अम्हाणं गेहे सव्वं अत्थि आदु परिहसदि ।

नटी। (स्वगतम्) [2]परिहसिस्सं दाव। (प्रकाशम्) [3]अज्ज अत्थि आवणे ।

सूत्रधारः । (सक्रोधम्) [4]आः अणज्जे एव्वं दे आसा छिज्जिस्सदि अभावं अ गमिस्सदि । जं दाणिं अहं वरण्डलम्बुओ विअ दूरं उक्खिविअ पाडिदो ।

नटी । [5]मरिसेदु मरिसेदु अज्जो । परिहासो क्खु मए कदो ।

सूत्रधारः। [6]तो किं उण इमं णवं विअ संविहाणअं वट्टदि । एक्का वण्णअं पीसेदि । अवरा सुमणाओ गुम्फेदि । इअं च पञ्चवण्णकुसुमोवहारसोहिदा भूमी ।

नटी । [7]अज्ज उववासो गहिदो ।

सूत्रधारः । [8]किंणामधेओ अअं उववासो ।

नटी । [9]अहिरूअवदी णाम ।

सूत्रधारः । [10]अज्जे इहलोइओ आदु पारलोइओ ।

नटी । [11]अज्ज पारलोइओ ।

सर्वमस्तीति । एवं ते देवा आशासताम् ।

(१) आर्ये किमस्माकं गेहे सर्वमस्त्यथवा परिहससि ।

(२) परिहसिष्यामि तावत् । (३) आर्य अस्त्यापणे ।

(४) आः अनार्ये एवं त आशा छेत्स्यतेऽभावं च गमिष्यसि यदिदानीमहं वरण्डलम्बुक इव दूरमुत्क्षिप्य पातितः ।

(५) मृष्यतु मृष्यत्वार्यः । परिहासः खलु मया कृतः ।

(६) तत् किं पुनरिदं नवमिव संविधानकं वर्तते । एका वर्णकं पिनष्टि । अपरा सुमनसो गुम्फति । इयं च पञ्चवर्णकुसुमोपहारशोभिता भूमिः ।

(७) आर्योपवासो गृहीतः ।

(८) किंनामधेयोऽयमुपवासः ।

(९) अभिरूपपतिर्नाम ।

(१०) आर्ये ऐहलौकिकोऽथवा पारलौकिकः ।

(११) आर्य पारलौकिकः ।

सूत्रधारः । (सरोषम्) [1]पेक्खन्तु पेक्खन्तु अज्जमिस्सा । मम केरकेण मत्तपरिव्वएण पारलोइओ भत्ता अणेसीअदि ।

नटी । [2]अज्ज पसीद पसीद । तुमं जेव्व मम जम्मन्तरेवि भत्ता भविस्ससि त्ति उववसिदम्हि ।

सूत्रधारः । [3]अध अअं उववासो केण उवदिट्ठो ।

नटी । [4]अज्जस्स जेव्व पिअवअस्सेण चुण्णवुड्ढेण ।

सूत्रधारः । (सक्रोधम्) [5]आः दासीए पुत्ता चुण्णवुड्ढा कदा णु हु तुमं कुविदेण रण्णा पालएण णवबहूकेसकलावं विअ ससुअन्धं कप्पिज्जन्तं पेक्खिस्सं ।

नटी । [6]पसीददु अज्जो । णं अज्जस्स जेव्व पारलोइओ अअं उववासो अणुचिट्ठीअदि । (इति पादयोः पतति ।)

सूत्रधारः । [7]अज्जे उट्ठेहि उट्ठेहि । कधेहि कधेहि इध उववासे केण कज्जं ।

नटी । [8]अम्हारिसजणजोग्गेण बम्हणेण उवणिमन्तिदेण ।

---

(१) प्रेक्षन्तां प्रेक्षन्तामार्यमिश्राः । मदीयेन भक्तपरिव्ययेन पारलौकिको मर्तान्विष्यते ।

(२) आर्य प्रसीद प्रसीद । त्वमेव मम जन्मान्तरेऽपि भर्ता भविष्यसीत्युपोषितास्मि ।

(३) अथायमुपवासः केनोपदिष्टः ।

(४) आर्यस्यैव प्रियवयस्येन चूर्णवृद्धेन ।

(५) आः दास्याः पुत्र चूर्णवृद्ध कदा नु खलु त्वां कुपितेन राज्ञा पालकेन नववधूकेशकलापमिव ससुगन्धं छिद्यमानं प्रेक्षिष्ये ।

(६) प्रसीदतु प्रसीदत्वार्यः । नन्वार्यस्यैव पारलौकिकोऽयमुपवासोऽनुष्ठीयते ।

(७) आर्ये उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । कथय कथय । अत्रोपवासे केन कार्यम् ।

(८) अस्मादृशजनयोग्येन ब्राह्मणेनोपनिमन्त्रितेन ।

सूत्रधारः । [1]तेण हि गच्छदु अज्जा । अहं पि अम्हारिसजणजोग्गं बम्हणं उवणिमन्तेमि ।

नटी । [2]जं अज्जो आणवेदि । (इति निष्क्रान्ता)

सूत्रधारः । (परिक्रम्य) [3]हीमाणहे । ता कधं मए एव्वं सुसमिद्धाए उज्जइणीए अम्हारिसजणजोग्गो बम्हणो अण्णेसिदव्वो । (विलोक्य) ऐसो चारुदत्तस्स मित्तं मित्तेओ इदो जेव्व आअच्छदि । भोदु । पुच्छिस्सं दाव । अज्ज मित्तेअ अम्हाणं गेहे असिदुं अग्गणी भोदु अज्जो ।

(नेपथ्ये) [4]भो अण्णं बम्हणं उवणिमन्तेदु भवं । वावडो दाणिं अहं ।

सूत्रधारः । [5]अज्ज सम्पण्णं भोअणं नीसवत्तं च । अवि अ दक्खिणा का वि दे भविस्सदि ।

(पुनर्नेपथ्ये) भो जं दाणिं पढमं जेव्व पच्चादिट्ठोसि ता को दाणिं दे णिव्वन्धो पदे पदे मं अणुसन्धिदुं ।

सूत्रधारः । [6]पच्चादिट्ठोम्हि एदिणा । भोदु अण्णं बम्हणं उवणिमन्तेमि । (इति निष्क्रान्तः)

आमुखम्

(१) तेन हि गच्छत्वार्या । अहमप्यस्मादृशजनयोग्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रये ।

(२) यदार्य आज्ञापयति ।

(३) ह्रीमणाहे । तत् कथं मयैवं सुसमृद्धायामुज्जयिन्यामस्मादृशजनयोग्यो ब्राह्मणोऽन्वेष्टव्यः । (४) एष चारुदत्तस्य मित्रं मैत्रेय इत एवागच्छति । भवतु । प्रक्ष्यामि तावत् । आर्य मैत्रेय अस्माकं गेहेऽशितुमग्रणीर्भवत्वार्यः ।

(५) भो अन्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयतां भवान् । व्यापृत इदानीमहम् ।

(६) आर्य संपन्नं भोजनं निःसपत्नं च । अपि च दक्षिणा कापि ते भविष्यति ।

(७) भो यदिदानीं प्रथममेव प्रत्यादिष्टोऽसि तत् क इदानीं ते निर्बन्धः पदे पदे मामनुसंधातुम् ।

(८) प्रत्यादिष्टोऽस्म्येतेन । भवतु । अन्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि ।

(प्रविश्य प्रावारहस्तः) **मैत्रेयः** । (ॐ णमो बम्भणं– इति पूर्वोक्तं पठित्वा) अध वा मए मित्तेएण परस्स आमन्तणआइं भक्खिदव्वाइं। हा अवत्थे तुलीअसि। जो दाणिं अहं तत्थभवदो चारुदत्तस्स रिद्धीए अहोरत्तं परेत्तसिद्धेहिं उग्गारसुरहिगन्धेहिं जेव्व आसिदो अम्मन्तरचदुस्सालअदुआरए उवविट्ठो मल्लक्कसदपरिवुदो चित्तअरो विअ अङ्गुलीहिं छिविअ छिविअ अवणेमि णअरचत्तरवुसहो विअ रोमन्थाअमाणो चिट्ठामि सो दाणिं अहं तस्स दलिद्दाए जहिं तहिं चरिअ गेहपारावदो विअ आवासणिमित्तं इध आअच्छामि। एसो अ अज्जचारुदत्तस्स पिअवअस्सेण चुण्णवुद्देण जादीकुसुमवासिदो पावारओ अणुप्पेसिदो सिद्धीकिददेवकज्जस्स अज्जचारुदत्तस्स उवणेदव्वो त्ति। ता जाव चारुदत्तं पेक्खामि। एसो चारुदत्तो सिद्धीकिददेवकज्जो गिहदेवदाणं बलिं करेन्तो इदो जेव्व आअच्छदि।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टश्चारुदत्तो रदनिका च।)

चारुदत्तः। (ऊर्ध्वमवलोक्य सनिर्वेदं निःश्वस्य च।)

यासां बलिः सपदि मद्गृहदेहलीनां
हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः।
तास्वेव संप्रति विरूढतृणाङ्कुरासु
बीजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः ॥१

(इति मन्दं परिक्रम्योपविष्टः।)

---

(१) अथवा मयापि मैत्रेयेण परस्यामन्त्रणानि भक्षितव्यानि। हा अवस्थे तुलयसि। य इदानीमहं तत्रभवतश्चारुदत्तस्य ऋद्धयाहोरात्रं प्रयत्नसिद्धैरुद्गारसुरभिगन्धिभिर्मोदकैरेवाशितोऽभ्यन्तरचतुःशालकद्वार उपविष्टो मल्लकशतपरिवृतश्चित्रकर इवाङ्गुलीभिः स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वापनयामि, नगरचत्वरवृषभ इव रोमन्थायमानस्तिष्ठामि, स इदानीमहं तस्य दरिद्रतया यत्र तत्र चरित्वा गेहपारावत इवावासनिमित्तमत्रागच्छामि। एष च आर्यचारुदत्तस्य प्रियवयस्येन चूर्णवृद्धेन जातीकुसुमवासितोऽनुप्रेषितः प्रावारकः सिद्धीकृतदेवकार्यस्यार्यचारुदत्तस्योपनेतव्य इति। तद्यावदार्यचारुदत्तं प्रेक्षे। एष चारुदत्तः सिद्धीकृतदेवकार्यो गृहदेवतानां बलिं कुर्वन्निव एवागच्छति।

मैत्रेयः। [1]एसो अज्जचारुदत्तो । ता जाव संपदं उवसप्पामि । (उपसृत्य) [2]सोत्थि भवदे। वड्ढदु भवं।

चारुदत्तः। अये सर्वकालमित्रं मैत्रेयः प्राप्तः। सखे स्वागतम्, आस्यताम्।

मैत्रेयः। [3]जं भवं आणवेदि। (उपविश्य) [4]भो वअस्स एसो दे पिअवअस्सेण चुण्णवुड्ढेण जादीकुसुमवासिदो पावारओ अणुप्पेसिदो। सिद्धीकिददेवकज्जस्स अज्जचारुदत्तस्स तुए उवणेदव्वो त्ति। (समर्पयति)

चारुदत्तः। (गृहीत्वा सचिन्तः स्थितः।)

मैत्रेयः। [5]इदं किं चिन्तीअदि।

चारुदत्तः। वयस्य

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्।
सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥१०

मैत्रेयः। [6]भो वअस्स मरणादो दालिद्दादो वा कदरं दे रोअदि।

चारुदत्तः। वयस्य

दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम्।
अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥११

मैत्रेयः। [7]भो वअस्स अलं सन्ताविदेण। पणइजणसंकामिदविहवस्स सुरअणपीदसेसस्स विअ पडिवाचन्दस्स परिक्खओ वि दे अहिअदरं रमणीओ।

---

(१) एष आर्यश्चारुदत्तः। तद्यावत् सांप्रतमुपसर्पामि। (२) स्वस्ति भवते। वर्धतां भवान्।

(३) यद् भवानाज्ञापयति। (४) भो वयस्य एष ते प्रियवयस्येन चूर्णवृद्धेन जातीकुसुमवासितः प्रावारकोऽनुप्रेषितः सिद्धीकृतदेवकार्यस्यार्यचारुदत्तस्य त्वयोपनेतव्य इति।

(५) इदं किं चिन्त्यते।

(६) भो वयस्य मरणाद् दारिद्र्याद्वा कतरत् ते रोचते।

(७) भो वयस्य अलं संतापितेन। प्रणयिजनसंक्रामितविभवस्य सुरजनपीतशेषस्येव प्रतिपच्चन्द्रस्य परिक्षयोऽपि तेऽधिकतरं रमणीयः।

चारुदत्तः । वयस्य न ममार्थान् प्रति दैन्यम् । पश्य ।

एतत्तु मां दहति यद्गृहमस्मदीयं
क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्जयन्ति ।
संशुष्कसान्द्रमदलेखमिव भ्रमन्तः
कालात्यये मधुकराः करिणः कपोलम् ॥१२

मैत्रेयः । भो वअस्स एदे खु दासीए पुत्ता अत्थकल्लवत्ता वरट्टाभीदा विअ गोवालदारआ अरण्णे जहिं जहिं ण खज्जन्ति तहिं तहिं गच्छन्ति ।

चारुदत्तः । वयस्य

सत्यं न मे विभवनाशकृतास्ति चिन्ता
भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति ।
एतत्तु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य
यत् सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति ॥१३

अपि च । दारिद्र्यादप्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो
निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।
निर्विण्णः शुचमेति शोकविहतो बुद्ध्या परित्यज्यते
निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥१४

मैत्रेयः । भो वअस्स तं जेव्व अत्थकल्लवत्तं सुमरिअ अलं सन्तप्पिदेण ।

चारुदत्तः । वयस्य दारिद्र्यं हि पुरुषस्य

निवासश्चिन्तायाः परपरिभवो वैरमपरं
जुगुप्सा मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम् ।
वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति च कलत्रात्परिभवो
हृदिस्थः शोकाग्निर्न च दहति संतापयति च ॥१५

---

(१) एते खलु दास्याः पुत्रा अर्थकल्यवर्ता वरटाभीता इव गोपालदारका अरण्ये यत्र यत्र न खाद्यन्ते तत्र तत्र गच्छन्ति ।

(२) भो वयस्य तमेवार्थकल्यवर्तं स्मृत्वाऽलं संतापितेन ।

तद्वयस्य कृतो मया गृहदेवताभ्यो बलिः। गच्छ त्वमपि चतुष्पथे मातृभ्यो बलिमुपहर।

मैत्रेयः। गं गमिस्सं।

चारुदत्तः। किमर्थम्।

मैत्रेयः। जेदो एव्वं पूइज्जन्ता देवदा ण दे पसीदन्ति ता को गुणो देवेसु अच्चिदेसु।

चारुदत्तः। वयस्य मा मैवम्। गृहस्थस्य नित्योऽयं विधिः।

तपसा मनसा वाग्भिः पूजिता बलिकर्मभिः।
तुष्यन्ति शमिनां नित्यं देवताः किं विचारितैः ॥१६

तद्गच्छ मातृभ्यो बलिमुपहर।

मैत्रेयः। भो ण गमिस्सं। अण्णो को वि पउञ्जीअदु। मम उण बम्हणस्स सव्वं जेव्व विपरीदं परिणमदि। आदंसगदा विअ छाआ वामादो दक्खिणा दक्खिणादो वामा। अण्णं च। एदाए पदोसवेलाए इध राअमग्गे गणिआ विडा चेडा राअवल्लहा अ पुरिसा संचरन्ति। ता मण्डूअलुद्धस्स विअ कालसप्पस्स मूसिओ विअ अहिमुहावत्तिदो वज्झो दाणिं भविस्सं। तुमं इध उवविट्ठो किं करिस्ससि।

चारुदत्तः। भवतु। तिष्ठ। तावदहं समाधिं निर्वर्तयामि।

(नेपथ्ये) तिष्ठ वसन्तसेने तिष्ठ।

(ततः प्रविशति विटसंस्थानकश्चेटैरनुगम्यमाना वसन्तसेना।)

विटः। वसन्तसेने तिष्ठ तिष्ठ।

---

(१) न गमिष्यामि।

(२) यत एवं पूज्यमाना न ते प्रसीदन्ति तत् को गुणो देवेष्वर्चितेषु।

(३) भो न गमिष्यामि। अन्यः कोऽपि प्रयुज्यताम्। मम पुनर्ब्राह्मणस्य सर्वमेव विपरीतं परिणमति। आदर्शगतेव च्छाया वामतो दक्षिणा दक्षिणतो वामा। अन्यच्च। एतस्यां प्रदोषवेलायामिह राजमार्गे गणिका विटाश्चेटा राजवल्लभाश्च पुरुषाः संचरन्ति। तन्मण्डूकलुब्धस्येव कालसर्पस्य मूषिक इवाभिमुखावर्तितो वध्य इदानीं भविष्यामि। त्वमिहोपविष्टः किं करिष्यसि।

किं त्वं भयेन परिवर्तितसौकुमार्या
नृत्यप्रयोगविशदौ चरणौ क्षिपन्ती ।
उद्विग्नचञ्चलकटाक्षविसृष्टदृष्टि-
र्व्याधानुसारचकिता हरिणीव यासि ॥१७

संस्थानकः । [1]चिट्ठ वसन्तशोणिए चिट्ठ ।
किं याशि धावाशि पलाअशि पक्खलन्ती
वाशू पशीद ण मलीहिशि चिट्ठ दाव ।
कामेण ढज्जदि हु मे हृलके तवश्शी
अङ्गालालाशिपडिदे विअ मंशखण्डे ॥१८

चेटः । [2]अज्जुए चिट्ठ चिट्ठ ।
उत्ताशिता गच्छशि अन्तिका मे
शंपुण्णपुच्छा विअ गिम्हमोरी ।
ओवग्गदी शामिअ भट्टके मे
वणे गडे कुक्कुरशावके व्व ॥१९

विटः । वसन्तसेने तिष्ठ तिष्ठ ।
किं यासि बालकदलीव विकम्पमाना
रक्तांशुकं पवनलोलदशं वहन्ती ।
रक्तोत्पलप्रकरकुङ्मलमुत्सृजन्ती
टङ्कैर्मनःशिलगुहेव विदार्यमाणा ॥२०

(१) तिष्ठ वसन्तसेने तिष्ठ ।
किं यासि धावसि पलायसे प्रस्खलन्ती वासु प्रसीद न मरिष्यसि तिष्ठ तावत् ।
कामेन दह्यते खलु मे हृदयं तपस्वि अङ्गाररशिपतितमिव मांसखण्डम् ॥

(२) आर्यके तिष्ठ तिष्ठ ।
उत्त्रासिता गच्छस्यन्तिकान्मे संपूर्णपुच्छेव ग्रीष्ममयूरी ।
अपवल्गति स्वामी भट्टारको मम वनं गतः कुक्कुरशावक इव ॥

संस्थानकः । [1]चिट्ठ वसन्तशेणिए चिट्ठ ।
मम मअणमनङ्गं वम्महं वड्ढअन्ती
णिशि अ शअणके मे णिद्दअं पक्खिवन्ती ।
पशलशि भअभीदा पक्खलन्ती खलन्ती
मम वशमनुजादा लावणश्शेव कुन्ती ॥२१

विटः । वसन्तसेने
किं त्वं पदैर्मम पदानि विशेषयन्ती
व्यालीव यासि पतगेन्द्रभयाभिभूता ।
वेगादहं प्रविसृतः पवनं निरुन्ध्यां
त्वन्निग्रहे तु वरगात्रि न मे प्रयत्नः ॥२२

संस्थानकः । [2]भावे भावे
एशा णाणकमूशिकामकाशिका मच्छाशिका लाशिका
णिण्णाशा कुलणाशिका अवशिका कामाह मञ्जूशिका ।
एशा वेशवहू शुवेशणिलआ वेशङ्कणा वेशिआ
एशे शे दश णामके मयि कले अज्जावि मं णेच्छदि ॥२३

विटः । प्रसरसि भयविक्लवा किमर्थं प्रचलितकुण्डलघृष्टगण्डपार्श्वा ।
विटजननखघट्टितेव वीणा जलधरगर्जितभीतसारसीव ॥२४

संस्थानकः । [3]ह्मणञ्झणन्तबहुभूषणशद्दभिश्शं
किं दोवदी विअ पलाअशि लामभीदा ।

---

(१) तिष्ठ वसन्तसेने तिष्ठ ।
मम मदनमनङ्गं मन्मथं वर्धयन्ती निशि च शयनके मे निद्रां प्रक्षिपन्ती ।
प्रसरसि भयभीता प्रस्खलन्ती स्खलन्ती मम वशमनुयाता रावणस्येव कुन्ती ॥

(२) भाव भाव । एषा नाणकमूषिकामशकिका मत्स्याशिका लासिका
निर्णाशा कुलनाशिकाऽवशिका कामस्य मञ्जूषिका ।
एषा वेशवधूः सुवेशनिलया वेशाङ्गना वेश्या
एतान्यस्या दश नामकानि मया कृतान्यद्यापि मां नेच्छति ॥

(३) ह्मणञ्झणद्बहुभूषणशब्दाभिश्शं किं द्रौपदीव पलायसे राममीता ।

एश्शे हलामि शहश त्ति जधा हणूमे
विश्शावशुश्श वहिणिं विअ तं शुभद्दं ॥२५

वेटः । लैमेहि अ लाअवल्लहं तो खाहिशि मच्छमंशकं ।
एदेहिं मच्छमंशकेहिं शुणआ मलअं ण शेवंति ॥२६

विटः । भवति वसन्तसेने

किं त्वं कटीतटनिवेशितमुद्वहन्ती
तारावितीर्णरुचिरं रशनाकलापम् ।
वक्त्रेण निर्मथितचूर्णमनःशिलेन
त्रस्ताद्भुतं नगरदैवतवत्प्रयासि ॥२७

संस्थानकः ।

मम्हेहिं चण्डं अहिशालिअन्ती वणे शिआली विअ कुक्कुडेहिं ।
पलाशि शिग्घं तुलिदं शवेग्गं शवेठणं मे हलअं हलन्ती ॥२८

वसन्तसेना । पल्लवआ पल्लवआ । परहुदिए परहुदिए ।

संस्थानकः । (सभयम्) भावे भावे मणुश्शे मणुश्शे ।

विटः । न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

वसन्तसेना । मोहविए माहविए ।

विटः । (सहासम्) । मूर्खे परिजनोऽन्विष्यते ।

संस्थानकः । भावे भावे इत्थिअं अण्णेशदि ।

विटः । अथ किम् ।

एष हरामि सहसेति यथा हनूमान्विश्रावसोर्भगिनीमिव तां सुभद्राम् ॥

(१) रमय च राजवल्लभं तत् खादिष्यसि मत्स्यमांसकम् ।
एताभ्यां मत्स्यमांसाभ्यां श्वानो मृतकं न सेवन्ते ॥

(२) अस्माभिश्चण्डमभिसार्यमाणा वने इटगालीव कुक्कुरैः ।
पलायसे शीघ्रं त्वरित सवेगं सवेष्टनं मम हृदयं हरन्ती ॥

(३) पल्लवक पल्लवक । परभृतके परभृतिके ।

(४) भाव भाव मनुष्यो मनुष्यः । (५) माधविके माधविके ।

(६) भाव भाव स्त्रियमन्विच्छति ।

संस्थानकः । ईत्थिआणं शदं मोडेमि । शूले हगे ।

वसन्तसेना । (शून्यमवलोक्य) हैद्धी हद्धी । कधं परिअणो वि परिब्भट्टो । एत्थ मए अप्पा सअं जेव्व रक्खिदव्वो ।

विटः । अन्विष्यतामन्विष्यताम् ।

संस्थानकः । वैशन्तशेणिए विलव विलव परहुदिअं वा पल्लवअं वा शव्वं वा वशन्तमाशं । मए अहिशालिअन्तीं तुमं को पलित्ताइशदि ।

किं भीमशेणे जमदग्गिपुत्ते कुन्तीशुदे वा दशकन्धले वा ।
एशे हगे गेण्हिय केशहत्थे दुश्शाशणश्शाणुकिदिं कलेमि ॥२९

णं पेक्ख पेक्ख ।

अशी शुतिक्खे वलिदे अ मत्थके कप्पेध शीशं उद मालएध वा ।
अलं तवेदेण पलाइदेण मुमुक्खु जे होदि ण शे क्खु जीअदि ॥३०

वसन्तसेना । अज्ज अबला क्खु अहं ।

विटः । अत एव ध्रियसे ।

संस्थानकः । अदो जेव्व ण मालीअसि ।

वसन्तसेना । (स्वगतम्) कधं अणुणओ वि से भअं उप्पादेदि ।

---

(१) स्त्रीणां शतं मारयामि शूरोऽहम् ।

(२) हा धिक् हा धिक् कथं परिजनोऽपि परिभ्रष्टः । अत्र मयात्मा स्वयमेव रक्षितव्यः ।

(३) वसन्तसेनिके विलप विलप परभृतिकां वा पल्लवकं वा सर्वं वा वसन्तमासम् । मयाभिसार्यमाणां त्वां कः परित्रास्यते ।

किं भीमसेनो जमदग्निपुत्रः कुन्तीसुतो वा दशकन्धरो वा ।
एषोऽहं गृहीत्वा केशहस्तं दुःशासनस्यानुकृतिं करोमि ॥

ननु प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व ।

असिः सुतीक्ष्णो वलितं च मस्तकं छिन्त्त शीर्षमुत मारयत वा ।
अलं तवैतेन पलायितेन मुमुर्षुर्यो भवति न स खलु जीवति ॥

(४) आर्य अबला खल्वहम् । (५) अत एव न मार्यसे ।

(६) कथमनुनयोऽप्यस्य भयमुत्पादयति ।

भोदु एव्वं दाव । (प्रकाशम्) । अज्ज इमादो किंपि अलंकरणं तक्कीयदि ।

विटः । शान्तं (शान्तम्) भवति वसन्तसेने न पुष्पभोषमर्हत्युद्यानलता । तत् कृतमलंकरणैः ।

वसन्तसेना । तो किं क्खु दाणिं ।

संस्थानकः । हंगे देवपुलिशे मणुश्शे वासुदेवके कामइदव्वे ।

वसन्तसेना । (सक्रोधम्) । सैन्तं सन्तं । अवेहि । अणज्जं मन्तेसि ।

संस्थानकः । (सहस्ततालं विहस्य) । भोवे भावे पेक्ख दाव । अन्तलेण शुशिणिद्धा एशा गणिआदालिआ णं । जेण मं भणादि एहि शन्ते शि किलिन्ते शि त्ति । हगे ण ग्गामन्तलं गडे ण णगलन्तलं वा । अज्जके शवामि भावश्श शीशं अत्तणकेहिं पादेहिं । तव जेव्व पश्चाणुपश्चिआए आहिंडन्ते शन्ते किलिन्ते म्हि शंवुत्ते ।

विटः । (स्वगतम्) अये कथं शान्तमित्यभिहिते श्रान्त इत्यवगच्छति मूर्खः । (प्रकाशम्) । वसन्तसेने वेशवासविरुद्धमभिहितं भवत्या । पश्य

तरुणजनसहायाश्चिन्त्यतां वेशवासो
विगणय गणिका त्वं मार्गजाता लतेव ।
वहसि हि धनहार्यं पण्यभूतं शरीरं
सममुपचर भद्रे सुप्रियं चाप्रियं च ॥३१

अपि च । **वाप्यां स्नाति विचक्षणो द्विजवरो मूर्खोऽपि वर्णाधमः**
फुल्लां नाम्यति वायसोऽपि हि लतां या नामिता बर्हिणा ।

भवत्येवं तावत् । (१) आर्य अस्मात् किमप्यलंकरणं तर्क्यते ।

(२) तत्किं खल्विदानीम् ।

(३) अहं देवपुरुषो मनुष्यो वासुदेवः कामयितव्यः ।

(४) शान्तं शान्तम् । अपेहि । अनार्यं मन्त्रयसे ।

(५) भाव भाव प्रेक्षस्व तावत् । अन्तरेण सुस्निग्धैषा गणिकादारिका ननु । येन मां भणति एहि श्रान्तोसि क्लान्तोऽसीति । अहं न ग्रामान्तरं न नगरान्तरं वा गतः । आर्यिके शपे भावस्य शीर्षमात्मीयाभ्यां पादाभ्याम् । तवैव पृष्ठानुपृष्ठिकयाहिण्डमानः श्रान्तः क्लान्तोऽस्मि संवृत्तः ।

ब्रह्मक्षत्रविशस्तरन्ति च यया नावा तयैवेतरे
त्वं वापीव लतेव नौरिव जनं वेश्यासि सर्वं भज ॥३२

वसन्तसेना। गुणो क्खु अणुराअस्स कारणं ण उण बलक्कारो।

संस्थानकः। भावे भावे एशा गब्भदासी कामदेवायदणुज्जाणादो पहुदि ताह दलिद्दचारुदत्ताह अनुलत्ता ण मं कामेदि। वामदो तश्श घलं। जधा तव मम अ हत्थादो एशा ण पलिब्भंशदि तधा कलेदु भावे।

विटः। (स्वगतम्) यदेव परिहर्तव्यं तदेवादाहरति मूर्खः। कथं वसन्तसेनार्यचारुदत्तमनुरक्ता। सुष्ठु खल्विदमुच्यते रक्तं रक्तेन संगच्छत इति। तद्गच्छतु। किमनेन मूर्खेण। (प्रकाशम्) काणेलीमातः वामतस्तस्य सार्थवाहस्य गृहम्।

संस्थानकः। अंध इं। वामदो तश्श घल।

वसन्तसेना। (स्वगतम्) अम्महे वामदो तश्श गेहं त्ति जं सच्चं अवरज्झन्तेण वि दुज्जणेण उवकिदं जेण पिअसंगमं पाविदा।

संस्थानकः। भावे भावे बलिए क्खु अन्धआले मासलासिपविट्ठा विअ मशिगुडिआ दीशन्दी जेव्व पणट्ठा वशन्तशेणिआ।

विटः। अहो बलवानन्धकारः। तथा हि

आलोकविशाला मे सहसा तिमिरप्रवेशविच्छिन्ना।
उन्मीलितापि दृष्टिर्निमीलितेवान्धकारेण ॥३३

(१) गुणः खल्वनुरागस्य कारणं न पुनर्बलात्कारः।

(२) भाव भाव एषा गर्भदासी कामदेवायतनोद्यानात् प्रभृति तस्य दरिद्रचारुदत्तस्यानुरक्ता न मां कामयते। वामतस्तस्य गृहम्। यथा तव मम च हस्तादेषा परिभ्रश्यति तथा करोतु भावः।

(३) अथ किम्। वामतस्तस्य गृहम्।

(४) अम्महे वामतस्तस्य गृहमिति यत्सत्यमपराध्यतापि दुर्जनेनोपकृतं येन प्रियसङ्गमं प्रापिता।

(५) भाव भाव बलीयसि खल्वन्धकारे मापराशिप्रविष्टेव मशीगुटिका ह्रियमाणेव प्रनष्टा वसन्तसेना।

अपि च । **लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।**
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥३४

संस्थानकः । भावे भावे अण्णेशामि वशन्तशेणिअं ।

विटः । काणेलीमातः आस्ति किंचिच्चिह्नं यदुपलक्षयसि ।

संस्थानकः । भावे भावे किं विअ ।

विटः । भूषणशब्दं सौरभ्यानुविद्धं माल्यगन्धं वा ।

संस्थानकः । सुणामि मल्लगन्धं । अन्धआलपूलिदाए उण णाशिआए ण शुव्वत्तं पेक्खामि भूषणशद्दं ।

विटः । (जनान्तिकम्) वसन्तसेने

कामं प्रदोषतिमिरेण न दृश्यसे त्वं
सौदामिनीव जलदोदरसन्धिलीना ।
त्वां सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्भवोऽयं
गन्धश्च भीरु मुखराणि च नूपुराणि ॥३५

शुतं वसन्तमेने ।

वसन्तसेना । (स्वगतम्) सुंदं गहिदं च । (नाट्येन नूपुराण्युत्सार्य माल्यानि चापनीय किंचित्परिक्रम्य हस्तेन परामृश्य) अम्मो भित्तिपरामरिस-सूहदं पक्खदुआरअं क्खु एदं । जाणामि अ संजोएण गेहस्स संवुदं पक्खदु-आरअं ।

चारुदत्तः । वयस्य समाप्तजपोऽस्मि । तत् सांप्रतं गच्छ मातृभ्यो बलिमुपहार ।

मैत्रेयः । मो ण गमिस्सं ।

---

(१) भाव भाव अन्विष्यामि वसन्तसेनिकाम् । (२) भाव भाव किमिव ।

(३) शृणोमि माल्यगन्धम् । अन्धकारपूरितया पुनर्नासिकया न सुव्यक्तं प्रेक्षे भूषणशब्दम् ।

(४) श्रुतं गृहीतं च । (५) अहो भित्तिपरामर्शसूचितं पक्षद्वारकं खल्वेतत् । जानामि च संयोगेन गेहस्य संवृतं पक्षद्वारकम् ।

(६) मो न गमिष्यामि ।

चारुदत्तः । धिक्कष्टम् ।

दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न संतिष्ठते
सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापदः ।
सत्त्वं ह्रासमुपैति शीलशशिनः कान्तिः परिम्लायते
पापं कर्म च यत्परैरपि कृतं तत्तस्य संभाव्यते ॥३६

अपि च । रुद्धं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते संभाषते नादरात्
संप्राप्तो गृहमुत्सवेषु धनिनां सावज्ञमालोक्यते ।
दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया
मन्ये निर्धनता प्रकाममपरं षष्ठं महापातकम् ॥३७

अपि च। दारिद्र्य शोचामि भवन्तमेवमस्मच्छरीरे सुहृदित्युषित्वा ।
विपन्नदेहे मयि मन्दभाग्ये ममेति चिन्ता क गमिष्यसि
त्वम् ॥३८

मैत्रेयः । (सवैलक्ष्यम्) भो वअस्स जइ मए गन्तव्वं ता एसा वि मे सहाइणी रदणिआ भोदु ।

चारुदत्तः । रदनिके मैत्रेयमनुगच्छ ।

चेटी । [1]जं अज्जो आणवेदि ।

मैत्रेयः । भोदि रदणिए गेण्ह बलिं पदीवं च । अहं अवावुदं पक्खदुआरअं करेमि । (तथा करोति)

वसन्तसेना । [2]मम अब्भुववत्तिणिमित्तं विअ अवावुदं पक्खदुआरअं । ता जाव पविसामि । (दृष्ट्वा) [3]हद्धी हद्धी । कधं पदीवो । (पटान्तेन निर्वाप्य प्रविष्टा ।)

चारुदत्तः । मैत्रेय किमेतत् ।

---

(१) भो वयस्य यदि मया गन्तव्यं तदेषापि मे सहायिनी रदनिका भवतु ।
(२) यदार्य आज्ञापयति ।
(३) भवति रदनिके गृहाण बलिं प्रदीपं च । अहमपावृतं पक्षद्वारकं करोमि ।
(४) ममाभ्युपपत्तिनिमित्तमिवापावृतं पक्षद्वारकम् । तद्यावत् प्रविशामि ।
(५) हा धिक् हा धिक् । कथं प्रदीपः ।

मैत्रेयः। [1]अवावुदपक्खदुआरएण पिण्डीकदेण वादेण णिव्वाविदो पदीवो। मोदि रदणिए णिक्कम तुमं पक्खदुआरएण। अहं पि अब्भन्तरचदुस्सालादो पदीवं पज्जालिअ आअच्छामि। (इति निष्क्रान्तः)

संस्थानकः। [2]भावे भावे अण्णेशामि वशन्तशेणिअं।

विटः। अन्विष्यतामन्विष्यताम्।

संस्थानकः। (तथा कृत्वा) [3]भावे भावे गहिदा गहिदा।

विटः। मूर्ख नन्वहम्।

संस्थानकः। [4]इदो दाव भविअ एअन्ते भावे चिट्ठदु। (पुनरन्विष्य चेटं गृहीत्वा) [5]भावे भावे गहिदा गहिदा।

चेटः। [6]भट्टके चेडे हगे।

संस्थानकः। [7]इदो भावे इदो चेडे। भावे चेडे चेडे भावे। तुम्हे दाव एअन्ते चिट्ठ। (पुनरन्विष्य रदनिकां केशेषु गृहीत्वा) [8]भावे भावे शंपदं गहिदा गहिदा वशन्तशेणिआ।

अन्धआले पलाअन्ती मल्लगन्धेण शूइदा।
केशहश्ते पलाभिट्ठा चाणक्केणेव्व दोव्वदी ॥३९

विटः। एषासि वयसो दर्पात् कुलपुत्रानुसारिणी।
केशेषु कुसुमाढ्येषु सेवितव्येषु कर्षिता ॥४०

---

(१) अपावृतपक्षद्वारेण पिण्डीकृतेन वातेन निर्वापितः प्रदीपः। मयवि रदनिके निष्क्रम त्वं पक्षद्वारकेण। अहमप्यभ्यन्तरचतुःशालतः प्रदीपं प्रज्वाल्यागच्छामि।

(२) भाव भाव अन्विष्यामि वसन्तसेनिकाम्।

(३) भाव भाव गृहीता गृहीता।

(४) इतस्तावद् भूत्वैकान्ते भावस्तिष्ठतु। (५) भाव भाव गृहीता गृहीता।

(६) भट्टारक चेटोऽहम्।

(७) इतो भाव इतश्चेटः। भावश्चेटश्चेटो भावः। युवां तावदेकान्ते तिष्ठतम्।

(८) भाव भाव सांप्रतं गृहीता गृहीता वसन्तसेनिका।

अन्धकारे पलायमाना माल्यगन्धेन सूचिता।
केशहस्ते परामृष्टा चाणक्येनेव द्रौपदी ॥

संस्थानकः ।

एशाशि वाशू शिलाशि ग्गहीदा केशेशु बालेशु शिलोलुहेशु ।
अक्कोश विक्कोश लपाहिचण्डं शंभुं शिवं शंकलमीशलं वा ॥४१

रदनिका । (सभयम्) [2]किं अज्जमिस्सेहिं ववसिदं ।

विटः । काणेल्लीमातः अन्य एवैष स्वरयोगः ।

संस्थानकः । [3]भावे भावे जधा दहिछल्लिपलिलुद्धाए मज्जालीए शलपलिवत्ते होदि तधा दासीए धीए कडे ।

विटः । कथं स्वरपरिवर्तः कृतः । अहो चित्रम् । अथवा किमत्र चित्रम् ।

इयं रङ्गप्रवेशेन कलानां चोपशिक्षया ।
बञ्चनापण्डितत्वेन स्वरै[4]पुण्यमाश्रिता ॥४२

मैत्रेयः । (प्रविश्य) [5]ही ही भो । पदोसमन्दमारुदेण पसुबन्धोवणीदस्स विअ छागलस्स हिअअं फुरफुराअदि पदीवो । (उपसृत्य रदनिकां तथा दृष्ट्वा) [6]भो रदणिए ।

संस्थानकः । [7]भावे भावे मणुस्से मणुस्से ।

मैत्रेयः । [8]जुत्तं णेदं सरिसं णेदं जं अज्जचारुदत्तस्स दालिद्दाए संपदं परपुरिसा गेहं पवेसीअन्ति ।

रदनिका । [9]अज्ज मित्तेअ पेक्ख मे परिहवं ।

---

(१) एषासि वासु शिरसि गृहीता केशेषु बालेषु शिरोरुहेषु ।
आक्रोश विक्रोश लपाधिचण्डं शंभु शिवं शंकरमीश्वरं वा ॥

(२) किमार्यमिश्रैरत्र्यवसितम् ।

(३) भाव भाव यथा दधिसरपरिलुब्धाया मार्जार्याः स्वरपरिवर्तो भवति तथा दास्याः पुत्र्या कृता ।

(४) ही ही भोः । प्रदोषमन्दमारुतेन पशुबन्धोपनीतस्येव छागलस्य हृदयं फुरफुरायते प्रदीपः । (५) भो रदनिके ।

(६) भाव भाव मनुष्यो मनुष्यः ।

(७) युक्तं नेदं सदृशं नेद यदार्यचारुदत्तस्य दरिद्रतया सांप्रतं परपुरुषा गेहं प्रवेशन्ते ।

(८) आर्य मैत्रेय प्रेक्षस्व मे परिभवम् ।

RESEARCH INSTITUTE,
84, R. H ROAD, MADRAS-4

मैत्रेयः । [1]किं तव परिहवो आदु अम्हाणं ।

रदनिका । [2]णं तुम्हाणं जेव्व ।

मैत्रेयः । [3]किं एसो बलक्कारो ।

रदनिका । [4]अध इं ।

मैत्रेयः । [5]सच्चं ।

रदनिका । [6]सच्चं ।

मैत्रेयः । (सक्रोधं दण्डकाष्ठमुद्यम्य) मा दाव । भो सके गेहे कुक्कुरोवि दाव चण्डो भोदि। किं उण अहं बम्हणो । ता एदिणा अम्हारिसजणभाअधेअकुडिलेण दण्डकट्ठेण दुट्ठस्स विअ सुक्खाणवेणुअस्स मत्थअं दे पहारेहिं कुट्टइस्सं ।

विटः । महाब्राह्मण मर्षय मर्षय ।

मैत्रेयः । (विटं दृष्ट्वा) [7]णं एत्थ एसो अवरज्झदि । (संस्थानकं दृष्ट्वा) [8]ऐसो क्खु एत्थ अवरज्झदि । अरे रे राअसालअ संठाणअ दुज्जण दुम्मणुस्स जुत्तं णेदं । जइ वि णाम तत्तभवं अज्जचारुदत्तो दलिद्दो संवुत्तो ता किं तस्स गुणेहिं ण अलंकिदा उज्जइणी जेण तस्स गेहं पविसिअ परिअणस्स ईदिसो उवमद्दो करीअदि ।

---

(१) किं तव परिभवोऽथवास्माकम् ।

(२) ननु युष्माकमेव । (३) किमेष बलात्कारः ।

(४) अथ किम् । (५) सत्यम् । (६) सत्यम् ।

(७) मा तावत् । भो स्वके गेहे कुक्कुरोऽपि तावच्चण्डो भवति । किं पुनरहं ब्राह्मणः । तदेतेनास्मादृशजनभागधेयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन दुष्टस्येव शुष्कवेणुकस्य मस्तकं ते प्रहारैः कुट्टिष्यामि ।

(८) नात्रैषोऽपराध्यति । (९) एष खल्वत्रापराध्यति। अरे रे राजश्यालक संस्थानक दुर्जन दुर्मनुष्य युक्तं नेदम् । यद्यपि नाम तत्रभवानार्यचारुदत्तो दरिद्रः संवृत्तस्तत् किं तस्य गुणैर्नालंकृतोज्जयिनी येन तस्य गेहं प्रविश्य परिजनस्येदृश उपमर्दः क्रियते ।

मा दुग्गदो त्ति परिहवो णत्थि कदन्तस्स दुग्गदो णाम ।
चारित्तेण विहीणो अड्ढो वि अ दुग्गदो होइ ॥४३

विटः । (सवैलक्ष्यम्) महाब्राह्मण मर्षय मर्षय । अन्यजनशङ्कया खल्वि-दमनुष्ठितं न दर्पात् । पश्य

सकामान्विष्यतेऽस्माभिः

मैत्रेयः । [1]किं इअं ।

विटः । शान्तं पापम् ।

काचित् स्वाधीनयौवना ।
सा भ्रष्टा शङ्कया तस्याः प्राप्तेयं शीलवञ्चना ॥४४

सर्वयेदमनुनयसर्वस्वं गृह्यताम् । (इति खड्गमुत्सृज्य कृताञ्जलिः पादयोः पतति)

मैत्रेयः । [2]सप्पुरिस उट्ठेहि उट्ठेहि । अआणन्तेण मए तुमं उवालद्धे सम्पदं उण जाणन्तो अणुणेमि ।

विटः । ननु भवानेवात्रानुनेयः । तदुत्तिष्ठामि समयतः ।

मैत्रेयः । [3]भणादु भवं ।

विटः । यदीमं वृत्तान्तं चारुदत्तस्य नाख्यास्यसि ।

मैत्रेयः । [4]णं कधइस्सं ।

विटः । एष ते प्रणयो विप्र शिरसा धार्यते मया ।
गुणशत्रैर्वयं येन शस्त्रवन्तोऽपि निर्जिताः ॥४५

संस्थानकः । (सासूयम्) [5]किंणिमित्तं उण भावे एदस्श दुट्ठवदुअस्श विणअञ्जलिं कदुअ पाएसु णिवडिदे ।

मा दुर्गत इति परिभवो नास्ति कृतान्तस्य दुर्गतो नाम ।
चारित्र्येण विहीन आढ्योऽपि च दुर्गतो भवति ॥

(१) किमियम् ।

(२) सत्पुरुष उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । अजानता मया त्वमुपालब्धः । सांप्रतं पुनर्जानन्ननुनयामि ।

(३) भणतु भवान् । (४) न कथयिष्यामि ।

(५) किंनिमित्तं पुनर्भाव एतस्य दुष्टवटुकस्य विनयाञ्जलिं कृत्वा पादयोर्निपतितः ।

विटः । भीतोऽस्मि ।

संस्थानकः । [1]कश्श तुमं भीदे ।

विटः । तस्य चारुदत्तस्य गुणेभ्यः ।

संस्थानकः । [2]के विअ तश्श गुणा जश्श गेहं पविशिअ अशिदव्वं पि णत्थि ।

विटः । मा मैवम् ।

सोऽस्मद्विधानां प्रणयैः कृशीकृतो न तेन कश्चिद्विभवैर्विमानितः ।
निदाघकालेष्विव सोदको ह्रदो नृणां स तृष्णामपनीय शुष्कवान् ॥४६

संस्थानकः । (सामर्षम्) [3]के शे गब्भदाशीए पुत्ते ।

शूले विक्रन्ते पण्डवे शेदकेदू पुत्ते लाधाए लावणे इन्दउत्ते ।
आहो कुन्तीए तेण लामेण जादे अश्शत्थामे धम्मपुत्ते जडाऊ ॥४७

विटः । मूर्ख आर्यचारुदत्तः खल्वसौ ।

दीनानां कल्पवृक्षः स्वगुणफलनतः सज्जनानां कुटुम्बी
आदर्शः शिक्षितानां शुचरितनिकषः शीलवेलासमुद्रः ।
सत्कर्ता नावमन्ता पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारसत्त्वो
श्लोकः श्लाघ्यः स जीवत्यधिकगुणतया चोल्लसन्तीव चान्ये ॥४८

तदितो गच्छामः ।

संस्थानकः । [4]अगेण्हिअ वशन्तशेणिअं ।

विटः । नष्टा वसन्तसेना ।

संस्थानकः । [5]कधं विअ ।

विटः । अन्धस्य दृष्टिरिव पुष्टिरिवातुरस्य
मूर्खस्य बुद्धिरिव सिद्धिरिवालसस्य ।

---

(१) कस्मात् त्वं भीतः ।

(२) क इव तस्य गुणा यस्य गृहं प्रविश्याशितव्यमपि नास्ति ।

(३) कः स गर्भदास्याः पुत्रः ।
शूरो विक्रान्तः पाण्डवः श्वेतकेतुः पुत्रो राधाया रावण इन्द्रपुत्रः ।
आहो कुन्त्यां तेन रामेण जातोऽश्वत्थामा धर्मपुत्रो जटायुः ॥

(४) अगृहीत्वा वसन्तसेनाम् । (५) कथमिव ।

स्वल्पस्मृतेर्व्यसनिनः परमेव विद्या
त्वां प्राप्य सा रतिरिवारिजने प्रनष्टा ॥४९

संस्थानकः। [1]अगेण्हिअ वशन्तशेणिअं ण गमिश्शं।

विटः। एतदपि न श्रुतं त्वया।

आलाने गृह्यते हस्ती वाजी वल्गासु गृह्यते।
हृदये गृह्यते नारी यदिदं नास्ति गम्यताम् ॥५०

संस्थानकः। [2]जेइ गच्छशि गच्छ तुमं। हगे ण गमिश्शं।

विटः। एवम्। गच्छामि। (इति निष्क्रान्तः)

संस्थानकः। [3]गैडे क्खु भावे अभावं। (विदूषकमुद्दिश्य) [4]अले काकपद-मत्थकशीशका दुट्ठवडुअका उवविश उवविश।

मैत्रेयः। [5]उवविसिदा जेव्व अम्हे।

संस्थानकः। [6]केण।

मैत्रेयः। [7]कैंअन्तेण।

संस्थानकः। [8]उट्ठेहि उट्ठेहि।

मैत्रेयः। [9]उट्ठिस्सामो।

संस्थानकः। [10]कदा।

मैत्रेयः। [11]जदा पुणो वि देव्वं अणुऊलं भविस्सदि।

संस्थानकः। [12]अले लोद लोद।

मैत्रेयः। [13]रोदाविदा जेव्व अम्हे।

---

(१) अगृहीत्वा वसन्तसेनां न गमिष्यामि।

(२) यदि गच्छसि गच्छ त्वम्। अहं न गमिष्यामि।

(३) गतः खलु भावोऽभावम्। (४) अरे काकपदमस्तकशीर्ष दुष्टवटुक उपविशोपविश।

(५) उपवेशिता एव वयम्। (६) केन। (७) कृतान्तेन।

(८) उत्तिष्ठोत्तिष्ठ। (९) उत्थास्यामः। (१०) कदा।

(११) यदा पुनरपि दैवमनुकूलं भविष्यति।

(१२) अरे रुदिहि रुदिहि।

(१३) रोदिता एव वयम्।

संस्थानकः । [1]केण ।
मैत्रेयः । [2]दुग्गदीए ।
संस्थानकः । [3]अले हश हश ।
मैत्रेयः । [4]हंसिस्सामो ।
संस्थानकः । [5]कदा ।
मैत्रेयः । [6]पुणोवि रिद्धीए चारुदत्तस्स ।
संस्थानकः । [7]अले ले दुट्ठबटुका भणेशि मम वअणेण तं दलिद्दचारुदत्तकं । एशा शशुवण्णा शहिलण्णा णवणाडअदंशणुट्ठिदा शुत्तधालिव्व वशन्तशेणा णाम गणिआदालिआ कामदेवाअदणुज्जाणादो पहुदि तुमं अणुलत्ता अम्हेहिं बलक्कालाणुणीअमाणा तुअ गेहं पविट्ठा । ता जइ मम हत्थे शअं जेव्व पट्ठाविअ एणं शमप्पेशि तदो अधिअलणे ववहालं विणा लहुं णिज्जादमाणाह तव मए अणुबद्धा पीदी हुविश्शदि । आदु अणिज्जादमाणाह आमलणन्तिके वेले हुविश्शदि । अवि अ पेक्ख पेक्ख ।

कक्कालुका गोछडलित्तवेण्टा शाके अ शुक्खे तलिदे हु मंशे ।
भत्ते अ हेमन्तिअलत्तिशिद्धे लीणे अ वेले ण हु होदि पूदी ॥५१

शीट्ठकं भणेशि । लहुकं भणेशि । तधा भणेशि जधा हगे अत्तणकेलिकाए

(१) केन । (२) दुर्गत्या ।
(३) अरे हस हस । (४) हसिष्यामः ।
(५) कदा । (६) पुनरपि ऋद्धयाचार्यचारुदत्तस्य ।
(७) अरे रे दुष्टबटुक भणिष्यसि मम वचनेन तं दरिद्रचारुदत्तकम् । एषा ससुवर्णा सहिरण्या नवनाटकदर्शनात्थिता सूत्रधारीव वसन्तसेना नाम गणिकादारिका कामदेवायतनोद्यानात् प्रभृति त्वामनुरक्तास्माभिर्बलात्कारानुनीयमाना तव गेहं प्रविष्टा । तद्यदि मम हस्ते स्वयमेव प्रस्थाप्यैनां समर्पयसि ततोऽधिकरणे व्यवहारं विना लघु निर्यातयतस्तव मयानुबद्धा प्रीतिर्भविष्यति । अथवानिर्यातयत आमरणान्तिकं वैरं भविष्यति । अपि च प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व ॥

कर्कारुको गोमयलिप्तवृन्तः शाकं च शुष्कं तलितं खलु मांसम् ।
भक्तं च हैमन्तिकरात्रिसिद्धं ऋणं च वैरं न खलु भवति पूति ॥

(८) स्वस्तिकं भणिष्यसि लघुकं भणिष्यसि । तथा भणिष्यसि यथाहमात्मीयावां

पासादबालग्गकवोदवाडिआए उवविट्ठे शुणामि । अण्णधा जदि ण भणीशि ता कवालतलपविट्ठकवित्थगुडिअं विअ मत्थअं दे मडमडाइश्शं ।

मैत्रेयः । [1]भणिस्सं ।

संस्थानकः । (अपवार्य) [2]चेडे गडे शच्चकं जेव्व भावे ।

चेटः । [3]अध इं ।

संस्थानकः । [4]ता शिग्घं अवक्कमम्ह ।

चेटः । [5]ता गेण्हेदु भट्टके आशिं ।

संस्थानकः । [6]तेव जेव्व हत्थे चिट्ठदु ।

चेटः । [7]ऐशे भट्टालके । गेण्हदु णं भट्टके आशिं ।

संस्थानकः । (विपरीतं गृहीत्वा)

णिव्वक्कलं मूलकपेशिवण्णं खन्देण घेत्तूण अ कोशशुत्तं ।
कुक्कोहि कुक्कीहिं अ बुक्कअन्ते जधा शिआले शलणं पलामि ॥५२

(परिक्रम्य निष्क्रान्तौ ।)

मैत्रेयः । [8]भोदि रदणिए ण हु दे अअं अवमाणो तत्थभवदो चारुदत्तस्स णिवेदइदव्वो । दोग्गच्चपीडिअस्स मण्णे दिउणदरा पीडा हुविस्सदि ।

रदनिका । [9]अंज मित्तेअ रअणिआ खु अहं सञ्जदमुही ।

प्रासादबालाग्रकपोतवाटिकायामुपविष्टः शृणोमि । अन्यथा यदि न भणसि तदा कपाटतलप्रविष्टं कपित्थगुडिकमिव मस्तकं ते मडमडायिष्ये ।

(१) भणिष्यामि ।

(२) चेट गतः सत्यमेव भावः । (३) अथ किम् ।

(४) तच्छीघ्रमपक्रमावः ।

(५) तद् गृह्णातु भट्टारकोऽसिम् । (६) तवैव हस्ते तिष्ठतु ।

(७) एष भट्टारक । गृह्णात्वेनं भट्टारकोऽसिम् ।

(८) निर्वल्कलं मूलकपेशिवर्णं स्कन्धेन गृहीत्वा च कोषसुप्तम् ।
कुक्कुरैः कुक्कुरीभिश्च बुक्कयमानो यथा शृगालः शरणं प्रयामि ॥

(९) भवति रदनिके न खलु तेऽयमपमानस्तत्रभवते चारुदत्ताय निवेदयितव्यः । दौर्गत्यपीडितस्य मन्ये द्विगुणतरा पीडा भविष्यति ।

(१०) आर्य मैत्रेय रदनिका खल्वहं संयतमुखी ।

मैत्रेयः । एवं ण्णेदं ।

चारुदत्तः । (वसन्तसेनामुद्दिश्य) रदनिके मारुताभिलाषी प्रदोषसमयः । शीतार्तो रोहसेनः । ततः प्रवेश्यतामभ्यन्तरमयम् । अनेन प्रावारकेण छादयैनम् । (इति प्रावारकं प्रयच्छति)

वसन्तसेना । (स्वगतम्) केधं परिअणोत्ति मं अवगच्छदि । (प्रावारकं गृहीत्वा समाघ्राय च स्वगतं सस्पृहम्) अम्महे जादीकुसुमवासिदो पावारओ । अणुदासीणं से जोव्वणं पडिहासेदि । (अपवारितकेन प्रावृणोति ।)

चारुदत्तः । ननु रदनिके रोहसेनं गृहीत्वाभ्यन्तरं प्रविश ।

वसन्तसेना । (स्वगतम्) मन्दभाइणी खु अहं तुअ अब्भन्तरस्स ।

चारुदत्तः । ननु रदनिके प्रतिवचनमपि नास्ति । कष्टम् ।

यदा तु भाग्यक्षयपीडितां दशां नरः कृतान्तोपहितां प्रपद्यते ।
तदास्य मित्राण्यपि यान्त्यमित्रतां चिरानुरक्तोपि विरज्यते जनः॥५३

(उपसृत्य रदनिका मैत्रेयश्च)

मैत्रेयः । भो इअं सा रअणिआ ।

चारुदत्तः । इयं सा रदनिका । इयमपरा का ।

अविज्ञातावसक्तेन दूषिता मम वाससा ।

वसन्तसेना । (स्वगतम्) णं भूसिदा ।

चारुदत्तः । छादिता शरदभ्रेण चन्द्रलेखेव दृश्यते ॥५४

अथवा न युक्तं परकलत्रदर्शनम् ।

मैत्रेयः । भो अलं परकलत्तदंसणसङ्काए । एसा वसन्तसेणा कामदेवाअदणुज्जाणादो पहुदि भवन्तमणुरत्ता ।

---

(१) एवं न्विदम् ।

(२) कथं परिजन इति मामवच्छति । (३) अम्महे जातीकुसुमवासितः प्रावारकः । अनुदासीनमस्य यौवनं प्रतिभासते ।

(४) मन्दभागिनी खल्वहं तवाभ्यन्तरस्य ।

(५) भो इयं सा रदनिका । (६) ननु भूषिता ।

(७) भो अलं परकलत्रदर्शनशङ्कया । एषा वसन्तसेना कामदेवायतनोद्यानात्प्रभृति त्वामनुरक्ता ।

चारुदत्तः । अये इयं वसन्तसेना । (स्वगतम्)

यया मे जनितः कामः क्षीणे विभवविस्तरे ।
क्रोधः कुपुरुषस्येव स्वगात्रेष्वेव सीदति ॥५५

मैत्रेयः । भो वअस्स एसो खु राअसालो भणादि ।

चारुदत्तः । किम् ।

मैत्रेयः । ऐसा ससुवण्णा सहिलण्णा णवणाडअदंसणुट्ठिदा सुत्तधालिव्व वसन्तसेणा णाम गणिआदालिआ कामदेवाअदणुज्जाणादो पहुदि तुमं अणुलत्ता अम्हेहिं बलक्काराणुणीअमाणा तुह गेहं पविट्ठा ।

वसन्तसेना । (स्वगतम्) बलक्काराणुणीअमाणोत्ति जं सच्चं अलंकिदम्हि एदेहिं अक्खरेहिं ।

मैत्रेयः । तँा जइ मम हत्थे सअं जेव्व पट्ठाविअ एणं समप्पेसि ता अधिअरणे ववहारं विणा लहुअं णिज्जादमाणाह तव मए अणुबद्धा पीदी हुविस्सदि । अण्णधा आमरणं वेरं हुविस्सदि ।

चारुदत्तः । (सावज्ञम्) अज्ञोऽसौ । (स्वगतम्) अये कथं देवतोपस्थानयोग्या युवतिरियम् । तेन खलु तस्यां वेलायां

प्रविश गृहमिति प्रतोद्यमाना न चलति भाग्यकृतां दशामवेक्ष्य ।
पुरुषपरिचयेन च प्रगल्भं न वदति यद्यपि भाषते बहूनि ॥५६

(प्रकाशम्) भवति वसन्तसेने अनेनाविज्ञानादपरिज्ञातपरिजनोपचारेणापराद्धोऽस्मि । शिरसा भवतीमनुनयामि ।

---

(१) भो वयस्य एष खलु राजश्यालो भणति ।

(२) एषा ससुवर्णा सहिरण्या नवनाटकदर्शनोत्थिता सूत्रधारीव वसन्तसेना नाम गणिकादारिका कामदेवायतनोद्यानात् प्रभृति त्वामनुरक्तास्माभिर्बलात्कारानुनीयमाना तव गेहं प्राविष्टा ।

(३) बलात्कारानुनीयमानेति यत्सत्यमलंकृतास्म्येतैरक्षरैः ।

(४) तद्यदि मम हस्ते स्वयमेव प्रस्थाप्यैनां समर्पयसि ततोधिकरणे व्यवहारं विना लघुकं निर्यातयतस्तव मयानुबद्धा प्रीतिर्भविष्यति । अन्यथामरणं वैरं भविष्यति ।

वसन्तसेना । एदिणा अनुचिदभूमिआरोहणेण अवरद्धा अज्जं सीसेण पणमिअ पसादेमि ।

मैत्रेयः । भो दुवेवि तुम्हे सुखं पणमिअ कलमकेदारा अण्णोण्णं सीसेण सीसं समाअदा । अहं पि इमिणा करहजाणुसरिसेण सीसेण दुवेवि पसादेमि उट्ठेध त्ति ।

चारुदत्तः । भवतु । तिष्ठतु प्रणयः ।

वसन्तसेना । (स्वगतम्) चेदुरो मधुरो अ अअं उवण्णासो । ण जुत्तं अज्ज ईदिसेण इध आअदाए मए पडिवसिदुं । भोदु । एव्वं दाव भणिस्सं । (प्रकाशम्) अज्ज जइ एव्वं अहं अज्जस्स अणुगेण्हा ता इच्छे अहं इमं अलंकारअं अज्जस्स गेहे णिक्खिविदुम् । अलंकारस्स णिमित्तं एदे पापा अणुसरन्ति ।

चारुदत्तः । अयोग्यमिदं न्यासस्य ग्रहम् ।

वसन्तसेना । अज्ज अलिअं । पुरुसेसु णासा णिक्खिविअन्ति ण उण गेहेसु ।

चारुदत्तः । मैत्रेय गृह्यतामयमलंकारः ।

वसन्तसेना । अणुग्गहिदम्हि । (इत्यलंकारानर्पयति)

मैत्रेयः । (गृहीत्वा) सोत्थि भोदिए ।

चारुदत्तः । धिङ् मूर्ख न्यासः खल्वयम् ।

---

(१) एतेनानुचितभूमिकारोहणेनापराद्धार्यै शीर्षेण प्रणम्य प्रसादयामि ।

(२) भो द्वावपि युवां सुखं प्रणम्य कलमकेदारावन्योन्यं शीर्षेण शीर्षं समागतौ । अहमप्यमुना करभजानुसदृशेन शीर्षेण द्वावपि युवां प्रसादयामि । उत्तिष्ठतमिति ।

(३) चतुरो मधुरश्चायमुपन्यासः । न युक्तमद्येदृशेनेहागतया मया प्रतिवस्तुम् । भवत्वेवं तावद् भणिष्यामि । (४) आर्य यद्येवमहमार्यस्यानुग्राह्या तदिच्छाम्यहमिमलंकारकमार्यस्य गेहे निक्षेप्तुम् । अलंकारस्य निमित्तमेते पापा अनुसरन्ति ।

(५) आर्य अलीकम् । पुरुषेषु न्यासा निक्षिप्यन्ते न पुनर्गेहेषु ।

(६) अनुगृहीतास्मि । (७) स्वस्ति भवत्यै ।

मैत्रेयः । (अपवार्य) जइ एव्वं ता चोरेहिं अवहरीअदु ।

चारुदत्तः । अचिरेणैव कालेन —

मैत्रेयः । ऐसो से अम्हाणं विण्णासो–

चारुदत्तः । निर्यातयिष्ये ।

वसन्तसेना । अज्ज इच्छे अहं इमिणा अज्जेण अणुगच्छिज्जन्ती सकं गेहं गन्तुं ।

चारुदत्तः । मैत्रेय अनुगच्छ तत्रभवतीम् ।

मैत्रेयः । तुमं जेव्व एदं कलहंसगामिणीं अणुगच्छन्तो राअहंसो विअ सोहसि । अहं उण बम्हणो तहिं जणेहिं चउप्पहोवणीदो विअ उवहारो कुक्कुरेहिं विअ खज्जमाणो विवज्जिस्सं ।

चारुदत्तः । एवं भवतु । स्वयमेवानुगच्छामि भवतीम् । तद्राजमार्ग-विश्रासयोग्याः प्रज्वाल्यन्तां प्रदीपिकाः ।

मैत्रेयः । वड्ढमाणअ पज्जालेहि पदीविआओ ।

चेटः । (जनान्तिकम्) अले तेल्लेण विणा पदीविआओ पज्जालीअन्ति ।

मैत्रेयः । (जनान्तिकम्) भो ताओ क्खु अम्हाणं पदीविआओ अव-माणिदनिद्धणकामुआ विअ गणिआ णिस्सिणेहाओ दाणिं संवुत्ता ।

चारुदत्तः । मैत्रेय भवतु । कृतं प्रदीपिकाभिः । पश्य

---

(१) यद्येवं तदा चौरैरपाह्रियताम् ।

(२) एषोऽस्या अस्माकं विन्यासः–

(३) आर्य इच्छाम्यहमनेनार्येणानुगम्यमाना स्वकं गेहं गन्तुम् ।

(४) त्वमेवैतां कलहंसगामिनीमनुगच्छन् राजहंस इव शोभसे । अहं पुनर्ब्राह्मणो यत्र तत्र जनैश्चतुष्पथोपनीत इवोपहारः कुक्कुरैरिव खाद्य-मानो विपत्स्ये ।

(५) वर्धमानक प्रज्वालय प्रदीपिकाः ।

(६) अरे तैलेन विना प्रदीपिका प्रज्वाल्यन्ते ।

(७) भो ताः खल्वस्माकं प्रदीपिका अवमानितनिर्धनकामुका इव गणिका निःस्नेहा इदानीं संवृत्ताः ।

उदयति हि शशाङ्कः कामिनीगण्डपाण्डु-
र्ग्रहगणपरिवारो राजमार्गप्रदीपः ।
तिमिरनिकरमध्ये रश्मयो यस्य गौराः
स्रुतजल इव पङ्के क्षीरधाराः पतन्ति ॥५७

(उत्थाय सानुरागम्) भवति वसन्तसेने इदं भवत्या गृहम् । प्रविशतु भवती ।

(वसन्तसेना सानुरागमवलोकयन्ती निष्क्रान्ता)

चारुदत्तः । वयस्य गता वसन्तसेना । तदेहि । गृहमेव गच्छावः ।

राजमार्गो हि शून्योऽयं रक्षिणः संचरन्ति च ।
वञ्चना परिहर्तव्या बहुदोषा हि शर्वरी ॥५८

(परिक्रम्य) इदं च सुवर्णभाण्डं रक्षितव्यं त्वया रात्रौ वर्द्धमानकेनापि दिवा ।

मैत्रेयः । जधा भवं आणवेदि ।[1]

(इति निष्क्रान्तौ)

इति मृच्छकटिकेऽलंकारन्यासो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

---

(१) यथा भवानाज्ञापयति ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

(प्रविश्य) **चेटी** । [1]अत्ताए अज्जआसआसं सन्देसेण पेसिदम्हि । ता जाव पाविसिअ अज्जआसआसं गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) [2]ऐसा अज्जआ हिअएण कंपि आलिहन्ती चिट्ठदि । ता जाव उपसप्पामि ।

(ततः प्रविशत्यासनस्था सोत्कण्ठा वसन्तसेना मदनिका च ।)

वसन्तसेना । [3]हञ्जे तदो तदो ।

मदनिका । [4]अज्जए ण किंपि मन्तेसि । किं तदो तदो ।

वसन्तसेना । [5]किं मए भणिदं ।

मदनिका । [6]तदो तदो त्ति ।

वसन्तसेना । (सभूक्षेपम्) [7]आं एव्वं ।

(उपसृत्य) **प्रथमा चेटी** । [8]अज्जए अत्ता आदिसदि ण्हादा भविअ देवदाणं पूअं णिव्वत्तेहि त्ति ।

वसन्तसेना । [9]हञ्जे विण्णवेहि अत्तं अज्ज ण ण्हाइस्सं । ता बम्हणो लेव्व पूअं निव्वत्तेदु त्ति ।

चेटी । [10]जं अज्जआ आणवेदि । (इति निष्क्रान्ता ।)

(१) मात्रा आर्यासकाशं संदेशेन प्रेषितास्मि । तद्यावत् प्रविश्यार्यासकाशं गच्छामि । (२) एषार्या हृदयेन कमप्यालिखन्ती तिष्ठति । तद्यावदुपसर्पामि ।

(३) हञ्जे ततस्ततः ।

(४) आर्ये न किमपि मन्त्रयसे । किं ततस्ततः ।

(५) किं मया भणितम् ।

(६) ततस्तत इति । (७) आमेवम् ।

(८) आर्ये मातादिशति स्नाता भूत्वा देवतानां पूजा निर्वर्तयेति ।

(९) हञ्जे विज्ञापय मातरमद्य न स्नास्यामि । तद् ब्राह्मण एव पूजां निर्वर्तयत्विति ।

(१०) यदार्याज्ञापयति ।

मदनिका। [1]अज्जए सिणेहो पुच्छदि ण पुरोभाइदा। ता किं णेदं।

वसन्तसेना। [2]मैदणिए केरिसिं मं पेक्खसि।

मदनिका। [3]अज्जआए सुण्णहिअअत्तणेण जाणामि हिअअगदं [4]किंपि अज्जआ अहिलसदि त्ति।

वसन्तसेना। [5]सुट्ठु तुए जाणिदं। परहिअअग्गहणपण्डिआ मदणिआ क्खु तुमं।

मदनिका। [6]पिअं मे पिअं। कामो क्खु णाम एसो भअवं अनुग्गहिदो महूसवो तरुणजणस्स। ता कधेदु अज्जआ किं राआ राअवल्लहो वा सेवीअदि।

वसन्तसेना। [7]हंजे रमिदुमिच्छामि ण सेविदुं।

मदनिका। [8]विज्जाविसेसालंकिदो किं कोवि बम्हणो जुआ कामीअदि।

वसन्तसेना। [9]पूअणीओ मे बम्हणो जणो।

मदनिका। [10]किं अणेअणअराहिगमणजणिदविहववित्थारो वाणिअजुआ वा कामीअदि।

वसन्तसेना। [11]हंजे उवारूढसिणेहं पि पणइजणं परिच्चइअ देसन्तरगमणेण वाणिअजणो महन्तं विओअदुक्खं उप्पादेदि।

---

(१) आर्ये स्नेहः पृच्छति न पुरोभागिता। तद् किं न्विदम्।

(२) मदनिके कीदृशीं मां प्रेक्षसे।

(३) आर्यायाः शून्यहृदयत्वेन जानामि हृदयगतं कमप्यार्याभिलषतीति।

(४) सुष्ठु त्वया ज्ञातम्। परहृदयग्रहणपण्डिता मदनिका खलु त्वम्।

(५) प्रियं मे प्रियम्। कामः खलु नामैष भगवाननुगृहीतो महोत्सवस्तरुणजनस्य। तत्कथयत्वार्या किं राजा राजवल्लभो वा सेव्यते।

(६) हञ्जे रन्तुमिच्छामि न सेवितुम्।

(७) विद्याविशेषालंकृतः किं कोऽपि ब्राह्मणो युवा काम्यते।

(८) पूजनीयो मे ब्राह्मणो जनः।

(९) किमनेकनगराभिगमनजनितविभवविस्तरो वाणिजयुवा वा काम्यते।

(१०) हञ्जे उपारूढस्नेहमपि प्रणयिजनं परित्यज्य देशान्तरगमनेन वाणिजजनो महद्वियोगजं दुःखमुत्पादयति।

मदनिका । [1]अज्जए ण राआ ण राअवल्लहो ण बम्हणो ण वाणिअजणो। ता को दाणिं सो भट्टिदारिआए कामीअदि ।

वसन्तसेना । [2]हंजे तुमं मए सह कामदेवाअदणुज्जाणं गदा आसि ।

मदनिका । [3]अज्जए गदम्हि ।

वसन्तसेना । [4]हंजे तधा वि मं उदासीणा विअ पुच्छसि ।

मदनिका। [5]जाणिदं। किं सो जेव्व जेण अज्जआ सरणाअदा अब्भुववण्णा।

वसन्तसेना । [6]किंणामहेओ क्खु सो ।

मदनिका । [7]सो क्खु सेट्ठिचत्तरे पडिवसदि ।

वसन्तसेना । [8]अइ णामं से पुच्छिदासि ।

मदनिका । [9]सो क्खु अज्जए सुग्गहिदणामहेओ अज्जचारुदत्तो णाम ।

वसन्तसेना । (सहर्षम्) [10]साहु मदणिए साहु । सुट्ठु तुए जाणिदं ।

मदनिका । (स्वगतम्) [11]एव्वं दाव । (प्रकाशम्) [12]अज्जए दलिद्दो क्खु सो सुणीअदि ।

वसन्तसेना । [13]अदो जेव्व कामीअदि । दलिद्दपुरिससंकन्तमणा क्खु गणिआ लोए अवअणीआ भोदि ।

---

(१) आर्ये न राजा न राजवल्लभो न ब्राह्मणो न वाणिजजनस्तत्क इदानीं स भर्तृदारिकया काम्यते ।

(२) हञ्जे त्वं मया सह कामदेवायतनोद्यानं गतासीः ।

(३) आर्ये गतास्मि । (४) हञ्जे तथापि मामुदासीनेव पृच्छसि ।

(५) ज्ञातम् । किं स एव येनार्या शरणागताभ्युपपन्ना ।

(६) किंनामधेयः खलु सः ।

(७) स खलु श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति ।

(८) अयि नामास्य पृष्टासि ।

(९) स खलु आर्ये सुगृहीतनामधेय आर्यचारुदत्तो नाम ।

(१०) साधु मदनिके साधु । सुष्ठु त्वया ज्ञातम् ।

(११) एवं तावत् । (१२) आर्ये दरिद्रः खलु स श्रूयते ।

(१३) अत एव काम्यते । दरिद्रपुरुषसक्रान्तमनाः खलु गणिका लोकेऽवचनीया भवति ।

मदनिका । अज्जए किं झीणकुसुमं सहआरपादवं महुअरीओ उण सेवन्ति ।

वसन्तसेना । अदो जेव्व ताओ महुअरीओ वुच्चन्ति ।

मदनिका । अज्जए जइ सो मणीसिदो ता कीस दाणिं सहसा णाहिसारीअदि ।

वसन्तसेना । हैञ्जे सहसा अहिसारिअन्तो पच्चुअआरदुब्बलदाए मा दाव जणो दुल्लहदंसणो पुणो भविस्सदि ।

मदनिका । किं अदो जेव्व सो अलंकारओ तस्स हत्थे णिक्खित्तो ।

वसन्तसेना । हैञ्जे सुट्ठ दे जाणिदं ।

(नेपथ्ये) अले भट्टा दशसुवण्णाह लुद्धु जूदकरु पपलीणु पपलीणु । ता गेण्ह गेण्ह । चिट्ठ चिट्ठ । दूलात् पदिट्ठोसि ।

(प्रविश्यापटीक्षेपेण संभ्रान्तः)

संवाहकः । कट्टे एशे जूदिअलभावे । हीमाणहे ।

णवबन्धणमुक्काए विअ गद्दहीए हा ताडिदोम्हि गद्दहीए ।
अक्कलाअमुक्काए विअ शत्तीए घडुक्को विअ घादिदोम्हि शत्तीए ॥१

---

(१) आर्ये किं हीनकुसुमं सहकारपादपं मधुकर्यः पुनः सेवन्ते ।

(२) अत एव ता मधुकर्य उच्यन्ते ।

(३) आर्ये यदि स मनीषितस्तत् किमर्थमिदानीं सहसा नाभिसार्यते ।

(४) हञ्जे सहसाभिसार्यमाणः प्रत्युपकारदुर्बलतया मा तावज्जनो दुर्लभदर्शनः पुनर्भविष्यति ।

(५) किमत एव सोऽलंकारस्तस्य हस्ते निक्षिप्तः ।

(६) हञ्जे सुष्ठु त्वया ज्ञातम् ।

(७) अरे भट्टारक दशसुवर्णस्य रुद्धो द्यूतकरः प्रपलायितः प्रपलायितः । तद् गृहाण गृहाण । तिष्ठ तिष्ठ । दूरात् प्रदृष्टोऽसि ।

(८) कष्ट एष द्यूतकरभावः ।

नवबन्धनमुक्तयेव गर्दभ्या हा ताडितोऽस्मि गर्दभ्या ।
अक्षराजमुक्तया शक्त्या घटोत्कच इव घातितोऽस्मि शक्त्या ॥

लेखअवावडहिअअं शहिअं दट्ठूण झत्ति पब्भट्ठे ।
एण्हिं मग्गणिवडिदे कं णु हु शलणं पवज्जामि ॥२

ता जाव एदे शहिअजूदिअला अण्णदो मं अण्णेशन्ति ताव **इदो विप्पडीवेहिं** पादेहिं एदं शुण्णदेउलं पविशिअ देवीहुविश्शं ।

(बहुविधं नाट्यं कृत्वा तथा स्थितः । ततः प्रविशति माथुरो द्यूतकरश्च ।)

माथुरः । अले भट्टा दशसुवण्णाह लुद्धु जूदकरु पपलीणु पपलीणु । गेण्ह गेण्ह । चिट्ठ चिट्ठ । दूलात् पदिट्ठोसि ।

द्यूतकरः । **जइ वज्जसि पाआलं इन्दं शलणं च संपदं जासि ।**
साहिअं वज्जिअ एक्कं रुद्दो वि ण रक्खिदुं तरइ ॥३

माथुरः । **कहिं कहिं सुसहिअविप्पलम्भआ**
पलासि ले भअपलिवेविदङ्गआ ।
पदे पदे समविसमं खलन्तआ
कुलं जसं अइकसणं कलेन्तआ ॥४

द्यूतकरः । (पदं वीक्ष्य) ऐसो वज्जदि । इअं पणट्ठा पदवी ।

माथुरः । (आलोक्य सवितर्कम्) अले विप्पदीवु पादु । पडिमाशुण्णु

लेखकव्याप्तहृदयं सभिकं दृष्ट्वा झटिति प्रभ्रष्टः ।
इदानीं मार्गनिपतितः कं नु खलु शरणं प्रपद्ये ॥

तत्रावदेतौ सभिकद्यूतकारावन्यतो मामन्विष्यतस्तावदितो विप्रतीपाभ्यां पादाभ्यामेतच्छून्यं देवकुलं प्रविश्य देवीभविष्यामि ।

(१) अरे भट्टारक दशसुवर्णस्य रुद्धो द्यूतकरः प्रपलायितः प्रपलायितः । गृहाण गृहाण । तिष्ठ तिष्ठ । दूरात् प्रदृष्टोऽसि ।

यदि व्रजसि पातालमिन्द्रं शरणं च सांप्रतं यासि ।
सभिकं वर्जयित्वैकं रुद्रोऽपि न रक्षितुं तरति ॥

(२) कुत्र कुत्र सुसभिकविप्रलम्भक पलायसे रे भयपरिवेपिताङ्गक ।
पदे पदे समविषमं स्खलन् कुलं यशोऽतिकृष्णं कुर्वन् ॥

(३) एष व्रजति । इयं प्रनष्टा पदवी ।

(४) अरे विप्रतीपौ पादौ प्रतिमाशून्यं देवकुलम् ।

देउल। (विचिन्त्य) धुत्तु जूदिअरु विप्पदीवेहिं पादेहिं देउलं पविट्ठु।

द्यूतकरः। ता अणुसरेम्ह।

माथुरः। एव्वं भोदु।

(उभौ देवकुलप्रवेशं निरूपयतः। दृष्ट्वान्योन्यं संज्ञाप्य)

द्यूतकरः। कधं कट्ठमयी पडिमा।

माथुरः। अले ण हु ण हु। शेलप्पडिमा। (इति बहुविधं चालयति। संज्ञाप्य च) एव्वं भोदु। एहि जूदं किलेम्ह। (बहुविधं द्यूतं क्रीडतः।)

संवाहकः। (द्यूतेच्छाविकारसंवरणं बहुविधं कृत्वा स्वगतम्) अले

कत्ताशद्दे णिण्णाणअस्श हलइ हडकं मणुस्शस्श।
ढक्काशद्दे व्व णडाधिवस्श पब्भट्ठलज्जस्श ॥५
जाणामि ण कीलिस्शं शुमेलुशिहलपडणशण्णिहं जूअं।
तह वि हु कोइलमहुले कत्ताशद्दे मणं हलदि ॥६

द्यूतकरः। मम पाठे मम पाठे।

माथुरः। णं हु मम पाठे मम पाठे।

संवाहकः। (अन्यतः सहसोपसृत्य) णं मम पाठे।

द्यूतकरः। लद्धे गोहे।

---

(१) धूर्तौ द्यूतकरौ विप्रतीपाभ्यां पादाभ्यां देवकुलं प्रविष्टः।
(२) तदनुसरावः। (३) एवं भवतु।
(४) कथं काष्ठमयी प्रतिमा।
(५) अरे न खलु न खलु। शैलप्रतिमा।
(६) एवं भवतु। एहि द्यूतेन क्रीडावः।
(७) अरे। कत्ताशब्दो निर्नाणकस्य हरति हृदयं मनुष्यस्य।
ढक्काशब्द इव नराधिपस्य प्रभ्रष्टराज्यस्य ॥
जानामि न क्रीडिष्यामि सुमेरुशिखरपतनसंनिभं द्यूतम्।
तथापि खलु कोकिलमधुरः कत्ताशब्दो मनो हरति ॥
(८) मम पाठो मम पाठः। (९) न खलु। मम पाठो मम पाठः।
(१०) ननु मम पाठः। (११) लब्धः पुरुषः।

माथुरः । (गृहीत्वा) [1]अले पेदण्डा गहीदोसि । पअच्छ तं दशसुवण्णं ।
संवाहकः । [2]अज्ज दइस्सं ।
माथुरः । [3]अहुणा पअच्छ ।
संवाहकः । [4]दइस्सं । पशादं कलेहि ।
माथुरः । [5]अले णं संपदं पअच्छ ।
संवाहकः । [6]शिलु पडदि । (इति भूमौ पतति। उभौ बहुविधं ताडयतः।)
माथुरः । [7]एंसु तुमं हु जूदिअरमण्डलीए बद्धो सि ।
संवाहकः । (उत्थाय सविषादम्) कधं जूदिअलमण्डलीए बद्धोम्हि । ही । एशे अम्हाणं जूदिअलाणं अलङ्घणीए शमए । ता कुदो दइस्सं ।
माथुरः । [8]अले गन्थु कुलु कुलु ।
संवाहकः । [9]एव्वं कलेमि । (द्यूतकरमुपस्पृश्य) [10]अद्धं ते देमि । अद्धं मे मुञ्चदु ।
द्यूतकरः । [11]एव्वं भोदु ।
संवाहकः । (सभिकमुपसृत्य) [12]अद्धदश गन्थु कलेमि । अद्धं पि मे अज्जो मुञ्चदु ।
माथुरः । [13]को दोसु । एव्वं भोदु ।

---

(१) अरे लुप्तदण्डक गृहीतोऽसि । प्रयच्छ तद्दशसुवर्णम् ।
(२) आर्य दास्यामि । (३) अधुना प्रयच्छ ।
(४) दास्यामि । प्रसादं कुरु ।
(५) अरे ननु साम्प्रतं प्रयच्छ । (६) शिरः पतति ।
(७) एष त्वं खलु द्यूतकरमण्डल्या बद्धोऽसि ।
(८) कथं द्यूतकरमण्डल्या बद्धोऽस्मि । कष्टम् । एषोऽस्माकं द्यूतकराणामलङ्घनीयः समयः । तत्कुतो दास्यामि ।
(९) अरे गण्डः क्रियतां क्रियताम् ।
(१०) एवं करोमि । (११) अर्धं तुभ्यं ददामि । अर्धं मे मुञ्चतु ।
(१२) एवं भवतु ।
(१३) अर्धस्य गण्डं करोमि । अर्द्धमपि मह्यमार्यो मुञ्चतु ।
(१४) को दोषः । एवं भवतु ।

संवाहकः । (प्रकाशम्) [1]अज्ज अद्धं तुए मुक्के ।
माथुरः । [2]मुक्के ।
संवाहकः । (द्यूतकरं प्रति) [3]अद्धं तुए वि मुक्के ।
द्यूतकरः । [4]मुक्के ।
संवाहकः । [5]सम्पदं गमिश्शं ।
माथुरः । [6]पअच्छ तं दशसुवण्णं । कहिं गच्छसि ।
संवाहकः । [7]पेक्खध पेक्खध भट्टालआ । हा । शम्पदं जेव्व एक्काह अद्धे गन्धु कडे । अवलाह अद्धे मुक्के । तहवि मं अवलं शम्पदं जेव्व मग्गह ।
माथुरः । (गृहीत्वा) [8]धुत्त माथुरु अहं णिउणु । एहिं ण अहं धुत्तिज्जामि । ता पअच्छ तं पेण्डआ सव्वं सुवण्णं सम्पदं ।
संवाहकः । [9]कुदो दइश्श ।
माथुरः । [10]पिदरं विक्किणिअ पअच्छ ।
संवाहकः । [11]कुदो मे पिदा ।
माथुरः । [12]मादरं विक्किणिअ पअच्छ ।
संवाहकः । [13]कुदो मे मादा ।
माथुरः । [14]अप्पाणं विक्किणिअ पअच्छ ।
संवाहकः । [15]केलेध पशादं । णेध मं लाजमग्गं

(१) आर्य अर्धं त्वया मुक्तम् । (२) मुक्तम् ।
(३) अर्धं त्वयापि मुक्तम् । (४) मुक्तम् । (५) सांप्रतं गमिष्यामि ।
(६) प्रयच्छ तद्दशसुवर्णम् । कुत्र गच्छसि ।
(७) प्रेक्षध्वं प्रेक्षध्वं भट्टारकाः । हा । सांप्रतमेवैकस्यार्धे गण्डः कृतः । अपरस्यार्धे मुक्तम् । तथापि मामबलं सांप्रतमेव याचते ।
(८) धूर्त माथुरोऽहं निपुणः । अत्र नाहं धूर्ये । तत् प्रयच्छ तल्लुसदण्डक सर्वं सुवर्णं सांप्रतम् ।
(९) कुतो दास्यामि । (१०) पितरं विक्रीय प्रयच्छ ।
(११) कुतो मे पिता । (१२) मातरं विक्रीय प्रयच्छ ।
(१३) कुतो मे माता । (१४) आत्मानं विक्रीय प्रयच्छ ।
(१५) कुरुत प्रसादम् । नयत मां राजमार्गम् ।

माथुरः । पशरु पशरु ।

संवाहकः । [1]एव्वं भोदु । (परिक्रामति) [2]अज्जा क्किणिध मं इमश्श शहिअश्श हत्थादो दशेहिं शुवण्णकेहिं । (दृष्ट्वा आकाशे) [3]किं भणाध । किं कलहस्ससि त्ति । गेहे दे कम्मकले हुविश्शं । कधं अदइअ पडिवअणं गदे । भोदु एव्वं । इमं अण्णं भणइश्शं । (पुनस्तदेव पठति) [4]कधं एशे वि मं अवधीलिअ गदे । आः । अज्जचालुदत्तश्श विहवे विहडिदे एशे बद्दामि मन्दभाए ।

माथुरः । [5]णं देहि ।

संवाहकः । [6]कुदो दइश्शं । (इति पतति । माथुरः कर्षति)

संवाहकः । [7]अज्जा पलित्ताअध । (ततः प्रविशति दर्दुरकः ।)

दर्दुरकः । भो द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् ।

न गणयति पराभवं कुतश्चिद्धरति ददाति च नित्यमर्थजातम् ।
नृपतिरिव निकाममायदर्शी विभववता समुपास्यते जनेन ॥७

अपि च । द्रव्यं लब्धं द्यूतेनैव दारामित्रं द्यूतेनैव ।
दत्तं भुक्तं द्युतेनैव सर्वं नष्टं द्यूतेनैव ॥८

अपि च । त्रेता हृतसर्वस्वः पावरपतनाच्च शोषितशरीरः ।
नर्दितदर्शितमार्गः कटेन विनिपातितो यामि ॥९

(अग्रतोऽवलोक्य) अयमस्माकं पूर्वसभिको माथुर इत एवाभिवर्तते । भवतु । अपक्रमितुं न शक्यते । तदवगुण्ठयाम्यात्मानम् । (बहुविधं नाट्यं

---

(१) प्रसर प्रसर ।

(२) एवं भवतु । (३) आर्याः । क्रीणीध्वं मामस्य सभिकस्य हस्ताद् दशभि सुवर्णकैः । (४) किं भणत । किं करिष्यसीति । गेहे ते कर्मकरो भविष्यामि । कथमदत्त्वा प्रतिवचनं गतः । भवत्वेवम् । इममन्यं भणिष्यामि । (५) कथमेषोऽपि मामवधीर्य गतः । आः आर्यचारुदत्तस्य विभवे विघटित एषोऽहं वर्धे मन्दभाग्यः ।

(६) ननु देहि । (७) कुतो दास्यामि ।

(८) आर्याः परित्रायध्व परित्रायध्वम् ।

कृत्वा स्थितः । उत्तरीयं निरीक्ष्य)

अयं पटः सूत्रदरिद्रतां गतः अयं पटश्छिद्रशतैरलंकृतः ।
अयं पटः प्रावरितुं न शक्यते अयं पटः संवृत एव शोभते ॥१०

अथवा किमयं तपस्वी करिष्यति । यो हि

पादेनैकेन गगने द्वितीयेन च भूतले ।
तिष्ठाम्युल्लम्बितस्तावद्यावत्तिष्ठति भास्करः ॥११

माथुरः । दापय दापय ।

संवाहकः । कुदो[1] दइस्सं । (माथुरः कर्षति ।)

दर्दुरकः । अये किमेतदग्रतः । (आकाशे) किं भवानाह । अयं द्यूतकरः सभिकेन खलीक्रियते न कश्चिन्मोचयतीति । नन्वयं दर्दुरो मोचयति । (उपसृत्य) अन्तरमन्तरम् । (दृष्ट्वा) अये कयं माथुरो धूर्तः । अयमपि तपस्वी संवाहकः ।

यः स्तब्धं दिवसान्तमानतशिरा नास्ते समुल्लम्बितो
यस्योद्घर्षणलोष्टकैरपि सदा पृष्ठे न जातः क्षिणः ।
यस्यैतच्च न कुक्कुरैरहरहर्जङ्घान्तरं चर्व्यते
तस्यात्यायतकोमलस्य सततं द्यूतप्रसङ्गेन किम् ॥१२

भवतु । माथुरं तावत् सान्त्वयामि । (उपगम्य) माथुर अभिवादये । (माथुरः प्रत्यभिवादयते ।)

दर्दुरकः । किमेतत् ।

माथुरः । अअं[2] दशसुवण्णं धालेदि ।

दर्दुरकः । ननु कल्यवर्तमेतत् ।

माथुरः । (दर्दुरस्य कक्षातललुण्ठीकृतं पटमाकृष्य) भट्टा[3] पश्यत पश्यत जज्जरपडप्पावुदो अअं पुलिसो दशसुवण्णं कलत्तं भणादि ।

---

(१) कुतो दास्यामि ।

(२) अयं दशसुवर्णकं धारयति ।

(३) भट्टारकाः पश्यत पश्यत । जर्जरपटप्रावृतोऽयं पुरुषो दशसुवर्णं कैल्यवत भणति ।

दर्दुरकः । अरे मूर्ख नन्वहं दशसुवर्णान् कटकरणेन प्रयच्छामि । तत् किं यस्यास्ति धनं स किं क्रोडे कृत्वा दर्शयति । अरे

दुर्वर्णोऽसि विनष्टोऽसि दशस्वर्णस्य कारणात् ।
पञ्चेन्द्रियसमायुक्तो नरो व्यापाद्यते त्वया ॥१३

माथुरः । भट्टा तुए दशसुवण्णु कल्लवत्त । मए एसु विहवु ।

दर्दुरकः । यद्येवं श्रूयतां तर्हि । अन्यांस्तावद्दशसुवर्णानस्यैव प्रयच्छ। अयमपि द्यूतं शीलयतु ।

माथुरः । तेत् किं भोदु ।

दर्दुरकः । यदि जेष्यति तदा दास्यति ।

माथुरः । अह ण जिणादि ।

दर्दुरकः । तदा न दास्यति ।

माथुरः । अह ण जुत्तं जम्पिदुं । एव्वं अक्खन्तो तुहं पअच्छ धुत्तआ । अहं पि णाम माथुरु धुत्तु जूअं मिच्छा आदंसआमि । अण्णस्स वि अहं ण बिभेमि । धुत्ता खण्डिअवुत्तोसि तुहं ।

दर्दुरकः । अरे कः खण्डितवृत्तः ।

माथुरः । तुंहं खण्डिदवुत्तो ।

दर्दुरकः । पिता ते खण्डितवृत्तः । (संवाहकस्यापक्रमितुं संज्ञां ददाति ।)

माथुरः । गोसाविआपुत्त णं एव्वं जेव्व जूदं तुए सेविदं ।

दर्दुरकः । मया एवं द्यूतमासेवितम् ।

माथुरः । अले संवाहआ पअच्छ तं दशसुवण्णं ।

---

(१) भट्टारक तव दशसुवर्णं कल्यवर्तम् । ममैष विभवः ।

(२) तत् किं भवतु । (३) अथ न जयति ।

(४) अथ न युक्तं जल्पितुन् । एवमाचक्षाणस्त्वं प्रयच्छ धूर्तक । अहमपि नाम माथुरो धूर्तो द्यूतं मिथ्या दर्शयामि । अन्यस्मादपि अहं न बिभेमि । धूर्त खण्डितवृत्तोसि त्वम् । (५) त्वं खलु खण्डितवृत्तः ।

(६) वेश्यापुत्र नन्वेवमेव द्यूतं त्वया सेवितम् ।

(७) अरे संवाहक प्रयच्छ तद्दशसुवर्णम् ।

संवाहकः। अज्ज दइस्सं दाव दइस्सं। (माथुरः कर्षति।)

दर्दुरकः। मूर्ख परोक्षे खलीकर्तुं शक्यते न ममाग्रतः खलीकर्तुम्। (माथुरः संवाहकमाकृष्य घोणायां मुष्टिप्रहारं ददाति। संवाहकः सशोणितं मूर्च्छां नाटयन् भूमौ पतति। दर्दुरक उपसृत्यान्तरयति। **माथुरो** दर्दुरं ताडयति। दर्दुरो विप्रतीपं ताडयति।)

माथुरः। अले अले दुट्ठछिणालिआपुत्तअ फलं पि पाविहसि।

दर्दुरकः। अरे मूर्ख अहं त्वया मार्गगत एव ताडितः। श्वो यदि राजकुले ताडयिष्यसि तदा द्रक्ष्यसि।

माथुरः। एसु पेक्खिस्सं।

दर्दुरकः। कथं द्रक्ष्यसि।

माथुरः। (प्रसार्य चक्षुषी) एव्वं पेक्खिस्सं।

(दर्दुरो माथुरस्य पांशुना चक्षुषी पूरयित्वा संवाहकस्यापक्रमितुं संज्ञां ददाति। माथुरोऽक्षिणी निगृह्य भूमौ पतति। संवाहकोऽपक्रामति।)

दर्दुरकः। (स्वगतम्) प्रधानसभिको माथुरो मया विरोधितः। तन्नात्र युज्यते स्थातुम्। कथितं च मम प्रियवयस्येन शार्विलकेन यथा किल आर्यकनामा गोपालदारकः सिद्धादेशेन समादिष्टो राजा भविष्यतीति। सर्वश्चास्मद्विधो जनस्तमनुसरति। तदहमपि तत्समीपमेव गच्छामि। (इति निष्क्रान्तः)

संवाहकः। (सत्रासं परिक्रम्य दृष्ट्वा) एसे कस्स वि अपलावुदपक्खदुआलके गेहे। ता एत्थ पविशिश्सं। (प्रवेशं रूपयित्वा वसन्तसेनामालोक्य) अज्जे शलणागदेम्हि।

वसन्तसेना। अभअं सरणागदस्स। हञ्जे ढक्केहि पक्खदुआरअं। (चेटी तथा करोति।)

(१) अद्य दास्यामि तावदास्यामि।

(२) अरे अरे दुष्ट पुंश्चलीपुत्रक फलमपि प्राप्स्यसि।

(३) एष प्रेक्षिष्ये। (४) एवं प्रेक्षिष्ये।

(५) एतत्कस्याप्यपरावृतपक्षद्वारकं गेहम्। तदत्र प्रविशामि। (६) आर्ये शरणागतोऽस्मि। (७) अभयं शरणागतस्य। चेटि पिधेहि पक्षद्वारकम्।

वसन्तसेना । कुदो दे भअं ।

संवाहकः । अज्जे धणिकादो ।

वसन्तसेना । हैञ्जे संपदं अवावुणु पक्खदुआरअं ।

संवाहकः । (आत्मगतम्) कथं धणिकादो तुलिदं शे भअकालणम् । शुट्ठु क्खु एव्वं वुच्चदि ।

जे अत्तबलं जाणिअ भालं तुलिदं वहेइ माणुश्शे ।
ताह खलणं ण जाअदि ण अ कन्तालगडे विवज्जदि ॥१४

एत्थ लक्खिदम्हि ।

माथुरः । (अक्षिणी प्रमृज्य द्यूतकरं प्रति) अले देहि देहि ।

द्यूतकरः । भट्टा जावच्चिअ अम्हे दहुरेण कलहाविदा तावच्चिअ सो गोहो अवक्कन्तो ।

माथुरः । तस्स जूदिअरस्स मुट्ठिप्पहारेण णासिका भग्गा आसि । ता एहि रुहिरपहं अणुसरेम्ह ।

(अनुसृत्य) **द्यूतकरः** । भट्टा वसन्तसेणागेहं पविट्ठो सो ।

माथुरः । भूदाइ सुवण्णाइ ।

द्यूतकरः । लाउलं गदुअ निवेदेम्ह ।

---

(१) कुतस्ते भयम् । (२) आर्ये धनिकात् ।

(३) चेटि सांप्रतमपावृणु पक्षद्वारकम् ।

(४) कथं धनिकात् तुलितमस्या भयकारणम् । सुष्ठु खल्वेवमुच्यते ।

य आत्मबलं ज्ञात्वा भारं तुलितं वहति मनुष्यः ।
तस्य स्खलनं न जायते न च कान्तारगतो विपद्यते ॥

अत्र रक्षितोस्मि । (५) अरे देहि देहि ।

(६) भर्तः । यावदेव वयं दर्दुरेण कलहायितास्तावदेव स पुरुषोऽपक्रान्तः ।

(७) तस्य द्यूतकरस्य मुष्टिप्रहारेण नासिका भग्नासीत् । तदेहि रुधिरपथमनुसरावः ।

(८) भर्तः वसन्तसेनागेहं प्रविष्टः सः ।

(९) भूतानि सुवर्णानि । (१०) राजकुलं गत्वा निवेदयावः ।

माथुरः। एस धुत्तो इदो णिक्कमिअ अण्णत्त गामिस्सदि। ता उअरोधेणेव गण्हेम्ह।

(वसन्तसेना मदनिकायाः संज्ञां ददाति।)

मदनिका। कुदो अज्जो। को वा अज्जो। कस्स वा अज्जो। कं वा वित्तिं अज्जो उवजीअदि। कुदो वा भअं।

संवाहकः। सुणादु अज्जआ। अज्जए पाडलिउत्ते मे जम्मभूमा। गहवइदालके हग्गे शंवाहअश्श वित्तिं उवजीआमि।

वसन्तसेना। सुउमारा क्खु कला सिक्खिदा अज्जेण।

संवाहकः। अज्जए कलेत्ति शिक्खिदा। आजीविआ दाणिं शंवुत्ता।

मदनिका। आदिणिव्विअं अज्जेण पाडवअणं दिण्णं। तदो तदो।

संवाहकः। तदो अज्जए एशे णिजगेहे आहिण्डकाणं मुहादो शुणिअ अपुव्वदेशदंशणकुदूहलेण इह आगदे। इधवि मए पविशिअ उज्जइणिं एक्के अज्जे शुश्शूशिदे। जे तालिशे पिअदंशणे पिअवादी। दइअं ण कित्तेदि। अवकिदं विशुमलेदि। किं बहुणा उत्तेण। दक्खिणदाए पलकेलअं विअ अत्ताणअं अवगच्छदि। शलणागदवच्छले अ।

---

(१) एष धूर्त इतो निष्क्रम्यान्यत्र गमिष्यति। तस्मादुपरोधेनैव गृह्णीवः।

(२) कुत आर्यः। को वा आर्यः। कस्य वा आर्यः। कां वा वृत्तिमार्य उपजीवति। कुतो वा भयम्।

(३) शृणोत्वार्या। आर्ये पाटलिपुत्रं मे जन्मभूमिः। गृहपतिदारकोऽहम्। संवाहकस्य वृत्तिमुपजीवामि।

(४) सुकुमारा खलु कला शिक्षिता आर्येण।

(५) आर्ये कलेति शिक्षिता। आजीविकेदानीं संवृत्ता।

(६) अतिनिर्विण्णमार्येण प्रतिवचनं दत्तम्। ततस्ततः।

(७) तत आर्ये एष निजगेह आहिण्डकानां मुखाच्छ्रुत्वाऽपूर्वदेशदर्शन-कुतूहलेनेहागतः। इहापि मया प्रविश्योज्जयिनीमेक आर्यः शुश्रूषितः। यस्तादृशः प्रियदर्शनः प्रियवादी। दत्त्वा न कीर्तयति। अपकृतं विस्मरति। किं बहुनोक्तेन। दक्षिणतया परकीयमिवात्मानमवगच्छति। शरणागत-वत्सलश्च।

मदनिका । [1]को दाणिं अज्जआए मणोरहन्तरस्स गुणाइं चोरिअ उज्जइणिं अलंकरेदि ।

वसन्तसेना । [2]साहु हञ्जे साहु । मए वि एव्वं जेव्व हिअएण मन्तिदं ।

मदनिका । [3]अज्ज तदो तदो ।

संवाहकः । [4]अज्जए शे दाणिं अणुक्कोशकिदेहिं पदाणेहिं —

वसन्तसेना । [5]किं उवरदविहवो संवुत्तो ।

संवाहकः । [6]अणाचक्खिदे जेव्व कधं अज्जआए विण्णादं ।

वसन्तसेना । [7]किं एत्थ जाणीअदि । दुल्लहा गुणा विहवा अ । अपेएसु तडाएसु बहुदरं उदअं भोदि ।

मदनिका । [8]अज्ज किंणामधेओ क्खु सो ।

संवाहकः । [9]अज्जे के दाणिं तश्श भूदलमिअंकश्श णामं ण आणादि । शो क्खु शेट्ठिचत्तले पडिवशदि । शलाहणिज्जणामधेए अज्जचालुदत्ते णाम ।

वसन्तसेना । (सहर्षमासनादवतीर्य) [10]अज्जस्स अत्तणकेरकं एदं गेहं । हञ्जे देहि से आसणं । तालवेण्टअं गेण्ह । परिस्समो अज्जस्स बाधेदि । (मदनिका तथा करोति ।)

---

(१) क इदानीमार्याया मनोरथान्तरस्य गुणांश्चोरयित्वोज्जयिनीमलंकरोति ।

(२) साधु हञ्जे साधु । मयाप्येवमेव हृदयेन मन्त्रितम् ।

(३) आर्य ततस्ततः ।

(४) आर्ये स इदानीमनुक्कोशकृतैः प्रदानैः—

(५) किमुपरतविभवः संवृत्तः ।

(६) अनाख्यातमेव कथमार्यया विज्ञातम् ।

(७) किमत्र ज्ञातव्यम् । दुर्लभा गुणा विभवाश्च । अपेयेषु तडागेषु बहुतरमुदकं भवति ।

(८) आर्य किंनामधेयः खलु सः ।

(९) आर्ये क इदानीं तस्य भूतलमृगाङ्कस्य नाम न जानाति । स खलु श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति । श्लाघनीयनामधेय आर्यचारुदत्तो नाम ।

(१०) आर्यस्यात्मीयमेतद्गृहम् । हञ्जे देह्यस्यासनम् । तालवृन्तकं गृहाण । परिश्रम आर्यस्य बाधते ।

संवाहकः। (स्वगतम्) [1]कधं अज्जचालुदत्तश्श णामसंकित्तणेण ईदिशे मे आदले। शाहु अज्जचालुदत्त शाहु। पुहवीए तुमं एक्के जीवशि। शेशे उण जणे शशदि। (इति पादयोर्निपत्य) [2]भोदु अज्जए भोदु। आशणे णिशीददु अज्जआ।

वसन्तसेना। (आसने समुपविश्य) [3]अज्ज कुदो सो धणिओ।

संवाहकः। [4]शङ्कालधणे क्खु शज्जणे काह ण होइ चलाचले धणे।
जे पूइदुं पि आणादि शे पूआविशेशं पि आणादि॥१५

वसन्तसेना। [5]तदो तदो।

संवाहकः। [6]तदो तेण अज्जेण शावित्ती पलिचालके कदम्हि। चालित्तावशेशे अ तस्शि जूदोवजीविदम्हि शंवुत्ते। तदो भाअधेअविशमदाए दशशुवण्णअं जूदे हालिदं।

माथुरः। उच्छादिदोम्हि मूसिदोम्हि।

संवाहकः। [7]एदे दे शाहिअज्जदिअला मं अणुशन्धअन्ति। शंपदं शुणिअ अज्जआ पमाणं।

वसन्तसेना। [8]मैदणिए वासपादवविसण्ठुलदाए पक्खिणो इदो

---

(१) कथमार्यचारुदत्तस्य नामसंकीर्तनेनेदृशो म आदरः। साधु आर्यचारुदत्त साधु। पृथिव्यां त्वमेको जीवसि। शेषः पुनर्जनः श्वसिति। (२) भवत्वार्ये भवतु। आसने निषीदत्वार्या। (३) आर्य कुतः स धनिकः।

(४) सत्कारधनः खलु सज्जनः कस्य न भवति चलाचलं धनम्।
यः पूजयितुमपि जानाति स पूजाविशेषमपि जानाति॥

(५) ततस्ततः।

(६) ततस्तेनार्येण सवृत्तिः परिचारिकः कृतोऽस्मि। चारित्र्यावशेषे च तस्मिन् द्यूतोपजीविताऽस्मि संवृत्तः। ततो भागधेयविषमतया दशसुवर्णं द्यूते हारितम्।

(७) उत्सादितोऽस्मि। मुषितोऽस्मि।

(८) एतौ तौ सभिकद्यूतकरौ मामनुसंधत्तः। सांप्रतं श्रुत्वार्या प्रमाणम्।

(९) मदनिके वासपादपविसंष्ठुलतया पक्षिण इतस्ततोऽप्याहिण्डन्ते।

तदो वि आहिण्डन्ति। हञ्जे ता गच्छ। एदाणं सहिअजूदिअराणं अअं अज्जो जेव्व पडिवादेदि त्ति इमं हत्थाभरणअं तुमं देहि। (इति हस्तात्कटकमाकृष्य चेट्याः प्रयच्छति।)

मदनिका। (गृहीत्वा) [1]जं अज्जआ आणवेदि। (इति निष्क्रान्ता।)

माथुरः। [2]उच्छादिदोम्हि मूसिदोम्हि।

मदनिका। जैधा एदे उद्धं पेक्खन्ति दीहं णीससन्ति विसूरअन्ति अ आहिलहन्ति अ दुआराणिहिदलोअणा तधा तक्केमि एदे दे सहिअजूदिअरा हुविस्सान्ति। (उपगम्य) [3]अज वन्दामि।

माथुरः। [4]सुहं तुह होदु।

मदनिका। [5]अज्ज कदमो तुम्हाणं सहिओ।

माथुरः। [6]कँश तुहं तणुमज्झे अहरेण रददट्ठदुव्विणीदेण।
जम्पसि मणहरवअणं आलोअन्ती कडक्खेण ॥१६

णत्थि मम विहवो। अण्णत्त वज।

मदनिका। [7]जइ ईदिसाइं णं मन्तेसि ता ण होसि जूदिअरो। अत्थि कोवि तुम्हाणं धारओ।

माथुरः। [8]अत्थि। दशसुवण्णं धालेदि। किं तस्स।

हञ्जे तद्वच्छ। एतयोः सभिकद्यूतकरयोरयमार्य एव प्रतिपादयतीतीदं हस्ताभरणं त्वं देहि। (१) यदार्याज्ञापयति।

(२) उत्सादितोऽस्मि। मुषितोऽस्मि।

(३) यथैतावूर्ध्वं प्रेक्षेते दीर्घं निश्वसितो विचारयतश्चाभिलषतश्च द्वारनिहितलोचनौ तथा तर्कयाम्येतौ तौ सभिकद्यूतकरौ भविष्यतः।

(४) आर्य वन्दे। (५) सुखं तव भवतु।

(६) आर्य कतरो युवयोः सभिकः।

(७) कस्य त्वं तनुमध्ये अधरेण रतदष्टदुर्विनीतेन।
जल्पसि मनोहरवचनमालोकयन्ती कटाक्षेण ॥

नास्ति मम विभवः। अन्यत्र व्रज।

(८) यदीदृशानि ननु मन्त्रयसे तदा न भवसि द्यूतकरः। अस्ति कोऽपि युष्माकं धारकः। (९) **अस्ति। दशसुवर्णं धारयति। किं तस्य।**

मदनिका। तस्य कारणादो अजआ इमं हत्थाभरणं पडिवादेदि। णहि णहि। सो जेव्व पडिवादेदि।

माथुरः। (सहर्षं गृहीत्वा) अले भणेशि तं कुलवुत्तं भूदं तुए गन्थु। आअच्छ। पुणो जूदं रमह। (इति निष्क्रान्तौ)

मदनिका। (*वसन्तसेनामुपसृत्य*) अज्जए पडितुट्ठा गदा सहिअजूदिअरा **वसन्तसेना**। तेा गच्छदु अज्जो बन्धुअणं समस्ससिदुं।

संवाहकः। अज्जए जइ एव्वं ता इअं कला पलिअणहत्थगदा कलीअदु।

वसन्तसेना। अज्ज जस्स कारणादो इअं कला सिक्खीअदि सो जेव्व अज्जेण मुस्सूसिदपुरुव्वो मुस्सूसिदव्वो।

संवाहकः। (स्वगतम्) अज्जआए णिउणं पच्चादिट्ठोम्हि। कधं पच्चुवकलिश्शं। (प्रकाशम्) अज्जए अहं एदिणा जूदिअलावमाणेण शक्कशमणके हुविश्शं। ता शंवाहके जूदिअले शक्कशमणके शंवुत्तेत्ति शुमलिदव्वा अज्जआए एदे अक्खलु।

वसन्तसेना। अज्ज अलं साहसेण।

संवाहकः। अज्जए कले णिच्चए। (इति परिक्रम्य)

(१) तस्य कारणादार्येदं हस्ताभरणं प्रतिपादयति। नहि नहि। स एव प्रतिपादयति।

(२) अरे भणसि तं कुलपुत्र भूतस्तव गण्डः। आगच्छ पुनर्द्यूतं रमस्व।

(३) आर्ये परितुष्टौ गतौ सभिकद्यूतकरौ।

(४) तद्गच्छत्वार्यो बन्धुजनं समाश्वासयितुम्।

(५) आर्ये यद्येवं तदियं कला परिजनहस्तगता क्रियताम्।

(६) आर्ये यस्य कारणादियं कला शिक्ष्यते स एवार्येण शुश्रूषितपूर्वः शुश्रूषितव्यः।

(७) आर्यया निपुणं प्रत्यादिष्टोऽस्मि। कथं प्रत्युपकरिष्ये। (८) आर्ये अहमेतेन द्यूतकरापमानेन शाक्यश्रमणको भविष्यामि। तत् संवाहको द्यूतकरः शाक्यश्रमणकः संवृत्त इति स्मर्तव्यान्यार्ययैतान्यक्षराणि।

(९) आर्य अलं साहसेन। (१०) आर्ये कृतो निश्चयः।

जूदेण तं कदं मे जं वेंहत्थं जणस्श शव्वस्श ।
एण्हिं पाअडशीशे णलिन्दमग्गेण विहलिश्शं ॥१७

(नेपथ्ये कलकलः ।)

संवाहकः । (आकर्ण्य) [1]अले किं ण्णेदं । (आकाशे) [2]किं भणाघ । **एशे क्खु** वशन्तशेणाकेलके खुण्टमोडके णाम दुट्ठहत्थी विहलेदि त्ति । **अहो अज्जआए** गन्धगअं पेक्खिश्शं गदुअ । अह वा किं मम एदिणा । जधा-**वधादिदं** अणुचिट्ठिश्शं । (इति निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशत्यपटीक्षेपेण प्रहृष्टो विकटोज्ज्वलवेशः कर्णपूरकः ।)

कर्णपूरकः । [3]कहिं कहिं अज्जआ ।

मदनिका । [4]दुम्मणुस्स किं ते उव्वेअकारणं । जं अग्गदोवट्ठिदं अज्जअं **न पेक्खसि** ।

कर्णपूरकः । (दृष्ट्वा) [5]अज्जए वन्दामि ।

वसन्तसेना । [6]कण्णऊरअ परितुट्ठमुहो लक्खीअसि । ता किं ण्णेदं ।

कर्णपूरकः । (सविस्मयम्) अज्जए वञ्चिदासि जाए अज्ज कण्णऊर-**अस्स** परक्कमो ण दिट्ठो ।

वसन्तसेना । [7]कर्णऊरअ किं किं ।

कर्णपूरकः । [8]सुणादु अज्जआ । जो सो अज्जआए खुण्टमोडओ णाम

द्यूतेन तत्कृतं मे यद् विहस्तं जनस्य सर्वस्य ।
इदानीं प्रकटशीर्षो नरेन्द्रमार्गेण विहरिष्यामि ॥

(१) अरे किं न्विदम् । (२) किं भणत । एष खलु वसन्तसेनायाः खुण्ट-मोडको नाम दुष्टहस्ती विहरतीति । अहो आर्यायाः गन्धगजं प्रेक्षिष्ये गत्वा । अथवा किं ममैतेन । यथाव्यवसितमनुष्ठास्यामि । (३) कुत्र कुत्रार्या ।

(४) दुर्मनुष्य किं ते उद्वेगकारणम् । यदग्रतोऽवस्थितामार्यां न प्रेक्षसे ।

(५) आर्ये वन्दे । (६) कर्णपूरक परितुष्टमुखो लक्ष्यसे । तत् किं न्विदम् ।

(७) आर्ये वञ्चितासि यया[9]द्य कर्णपूरकस्य पराक्रमो न दृष्टः ।

(८) कर्णपूरक किं किम् ।

(९) शृणोत्वार्या । य सः आर्यायाः खुण्टमोडको नाम दुष्टहस्ती स

दुट्ठहत्थी सो आलाणत्थम्भं भञ्जिअ महमेत्थं वावादिअ महन्तं संखोहं करन्तो राअमग्गं ओदिण्णो । तदो एत्थन्तरे उग्घुट्टं जणेण ।

अवणेध बालअजणं तुरिदं आरुहध वुक्खपासादं ।
किं ण हु पेक्खध पुरदो दुट्ठो हत्थी इदो एदि ॥१८

अपि अ ।

विअलइ णेउरजुअलं छिज्जन्ति अ मेहला मणिक्खइआ ।
वलआ अ सुन्दरदरा रअणङ्कुरजालपडिबद्धा ॥१९

तदो तेण दुट्ठहत्थिणा कलचलणरदणेहिं फुल्लणलिणिं विअ णअरिं उज्जहाणिं अवगाहमाणेण समासादिदो परिव्वाजओ । तं च परिभट्टदण्डकुण्डिआभाअणं सीअरेहिं सिञ्चिअ दन्तन्तरे क्खित्तं पेक्खिअ पुणोवि उग्घुट्टं जणेण हा परिव्वाजओ वावादीअदि त्ति ।

वसन्तसेना । (ससंभ्रमम्) अहो पमादो अहो पमादो ।

कर्णपूरकः । अलं सम्भमेण । सुणादु दाव अज्जआ । तदो विच्छिण्णविसण्टुलसङ्खलाकलावअं उव्वहन्तं दन्तन्तरपरिग्गहिदं परिव्वाजअं उव्वहन्तं

आलानस्तम्भं भङ्क्त्वा महामात्रं व्यापाद्य महान्तं संक्षोभं कुर्वत् राजमार्गमवतीर्णः । ततोऽत्रान्तर उद्घुष्टं जनेन ।

अपनयत बालकजनं त्वरितमारोहत वृक्षप्रासादम् ।
किं न खलु प्रेक्षध्वं पुरतो दुष्टो हस्तीत एति ॥

अपि च । विचलति नूपुरयुगलं छिद्यन्ते च मेखला मणिखचिताः ।
वलयाश्च सुन्दरतरा रत्नाङ्कुरजालप्रतिबद्धाः ॥

ततस्तेन दुष्टहस्तिना करचरणरदनैः फुल्लनलिनीमिव नगरीमुज्जयिनीमवगाहमानेन समासादितः परिव्राजकः । तं च परिभ्रष्टदण्डकुण्डिकाभाजनं शीकरैः सिक्त्वा दन्तान्तरे क्षिप्तं प्रेक्ष्य पुनरप्युद्घुष्टं जनेन हा परिव्राजको व्यापाद्यत इति ।

(१) अहो प्रमादः । अहो प्रमादः ।

(२) अलं संभ्रमेण । शृणोतु तावदार्या । ततो विच्छिन्नविसंष्ठुलशृङ्खलाकलापमुद्वहन्तं दन्तान्तरपरिगृहीतं परिव्राजकमुद्वहन्तं तं प्रेक्ष्य कर्णपूरकेण

*तं पेक्खिअ कण्णऊरएण मए–णहि णहि अज्जआए अण्णपिण्डोवपुट्टेण दासेण–वामचलणेण जूदलेक्खअं उग्घुसिअ उग्घुसिअ तुरिदं आवणादो लोह-*दण्डं गेण्हिअ आआरिदो सो दुट्ठहत्थी ।

वसन्तसेना । तँदो तदो ।

कर्णपूरकः । आहणिऊण सरोसं तं हत्थिं विन्झसेलसिहराभं ।
मोआविओ मए सो दन्तन्तरसंठिओ परिव्वाजओ ॥२०

वसन्तसेना । सुट्ठु दे किदं । तदो तदो ।

कर्णपूरकः । तँदो अज्जए साहु रे कण्णऊरअ साहु त्ति एत्तिअमेत्तं भणन्ती विसमभरक्कन्ता विअ णावा एक्कदो पल्हत्था सअला उज्जइणी आसि । तदो अज्जए एक्केण सुण्णाइं आहरणठाणाइं परामसिअ उद्धं पेक्खिअ दीहं णीसासिअ अअं पावारओ मम उवरि क्खित्तो ।

वसन्तसेना । कँण्णऊरअ जाणीहि दाव किं एसो जादीकुसुमवासिदो पावारओ ण वेत्ति ।

कर्णपूरकः । अँज्जए मदगन्धेण सुट्ठु तं गन्धं ण जाणामि ।

मया–नहि नहि आर्यायाः अन्नपिण्डोपपुष्टेन दासेन–वामचरणेन द्यूतलेखक-मुद्घुष्योद्घुष्य त्वरितमापणाल्लोहदण्डं गृहीत्वाकारितः स दुष्टहस्ती ।

(१) ततस्ततः ।

(२) आहत्य सरोषं तं हस्तिनं विन्ध्यशैलशिखराभम् ।
मोचितो मया स दन्तान्तरसंस्थितः परिव्राजकः ॥

(३) सुष्ठु त्वया कृतम् । ततस्ततः ।

(४) तत आर्ये साधु रे कर्णपूरक साधु इत्येतावन्मात्रं भणन्ती विषम-भराक्रान्तेव नौरेकतः पर्यस्ता सकलोज्जयिन्यासीत् । तत आर्ये एकेन शून्यान्या-भरणस्थानानि परामृश्योर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वस्यायं प्रावारको ममोपरि क्षिप्तः ।

(५) कर्णपूरक जानीहि तावत् किमेष जातीकुसुमवासितः प्रावारको न वेति ।

(६) आर्ये मदगन्धेन सुष्ठु तं गन्धं न जानामि ।

वसन्तसेना । *णामं पि दाव पेक्ख ।*

कर्णपूरकः । [1]इमं णामं । अजआ एव्व वाएदु । (इति प्रावारकमुपनयति ।)

वसन्तसेना । [2]अज्जचारुदत्तस्स । (इति वाचयित्वा सस्पृहं गृहीत्वा प्रावृणोति ।)

मदनिका । [3]कण्णऊरअ सोहइ अज्जआए पावारओ ।

कर्णपूरकः । [4]आं सोहइ अज्जआए पावारओ ।

वसन्तसेना । [5]कण्णऊरअ इदं दे पारितोसिअं । (इत्याभरणं प्रयच्छति ।)

कर्णपूरकः । (शिरसा गृहीत्वा प्रणम्य च) सैम्पदं सुट्ठु सोहइ अज्जआए पावारओ ।

वसन्तसेना । [6]कण्णऊरअ एदाए वेलाए कांह अज्जचारुदत्तो ।

कर्णपूरकः । [7]एदेण ज्जेव्व मग्गेण पवुत्तो गेहं ।

वसन्तसेना । [8]हंजे उवरिदणं अलिन्दअं आरुहिअ अज्जचारुदत्तं पेक्खेम्ह ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति द्यूतकरसंवाहको नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

(१) नामापि तावत् प्रेक्षस्व ।
(२) इदं नाम । आर्यैव वाचयतु । (३) आर्यचारुदत्तस्य ।
(४) कर्णपूरक शोभत आर्यायाः प्रावारकः ।
(५) आं शोभत आर्यायाः प्रावारकः ।
(६) कर्णपूरक इदं ते पारितोषिकम् ।
(७) सांप्रतं सुष्ठु शोभत आर्यायाः प्रावारकः ।
(८) कर्णपूरक एतस्यां वेलायां कुत्रार्यचारुदत्तः ।
(९) एतेनैव मार्गेण प्रवृत्तो गेहम् ।
(१०) हञ्जे उपरितनमलिन्दकमारुह्यार्यचारुदत्तं पश्यामः ।

तृतीयोऽङ्कः।

(प्रविश्य) वर्धमानकः।

सुअणे हु भिच्चाणुकम्पके सामिए णिद्धणके वि सोहदि।
पिसुणे उण दव्वगव्विदे दुक्कले क्खु पलिणामदारुणे ॥१
सुअणे हु कुभिच्चपालए धणहीणे अपहू वि सोहदि।
पिसुणे उण दव्वगव्विदे ण अ लच्छीविहवावलंविदे॥२

अवि अ। तिउसाह विण्टं तित्तउ तित्तउ बम्हणे णिलक्खले
अलसबहुआ वि तित्तिआ ण जणाह दलिद्द तित्तए ॥३

अवि अ। कुणाडअं ण रोएई पदुमकालअं असई।
सइत्तणे सा गव्वइ अञ्चलं लम्ब पदुम एच्छइ ॥४

अवि अ। शइशपलक्कबलद्दे ण शक्कि वालिदुं
अण्णकलत्तपशत्ते ण शक्कि वालिदुं।
जूदपशत्तमणुश्शे ण शक्कि वालिदुं
जे वि शहाविअदोशे ण शक्कि वालिदुं ॥५

---

(१) सुजनः खलु भृत्यानुकम्पकः स्वामी निर्धनकोऽपि शोभते।
पिशुनः पुनर्द्रव्यगर्वितो दुष्करः खलु परिणामदारुणः॥
सुजनः खलु कुभृत्यपालको धनहीनोऽप्रभुरपि शोभते।
पिशुनः पुनर्द्रव्यगर्वितो न च लक्ष्मीविभवावलम्बितः॥
अपि च। त्रिपुषाया वृत्तं तिक्तं तिक्तो ब्राह्मणो निरक्षरः।
अलसवधूस्तिक्तका न जनस्य दारिद्र्यं तिक्तम्॥
अपि च। कुनाटकं न रोचयते प्रथमकालमसती।
सतीत्वेन सा गर्वति अञ्चलं लम्बं प्रथममिच्छति॥
अपि च। सस्यलम्पटबलीवर्दो न शक्यो वारयितुं
अन्यकलत्रप्रसक्तो न शक्यो वारयितुम्।
द्यूतप्रसक्तमनुष्यो न शक्यो वारयितुं
योऽपि स्वाभाविकदोषो न शक्यो वारयितुम्॥

का वि वेला अज्जचारुदत्तस्स गन्धव्वं सुणिदुं गदस्स । अदिक्कमदि अद्धलअणी । अज्ज वि ण आअच्छदि । ता जाव बाहिलदुआलसालाए गदुअ सुविस्सं । (तथा करोति। ततः प्रविशति चारुदत्तो मैत्रेयश्च ।)

चारुदत्तः । अहो साधु भावरेभिलेन गीतम् । वीणा हि नाम असमुद्रोत्थितं रत्नम् । यतः

उत्कण्ठितस्य हृदयानुगुणा वयस्या संकेतके चिरयति प्रवरो विनोदः ।
संस्थापना प्रियतमा विरहातुराणां रक्तस्य रागपरिवृद्धिकरः प्रमोदः ६

मैत्रेयः । भो एहि गेहं गच्छेम्ह ।

चारुदत्तः । अहो सुष्ठु भावरेभिलेन गीतम् ।

मैत्रेयः । मम दाव दुवेहिं जेव्व हस्सं जाअदि । इत्थिआए सक्कदं पठन्तीए मणुस्सेण अ काअलीं गाअन्तेण । इत्थिआ दाव सक्कदं पठन्ती दिण्णणवणस्सा विअ गिट्ठी अधिअं सुसुआआदि । मणस्सोवि काअलीं गाअन्तो सुक्खसुमणोदामवेट्टिदो बुड्ढपुरोहिदो विअ मन्तं जवन्तो दिढं मे ण रोअदि ।

चारुदत्तः । वयस्य सुष्ठु खल्वद्य गीतं भावरेभिलेन । न च भवान् परितुष्टः ।

रक्तं च नाम मधुरं च समं स्फुटं च भावान्वितं च ललितं च मनोहरं च ।
किं वा प्रशस्तवचनैर्बहुभिर्मदुक्तैरन्तर्हितो यदि भवेद्वनितेति मन्ये ॥७

अपि च । तं तस्य स्वरसंक्रमं मृदुगिरः श्लिष्टं च तन्त्रीस्वनं
वर्णानामपि मूर्छनान्तरगतं तारं विरामे मृदुम् ।

कापि वेलार्यचारुदत्तस्य गान्धर्वं श्रोतुं गतस्य । अतिक्रामत्यधरजनी । अद्यापि नागच्छति । तद्यावद्बहिर्द्वारशालायां गत्वा स्वप्स्यामि ।

(१) भो एहि गेहं गच्छावः ।

(२) मम तावद् द्वाभ्यामेव हास्यं जायते । स्त्रिया संस्कृतं पठन्त्या मनुष्येण च काकलीं गायता । स्त्री तावत् संस्कृतं पठन्ती दत्तनवनस्या इव गृष्टिरधिकं सुसुशब्दं करोति । मनुष्योऽपि काकलीं गायन् शुष्कसुमनोदाम-वेष्टितो वृद्धपुरोहित इव मन्त्रं जपन् दृढं मे न रोचते ।

हेलासंयमितं पुनश्च ललितं रागद्विरुच्चारितं
यत्सत्यं विरतेऽपि गीतसमये गच्छामि शृण्वन्निव ॥८

मैत्रेयः। भो वअस्स आवणन्तरच्छाविहाएसु सुहं कुक्करा वि सुत्ता। ता गेहं गच्छेम्ह। (अग्रतोऽवलोक्य) वअस्स पेक्ख पेक्ख। एसो वि अन्धआरस्स विअ अवआसं देन्तो अन्तरिक्खपासादादो ओदरदि भअवं चन्दो।

चारुदत्तः। सम्यगाह भवान्।

असौ हि दत्त्वा तिमिरावकाशमस्तं व्रजत्युन्नतकोटिरिन्दुः।
जलावगाढस्य वनद्विपस्य तीक्ष्णं विषाणाग्रमिवावशिष्टम् ॥९

मैत्रेयः। भो एदं अम्हाणं गेहं। वड्ढमाणआ वड्ढमाणआ उड्ढेहि दुआरअं।

वर्धमानकः। अज्ज मित्तेआह शलशञ्जोए शुणीअदि। आगदे अज्जचालुदत्ते। ता जाव दुआलअं शे देमि। (तथा कृत्वा) अज्ज वन्दामि। मित्तेअ तुमंपि वन्दामि। एत्थ वित्थिण्णे आशणे णिशीदन्तु अज्जा।

(उभौ नाट्येन प्रविश्योपविशतः।)

मैत्रेयः। वड्ढमाणआ रअणिअं सद्दावेहि पादाइं धोइदुं।

चारुदत्तः। (सानुकम्पम्) अलं सुप्तजनं प्रबोधयितुम्।

वर्धमानकः। अज्ज मित्तेअ अहं पाणिअं गेण्हे तुमं पादाइं धोवेहि।

---

(१) भो वयस्य आपणान्तरव्यावृतिभागेषु सुखं कुक्कुरा अपि सुप्ताः। तद् गेहं गच्छावः। (२) वयस्य पश्य पश्य। एषोऽप्यन्धकारस्येवावकाशं ददद्नन्तरीक्षप्रासादादवरति भगवांश्चन्द्रः।

(३) भो एतदस्माकं गेहम्। वर्धमानक वर्धमानक उद्घाटय द्वारम्।

(४) आर्यमैत्रेयस्य स्वरसंयोगः श्रूयते। आगत आर्यचारुदत्तः। तद् यावद् द्वारमस्य ददामि। (५) आर्य वन्दे। मैत्रेय त्वमपि वन्दे। अत्र विस्तीर्णे आसने निषीदतामार्यौ।

(६) वर्धमानक रदनिकामाकारय पादौ धावितुम्।

(७) आर्य मैत्रेय अहं पानीयं गृह्णामि। त्वं पादौ धाव।

मैत्रेयः। (सक्रोधम्) [1]भो वअस्स एसो दाणिं दासीए पुत्तो भाविअ पाणिअं गेण्हेदि। मं उण बम्हणं पादाहं सोच्चावेदि।

चारुदत्तः। वयस्य मैत्रेय त्वमुदकं गृहाण। वर्धमानकः पादौ प्रक्षालयतु।

वर्धमानकः। [2]अज्ज मित्तेअ देहि उदअं।

(मैत्रेयस्तथा करोति। वर्धमानकश्चारुदत्तस्य पादौ प्रक्षाल्यापसरति।)

चारुदत्तः। दीयतां ब्राह्मणस्य पादोदकम्।

मैत्रेयः। [3]किं मम पादोदएहिं। भूमीए जेव्व मए गद्दहेण विअ पुणो वि लोट्ठिदव्वं।

वर्धमानकः। [4]अज्ज मित्तेअ बह्मणे क्खु तुमं।

मैत्रेयः। [5]जेधा सव्वणागाणं मज्झे डुण्डुहो तधा सव्ववम्हणाणं मज्झे अहं बम्हणो।

वर्धमानकः। [6]अज्ज मित्तेअ तधा वि धोइस्सं। (तथा कृत्वा) [7]अज्ज मित्तेअ एदं तं सुवण्णभण्डअं मम दिवा तुह रत्तिं च। ता गेण्ह (इति दत्त्वा निष्क्रान्तः।)

मैत्रेयः। (गृहीत्वा) [8]अज्ज वि एदं चिट्ठदि। किं एत्थ उज्जइणीए चोरोवि णत्थि जो एदं दासीए पुत्तो णिद्दाचोरं ण अवहरदि। भो वअस्स अब्भन्तरचतुःसालअं पवेसआमि णं।

---

(१) भो वयस्य एष इदानीं दास्याः पुत्रो भूत्वा पानीयं गृह्णाति। मां पुनर्ब्राह्मणं पादौ शोचयति। (२) आर्य मैत्रेय देह्युदकम्।

(३) किं मम पादोदकैः। भूम्यामेव मया गर्दभेनेव पुनरपि लोठितव्यम्।

(४) आर्य मैत्रेय ब्राह्मणः खलु त्वम्।

(५) यथा सर्वनागानां मध्ये डुण्डुभस्तथा सर्वब्राह्मणानां मध्येऽहं ब्राह्मणः।

(६) आर्य मैत्रेय तथापि धाविष्यामि।

(७) आर्य मैत्रेय एतत्तत् सुवर्णभाण्डं मम दिवा तव रात्रौ च। तद्गृहाण।

(८) अद्याप्येतत् तिष्ठति। किमत्रोज्जयिन्यां चौरोऽपि नास्ति य एतं दास्याः पुत्रो निद्राचौरं नापहरति। भो वयस्य अभ्यन्तरचतुःशालकं प्रवेशयाम्येनम्।

चारुदत्तः ।

अलं चतुःशालमिमं प्रवेश्य प्रकाशनारीधृत एष यस्मात् ।
तस्मात् स्वयं धारय विप्र तावद्यावन्न तस्याः खलु भोः समर्प्यते ॥१०

(निद्रां नाट्यंस्तं तस्य स्वरसंक्रममिति पुनः पठति ।)

मैत्रेयः । अवि णिद्दाअदि भवं[1] ।

चारुदत्तः । अथ किम् ।

इयं हि निद्रा नयनावलम्बिनी ललाटदेशादुपसर्पतीव माम् ।
अदृश्यरूपा चपला जरेव या मनुष्यसत्त्वं परिभूय वर्धते ॥११

मैत्रेयः । ता सुवेम्ह[2] । (नाट्येन स्वपितः । ततः प्रविशति शर्विलकः।)

शर्विलकः ।

कृत्वा शरीरपरिणाहसुखप्रवेशं शिक्षाबलेन च बलेन च कर्ममार्गम् ।
गच्छामि भूमिपरिसर्पणवृष्टपार्श्वो निर्मुच्यमान इव जीर्णतनुर्भुजङ्गः

(नभोवलोक्य सहर्षम्) अये कथमस्तमुपगच्छति स भगवान् मृगाङ्कः । तथा हि

नृपतिपुरुषशङ्कितप्रचारं परगृहदूषणनिश्चितैकवीरम् ।
घनतिमिरनिरुद्धसर्वभावा रजनिरियं जननीव संवृणोति ॥१३

वृक्षवाटिकापरिसरे सन्धिं कृत्वा प्रविष्टोऽस्मि मध्यमकम् । तद्यावदिदानीं चतुःशालकमपि दूषयामि । भोः

कामं नीचामिदं वदन्ति पुरुषाः स्वप्ने च यद्वर्धते
विश्वस्तेषु च वञ्चनापरिभवश्चौर्यं न शौर्यं हि तत् ।
स्वाधीना वचनीयतापि हि वरं बद्धो न सेवाञ्जलि-
र्मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौष्णिकवधे पूर्वं कृतो द्रौणिना ॥१४

तत्कस्मिन्नुद्देशे सन्धिमुत्पादयामि ।

देशः को नु जलावसेकशिथिलो यस्मिन्न शब्दो भवे-
द्भित्तीनां च न दर्शनान्तरगतः सन्धिः करालो भवेत् ।

---

(१) अपि निद्राति भवान् । (२) तत् स्वपिवः ।

क्षारक्षीणतया च लोष्टककृशं जीर्णं क हर्म्यं भवेत्।
कस्मिन् स्त्रीजनदर्शनं च न भवेत्स्यादर्थसिद्धिश्च मे ॥१५

(भित्तिं परामृश्य) नित्यादित्यदर्शनोदकसेचनेन दूषितेयं भूमिः क्षार-क्षीणा। मूषिकोत्करश्चेह। हन्त सिद्धोऽयमर्थः। प्रथममेतत् स्कन्दपुत्राणां सिद्धिलक्षणम्। अत्र कर्मप्रारम्भे कीदृशमिदानीं सन्धिमुत्पादयामि। इह खलु भगवता कनकशक्तिना चतुर्विधः सन्ध्युपायो दर्शितः। तद्यथा। पक्वेष्टकानामाकर्षणमामेष्टकानां छेदनं पिण्डमयानां सेचनं काष्ठमयानां पाटनमिति। तदत्र पक्वेष्टके इष्टिकाकर्षणम्। तत्र

पद्मव्याकोशं भास्करं बालचन्द्रं
वापीविस्तीर्णं स्वस्तिकं पूर्णकुम्भम्।
तत्कस्मिन् देशे दर्शयाम्यात्मशिल्पं
दृष्ट्वा श्रेयो यं यद्विस्मयं यान्ति पौराः ॥१६

तदत्र पक्वेष्टके पूर्णकुम्भ एव शोभते। तमुत्पादयामि।

अन्यासु भित्तिषु मया निशि पाटितासु
क्षारक्षतासु विषमासु च कल्पनासु।
दृष्ट्वा प्रभातसमये प्रतिवेशिवर्गो
दोषांश्च मे वदति कर्मणि कौशलं च ॥१७

नमो वरदाय कुमारकार्तिकेयाय। नमः कनकशक्तये ब्रह्मण्याय देवाय देवव्रताय। नमो भास्करनन्दिने। नमो योगाचार्याय यस्याहं प्रथमः शिष्यः। तेन च परितुष्टेन योगरोचना मे दत्ता।

अनया हि समालब्धं न मां द्रक्ष्यन्ति रक्षिणः।
शस्त्रं च पतितं गात्रे रुजं नोत्पादयिष्यति ॥१८

(तथा करोति) धिक्कष्टम्। प्रमाणसूत्रं मे विस्मृतम्। (विचिन्त्य) आं इदं यज्ञोपवीतं प्रमाणसूत्रं भविष्यति। यज्ञोपवीतं हि नाम ब्राह्मणस्य महदुपकरणद्रव्यं विशेषतोऽस्मद्विधस्य। कुतः।

एतेन मापयति भित्तिषु कर्ममार्ग-
मेतेन मोचयति भूषणसंप्रयोगान्।

उद्घाटको भवति यन्त्रदृढे कपाटे
दष्टस्य कीटभुजगैः परिवेष्टनं च ॥१९

मापयित्वा कर्म समारभे । (तथा कृत्वावलोक्य च) एकलोष्टावशेषोऽयं सन्धिः । धिक्कष्टम् । अहिना दष्टोऽस्मि । (यज्ञोपवीतेनाङ्गुलीं बद्ध्वा विषवेगं नाटयति ।) चिकित्सां कृत्वा स्वस्थोऽस्मि । (पुनः कर्म कृत्वा दृष्ट्वा च) अये ज्वलति प्रदीपः । तथा हि

शिखा प्रदीपस्य सुवर्णपिञ्जरा महीतले सन्धिमुखेन निर्गता ।
विभाति पर्यन्ततमःसमावृता सुवर्णरेखेव कषे निवेशिता ॥२०

(पुनः कर्म कृत्वा) समाप्तोयं सन्धिः । भवतु प्रविशामि । अथवा न तावत्प्रविशामि । प्रतिपुरुषं प्रवेशयामि । (तथा कृत्वा) अये न कश्चित् । नमः कार्तिकेयाय । (इति प्रविश्य दृष्ट्वा च) अये पुरुषद्वयं सुप्तम् । भवतु । आत्मरक्षार्थं द्वारमुद्घाटयामि । कथं जीर्णत्वाद् गृहस्य विरौति कपाटः । तद्यावत्सलिलमन्वेषयामि । क्व नु खलु सलिलं भविष्यति । (इतस्ततो दृष्ट्वा सलिलं गृहीत्वा क्षिपन् सशङ्कम्) मा तावद् भूमौ पतच्छब्दमुत्पादयेत् । भवत्वेवं तावत् । (पृष्ठेन प्रतीक्ष्य कपाटमुद्घाट्य) भवत्वेवं तावत् । इदानीं परीक्षे किं लक्ष्यसुप्तमुत परमार्थसुप्तमिदं द्वयम् । (त्रासयित्वा परीक्ष्य च) अये परमार्थसुप्तेनानेन भवितव्यम् । तथा हि

निःश्वासोऽस्य न शङ्कितः सुविशदः स्वप्नान्तरं वर्तते
दृष्टिर्गाढनिमीलिता न विकला नाभ्यन्तरं चञ्चला ।
गात्रं स्रस्तशरीरसन्धिशिथिलं शय्याप्रमाणाधिकं
दीपं चापि न मर्षयेदभिमुखं स्याल्लक्ष्यसुप्तं यदि ॥२१

(समन्तादवलोक्य) अये कथं मृदङ्गः । अयं दर्दुरः । अयं पणवः । इयमपि वीणा । एते वंशाः । अमी पुस्तकाः । कथं नाट्याचार्यस्य गृहमिदम् । अथवा भवनप्रत्ययात्प्रविष्टोऽस्मि । तत्किं परमार्थदरिद्रोऽयमुत राजभयाच्चौरभयाद्वा भूमिष्ठं द्रव्यं धारयति । तन्ममापि नाम शर्विलकस्य भूमिष्ठं द्रव्यम् । भवतु । बीजं प्रक्षिपामि । (तथा कृत्वा) निक्षिप्तं बीजं न क्वचित् स्फारीभवति । अये परमार्थदरिद्रोऽयम् । भवतु । गच्छामि ।

मैत्रेयः । (उत्स्वप्नायते) भो वअस्स सन्धी विअ दिज्जदि । चोरं विअ पेक्खामि । ता गेण्हदु भवं एदं सुवण्णभण्डअं ।

शार्विलकः । किं नु खल्वयमिह मा प्रविष्टं ज्ञात्वा दरिद्रोऽस्मीत्युपहसति। तत्किं व्यापादयामि । उत लघुत्वादुत्स्वप्नायते । (दृष्ट्वा) अये जर्जरस्खान-शाटीनिबद्धं दीपप्रभयोद्दीपितं सत्यमेवैतदलङ्करणभाण्डम् । भवतु गृह्णामि । अथवा न युक्तं तुल्यावस्थं कुलपुत्रजनं पीडयितुम् । तद्गच्छामि ।

मैत्रेयः । भो वअस्स साविदो सि गोवम्हणकामाए जइ एदं सुवण्ण-भण्डअं ण गेण्हसि ।

शार्विलकः । अनतिक्रमणीया भगवती गोकाम्या ब्राह्मणकाम्या च । तद्गृह्णामि । अथवा ज्वलति प्रदीपः । अस्ति च मया प्रदीपनिर्वापणार्थमाग्नेयः कीटो धार्यते । तं तावत्प्रवेशयामि । तस्यायं देशकालः । एष मुक्तो मया कीटो यात्वैवास्य दीपस्योपरि मण्डलैर्विचित्रैर्विचरति । एष पक्षद्वयानिलेन निर्वापितो भद्रपीठेन । धिक्कृतमन्धकारम् । अथवा मयाप्यस्मद्ब्राह्मणकुले धिक्कृत-मन्धकारम् । अहं हि चतुर्वेदविदोऽप्रतिग्राहकस्य पुत्रः शार्विलको नाम ब्राह्मणो गणिकामदनिकार्थमकार्यमनुतिष्ठामि । इदानीं करोमि ब्राह्मणस्य प्रणयम् । (इति जिघृक्षति ।)

मैत्रेयः । भो वअस्स सीदलो दे अग्गहत्थो ।

शार्विलकः । धिक् प्रमादः । सलिलसंपर्काच्छीतलो मेऽग्रहस्तः । भवतु कक्षयोर्हस्तं प्रक्षिपामि । (नाट्येन सव्यहस्तमुष्णीकृत्य गृह्णाति ।)

मैत्रेयः । गहिदं ।

शार्विलकः । अनतिक्रमणीयोऽयं ब्राह्मणप्रणयः । तद् गृहीतम् ।

मैत्रेयः । दाणिं विक्किणिदपण्णो विअ वाणिओ अहं सुहं सुविस्सं ।

---

(१) भो वयस्य सन्धिरिव दीयते । चौरमिव पश्यामि । तद्गृह्यतु भवा-निदं सुवर्णभाण्डम् ।

(२) भो वयस्य शापितोऽसि गोब्राह्मणकाम्यया यद्येतत्सुवर्णभाण्डं न गृह्णासि ।

(३) भो वयस्य शीतलस्तेऽग्रहस्तः । (४) गृहीतम् ।

(५) इदानीं विक्रीतपण्य इव वणिगहं सुखं स्वप्स्यामि ।

शार्विलकः । महाब्राह्मण स्वपिहि वर्षशतम् । कष्टमेवं मदनिकागणिकार्थे ब्राह्मणकुलं तमसि पातितम् । अथवा । आत्मा पातितः ।

धिगस्तु खलु दारिद्र्यमनिर्वेदितपौरुषम् ।
यदेतद्गर्हितं कर्म निन्दामि च करोमि च ॥२२

तद्यावन्मदनिकाया निष्क्रयणार्थं वसन्तसेनागृहं गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) अये पदशब्द इव । मा नाम रक्षिणः । भवतु । स्तम्भीभूत्वा तिष्ठामि । अथवा ममापि नाम शार्विलकस्य रक्षिणः । योहं

मार्जारः क्रमणे मृगः प्रसरणे श्येनो ग्रहालुञ्चने
सुप्तासुप्तमनुष्यवीर्यतुलने श्वा सर्पणे पन्नगः ।
माया रूपशरीरवेशरचने वाग् देशभाषान्तरे
दीपो रात्रिषु संकटेषु डुडुमो वाजी स्थले नौर्जले ॥२३

अपि च

भुजग इव गतौ गिरिः स्थिरत्वे पतगपतेः परिसर्पणे च तुल्यः ।
शश इव भुवनावलोकनेऽहं वृक इव च ग्रहणे बले च सिंहः ॥२४

(प्रविश्य) **रदनिका**। हद्धी हद्धी। बाहिरदुआरसालाए पसुत्तो वड्ढमाणओ। सोवि एत्थ ण दीसदि । भोदु। अज्जमित्तेअं सद्दावेमि । (इति परिक्रामति)

शार्विलकः । (रदनिकां हन्तुमिच्छति । निरूप्य) कथं स्त्री । भवतु गच्छामि । (इति निष्क्रान्तः)

रदनिका । (गत्वा सत्रासम्) हद्धि हद्धी अम्हाणं गेहे सन्धिं कप्पिअ चोरो णिक्कमति । भोदु । मित्तेअं गदुअ पबोधेमि (मैत्रेयमुपगम्य) अज्ज मित्तेअ उट्ठेहि उट्ठेहि । अम्हाणं गेहे सन्धिं कप्पिअ चोरो णिक्कन्तो ।

---

(१) हा धिक् हा धिक् । बहिर्द्वारशालायां प्रसुप्तो वर्धमानकः । सोऽप्यत्र न दृश्यते । भवतु । आर्यमैत्रेयमाह्वयामि ।

(२) हा धिक् हा धिक् । अस्माकं गृहे सन्धिं कृत्वा चौरो निष्क्रामति । भवतु । मैत्रेयं गत्वा प्रबोधयामि । (३) आर्य मैत्रेय उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । अस्माकं गेहे सान्धिं कृत्वा चौरो निष्क्रान्तः ।

मैत्रेयः । (उत्थाय) आः दासीए धीए किं भणासि चोरं कप्पिअ सन्धी णिक्कन्तो ।

रदनिका । हैदास अलं परिहासेण । किं ण पेक्खसि एणं ।

मैत्रेयः । आः दासीए धीए किं भणासि । दुदिअं विअ दुआरअं उद्घाडिदं त्ति । भो वअस्स चारुदत्त उट्ठेहि उट्ठेहि । अम्हाणं गेहे सन्धिं दइअ चोरो णिक्कन्तो ।

चारुदत्तः । भवतु भोः । अलं परिहासेन ।

मैत्रेयः । भो ण परिहासो । पेक्खदु भवं ।

चारुदत्तः । कस्मिन्नुद्देशे ।

मैत्रेयः । भो एसो ।

चारुदत्तः । (विलोक्य) अहो दर्शनीयोऽयं सन्धिः ।

उपरितलनिपातितेष्टकोऽयं शिरसि तनुर्विपुलश्च मध्यदेशे ।
असदृशजनसंप्रयोगभीरोर्हृदयमिव स्फुटितं महागृहस्य ॥२५

कथमस्मिन्नपि कर्मणि कुशलता ।

मैत्रेयः । भो[६] वअस्स अअं सन्धी दुवेहिं जेव्व दिण्णो भवे । आदु आगन्तुएण सिक्खिदुकामेण वा । अण्णधा इध उज्जइणीए को अम्हाणं घरविहवं ण आणादि ।

चारुदत्तः । वैदेश्येन कृतो भवेन्मम गृहे व्यापारमभ्यस्यता
नासौ वेदितवान् धनैर्विरहितं विस्रब्धसुप्तं जनम् ।

(१) आः दास्याः पुत्रि किं भणसि । चौरं कृप्त्वा सन्धिर्निष्क्रान्तः ।

(२) हताश अलं परिहासेन । किं न प्रेक्षस एतत् ।

(३) आः दास्याः पुत्रि किं भणसि । द्वितीयमिव द्वारमुद्घाटितमिति । भो वयस्य चारुदत्त उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । अस्माकं गेहे सन्धिं दत्त्वा चौरो निष्क्रान्तः ।

(४) भो न परिहासः । प्रेक्षतां भवान् । (५) भो एषः ।

(६) भो वयस्य अयं सन्धिर्द्वाभ्यामेव दत्तो भवेत् । अथवागन्तुकेन शिक्षितुकामेन वा । अन्यथेहोज्जयिन्यां कोऽस्माकं गृहविभवं न जानाति ।

दृष्ट्वा प्राज्यहृतीं निवासरचनामस्माकमाशान्वितः
सन्धिच्छेदनखिन्न एव सुचिरं पश्चान्निराशो गतः ॥२६

ततः सुहृद्भ्यः किमसौ कथयिष्यति तपस्वी सार्थवाहसुतस्य गृहं प्रविश्य न किंचिन्मया समासादितमिति ।

मैत्रेयः । भो कधं तं जेव्व चोरहदअं अणुसोचेसि । तेण चिन्तिदं महन्तं एदं गेहं । इदो रअणभण्डअं सुवण्णभण्डअं वा णिक्कामइस्सामि । (स्मृत्वा सविषादमात्मगतम्) कहिं तं सुवण्णभण्डअं । (पुनरनुस्मृत्य प्रकाशम्) भो वअस्स तुमं सव्वकालं भणासि मुक्खो मित्तेअओ अपण्डिदो मित्तेअओ त्ति । सुट्ठु मए कदं तं सुवण्णभण्डअं भवदो हत्थे समप्पअन्तेण । अण्णधा दासीए पुत्तेण अवहदं भवे ।

चारुदत्तः । अलं परिहासेन ।

मैत्रेयः । भो जह णाम अहं मुक्खो किं ता परिहासस्स वि देसआलं ण आणामि ।

चारुदत्तः । कस्यां वेलायाम् ।

मैत्रेयः । भो जदा तुमं मए भणिदोसि सीदलो दे अग्गहत्थो ।

चारुदत्तः । कदाचिदेवमपि स्यात् । (सर्वतो निरूप्य सहर्षम्) वयस्य दिष्ट्या ते प्रियं निवेदयामि ।

मैत्रेयः । किं ण अवहदं ।

चारुदत्तः । हृतम् ।

मैत्रेयः । तधा वि किं पिअं ।

(१) भोः कथं तमेव चौरहृतकमनुशोचसि । तेन चिन्तितं महदेतद्गेहम् । इतो रत्नभाण्डं सुवर्णभाण्ड वा निष्कामयिष्यामि । (२) कुत्र तत् सुवर्णभाण्डकम् । (३) भो वयस्य त्वं सर्वकालं भणसि मूर्खो मैत्रेयोऽपण्डितो मैत्रेय इति । सुष्ठु मया कृतं तत्सुवर्णभाण्डं भवतो हस्ते समर्पयता । अन्यथा दास्याः पुत्रेणापहृतं भवेत् ।

(४) भो यथा नामाहं मूर्खस्तत्किं परिहासस्यापि देशकालं न जानामि ।

(५) भो यदा त्वं मया भणितोऽसि शीतलस्तेऽग्रहस्तः ।

(६) किं नापहृतम् । (७) तथापि किं प्रियम् ।

चारुदत्तः । यदसौ कृतार्थो गतः ।

मैत्रेयः । णासो क्खु सो[1] ।

चारुदत्तः । कथं न्यासः । (मोहमुपगतः)

मैत्रेयः । सैमस्ससदु भवं[2] । जइ णासो चोरेण अवहदो तुमं किं मोहं उवगदो ।

चारुदत्तः । (समाश्वस्य) वयस्य

कः श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मां तुलयिष्यति ।
शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्निष्प्रतापा दरिद्रता ॥२७

मोः कष्टम् । यदि तावत्कृतान्तेन प्रणयोऽर्थेषु मे कृतः ।

किमिदानीं नृशंसेन चारित्रमपि दूषितम् ॥२८

मैत्रेयः । अहं[3] क्खु अवलविस्सं । केण दिण्णं । केण गहिदं । को वा सक्खि त्ति ।

चारुदत्तः । अहमिदानीमनृतमभिधास्ये ।

भैक्ष्येणाप्यर्जयिष्यामि पुनर्न्यासप्रतिक्रियाम् ।
अनृतं नाभिधास्यामि चारित्रभ्रंशकारणम् ॥२९

रदनिका । ता[4] जाव अज्जाधूदाए गदुअ णिवेदेमि । (इति निष्क्रान्ता)

(प्रविश्य रदनिकया सह चारुदत्तवधूः)

वधूः । (ससंभ्रमम्) । अहं[5] सच्चं अवक्खिदसरीरो अज्जउत्तो अज्जमित्तेएण सह ॥

रदनिका । भट्टिणि सच्चं[6] । किंतु जो सो वेस्साजणकेरको अलंकारओ सो अवहदो । (वधूर्मोहं नाटयति ।)

---

(१) न्यासः खलु सः ।

(२) समाश्वसितु भवान् । यदि न्यासश्चौरेणापहृतस्त्वं किं मोहमुपगतः ।

(३) अहं खल्वपलपिष्यामि । केन दत्तं । केन गृहीतम् । को वा साक्षीति ।

(४) तद्यावदार्याधूतायै गत्वा निवेदयामि ।

(५) अयि सत्यमपरिक्षतशरीर आर्यपुत्रो मैत्रेयेण सह ।

(६) भट्टिनि सत्यम् । किन्तु यः स वेश्याजनस्यालंकारः सोऽपहृतः ।

रदनिका । समस्ससदु अज्जा धूदा ।

वधूः । (समाश्वस्य) हैं[1] हञ्जे किं भणासि अवरिक्खदसरीरो अज्जउत्तो त्ति । वरं दाणिं सो सरीरेण परिक्खदो ण उण चारित्तेण । संपदं उज्जइणीए जणो एव्वं मन्तइस्सदि दलिद्दाए अज्जउत्तेण ज्जेव्व ईदिसं अकज्जं अणुचिट्ठिदं त्ति । (ऊर्ध्वमवलोक्य निःश्वस्य च) । मैं[2]अवं कअन्त पोक्खरवत्तपडिदजलबिन्दुचञ्चलेहिं कीलसि दलिद्दपुरिसभाअधेएहिं । इअं च मे एक्का मादुवरलद्धा रअणावली चिट्ठदि । एदं पि अदिसोण्डीरदाए अज्जउत्तो ण गेण्हिस्सदि । हञ्जे अज्जामित्तेअं दाव सद्दावेहि ।

रदनिका । [3]जं अज्जा धूदा आणवेदि (विदूषकमुपगम्य) । [4]अज्ज मित्तेअ धूदा दे सद्दावेदि ।

मैत्रेयः । [5]कहिं सा ।

रदनिका । [6]एसा चिट्ठदि । उवसप्प ।

मैत्रेयः । (उपसृत्य) [7]सोत्थि भोदीए ।

वधूः । [8]अज्ज वन्दामिं । अज्ज पुरत्थिआमुहो होहि ।

मैत्रेयः । [9]एसो भोदि पुरत्थिआमुहो संवुत्तोम्हि ।

वधूः । [10]अज्ज पडिच्छ इमं ।

---

(१) समाश्वसित्वार्या धूता ।

(२) हञ्जे किं भणस्यपरिक्षितशरीर आर्यपुत्र इति । वरमिदानीं स शरीरेण परिक्षितो न पुनश्चारित्र्येण । सांप्रतमुज्जयिन्यां जन एवं मन्त्रयिष्यते दरिद्रतयार्यचेटेनैवंदशमकार्यमनुष्ठितमिति ।

(३) भगवान् कृतान्त पुष्करपत्रपतितजलबिन्दुचञ्चलैः क्रीडसि दरिद्रपुरुषभागधेयैः । इयं च म एका मातृगृहलब्धा रत्नावली तिष्ठति । एतामप्यतिशौण्डीरतयार्यपुत्रो न ग्रहीष्यति । हञ्जे आर्यमैत्रेयं तावदाकारय ।

(४) यदार्या धूताज्ञापयति । (५) आर्य मैत्रेय धूता त्वामाकारयति ।

(६) कुत्र सा । (७) एषा तिष्ठति । उपसर्प । (८) स्वस्ति भवत्यै ।

(९) आर्य वन्दे । आर्य पुरस्तान्मुखो भव ।

(१०) एष भवति पुरस्तान्मुखः संवृत्तोऽस्मि । (११) आर्य प्रतीच्छेमाम् ।

मैत्रेयः। [1]किं ण्णेदं।

वधूः। [2]अहं क्खु रअणसट्ठिं उववसिदा आसि। तहिं जधाविहवाणुसारेण बम्हणो पडिग्गाहिदव्वो। सो अण्णपडिग्गाहिदो। ता तस्स कदे पडिच्छ इमं रअणमालिअं।

मैत्रेयः। (गृहीत्वा) [3]सोत्थि। गमिस्सं। पिअवअस्सस्स णिवेदेमि।

वधूः। [4]अज्ज मित्तेअ मा क्खु मं लज्जावेहि। (इति निष्क्रान्ता।)

मैत्रेयः। (सविस्मयम्) [5]अहो से महाणुभावदा।

चारुदत्तः। अये चिरयति मैत्रेयः। मा नाम वैक्लव्यादकार्यं कुर्यात्। मैत्रेय मैत्रेय।

मैत्रेयः। (उपसृत्य) [6]एसोम्हि। गेण्ह एदं। (रत्नावलीं दर्शयति।)

चारुदत्तः। किमेतत्।

मैत्रेयः। [7]भो जं दे सरिसदारसंगहस्स फलं।

चारुदत्तः। कथं ब्राह्मणी माममुकम्पते। कष्टमिदानीमास्मि दरिद्रः।

आत्मभाग्यक्षतद्रव्यः स्त्रीद्रव्येणानुकम्पितः।
अर्थतः पुरुषो नारी या नारी सार्थतः पुमान्॥३०

अथवा नाहं दरिद्रः। यस्य मम

विभवानुगता भार्या सुखदुःखसुहृद्धवान्।
सत्यं च न परिभ्रष्टं यद्दरिद्रेषु दुर्लभम्॥३१

मैत्रेय गच्छ रत्नावलीमादाय वसन्तसेनायाः सकाशम्। वक्तव्या च सा मद्वचनाद् यत् खल्वस्माभिः सुवर्णभाण्डमात्मीयमिति कृत्वा विश्रम्भाद्

(१) किं न्विदम्।

(२) अहं खलु रत्नपट्टीमुपोषितासम्। तत्र यथाविभवानुसारेण ब्राह्मणः प्रतिग्राहितव्यः। सोऽन्यप्रतिग्राहितः। तत् तस्य कृते प्रतीच्छेमां रत्नमालिकाम्। (३) स्वस्ति। गमिष्यामि प्रियवयस्यस्य निवेदयामि।

(४) आर्य मैत्रेय मा खलु मां लज्जितां कुरु।

(५) अहो अस्या महानुभावता। (६) एषोऽस्मि। गृह्यतामेतत्।

(७) भो यत्ते सदृशदारसंग्रहस्य फलम्।

द्यूते हारितम्। तस्य कृते गृह्यतामियं रत्नावलीति।

मैत्रेयः। मा दाव अक्खाइदस्स अभुत्तस्स अप्पमुल्लस्स चोरेहिं अवहदस्स कारणादो चदुस्समुद्दसारभूदा रअणावली दीअदि।

चारुदत्तः। वयस्य मा मैवम्।

यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु तया कृतः।
तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥३२

तद्वयस्य अस्मच्छरीरसृष्टिकया शापितोऽसि। नैनामग्राह्यित्वात्रागन्तव्यम्। **वर्धमानक**

एताभिरिष्टिकाभिः सन्धिः क्रियतां सुसंहृतः शीघ्रम्।
परिवादबहलदोषान्न यस्य रक्षां परिहरामि ॥३३

वयस्य मैत्रेय भवताप्यकृपणशौण्डीर्यमभिधातव्यम्।

मैत्रेयः। भो दलिद्दो किं अकिविणं मन्तेदि।

चारुदत्तः। अदरिद्रोऽस्मि सखे। यस्य मम–। ('विभवानुगता भार्या' इत्यादि पुनः पठति) तद्गच्छतु भवान्। अहमपि कृतशौचः संध्यामुपासे। (इति निष्क्रान्ताः सर्वे।)

सन्धिच्छेदो नाम तृतीयोऽङ्कः समाप्तः।

---

(१) मा तावदखादितस्याभुक्तस्याल्पमूल्यस्य चौरैरपहृतस्य कारणाच्चतुःसमुद्रसारभूता रत्नावली दीयते। (२) भो दरिद्रः किमकृपणं मन्त्रयते।

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति चेटी)

चेटी । आणत्तम्हि अत्ताए अज्जआसआसं गन्तुं । एसा अज्जआ चित्तफलअणिसण्णदिट्ठी मदणिआए सह किंपि मन्तअन्ती चिट्ठदि । ता जाव उवसप्पामि । (इति परिक्रामिति)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा वसन्तसेना मदनिका च)

वसन्तसेना । हञ्जे मदणिए अवि सुसदिसी इअं चित्ताकिदी अज्जचारुदत्तस्स ।

मदनिका । सुसदिसी ।

वसन्तसेना । कधं तुमं जाणासि ।

मदनिका । जेण अज्जआए सुसिणिद्धा दिट्ठी अणुलग्गा ।

वसन्तसेना । हञ्जे किं वेसवासदक्खिण्णेण मदणिए एव्वं भणासि ।

मदनिका । अज्जए किं जो जेव्व जणो वेसे पडिवसदि सो जेव्व अलीअदक्खिण्णो भोदि ।

वसन्तसेना । हञ्जे णाणापुरिससङ्गेण वेसाजणो अलीअदक्खिण्णो भोदि ।

मदनिका । जेदो दाव अज्जआए दिट्ठी इध अभिरमदि हिअअं च

(१) आज्ञप्तास्मि मात्रार्यासकाशं गन्तुम् । एषार्या चित्रफलकनिषण्णदृष्टिर्मदनिकया सह किमपि मन्त्रयमाणा तिष्ठति । तद्यावदुपसर्पामि ।

(२) हञ्जे मदनिके अपि सुसदृशीयं चित्राकृतिरार्यचारुदत्तस्य ।

(३) सुसदृशी । (४) कथं त्वं जानासि ।

(५) येनार्यायाः सुस्निग्धा दृष्टिरनुलग्ना ।

(६) हञ्जे किं वेशवासदाक्षिण्येन मदनिके एवं भणसि ।

(७) आर्ये किं य एव जनो वेशे प्रतिवसति स एवालीकदाक्षिण्यो भवति ।

(८) हञ्जे नानापुरुषसङ्गेन वेश्याजनोऽलीकदाक्षिण्यो भवति ।

(९) यतस्तावदार्यायाः दृष्टिरिहाभिरमते हृदयं च तस्य कारणं किं इच्छयते ।

तस्स कारणं किं पुच्छीअदि ।

वसन्तसेना । हंजे सहीअणादो उवहसणीअदं रक्खामि ।

मदनिका । अज्जए एव्वं णेदं । सहीअणचित्ताणुवत्ती अबलाअणो मोदि ।

प्रथमा चेटी । (उपसृत्य) अज्जए अत्ता आणवेदि गहिदावगुण्ठणं पक्खदुआरए सज्जं पवहणं ता गच्चेत्ति ।

वसन्तसेना । हंजे किं अज्जचारुदत्तो मं णइस्सदि ।

चेटी । अज्जए जेण पवहणेण सह सुवण्णदसहस्सिओ अलंकारओ अणुप्पेसिदो ।

वसन्तसेना । कीदो उण सो ।

चेटी । एसो जेव्व राअसालो संठाणओ ।

वसन्तसेना । (सक्रोधम्) अवेहि मा पुणो एव्वं भणिस्ससि ।

चेटी । पसीददु पसीददु अज्जआ । सन्देसेण म्हि पेसिदा ।

वसन्तसेना । अहं संदेसस्स ज्जेव्व कुप्पामि ।

चेटी । तो किंति अत्तं विण्णाविस्सं ।

वसन्तसेना । एवं विण्णाविदव्वा जइ मं जीअन्तीं इच्छसि ता एव्वं ण पुणो अहं अत्ताए आणविदव्वा ।

---

(१) हञ्जे सखीजनादुपहसनीयतां रक्षामि ।

(२) आर्ये एवं न्विदम् । सखीजनचित्तानुवर्त्यबलाजनो भवति ।

(३) आर्ये माताज्ञापयति गृहीतावगुण्ठनं पक्षद्वारे सज्जं प्रवहणं तद् गच्छेति । (४) हञ्जे किमार्यचारुदत्तो मां नेष्यति ।

(५) आर्ये येन प्रवहणेन सह सुवर्णदशसाहस्रिकोऽलंकारोऽनुप्रेषितः ।

(६) कः पुनः सः । (७) एष एव राजश्यालः संस्थानकः ।

(८) अपेहि । मा पुनरेवं भणिष्यसि ।

(९) प्रसीदतु प्रसीदत्वार्या । संदेशेनास्मि प्रेषिता ।

(१०) अहं संदेशस्यैव कुप्यामि ।

(११) तत्किमिति मातरं विज्ञापयिष्यामि ।

(१२) एवं विज्ञापयितव्या । यदि मां जीवन्तीमिच्छसि तदैवं न पुनरहं माताज्ञापयितव्या ।

चेटी । जेधा दे रोअदि । (इति निष्क्रान्ता ।)

(प्रविश्य) शर्विलकः ।

दत्त्वा निशाया वचनीयदोषं निद्रां च जित्वा नृपतेश्च रक्षान् ।
स एष सूर्योदयमन्दरश्मिः क्षपाक्षयाच्चन्द्र इवाभिजातः ॥१

अपि च ।

यः कश्चित्त्वरितगतिं निरीक्षते मां संभ्रान्तं द्रुतमुपसर्पति स्थितं वा ।
तं सर्वं तुलयति दूषितोन्तरात्मा स्वैर्दोषैर्भवति हि शङ्कितो मनुष्यः ॥२

मया खलु मदनिकायाः कृते साहसमनुष्ठितम् ।

परिजनकथासक्तः कश्चिन्नरः समुपेक्षितः
क्वचिदपि गृहं नारीनाथं निरीक्ष्य विवर्जितम् ।
नरपतिबले पार्श्वायाते स्थितं गृहदारुवद्
व्यवसितशतैरेवंप्रायैर्निशा दिवसीकृता ॥३ (इति परिक्रामति)

वसन्तसेना । हञ्जे इमं दाव चित्तफलअं मम सअणीए ठाविअ तालवेण्टअं गेण्हिअ लहुं आअच्छ ।

मदनिका । जं अज्जआ आणवेदि । (इति फलकं गृहीत्वा निष्क्रान्ता ।)

शर्विलकः । इदं वसन्तसेनाया गृहम् । तद्यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य) क्व मदनिका द्रष्टव्या ।

(ततः प्रविशति तालवृन्तहस्ता मदनिका ।)

शर्विलकः । (दृष्ट्वा) अये इयं मदनिका ।

मदनपि गुणैर्विशेषयन्ती रतिरिव मूर्त्तिमती विभाति येयम् ।
मम हृदयमनङ्गवह्नितप्तं भृशमिव चन्दनशीतलं करोति ॥४

मदनिके ।

मदनिका । (दृष्ट्वा) अम्मो कधं सव्विलओ । सव्विलअ साअदं दे । कहिं

---

(१) यथा ते रोचते ।

(२) हञ्जे इमं तावच्चित्रफलकं मम शयनीये स्थापयित्वा तालवृन्तं गृहीत्वा लघ्वागच्छ । (३) यदार्याज्ञापयति ।

(४) अहो कथं शर्विलकः । शर्विलक स्वागतं ते । कुत्र त्वम् ।

तुमं।

शर्विलकः। कथयिष्यामि। (इति सानुरागमन्योन्यं पश्यतः।)

वसन्तसेना। [1]चिरअदि मदणिआ। ता कहिं णु हु सा। (गवाक्षकेण दृष्ट्वा) [2]कधं एसा केनावि पुरिसकेण सह मन्तअन्ती चिट्ठदि। जधा अदिसिणिद्धाए णिच्चलदिट्ठीए आपिबन्ती विअ एदं णिज्झाअदि तधा तक्केमि एसो सो जणो एदं इच्छदि अभुजिस्सं कादुं। ता रमदु रमदु। मा कस्साबि पीदिच्छेदो भोदु। ण हु सद्दाविस्सं।

मदनिका। [3]सव्विलअ कधेहि।

(शर्विलकः साशङ्कं दिशोऽवलोकयति।)

मदनिका। [4]सव्विलअ किं णोदं। ससंको विअ लक्खीअसि।

शर्विलकः। वक्ष्ये त्वां किंचिद्रहस्यम्। तद्विविक्तमिदम्।

मदनिका। [5]अध इं।

वसन्तसेना। [6]कधं पर(म)रहस्सं। ता ण सुणिस्सं।

शर्विलकः। मदनिके किं वसन्तसेना मोक्ष्यति त्वां निष्कयेण।

वसन्तसेना। [7]कधं मम सम्बन्धिणी कधा। ता सुणिस्सं इमिणा गवक्खेण ओवारिदसरीरा।

मदनिका। [8]सव्विलअ भणिदा मए अज्जआ। तदो भणादि जइ मम छन्दो तदा विणा अत्थं सव्वं परिअणं अभुजिस्सं करइस्सं। अध सव्विलअ

(१) चिरयति मदनिका। तत्कुत्र नु खलु सा। (२) कथमेषा केनापि पुरुषकेण सह मन्त्रयमाणा तिष्ठति। यथातिस्निग्धया निश्चलदृष्ट्या आपिबन्तीवैतं निर्ध्यायति तथा तर्कयाम्येष स जन एनमिच्छत्यभुजिष्यां कर्तुम्। तद् रमतां रमताम्। मा कस्यापि प्रीतिच्छेदो भवतु। न खल्वाकारयिष्यामि।

(३) शर्विलक कथय।

(४) शर्विलक किं त्विदम्। सशङ्क इव लक्ष्यसे। (५) अथ किम्।

(६) कथं पर(म)रहस्यम्। तन्न श्रोष्यामि।

(७) कथं मम सम्बन्धिनी कथा। तच्छ्रोष्याम्यनेन गवाक्षेणापवारितशरीरा।

(८) शर्विलक भणिता मयार्या। ततो भणति यदि मम च्छन्दस्तदा

कुदो दे एत्तिओ विहवो जेण मं अज्जआसआसादो मोआहस्सदि ।

शर्विलकः । दारिद्र्येणाभिभूतेन त्वत्स्नेहानुगतेन च ।
अथ रात्रौ मया भीरु त्वदर्थं साहसं कृतम् ॥५

वसन्तसेना । पैसण्णा से आकिदी । साहसकम्मदाए उण उव्वेअणीआ ।

मदनिका । सैव्विलअ इत्थीकलवत्तस्स कारणेण उहअं पि संसए विणिक्खित्तं ।

शर्विलकः । किं किम् ।

मदनिका । सैरीरं चारित्तं च ।

शर्विलकः । अपण्डिते साहसे श्रीः प्रतिवसति ।

मदनिका । सैव्विलअ अखण्डिदचारित्तो सि । ता ण हु दे मम कारणादो साहसं करन्तेण अचन्तविरुद्धं आचरिदं ।

शर्विलकः । नो मुष्णाम्यबलां विभूषणवतीं फुल्लामिवाहं लतां
विप्रस्वं न हरामि कञ्चनमथो यज्ञार्थमभ्युद्धृतम् ।
धान्यत्सङ्गतं हरामि न तथा बालं धनार्थी क्वचित्
कार्याकार्यविचारिणी मम मतिश्चौर्येऽपि नित्यं स्थिता ॥६

तद्दिशाप्यतां वसन्तसेना

अयं तव शरीरस्य प्रभाणादिव निर्मितः
अप्रकाशो ह्यलंकारो मत्स्नेहाद्धार्यतामिति ॥७

मदनिका । सैव्विलअ अप्पकासो अलंकारो अअं च जनो त्ति दुवेवि

विनार्थं सर्वं परिजनममुजिष्यं करिष्यामि । अथ शर्विलक कुतस्त एतावान् विभवो येन मामार्यासकाशान्मोचयिष्यसि ।

(१) प्रसन्नास्याकृतिः । साहसकर्मतया पुनरुद्वेजनीया ।

(२) शर्विलक स्त्रीकल्यवर्तस्य कारणेनोभयमपि संशये विनिक्षिप्तम् ।

(३) शरीरं चारित्र्यं च ।

(४) शर्विलक अखण्डितचारित्र्योऽसि । तन्न खलु त्वया मम कारणात् साहसं कुर्वतात्यन्तविरुद्धमाचरितम् ।

(५) शर्विलक अप्रकाशोऽलंकारोऽयं च जन इति द्वयमपि न युज्यते ।

ण जुज्जदि । ता उत्तरेहि दाव । पेक्खामि दाव एदं अलंकारअं ।

शार्विलकः । इदमलंकरणम् । (इति साशङ्कं समर्पयति ।)

मदनिका । (निरूप्य) सव्विलअ दिट्ठपुरुव्वो विअ अअं अलंकारओ । ता भणेहि कुदो दे एसो ।

शार्विलकः । मदनिके किं तवानेन । गृह्यताम् ।

मदनिका । (सरोषम्) जइ मे पच्चअं ण गच्छसि ता किंणिमित्तं मं णिक्किणसि ।

शार्विलकः । अयि प्रभाते मया श्रुतं श्रेष्ठिचत्वरे यथा सार्थवाहस्य चारुदत्तस्येति । (वसन्तसेना मदनिका च मूर्च्छां नाटयतः ।)

शार्विलकः । मदनिके समाश्वसिहि । किमिदानीं त्वम्

विपादस्रस्तसर्वाङ्गी संभ्रमभ्रान्तलोचना ।
नीयमानाभुजिष्यात्वं कम्पसे नानुकम्पसे ॥८

मदनिका । (समाश्वस्य) साहसिअ ण हु तुए मम कारणादो इमं अकज्जं करन्तेण तस्सिं गेहे कोवि वावादिदो परिक्खदो वा ।

शार्विलकः । मदनिके भीते सुते न शार्विलकः प्रहरति । तन्मया न कश्चिद्व्यापादितो नापि परिक्षतः ।

मदनिका । सच्चं सच्चं ।

शार्विलकः । सत्यं सत्यम् ।

वसन्तसेना । (संज्ञां लब्ध्वा) अम्महे पच्चुवजीविदम्हि ।

मदनिका । पिअं पिअं ।

शार्विलकः । (सेर्ष्यम्) मदनिके किं नाम प्रियमिति ।

तदुपनय तावत् । प्रेक्षे तावदेतमलंकारम् ।

(१) दृष्टपूर्व इवायमलंकारः । तद्भण कुतस्त एषः ।

(२) यदि मे प्रत्ययं न गच्छसि तत् किंनिमित्तं मां निष्क्रीणासि ।

(३) साहसिक न खलु त्वया मम कारणादिदमकार्यं कुर्वता तस्मिन् गेहे कोऽपि व्यापादितः परिक्षतो वा ।

(४) सत्यं सत्यम् । (५) अहो । प्रत्युपजीवितास्मि । (६) प्रियं प्रियम् ।

त्वत्स्नेहबद्धहृदयो हि करोम्यकार्यं
सद्वृत्तपूर्वपुरुषेऽपि कुले प्रसूतः ।
रक्षामि मन्मथविपन्नगुणोऽपि मानं
मित्रं च मां व्यपदिशस्यपरं च यासि ॥९

(साकूतम्) इह सर्वस्वफलिनः कुलपुत्रमहाद्रुमाः ।
निष्फलत्वमलं यान्ति वेश्याविहगभक्षिताः ॥१०
अयं च सुरतज्वालः कामाग्निः प्रणयेन्धनः ।
नराणां यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥११

वसन्तसेना । (सस्मितम्) अहो से अत्थाणे आवेओ ।

शर्विलकः । सर्वथा

अपण्डितास्ते पुरुषा मता मे ये स्त्रीषु च श्रीषु च विश्वसन्ति ।
स्त्रियो हि कुर्वन्ति तथैव नार्यो भुजङ्गकन्यापरिसर्पणानि ॥१२
स्त्रीषु न रागः कार्यो रक्तं पुरुषं स्त्रियः परिभवन्ति ।
रक्तैव हि रन्तव्या विरक्तभावा तु हातव्या ॥१३

सुट्ठु खल्विदमुच्यते । एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतो-
र्विश्वासयन्ति पुरुषं न तु विश्वसन्ति ।
तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन
वेश्याः श्मशानसुमना इव वर्जनीयाः ॥१४

अपि च ।

समुद्रवीचीव चलस्वभावाः सन्ध्याभ्रलेखेव मुहूर्तरागाः ।
स्त्रियो हृतार्थाः पुरुषं निरर्थं निष्पीडितालक्तकवत्त्यजन्ति ॥१५

स्त्रियो हि नाम चपलाः

अन्यं मनुष्यं हृदयेन कृत्वा अन्यं ततो दृष्टिभिराहृयन्ति ।
अन्यत्र मुञ्चन्ति मदप्रसेकमन्यं शरीरेण च कामयन्ते ॥१६

---

(१) अहो अस्यास्थाने आवेगः ।

सूक्तं खलु कस्यापि ।
न पर्वताग्रे नलिनी प्ररोहति न गर्दभा वाजिधुरं वहन्ति ।
यवाः प्रकीर्णा न भवन्ति शालयो न वेशजाताः शुचयस्तथाङ्गनाः॥१७

आः दुरात्मन् चारुदत्तहतक अयं न भवसि । (इति कतिचित्पदानि गच्छति ।)

मदनिका । (अञ्चले गृहीत्वा) [1]अह असंबद्धभासअ असंभावणीए कुप्पसि ।

शार्विलकः । कथमसंभावनीयं नाम ।

मदनिका । [2]ऐसो क्खु अलंकारओ अज्जआकेरओ ।

शार्विलकः । ततः किम् ।

मदनिका । [3]स च तस्स अज्जस्स हत्थे विणिक्खित्तो ।

शार्विलकः । किमर्थम् ।

मदनिका । (कर्णे ।) [4]एव्वं विअ ।

शार्विलकः । (सवैलक्ष्यम्) भोः कष्टम् ।

छायार्थी ग्रीष्मसंतप्तो यामेवाहं समाश्रितः ।
अजानता मया सैव पत्रैः शाखा वियोजिता ॥१८

वसन्तसेना । [5]कधं एसोवि संतप्पदि जेव्व । ता अआणन्तेण एदिणा एव्वं अणुचिट्ठिदं ।

शार्विलकः । मदनिके किमिदानीं युक्तम् ।

मदनिका । [6]एत्थ तुमं जेव्व पण्डिओ ।

शार्विलकः । नैवम् । पश्य ।

स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिताः ।
पुरुषाणां तु पाण्डित्यं शास्त्रैरेवोपदिश्यते ॥१९

---

(१) अयि असंबद्धभाषक असंभावनीये कुप्यसि ।
(२) एष खल्वलंकार आर्यायाः ।
(३) स च तस्यार्यस्य हस्ते विनिक्षिप्तः । (४) एवमिव ।
(५) कथमेषोऽपि संतप्यत एव । तदजानतैतेनैवमनुष्ठितम् ।
(६) अत्र त्वमेव पण्डितः ।

मदनिका। सेव्विलअ जइ मम वअणं सुणीअदि ता तस्स ज्जेव्व महाणुभावस्स पडिणिज्जादेहि ।

शर्विलकः। मदनिके यद्यसौ राजकुले मां कथयति ।

मदनिका। णं चन्दादो आदवो होदि ।

वसन्तसेना। सोहु मदणिए साहु ।

शर्विलकः। मदनिके

न खलु मम विषादः साहसेऽस्मिन् भयं वा
कथयसि हि किमर्थं तस्य साधोर्गुणांस्त्वम् ।
जनयति मम वेदं कुत्सितं कर्म लज्जां
नृपतिरिह शठानां मादृशां किं नु कुर्यात् ॥२०

तथापि नीतिविरुद्धमेतत् । अन्य उपायश्चिन्त्यताम् ।

मदनिका। सो अअं अवरो उवाओ ।

वसन्तसेना। कीं क्खु अवरो उवाओ हुविस्सदि ।

मदनिका। तस्स ज्जेव्व अज्जस्स केरओ भविअ एदं अलंकारअं अज्ज-आए उवणेहि ।

शर्विलकः। एवं कृते किं भवति ।

मदनिका। तुमं दाव अचोरो । सो वि अज्जो अरिणो । अज्जआए सकं अलंकारअं उवगदं भोदि ।

शर्विलकः। नन्वतिसाहसमेतत् ।

मदनिका। अइ उवणेहि । अण्णधा अदिसाहसं ।

वसन्तसेना। सोहु मदणिए साहु । अभुजिस्साए विअ मन्तिदं ।

---

(१) शर्विलक यदि मम वचनं श्रूयते तदा तस्यैव महानुभावस्य प्रतिनिर्यातय । (२) न चन्द्रादातपो भवति । (३) साधु मदनिके साधु ।

(४) सोऽयमपर उपायः । (५) कः खल्वपर उपायो भविष्यति ।

(६) तस्यैवार्यस्य संबन्धी भूत्वैतमलंकारकमार्यायां उपनय ।

(७) त्वं तावदचौरः । सोऽप्यार्योऽनृणः । आर्यया स्वकोऽलंकार उपगतो भवति । (८) अयि उपनय । अन्यथातिसाहसम् ।

(९) साधु मदनिके साधु । अभुजिष्ययेव मन्त्रितम् ।

शर्विलकः । मयात्ता महती बुद्धिर्भवतीमनुगच्छता ।
निशायां नष्टचन्द्रायां दुर्लभो मार्गदर्शकः ॥२१

मदनिका । [1]तेण हि तुमं इमस्सिं कामदेवगेहे मुहुत्तअं चिट्ठ जाव **अज्ज** आए तुह आगमणं णिवेदेमि ।

शर्विलकः । एवं भवतु ।

मदनिका । (उपसृत्य) [2]अज्जए एसो क्खु चारुदत्तस्स **सआसादो** बम्हणो आअदो ।

वसन्तसेना । [3]हञ्जे तस्स केरओ त्ति कथं तुमं जाणासि ।

मदनिका । [4]अज्जए अत्तकेरअं पि ण जाणामि ।

वसन्तसेना । (स्वगतं सशिरःकम्पं विहस्य) [5]जुज्जदि जुज्जदि । **(प्रकाशम्)** [6]पविसदु ।

मदनिका । जं [7]अज्जआ आणवेदि । (उपगम्य) **पविसदु सव्विलओ** ।

शर्विलकः । (उपसृत्य) स्वस्ति भवत्यै ।

वसन्तसेना । [8]अज्ज वन्दामि । समाविसदु अज्जो ।

शर्विलकः । सार्थवाहस्त्वां विज्ञापयति जर्जरत्वाद् गृहस्य **दूरक्ष्यमिदं** भाण्डम् । तद्गृह्यताम् । (इति मदनिकायाः समर्प्य प्रस्थितः ।)

वसन्तसेना । [9]अज्ज ममावि दाव पडिसंदेसं तहिं अज्जो णेदु ।

शर्विलकः (स्वगतम्) कस्तत्र यास्यति । (प्रकाशम्) **कः प्रतिसंदेशः** ।

वसन्तसेना । [10]पडिच्छदु अज्जो मदणिअं ।

शर्विलकः । भवति न खल्ववगच्छामि ।

---

(१) तेन हि त्वमस्मिन् कामदेवगेहे मुहूर्त्तकं तिष्ठ **यावदार्यायै** सत्रागमनं निवेदयामि ।

(२) आर्ये एष खलु चारुदत्तस्य सकाशाद् ब्राह्मण आगतः ।

(३) हञ्जे तस्य सम्बन्धीति कथं त्वं जानासि ।

(४) आर्ये आत्मसम्बन्धिनमपि न जानामि । (५) युज्यते **युज्यते** ।

(६) प्रविशतु । (७) यदार्याज्ञापयति । **प्रविशतु शर्विलकः** ।

(८) आर्य वन्दे । समाविशत्वार्यः । (९) **आर्य ममापि तावत् प्रतिसन्देशं** तत्रार्यो नयतु । **(१०)** प्रतीच्छत्वार्यो **मदनिकाम्** ।

वसन्तसेना । अहं अवगच्छामि ।

शार्विलकः । कथमिव ।

वसन्तसेना । [1]अहं अज्जचारुदत्तेण भणिदा । जो इमं अलंकारअं समप्पइस्सदि तस्स तुए मदणिआ दादव्वा । ता सो जेव्व एदं देदि त्ति एव्वं अज्जेण अवगच्छिदव्वं ।

शार्विलकः । (स्वगतम्) अये विज्ञातोऽहमनया । (प्रकाशम्) साधु आर्य चारुदत्त साधु ।

गुणेष्वेव हि कर्तव्यः प्रयत्नः पुरुषैः सदा ।
गुणयुक्तो दरिद्रोऽपि नेश्वरैरगुणैः समः ॥२२

अपि च

गुणेषु यत्नः पुरुषेण कार्यो न किंचिदप्राप्यतमं गुणानाम् ।
गुणप्रकर्षादुडुपेन शंभोरलङ्घ्यमुल्लङ्घितमुत्तमाङ्गम् ॥२३

वसन्तसेना । [2]को एत्थ पवहणिओ ।

(प्रविश्य सप्रवहणश्चेटः)

चेटः । [3]अज्जए सज्जं पवहणं ।

वसन्तसेना । [4]हञ्जे मअणिए सुदिट्ठं मं करेहि । दिण्णासि । आरुह पवहण । सुमरेसि मं ।

मदनिका । (रुदती) [5]परिच्चुअम्हि अज्जआए । (इति पादयोः पतति ।)

वसन्तसेना । [6]संपदं तुमं जेव्व वन्दणीआ संवुत्ता । ता गच्छ । आरुह पवहणं । सुमरेसि मं ।

---

(१) अहमार्यचारुदत्तेन भणिता । य इममलंकारकं समर्पयिष्यति तस्मै त्वया मदनिका दातव्या । तत्स एवैतां ददातीत्येवमार्येणावगन्तव्यम् ।

(२) कोऽत्र प्रवहणिकः । (३) आर्ये सज्जं प्रवहणम् ।

(४) हञ्जे मदनिके सुष्टां मां कुरु । दत्तासि । आरोह प्रवहणम् । स्मर माम् ।

(५) परिच्युतास्म्यार्यायाः ।

(६) सांप्रतं त्वमेव वन्दनीया संवृत्ता । तद्गच्छ । आरोह प्रवहणम् । स्मर माम् ।

शर्विलकः। स्वस्ति भवत्यै। मदनिके

सुदृष्टः क्रियतामेष शिरसा वन्द्यतां जनः।
यत्र ते दुर्लभं प्राप्तं वधूशब्दावगुण्ठनम् ॥२४

(इति मदनिकया सह प्रवहणमारुह्य गन्तुं प्रवृत्तः।)

(नेपथ्ये) कः कोऽत्र भोः। राज्ञियः समाज्ञापयति। एष खल्वार्यको गोपाल दारको राजा भविष्यतीति सिद्धादेशप्रत्ययपरिवृत्तस्तेन पालकेन राज्ञा घोषादानीय घोरे बन्धनागारे क्षिप्तः। ततः स्वेषु स्वेषु स्थानेष्वप्रमत्तैर्भवद्भिर्भवितव्यम्।

शर्विलकः। (आकर्ण्य) कथं राज्ञा पालकेन प्रियसुहृदार्यको मे बद्धः। कलत्रवांश्चास्मि संवृत्तः। आः कष्टम्। अथवा

द्वयमिदमतीव लोके प्रियं नराणां सुहृच्च वनिता च।
संप्रति तु सुन्दरीणां शतादपि सुहृद्विशिष्टतमः ॥२५

भवत्ववतरामि। (इत्यवतरति।)

मदनिका। (साध्वसमञ्जलिं बद्ध्वा) एव्वं णेदं। ता परं णेदु मं अज्जउत्तो समीवं गुरुअणाणं।

शर्विलकः। साधु प्रिये साधु। अस्मच्चित्तसदृशमभिहितम्। (चेटमुद्दिश्य) भद्र जानीषे रेभिलस्य सार्थवाहस्योदवसितम्।

चेटः। अध इं।

शर्विलकः। तत्र प्रापय प्रियाम्।

चेटः। जं अज्जो आणवेदि।

मदनिका। जधा अज्जउत्तो भणादि। अप्पमत्तेण दाव अज्जउत्तेण होदव्वं। (इति निष्क्रान्ता।)

शर्विलकः। अहमिदानीम्

ज्ञातीन् विटान् स्वभुजविक्रमलब्धवर्णान्
राजापमानकुपितांश्च नरेन्द्रभृत्यान्।

---

(१) एवं ह्विदम्। तत् परं नयतु मामार्यपुत्रः समीपं गुरुजनानाम्।
(२) अथ किम्। (३) यदार्य आज्ञापयति।
(४) यथार्यपुत्रो भणति। अप्रमत्तेन तावदार्यपुत्रेण भवितव्यम्।

उत्तेजयामि सुहृदः परिमोक्षणाय
यौगन्धरायण इवोदयनस्य राज्ञः ॥२६

अपि च।

प्रियसुहृदमकारणे गृहीतं रिपुभिरसाधुभिराहितात्मशङ्कैः।
सरभसमभिपत्य मोचयामि स्थितमिव राहुमुखे शशाङ्कबिम्बम् ॥२७

(इति निष्क्रान्तः।)

(प्रविश्य) **चेटी**। [1]अज्जए दिट्ठिआ वड्ढसि। अज्जचारुदत्तस्य सआसादो बम्हणो आअदो।

वसन्तसेना। [2]अहो रमणीअदा अज्ज दिवसस्स। ता हञ्जे सादरं बन्धुलेण समं पवेसिहि णं।

चेटी। [3]जं अज्जआ आणवेदि। (इति निष्क्रान्ता। विदूषको बन्धुलेन सह प्रविष्टः।)

मैत्रेयः। [4]ही ही भो। तवच्चरणकिलेसविणिज्जिदेण रक्खसराओ रावणो पुप्फकेण विमाणेण गच्छदि। अहं उण बम्हणो अकिदतवच्चरणकिलेसो विणअरणारीजणेण गच्छामि।

चेटी। [5]पेक्खदु अज्जो अम्हकेरकं गेहदुआरं।

मैत्रेयः। (अवलोक्य सविस्मयम्) [6]अहो सलिलसित्तमज्जिदकिदहरिदोवलेवणस्स, विविहसुअन्धकुसुमोवहारचित्तलिदभूमिआभाअस्स, गअणतलालो-

---

(१) आर्ये दिष्ट्या वर्धसे। आर्यचारुदत्तस्य सकाशाद् ब्राह्मण आगतः।

(२) अहो रमणीयताद्य दिवसस्य। तद्भद्रे सादरं बन्धुलेन समं प्रवेशयैनम्। (३) यदार्याज्ञापयति।

(४) ही ही भोः। तपश्चरणक्लेशविनिर्जितेन राक्षसराजो रावणः पुष्पकेण विमानेन गच्छति। अहं पुनर्ब्राह्मणोऽकृततपश्चरणक्लेशोऽपि नगरनारीजनेन गच्छामि।

(५) प्रेक्षतामार्योऽस्मदीयं गेहद्वारम्।

(६) अहो सलिलसिक्तमार्जितकृतहरितोपलेपनस्य, विविधसुगन्धकुसुमोपहारचित्रितभूमिकाभागस्य, गगनतलालोकनकौतूहलदूरोन्नमितशीर्षस्य,

अणकोदूहलदूरुण्णामिदसीसस्स, दोलाअमाणावलंबिदेरावणहत्थब्भमाइदमल्लि-आदामगुणालंकिदस्स, समुच्छिददन्तितोरणावभासिदस्स, महारअणोवरा-असोहिणा पवणबलन्दोलणाललन्तचञ्चलग्गहत्थेण इदो एहि त्ति वाहरन्तेण विअ मं सोहग्गपडाआणिवहेणोवसोहिदस्स, तोरणधरणक्खम्भवेदिआणिक्खित्तसमुल्ल-सन्तहरिदचूदपल्लवललामफटिहमङ्गलकलसाभिरामोहअपास्सस्स, महासुरवक्ख-त्थलदुब्भेज्जवज्जणिरन्तरपडिबद्धकणअकवाडस्स, दुग्गदजणमणोरहाआसकरस्स, वसन्तसेणाभवणदुआरस्स सस्सिरीअदा । जं सच्चं मज्झत्थस्स वि जणस्स बलादिट्ठिं आआरेदि ।

चेटी । एंदु एदु इमं पढमं पओट्ठं पविसदु अज्जो ।

मैत्रेयः । (प्रविश्यावलोक्य च) ही ही भो । ईध वि पढमे पओट्ठे ससि-संखमुणालसच्छाहाओ विणिहिदचुण्णमुट्ठिपाण्डुराओ विविहरअणपाडिबद्धकञ्चण-सोवाणसोहिदाओ पासादवन्तिओ, ओलम्बिदमुत्तादामेहिं फटिहवादाअणमुह-चन्देहिं णिज्झाअन्ती विअ उज्जइणिं । सोत्तिओ विअ सुहोवविट्ठो णिद्दाअदि दोवारिओ । सदहिणा कलमोदणेण पलोहिदा ण भक्खन्ति वायसा बलिं सुधासवण्णदाए । आदेसेदु भोदी ।

दोलायमानावलम्बितैरावणहस्तभ्रमायितमल्लिकादामगुणालंकृतस्य, समुच्छ्रि-तदन्तिदन्ततोरणावभासितस्य, महारजनोपरागशोभिना पवनबलान्दोल-नाललचञ्चलाग्रहस्तेन इत एहीति व्याहरतेव मां सौभाग्यपताकानिवहेनो-पशोभितस्य, तोरणधरणस्तम्भवेदिकानिक्षिप्तसमुल्लसद्धरितचूतपल्लवललाम-स्फटिकमङ्गलकलशाभिरामोभयपार्श्वस्य, महासुरवक्षःस्थलदुर्भेद्यवज्रानिरन्तरप्रति-बद्धकनककपाटस्य, दुर्गतजनमनोरथायासकरस्य, वसन्तसेनाभवनद्वारस्य सश्रीकता । यत्सत्यं मध्यस्थस्यापि जनस्य बलाद् दृष्टिमाकारयति ।

(१) एतु एत्विमं प्रथमं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः ।

(२) अत्रापि प्रथमे प्रकोष्ठे शशिशङ्खमृणालसच्छाया विनिहितचूर्ण-मुष्टिपाण्डुरा विविधरत्नप्रतिबद्धकाञ्चनसोपानशोभिताः प्रासादपङ्क्तय उल्लम्बि-तमुक्तादामभिः स्फटिकवातायनमुखचन्द्रैर्निध्यायन्तीवोज्जयिनीम् । श्रोत्रिय इव सुखोपविष्टो निद्राति दोवारिकः । सदह्ना कलमोदनेन प्रलोभिता न भक्षयन्ति वायसा बलिं सुधासवर्णतया । आदिशतु भवती ।

चेटी । एँदु एदु अज्जो । इमं दुदिअं पओट्ठं पविसदु अज्जो ।

मैत्रेयः । (प्रविश्यावलोक्य च) ही ही भो । ईंध वि दुदिए पओट्ठे पज्जन्तोवणीदजवसबुसकवलसुपुट्ठा तेल्लब्भङ्गिदविसाणा बद्धा पवहणबइल्ला । अअं अण्णदरो अवमाणिदो विअ कुलीणो दीहं णीससदि सेरिहो । इदो अ अवणीदजुज्झस्स मल्लस्स विअ मद्दीअदि गीवा मेसस्स । इदो इदो अवराणं अस्साणं केसकप्पणा करीअदि । अअं अवरो पाडच्चरो विअ दढबद्धो मन्दुराए साहामिओ । (अन्यतोऽवलोक्य च) ईंदो अ कूरच्चुअतेल्लमिस्सं पिण्डं हत्थी पडिच्छावीअदि मेत्थपुरुसेहिं । आदेसेदु भोदी ।

चेटी । एँदु एदु अज्जो । इमं तइअं पओट्ठं पविसदु अज्जो ।

मैत्रेयः । (प्रविश्य दृष्ट्वा च) ही ही भो । ईंध वि तइए पओट्ठे इमाइं दाव कुलउत्तजणोववेसणणिमित्तं विरइदाइं आसणाइं । अद्धवाचिदो पासअपीठे चिट्ठइ पोत्थओ । एदं अ मणिमअसारिआसहिदं पासअपीठं । इमे अ अवरे मअणसन्धिविग्गहचदुरा विविहवण्णिआविलित्तचित्तफलअग्गहत्था इदो तदो परिब्भमन्ति गणिआ वुड्ढविडा अ । आदेसेदु भोदी ।

चेटी । एँदु एदु अज्जो । इमं चउट्ठं पओट्ठं पविसदु अज्जो ।

---

(१) एतु एत्वार्यः । इमं द्वितीयं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः ।

(२) इहापि द्वितीयस्मिन् प्रकोष्ठे पर्यन्तोपनीतयवसबुसकवलसुपुष्टास्तैलाभ्यक्तविषाणा बद्धाः प्रवहणबलीवर्दाः । अयमन्यतरोऽवमानित इव कुलीनो दीर्घं निःश्वसिति सैरिभः । इतश्चापनीतयुद्धस्य मल्लस्येव मर्द्यते ग्रीवा मेषस्य । इत इतोऽपरेषामश्वानां केशकल्पना क्रियते । अयमपरः पाटच्चर इव दृढबद्धो मन्दुराया शाखामृगः । (३) इतश्च कूरच्युतैलमिश्रं पिण्डं हस्ती प्रतिग्राह्यते मात्रपुरुषैः । आदिशतु भवती ।

(४) एत्वेत्वार्यः । इमं तृतीयं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः ।

(५) इहापि तृतीये प्रकोष्ठ इमानि तावत्कुलपुत्रजनोपवेशननिमित्तं विरचितान्यासनानि । अर्धवाचितं पाशकपीठे तिष्ठति पुस्तकम् । एतच्च मणिमयसारिकासहितं पाशकपीठम् । इमे चापरे मदनसन्धिविग्रहचतुरा विविधवर्णिकाविलिप्तचित्रफलकाग्रहस्ता इतस्ततः परिभ्रमन्ति गणिका वृद्धविटाश्च । आदिशतु भवति । (६) एत्वेत्वार्यः । इमं चतुर्थं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः ।

मैत्रेयः। (प्रविश्यावलोक्य च) [1]ही ही भो। इध वि चउट्ठे पओट्ठे जुवदिकरताडिदा जलधरा विअ गम्भीरं णदन्ति मुरआ। क्षीणपुण्णाओ विअ गअणादो तारआओ णिवडन्ति कंसतालआ। महुअराविरुअमहुरं वज्जदि वंसो। इअं अवरा ईसापणअकुविदकामिणी विअ अङ्कारोविदा कररुहपरिमासेण सारिज्जदि वीणा। इमाओ अवराओ कुसुमरसमत्ताओ विअ महुअरिओ अदिमहुरतरं पगीदाओ गणिआदारिआओ नच्चीअन्ति णट्टअं पठीअन्ति ससिंगाराओ। ओवग्गिदा गवक्खेसु वादं गण्हन्ति सलिलगग्गरीओ। आदेसेदु भोदी।

चेटी। [2]एदु एदु अज्जो। इमं पञ्चमं पओट्ठं पविसदु अज्जो।

मैत्रेयः। (प्रविश्य दृष्ट्वा च) [3]ही ही भो। इध वि पञ्चमे पओट्ठे अअं दरिद्दजणलोहुप्पादणअरो आहरइ उवचिदो हिंगुतेल्लगन्धो। विविहसुरहिधूमुग्गारेहिं णिच्चसन्ताविज्जमाणं णीससदि विअ महाणसं दुवारमुहेहिं। अधिअं उसुसावेदि मं साहिज्जमाणबहुविहभक्खभोअणगंधो। अअं अवरो पडच्चरं विअ पोट्टिं धोअदि रूपिदारओ। बहुविहाहारविआरं उवसाहेदि सूवआरो। बज्झन्ति मोदआ। पच्चन्ति च अपूवआ। (आत्मगतम्)

---

(१) ही ही भोः। इहापि चतुर्थे प्रकोष्ठे युवतिकरताडिता जलधरा इव गम्भीरं नदन्ति मृदङ्गाः। क्षीणपुण्या इव गगनात्तारका निपतन्ति कांस्यतालाः। मधुकरविरुतमधुरं वाद्यते वंशः। इयमपरेर्ष्याप्रणयकुपितकामिनीवाङ्कारोपिता कररुहपरामर्शेन सार्यते वीणा। इमा अपराश्च कुसुमरसमत्ता इव मधुकर्योऽतिमधुरं प्रगीता गणिकादारिका नर्त्यन्ते नाट्यं पाठ्यन्ते सशृङ्गाराः। अपवल्गिता गवाक्षेषु वातं गृह्णन्ति सलिलगर्गर्यः। आदिशतु भवती। (२) एत्वेत्वार्यः। इमं पञ्चमं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः।

(३) आश्चर्यं भोः। इहापि पञ्चमे प्रकोष्ठेऽयं दरिद्रजनलोभोत्पादनकरआहरत्युपचितो हिङ्गुतैलगन्धः। विविधसुरभिधूमोद्गारैर्नित्यसंतप्यमानं निःश्वसितीव महानसं द्वारमुखैः। अधिकमुत्सुकायते मां साध्यमानबहुविधभक्ष्यभोजनगन्धः। अयमपरः पटच्चरमिव हतपशूदरपोशिं धावति रूपिदारकः। बहुविधाहारविकारमुपसाधयति सूपकारः। बध्यन्ते मोदकाः। पच्यन्ते

[1]अवि दाणिं इह वड्ढिअं भुञ्जसु त्ति पादोदअं लहिस्सं । (अन्यतोऽवलोक्य च) [2]इदो गन्धव्वसुरगणेहिं विअ विविहालंकारसोहिदेहिं गणिआजणेहिं बन्धुलेहिं अ जं सच्चं सग्गीअदि एदं गेहं । भो के तुम्हे बन्धुला णाम ।

बन्धुलाः । वयं खलु ।

परगृहललिताः परान्नपुष्टाः परपुरुषैर्जनिताः पराङ्गनासु ।
परधननिरता गुणेष्ववाच्या गजकलभा इव बन्धुला ललामः ॥२८

मैत्रेयः । [3]आदेसेदु भोदी ।

चेटी । [4]एदु एदु अज्जो । इमं छट्ठं पओट्ठं पविसदु अज्जो ।

मैत्रेयः । (प्रविश्यावलोक्य च) [5]ही ही भो । इध वि छट्ठे पओट्ठे अमुं दाव सुवण्णरअणाणं कम्मतोरणाइं णीलरअणविणिम्मिक्खित्ताइं इन्दाउहट्ठाणं विअ दरिसअन्ति । वेडुरिअ-मोत्तिअ-पवाल-पुप्फराअ-इन्दणील-कक्केरअ-पउमराअ-मरगअपहुदिआइं रअणविसेसाइं अण्णोण्णं विआरेन्ति सिप्पिणो । वज्झन्ति जादरूवेहिं माणिक्काइं । घडिज्जन्ति सुवण्णालंकारा । रत्तसुत्तेण गत्थीअन्ति मोत्तिआभरणाइं । घसीअन्ति धीरं वेडुरिआइं । छेदीअन्ति सङ्खआ । साणिज्जन्ति पवालआ । सुक्खविअंति ओल्लविदकुङ्कमपत्थरा । सालीअदि सेलअजं । विस्साणीअदि चन्दणरसो । संजोईअन्ति गन्धजुत्तीओ । दीअदि

चापूपकाः । (१) अपीदानीमिह वर्धितं भुङ्क्ष्वेति पादोदकं लप्स्ये । (२) इतो गन्धर्वसुरगणैरिव विविधालंकारशोभितैर्गणिकाजनैर्बन्धुलैश्च यत्सत्यं स्वर्गायत इदं गेहम् । भोः के यूयं बन्धुला नाम ।

(३) आदिशतु भवती ।

(४) एत्वेत्वार्यः । इमं षष्ठं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः ।

(५) ही ही भोः । इहापि षष्ठे प्रकोष्ठेऽमूनि तावत्सुवर्णरत्नानां कर्मतोरणानि नीलरत्नविनिक्षिप्तानीन्द्रायुधस्थानमिव दर्शयन्ति । वैदूर्यमौक्तिकप्रवालकपुष्परागेन्द्रनीलकर्केरकपद्मरागमरकतप्रभृतीन् रत्नविशेषानन्योन्यं विचारयन्ति शिल्पिनः । बध्यन्ते जातरूपैर्माणिक्यानि । घट्यन्ते सुवर्णालंकाराः । रक्तसूत्रेण ग्रथ्यन्ते मौक्तिकाभरणानि । घृष्यन्ते धीरं वैदूर्याणि । छिद्यन्ते शङ्खाः । शाणीयन्ते प्रवालकाः । शोष्यन्ते आर्द्रकुङ्कुमप्रस्तराः । सार्यते(?) कस्तूरिका । विशेषेण घृष्यते(?) चन्दनरसः । संयोज्यन्ते गन्धयुक्तयः ।

गणिआकामुकाणं सकप्पूरं तम्बोलं । अवलोईअदि सकडक्खअं । पअट्टदि हासो । पिवीअदि अ अणवरअं ससिक्कारं महरा । इमे चेडा इमा चेडिआओ इमे अवरे अवधीरिदपुत्तदारावित्ता मणुस्सा आसवकरआपीदमदिरेहिं गणिआजणेहिं जे मुक्का ते पिआन्ति । आदेसेदु भोदी ।

चेटी । एंदु एदु अज्जो । इमं सत्तमं पओट्ठं पविसदु अज्जो ।

मैत्रेयः । (प्रविश्यावलोक्य च) ही ही भो । ईंध वि सत्तमे पओट्ठे सुसिलिट्ठविहंगवाडीसुहणिसण्णाइं अण्णोण्णचुम्बणपराइं सुहं अणुभवन्ति पारावदमिहुणाइं । दहिभत्तपूरिदोदरो बम्हणो विअ सुत्तं पढदि पुंजरसुओ । इअं अवरा सामिसंमाणणालद्धप्पसरा विअ घरदासी अधिअं कुरुकुरायदि मदणसारिआ । अणेअफलरसास्सादपदुट्ठकण्ठा कुम्भदासी विअ कूअदि परउट्टा । आलम्बिदा णागदंतेसु पञ्जरपरम्पराओ । जोधीअन्ति लावआ । आलवीअन्ति पञ्जरकविञ्जला । पेसीअन्ति पञ्जरकवोदा । इदो तदो विविहमणिचित्तलिदो विअ अअं सहरिसं णच्चन्तो रविकिरणसन्तत्तं पक्खुक्खेवेहिं विधुवेदि विअ पासादं घरमोरो । (अन्यतोऽवलोक्य ।) ईंदो पिण्डीकिदा विअ चन्दपादा पदगदिं सिक्खन्ता विअ कामिणीणं पच्छादो परिब्भमन्ति राअहंसमिहुणा । एदे

दीयते गणिकाकामुकानां सकर्पूरं ताम्बूलम् । अवलोक्यते सकटाक्षम् । प्रवर्तते हासः । पीयते चानवरतं ससीत्कारं मदिरा । इमे चेटा इमाश्चेटिका इमेऽपरेऽवधीरितपुत्रदारवित्ता मनुष्या आसवकरकापीतमदिरैर्गणिकाजनैर्ये मुक्तास्ते पिबन्ति । आदिशतु भवती ।

(१) एत्वेत्वार्यः । इमं सप्तमं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः ।

(२) इहापि सप्तमे प्रकोष्ठे सुश्लिष्टविहङ्गवाटीसुखनिषण्णान्यन्योन्यचुम्बनपराणि सुखमनुभवन्ति पारावतमिथुनानि । दधिभक्तपूरितोदरो ब्राह्मण इव सूक्तं पठति पञ्जरशुकः । इयमपरा स्वामिसंमाननालब्धप्रसरेव गृहदास्यधिकं कुरुकुरायते मदनसारिका । अनेकफलरसास्वादप्रतुष्टकण्ठा कुम्भदासीव कूजति परपुष्टा । आलम्बिता नागदन्तेषु पञ्जरपरम्पराः । योध्यन्ते लावकाः । आलाप्यन्ते पञ्जरकपिञ्जलाः । प्रेष्यन्ते पञ्जरकपोताः । इतस्ततो विविधमणिचित्रित इवायं सहर्षं नृत्यन् रविकिरणसंतप्तं पक्षोत्क्षेपैर्विधुवति प्रासादं गृहमयूरः । (३) इतः पिण्डीकृता इव चन्द्रपादाः पदगतिं शिक्षमाणानीव

अवरे बुड्ढमहल्लआ विअ इदो तदो संचरन्ति घरसारसा । ही ही भो । पसारणअं किदं गणिआए णाणापक्खिसमूहेहिं । जं सच्चं क्खु णन्दनवणं विअ मे गणिआघरं पडिभासदि । आदेसेदु भोदी ।

चेटी । एदु अज्जो । इमं अट्टमं पओट्ठं पविसदु अज्जो ।

मैत्रेयः । (प्रविश्यावलोक्य च) भोदि को एसो पट्टपावारअपाउदो अधिअदरं अचन्भुदपुणरुत्तालंकारालंकिदो अंगभंगेहिं परिक्खलन्तो इदो तदो परिब्भमदि ।

चेटी । अज्ज एसो अजआए भादा भोदि ।

मैत्रेयः । केत्तिअं तवचरणं कदुअ वसन्तसेणाए भादा भोदि । अधवा मा दाव । जदि वि एसो उज्जलो सिणिद्धो अ सुअन्धो अ तह वि मसाणवीधीए जादो विअ चम्पअरुक्खो अणहिगमणीओ लोअस्स । (अन्यतोऽवलोक्य) भोदि एसा उण का फुल्लपावारअपाउदा उवाणहजुअलणिक्खित्ततेल्लचिक्कणेहिं पादेहिं उच्चासणे उवविट्ठा चिट्ठदि ।

चेटी । अज्ज एसा क्खु अम्हाणं अज्जआए अत्तिआ ।

मैत्रेयः । अहो से करट्टडाइणीए पोट्टवित्थारो । ता किं एदं पवेसिअ

कामिनीनां पश्चात्परिभ्रमन्ति राजहंसमिथुनानि । एतेऽपरे वृद्धश्रेष्ठा इव इतस्ततः संचरन्ति गृहसारसाः । ही ही भोः । प्रसारणं कृतं गणिकाया नानापक्षिसमूहैः । यत्सत्यं खलु नन्दनवनमिव मे गणिकागृहं प्रतिभासते । आदिशतु भवती । (१) एत्वार्यः । इममष्टमं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः ।

(२) भवति क एष पट्टप्रावारकप्रावृतोऽधिकतरमत्यद्भुतपुनरुक्तालंकारालंकृतोऽङ्गभङ्गैः परिस्खलन्नितस्ततः परिभ्रमति ।

(३) आर्य एष आर्याया भ्राता भवति ।

(४) कियत्तपश्चरणं कृत्वा वसन्तसेनाया भ्राता भवति । अथवा मा तावत् । यद्यपि एष उज्ज्वलः स्निग्धश्च सुगन्धश्च तथापि स्मशानवीथ्यां जात इव चम्पकवृक्षोऽनभिगमनीयो लोकस्य । (५) भवत्येषा पुनः का पुष्पप्रावारकप्रावृतोपानद्युगलनिक्षिप्ततैलचिक्कणाभ्यां पादाभ्यामुच्चासनोपविष्टा तिष्ठति ।

(६) आर्य एषा खल्वस्माकमार्याया माता ।

(७) अहो अस्या करट्टडाकिन्या उदरविस्तारः । तत्किमेतां प्रवेश्य

महादेवं विअ दुआरसोहा **इह घरे णिम्मिदा** ।

चेटी । हैदास मा एव्वं उवहस अम्हाणं अत्तिअं । एसा क्खु चाउत्थिएण पीडीअदि ।

मैत्रेयः । (सपरिहासम्) भैअवं चाउत्थिअ एदिणा उवआरेण मं पि बम्हणं आलोएहि ।

चेटी । हैदास मरिस्ससि ।

मैत्रेयः । (सपरिहासम्) दासीए धीए वरं ईदिसो सूणपीणजठरो मुदो जेव्व ।

सीहुसुरासवमत्तिआ एआवत्थं गदा हि गत्तिआ ।
जइ मरदि एत्थ अत्तिआ भोदि सिआलसहस्सजात्तिआ ॥२९

भोदि किं तुम्हाणं जाणवत्ता वहन्ति ।

चेटी । अज्ज णहि णहि ।

मैत्रेयः । किं वा एत्थ पुच्छिअदि । तुम्हाणं क्खु पेम्मणिम्मलजले मअणसमुद्दे त्थणणिअम्बजहणा जेव्व जाणवत्ता मणहरणा । एव्वं वसंतसेणाए बहुवुत्तन्तं अट्टपओट्ठं भवणं पेक्खिअ जं सच्चं जाणामि एकत्थं विअ तिविअं दिट्ठं । पसंसिदुं णात्थि मे वाआविहवो । किं दाव गणिआघरो आदु

महादेवमिव द्वारशोभेह गृहे निर्मिता ।

(१) हताश मैवमुपहसास्माकं मातरम् । एषा खलु चातुर्थिकेन पीड्यते ।

(२) भगवन् चातुर्थिक एतेनोपचारेण मामपि ब्राह्मणमालोकय ।

(३) हताश मरिष्यसि ।

(४) दास्याः पुत्रि वरमीदृशः शूनपीनजठरो मृत एव ।
सीधुसुरासवमत्ता एतादृशीमवस्थां गता हि गर्तिका ।
यदि म्रियतेऽत्र माता भवति शृगालसहस्रयात्रा ॥

भवति किं युष्माकं यानपात्राणि वहन्ति । (५) आर्य नहि नहि ।

(६) किं वात्र पृच्छ्यते । युष्माकं खलु प्रेमनिर्मलजले मदनसमुद्रे स्तननितम्बजघनान्येव यानपात्राणि मनोहराणि । एवं वसन्तसेनाया बहुवृत्तान्तमष्टप्रकोष्ठं भवनं प्रेक्ष्य यत्सत्यं जानाम्येकस्थमिव त्रिविष्टपं दृष्टम् । प्रशंसितुं नास्ति मे वाचाविभवः । किं तावद्गणिकागृहमथवा कुबेरभवनपरिच्छेद इति ।

कुबेरभवणपरिच्छेदो त्ति । **कहिं तुम्हाणं अज्जआ ।**

चेटी । अज्ज एसा रुक्खवाडिआए चिट्ठदि । ता पविसदु अज्जो ।

मैत्रेयः । (प्रविश्य दृष्ट्वा च) ही ही भो । अहो रुक्खवाडिआए सस्सिरिअदा । अच्छरीअकुसुमा जत्थ रोविदा अणेअपादवा । णिरन्तरपादवतलणिम्मिदा जुवदिजणजहणप्पमाणा पट्टदोला । सुवण्णजूहिआ-सेहालिआ-मालई-मल्लिआ-णोमालिआ-कुरवआ-अदिमोत्तअप्पहुदिकुसुमेहिं सअं णिवडिदेहिं जं सच्चं लहुकेरेदि विअ णन्दणवणस्स सस्सिरीअदं । (अन्यतोऽवलोक्य) ईदो अ उदअन्तसूरसमप्पेहिं कमलरत्तोप्पलेहिं संझाअदि विअ दीहिआ । अवि अ

एसो असोअवुच्छो णवणिग्गमकुसुमपल्लवो भादि ।
सुहडो व्व समरमज्झे घणलोहिदपङ्कचच्चिक्को ॥३०

भोदि ता कहिं तुम्हाणं अज्जआ ।

चेटी । अज्ज ओणमेहि दिट्ठिं । पेक्ख अज्जअं ।

मैत्रेयः (दृष्ट्वोपसृत्य) सौत्थि भोदीए ।

वसन्तसेना । अये मैत्रेयः । (उत्थाय) स्वागतम् । इदमासनम् । अत्रोपविश्यताम् ।

मैत्रेयः । उवविसदु भोदी । (उभावुपविशतः ।)

वसन्तसेना । अपि कुशलं सार्थवाहपुत्रस्य ।

कुत्र युष्माकमार्या ।

(१) आर्य एषा वृक्षवाटिकायां तिष्ठति । तत्प्रविशत्वार्यः ।

(२) आश्चर्यं भोः । अहो वृक्षवाटिकायाः सश्रीकता । आश्चर्यकुसुमा यत्र रोपिता अनेकपादपाः । निरन्तरपादपतलनिर्मिता युवतिजनजघनप्रमाणा पट्टदोला । सुवर्णयूथिकाशेफालिकामालतीमल्लिकानवमालिकाकुरबकातिमुक्तकप्रभृतिकुसुमैः स्वयं निपतितैर्यत्सत्यं लघूकरोतीव नन्दनवनस्य सश्रीकता । (३) इतश्चोदयत्सूर्यसमप्रभैः कमलरक्तोत्पलैः संध्यायत इव दीर्घिका । अपि च। एषोऽशोकवृक्षो नवनिर्गतकुसुमपल्लवो भाति ।

सुभट इव समरमध्ये घनलोहितपङ्कचर्चिकः ॥

भवति तत्कुत्र युष्माकमार्या । (४) आर्य अवनमय दृष्टिम् । पश्यार्याम् ।

(५) स्वस्ति भवत्यै । (६) उपविशतु भवती ।

मैत्रेयः। भोदि कुसलं।

वसन्तसेना। आर्य मैत्रेय अपीदानीम्

गुणप्रवालं विनयप्रशाखं विश्रम्भमूलं महनीयपुष्पम्।
तं साधुवृक्षं स्वगुणैः फलाढ्यं सुहृद्विहङ्गाः सुखमाश्रयन्ति ॥३१

मैत्रेयः। (स्वगतम्) सुट्ठु उवलक्खिदं दुट्ठविलासिणीए। (प्रकाशम्) अंध इं।

वसन्तसेना। अये किमागमनप्रयोजनम्।

मैत्रेयः। सुणादु भोदी। तत्तभवं चारुदत्तो सीसे अञ्जलिं कदुअ भोदिं विण्णवेदि।

वसन्तसेनाः। (अञ्जलिं बद्ध्वा।) किमाज्ञापयति।

मैत्रेयः। मए तं सुवण्णभण्डअं विस्सम्भादो अत्तणेकेरकेत्ति कदुअ जूदे हारिदं। सो अ सहिओ राजावच्छआरी ण आणिअदि कहिं गदो त्ति।

चेटी। अज्जए दिट्ठिआ वड्ढसि। अज्जो जूदिअरो संवुत्तो।

वसन्तसेना। (स्वगतम्) कधं चोरेण अवहदं सोण्डीरदाए जूदे हारिदं त्ति भणादि। अदो जेव्व कामीअदि।

मैत्रेयः। ता तस्स कारणादो गेण्हदु भोदी इमं रअणावलिं।

वसन्तसेना। (आत्मगतम्) किं दंसेमि अलंकारअं। (विचिन्त्य) अंध-

---

(१) भवति कुशलम्।

(२) सुष्ठूपलक्षितं दुष्टविलासिन्या। (३) अथ किम्।

(४) शृणोतु भवती। तत्रभवांश्चारुदत्तः शीर्षेऽञ्जलिं कृत्वा भवतीं विज्ञापयति। (५) मया तत्सुवर्णभाण्डं विश्रम्भादात्मन इति कृत्वा द्यूते हारितम्। स च सभिको राजापथ्यकारी न ज्ञायते कुत्र गत इति।

(६) आर्ये दिष्ट्या वर्धसे। आर्यो द्यूतकरः संवृत्तः।

(७) कथं चौरेणापहृतमपि शौण्डीरतया द्यूते हारितमिति भणति। अत एव काम्यते।

(८) तत्तस्य कारणाद्गृह्णातु भवतीमां रत्नावलीम्।

(९) किं दर्शयामि तमलंकारम्। (१०) अथवा न तावत्।

वा ण दाव ।

मैत्रेयः । किं[1] दाव ण गेण्हदि भोदी एदं रअणावलिं ।

वसन्तसेना । (विहस्य सखीमुखं पश्यन्ती) [2]मित्तेअ कधं ण गेण्हिस्सं रअणावलिं । (इति गृहीत्वा पार्श्वे स्थापयति । स्वगतम्) [3]कधं झीणकुसुमादो वि सहआरपादवादो मअरन्दबिन्दओ णिवडन्ति । (प्रकाशम्) [4]अज्ज विण्णवेसि तं जूदिअरं मम वअणेण अज्जचारुदत्तं । अहं पि पदोसे अज्जं पोक्खिदुं आगमिस्सामि त्ति ।

मैत्रेयः । (स्वगतम्) [5]किं अण्णं तहिं गदुअ गेण्हिस्सदि । (प्रकाशम्) [6]भोदि भणामि (स्वगतम्) [7]णिअत्तीअदु इमादो गणिआपसङ्गादो त्ति । (इति निष्क्रान्तः ।)

वसन्तसेना । [8]हंजे गेण्ह एदं अलंकारअं । चारुदत्तं अहिरमिदुं गच्छम्ह ।

चेटी । अंजए पेक्ख पेक्ख । उण्णमदि अकालदुद्दिणं ।

वसन्तसेना ।

उदयन्तु नाम मेघा भवतु निशा वर्षमविरतं पततु ।
गणयामि नैव सर्वं दयिताभिमुखेन हृदयेन ॥३२

[9]हंजे हारं गेण्हिअ लहुं आअच्छ । (इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

मदनिकाशर्विलको नाम चतुर्थोऽङ्कः ॥

---

(१) किं तावन्न गृह्णाति भवत्येतां रत्नावलीम् ।

(२) मैत्रेय कथं न ग्रहीष्यामि रत्नवालीम् । (३) कथं हीनकुसुमादपि सहकारपादपान्मकरन्दबिन्दवो निपतन्ति । (४) आर्य विज्ञापय तं द्यूतकरं मम वचनेनार्यचारुदत्तम् । अहमपि प्रदोष आर्यं प्रेक्षितुमागमिष्यामीति ।

(५) किमन्यत्तत्र गत्वा ग्रहीष्यति । (६) भवति भणामि । (७) निवर्ततामस्माद्गणिकाप्रसङ्गादिति ।

(८) हञ्जे गृहाणैतमलंकारम् । चारुदत्तमभिरन्तुं गच्छावः ।

(९) आर्ये पश्य पश्य । उन्नमत्यकालदुर्दिनम् ।

(१०) हञ्जे हारं गृहीत्वा लघ्वागच्छ ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थः सोत्कण्ठश्चारुदत्तः ।)

चारुदत्तः । (ऊर्ध्वमवलोक्य) उन्नमत्यकालदुर्दिनम् । यदेतत्

आलोकितं गृहशिखण्डिभिरुत्कलापै-
र्हंसैर्यियासुभिरपाकृतमुन्मनस्कैः ।
आकालिकं सपदि दुर्दिनमन्तरिक्ष-
मुत्कण्ठितस्य हृदयं च समं रुणद्धि ॥१

अपि च । मेघो जलार्द्रमहिषोदरभृङ्गनीलो
विद्युत्प्रभारचितपीतपटोत्तरीयः ।
आभाति संहतबलाकगृहीतशृङ्गः
खं केशवोऽपर इवाक्रमितुं प्रवृत्तः ॥२

अपि च । केशवगात्रश्यामः कुटिलबलाकावलीरचितशृङ्गः ।
विद्युद्गुणकौशेयश्चक्रधर इवोन्नतो मेघः ॥३

एता निषिक्तरजतद्रवसंनिकाशा धारा जवेन पतिता जलदोदरेभ्यः ।
विद्युत्प्रदीपशिखया क्षणनष्टदृष्टाविछन्ना इवाम्बरपटस्य दशाः
पतन्ति ॥४

संसक्तैरिव चक्रवाकमिथुनैर्हंसैः प्रडीनैरिव
व्याविद्धैरिव मीनचक्रमकरैर्हर्म्यैरिव प्रोच्छ्रितैः
तैस्तैराकृतिविस्तरैरनुगतैर्मेघैः समभ्युन्नतैः
पत्रच्छेद्यमिवेह भाति गगनं विश्लेषितैर्वायुना ॥५

एतत्तद्धृतराष्ट्रचक्रसदृशं मेघान्धकारं नभो
हृष्टो गर्जति चातिदर्पितबलो दुर्योधनो वा शिखी ।
अक्षद्यूतजितो युधिष्ठिर इवाध्वानं गतः कोकिलो
हंसाः संप्रति पाण्डवा इव वनादज्ञातचर्यां गताः ॥६

(विचिन्त्य।) चिरः खलु कालो मैत्रेयस्य वसन्तसेनायाः सकाशं गतस्य। नाद्याप्यागच्छति।

(प्रविश्य) **मैत्रेयः**। अहो[1] गणिआए लोभो अदक्खिणदा अ। जदो ण कधा वि कदा अण्णा। अणाअरेण जेव्व अभणिअ किं पि एअमेअ गहिदा रअणावली। एत्तिआए रिद्धीए ण तए अहं भणिदो। अज मित्तेअ वीसमीअदु गल्लकेण पाणीअं पिविअ गच्छीअदु त्ति। ता मा दाव दासीए धीआए गणिआए मुहं पि पेक्खिस्सं। (सनिर्वेदम्) सुट्ठु[2] क्खु वुच्चदि। अकन्दसमुत्थिदा पउमिणी अवंचओ वाणिओ अचोरो सुवण्णआरो अकलहो गामसमागमो अलुद्धा गणिआ त्ति दुक्करं एदे संभावीअन्ति। ता पिअवअस्सं गदुअ इमादो गणिआपसंगादो णिवत्तावेमि। (परिक्रम्य दृष्ट्वा) कधं[3] पिअवअस्सो रुक्खवाडिआए उवविट्ठो चिट्ठदि। ता जाव उवसप्पामि। (उपसृत्य) सौत्थि भोदे। वड्ढदु भवं।

चारुदत्तः। (विलोक्य) अये सुहृन्मे मैत्रेयः। वयस्य स्वागतम् आस्यताम्।

मैत्रेयः। उवविट्ठम्हि[4]।

चारुदत्तः। वयस्य कथय तत् कार्यम्।

मैत्रेयः। तं क्खु[5] कज्जं विणट्ठं[6]।

चारुदत्तः। किं तया न गृहीता रत्नावली।

---

(१) अहो गणिकाया लोभोऽदक्षिणता च। यतो न कथापि कृतान्या। अनादरेणैवामणित्वा किमप्येवमेव गृहीता रत्नावली। एतावत्या ऋद्धया न तयाहं भणितः। आर्य मैत्रेय विश्रम्यतां गल्लकेन पानीयं पीत्वा गम्यतामिति। तन्मा तावद् दास्याः पुत्र्या गणिकाया मुखमपि द्रक्ष्यामि। (२) सुष्ठु खलूच्यते। अकन्दसमुत्थिता पद्मिनी, अवञ्चको वणिक्, अचौरः सुवर्णकारः, अकलहो ग्रामसमागमः, अलुब्धा गणिकेति दुष्करमेते संभाव्यन्ते। तत् प्रियवयस्यं गत्वाऽस्मादगणिकाप्रसङ्गान्निवर्तयामि। (३) कथं प्रियवयस्यो वृक्षवाटिकायामुपविष्टस्तिष्ठति तद्यावदुपसर्पामि। (४) स्वस्ति भवते। वर्धतां भवान्।

(५) उपविष्टोऽस्मि। (६) तत् खलु कार्यं विनष्टम्।

मैत्रेयः। कुदो अम्हाणं एत्तिअं भाअधेअं। णवणलिनकोमलं अङ्गालिं मत्थए कदुअ पडिच्छिआ।

चारुदत्तः। तत्किं ब्रवीषि विनष्टमिति।

मैत्रेयः। भो कधं ण विणट्ठं। जं अभुत्तस्स अपीदस्स चोरेहिं अवहदस्स अप्पमुल्लस्स सुवण्णभण्डअस्स कारणादो चदुस्समुद्दसारभूदा रअणमाला हारिदा।

चारुदत्तः। वयस्य मा मैवम्।

यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्माभु तया कृतः।
तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥७

मैत्रेयः। भो वअस्स एदं पि मे दुदिअं संतावकारणं जं सहीअणदिण्णसंण्णाए पडन्तोवारिदं मुहं कदुअ अहं उवहसिदो। ता अहं बम्हणो भविअ दाणिं भवन्तं सीसेण पडिअ विण्णवेमि। णिवत्तीअदु अप्पा इमादो बहुपच्चवाआदो गणिआपसंगादो। गणिआ णाम पादुअन्तरप्पविट्ठा विअ लेट्ठुआ दुक्खेण उण णिराकरीअदि। अवि अ भो वअस्स। गणिआ हत्थी काअत्थओ भिक्खु चाटो रासहो अ जहिं एदे णिवसन्ति तहिं दुट्ठा वि ण जाअंति।

चारुदत्तः। वयस्य अलमिदानीं सर्वं परिवादमुक्त्वा। अवस्थयैवास्मि निवारितः। पश्य

वेगं करोति तुरगस्त्वरितं प्रयातुं
प्राणव्ययान्न चरणास्तु तथा वहन्ति।

---

(१) कुतोऽस्माकमेतावद्भागधेयम्। नवनलिनकोमलमङ्गालिं मस्तके कृत्वा प्रतीष्टा।

(२) भोः कथं न विनष्टम्। यदभुक्तस्यापीतस्य चौरैरपहृतस्याल्पमूल्यस्य सुवर्णभाण्डस्य कारणाच्चतुःसमुद्रसारभूता रत्नमाला हारिता।

(३) भो वयस्य एतदपि मे द्वितीयं संतापकारणं यत् सखीजनदत्तसंज्ञया पटान्तापवारितं मुखं कृत्वाऽहमुपहसितः। तदहं ब्राह्मणो भूत्वेदानीं भवन्तं शीर्षेण पतित्वा विज्ञापयामि। निवर्त्यतामात्माऽस्माद्बहुप्रत्यवायाद्गणिकाप्रसङ्गात्। गणिका नाम पादुकान्तरप्रविष्टेव लेष्टुका दुःखेन पुनर्निराक्रियते। अपि च भो वयस्य। गणिका हस्ती कायस्थो भिक्षुश्चाटो राजभश्च यत्रैते निवसन्ति तत्र दुष्टा अपि न यान्ति।

सर्वत्र यान्ति पुरुषस्य चलाः स्वभावाः
खिन्नास्ततो हृदयमेव पुनर्विशन्ति ॥८

अपि च वयस्य

यस्यार्थास्तस्य सा कान्ता धनहार्यो ह्यसौ जनः ।

(स्वगतम्) न गुणहार्यो ह्यसौ जनः । (प्रकाशम्)

वयमर्थैः परित्यक्ता ननु त्यक्तैव सा मया ॥९

मैत्रेयः । (अधोऽवलोक्य स्वगतम्) जेधा एसो उद्धं पेक्खिअ दीहं णिससदि तधा तक्केमि मए विणिवारिअन्तस्स अधिअदरं वड्ढिदा से उक्कण्ठा। ता सुट्ठु क्खु एव्वं वुच्चदि कामो वामो त्ति। (प्रकाशम्) भो वअस्स भणिदं अ ताए। भणेहि चारुदत्तं अज्ज पओसे मए एत्थ आअन्तव्वं त्ति । ता तक्केमि रअणावलीए अपरितुट्ठा अवरं मग्गिदुं आअमिस्सदि त्ति ।

चारुदत्तः । वयस्य आगच्छतु । परितुष्टा यास्यति ।

कुम्भीलकः । (प्रविश्य) अवेधमाणहे ।

जधा जधा वरिशदि अब्भखण्डे तधा तधा तिम्मदि पुट्ठिचम्मे ।
जधा जधा लग्गदि शीदवादे तधा तधा वेवदि मे हलक्के ॥१०

(प्रहस्य) वंशं वाए शत्तच्छिदं शुशद्दं वीणं वाए शत्ततन्तिं णदन्तिं ।
गीअं गाए गद्दहशाणुलूअं के मे गाणे तुम्बुलू णालदे वा ॥११

---

(१) यथैष ऊर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वसिति तथा तर्कयामि मया निवार्यमाणस्याधिकतरं वृद्धास्योत्कण्ठा । तत् सुष्ठु खल्वेवमुच्यते कामो वाम इति ।

(२) भो वयस्य भणितं च तया भण चारुदत्तमद्य प्रदोषे मयात्रागन्तव्यमिति। तत्तर्कयामि रत्नावल्याऽपरितुष्टाऽपरं याचितुमागमिष्यतीति ।

(३) अवेधमाणहे

यथा यथा वर्षति अभ्रखण्डं तथा तथा तिम्यति पृष्ठचर्म ।
यथा यथा लगति शीतवातस्तथा तथा वेपते मे हृदयम् ॥

(४) वंशं वादयामि सप्तच्छिद्रं सुशब्दं वीणां वादयामि सप्ततन्त्रीं नदन्तीम् ।
गीतं गास्यामि गन्धर्वस्यानुरूपं को मे गाने तुम्बुरुर्नारदो वा ॥

आणत्तम्हि अज्जआए वशन्तशेणाए । कुम्भीलआ गच्छ तुमं मम आगमणं अज्जचालुदत्तश्श णिवेदेहि त्ति । ता जाव अज्जचालुदत्तश्श गेहं गच्छिमि। (परिक्रम्य प्रविष्टकेन दृष्ट्वा) एशे चालुदत्ते लुक्खवाडिआए चिट्ठदि । एशे वि शे दुट्ठवडुके । ता जाव उवशप्पेमि । कधं ढक्किदे दुवाले लुक्खवाडिआए । भोदु । एदश्श दुट्ठवडुकश्श शण्णं देमि (इति लोष्टगुटिकाः क्षिपति ।)

मैत्रेयः । अए को दाणिं एसो पाआरवेट्टिदं विअ कइत्थं मं लोट्ठकेहिं ताडेदि ।

चारुदत्तः । आरामप्रासादवेदिकायां क्रीडद्भिः पारावतैः पातितं भवेत् ।

मैत्रेयः । दासीए उत्त दुट्ठपारावअ चिट्ठ चिट्ठ जाव एदिणा दण्डकट्ठेण सुपक्कं विअ चूअफलं इमादो पासादादो भूमीए पाडइस्सं । (इति दण्डकाष्ठमुद्यम्य धावति ।)

चारुदत्तः । (यज्ञोपवीतं आकृष्य ।) वयस्य उपविश । किमनेन । तिष्ठतु दयितासहितस्तपस्वी पारावतः ।

कुम्भीलकः । कधं पारावदं पेक्खदि मं ण पेक्खदि । भोदु अवराए लोट्ठगुडिआए पुणो वि ताडइस्सं । (तथा करोति ।)

मैत्रेयः । (दिशोऽवलोक्य) कधं कुम्भीलओ । ता जाव उवसप्पामि । (उपसृत्य द्वारमुद्घाट्य) अरे कुम्भीलअ पविस । साअदं दे ।

---

(१) आज्ञप्तोस्म्यार्यया वसन्तसेनया । कुम्भीलक गच्छ त्वं ममागमनमार्यचारुदत्ताय निवेदयेति । तद्यावदार्यचारुदत्तस्य गेहं गच्छामि । (२) एष चारुदत्तो वृक्षवाटिकायां तिष्ठति । एषोऽपि स दुष्टवटुकः । तद्यावदुपसर्पामि । कथमाच्छादितं द्वारं वृक्षवाटिकायाः । भवतु । एतस्य दुष्टवटुकस्य संज्ञां ददामि ।

(३) अये क इदानीमेष प्राकारवेष्टितमिव कपित्थं मां लोष्टकैस्ताडयति ।

(४) दास्याः पुत्र दुष्टपारावत तिष्ठ तिष्ठ यावदेतेन दण्डकाष्ठेन सुपक्वमिव चूतफलमस्मात् प्रासादाद् भूमौ पातयिष्यामि ।

(५) कथं पारावतं पश्यति मां न पश्यति । भवत्वपरया लोष्टगुटिकया पुनरपि ताडयिष्यामि ।

(६) कथं कुम्भीलकः । तद्यावदुपसर्पामि । (७) अरे कुम्भीलक प्रविश ।

कुम्भीलकः। (प्रविश्य) [1]अज वन्दामि।

मैत्रेयः। [2]अरे कहिं तुमं ईदिसे दुद्दिणे अन्धआरे आअदो।

कुम्भीलकः। [3]अले एशा शा।

मैत्रेयः। [4]का एसा का।

कुम्भीलकः। [5]एशा शा।

मैत्रेयः। [6]किं दाणिं दासीए उत्ता दुब्भिक्खकाले बुड्ढरङ्को विअ उद्धकं सासाअसि एसा सा सेत्ति।

कुम्भीलकः। [7]अले तुमं पि दाणिं इन्दमहकासुको विए सुट्ठु किं काकाअसि का केत्ति।

मैत्रेयः। [8]ता कहेहि।

कुम्भीलकः। (स्वगतम्) भोदु। एव्वं भणिश्शं। (प्रकाशम्) अले पण्हं दे दइश्शं।

मैत्रेयः। [9]अहं दे मुण्डे गोडं दइस्सं।

कुम्भीलकः। [10]अले जाणाहि तेण हि। कदिश्श काले चूआ मौलेन्ति।

मैत्रेयः। [11]अरे दासीए उत्ता गिम्हे।

कुम्भीलकः। (सहासम्) [12]अले णहि णहि।

मैत्रेयः। (स्वगतम्) [13]किं दाणिं एत्थ कहिस्सं। (विचिन्त्य) [14]भोदु।

स्वागतं ते।

(१) आर्य वन्दे। (२) अरे कुत्र त्वमीदृशे दुर्दिनेऽन्धकार आगतः।

(३) अरे एषा सा। (४) का एषा का। (५) एषा सा।

(६) किमिदानीं दास्याः पुत्र दुर्भिक्षकाले वृद्धरङ्कः इवोर्ध्वकं श्वासायसे एषा सा सेति।

(७) अरे त्वमपीदानीमिन्द्रमहकामुक इव सुष्ठु किं काकायसे का केति।

(८) तत् कथय। (३) भवतु। एवं भणिष्यामि। अरे प्रश्नं ते दास्यामि।

(९) अहं ते मस्तके पादं दास्यामि।

(१०) अरे जानीहि। तेन हि कस्मिन् काले चूता मुकुलिता भवन्ति।

(११) अरे दास्याः पुत्र ग्रीष्मे। (१२) अरे नहि नहि।

(१३) किमिदानीमत्र कथयिष्यामि।(१४) भवतु। चारुदत्तं गत्वा प्रस्थास्यामि।

चारुदत्तं गदुअ पुच्छिस्सं । (प्रकाशम्) अरे[1] मुहुत्तअं चिट्ठ । (चारुदत्तमुपसृत्य) भो वअस्स पुच्छिस्सं दाव कस्सि काले चूआ मौलेन्ति ।

चारुदत्तः । मूर्ख वसन्ते ।

मैत्रेयः । (कुम्भीलकमुपगम्य) मुक्ख[3] वसन्ते ।

कुम्भीलकः । दुंदिअं[4] दे पण्हं दइस्सं । सुसमिद्धाणं गामाणं का लक्खअं कलेदि ।

मैत्रेयः । अरे[5] रच्छा ।

कुम्भीलकः । (सहासम् ।) अले[6] णहि णहि ।

मैत्रेयः । भोदु संसए पडिदम्हि । (विचिन्त्य) भोदु चारुदत्तं पुणो वि पुच्छिस्सं । (पुनर्निवृत्य चारुदत्तं तथैवोदाहरति ।)

चारुदत्तः । वयस्य सेना ।

मैत्रेयः (कुम्भीलकमुपगम्य) अरे दासिए उत्ता सेणा ।

कुम्भीलकः । अले[9] दुवे वि एक्कदिश कदुअ शिग्घं भणाहि ।

मैत्रेयः । [11]सेणावसन्ते ।

कुम्भीलकः । [12]णं पलिवत्तिअ भणाहि ।

मैत्रेयः । (कायेन परिवृत्य) [11]सेणावसन्ते ।

कुम्भीलकः । [13]अले मुक्ख बडुव्वका पदाइं पलिवत्तावेहि ।

मैत्रेयः । (पादौ परिवर्त्य ।) [11]सेणावसन्ते ।

विटः । [14]अले मुक्ख अक्खलपदाइं पलिवत्तावेहि ।

---

(१) अरे मुहूर्तकं तिष्ठ । (२) भो वयस्य प्रक्ष्यामि तावत् कस्मिन् काले चूता मुकुलयन्ति । (३) मूर्ख वसन्ते ।

(४) द्वितीयं ते प्रश्नं दास्यामि । सुसमृद्धानां ग्रामाणां का रक्षां करोति ।

(५) अरे रथ्या । (६) अरे नहि नहि ।

(७) भवतु संशये पतितोऽस्मि । (८) भवतु चारुदत्तं पुनरपि प्रक्ष्यामि ।

(९) अरे दास्याः पुत्र सेना । (१०) अरे द्वे अप्येकस्मिन् कृत्वा शीघ्रं भण ।

(११) सेनावसन्ते । (१२) ननु परिवर्त्य भण ।

(१३) अरे मूर्ख बटुक पदे परिवर्तय ।

(१४) अरे मूर्ख अक्षरपदे परिवर्तय ।

मैत्रेयः। (विचिन्त्य) वसन्तसेणा।

कुम्भीलकः। एशा शा आअदा।

मैत्रेयः। ता जाव चारुदत्तस्स णिवेदेमि। (उपसृत्य) भो **चारुदत्त** धणिओ दे आअदो।

चारुदत्तः। कुतोऽस्मत्कुले धनिकः।

मैत्रेयः। जइ कुले णत्थि ता दुवारे अत्थि। एसा **वसन्तसेणा आअदा**।

चारुदत्तः। वयस्य किं मां प्रतारयसि।

मैत्रेयः। जइ मे वअणे ण पत्तिआअसि ता एदं **कुम्भीलअं पुच्छ**। अरे दासीए उत्ता कुम्भीलआ उवसप्प।

कुम्भीलकः। (उपसृत्य) अज्ज वन्दामि।

चारुदत्तः। भद्र स्वागतम्। कथय सत्यं प्राप्ता वसन्तसेना।

कुम्भीलकः। एशा आअदा वशन्तशेणा।

चारुदत्तः। (सहर्षम्) भद्र न कदाचित् प्रियवचनं निष्फलीकृतं मया। तद् गृह्यतां पारितोषिकम्। (इत्युत्तरीयं प्रयच्छति।)

कुम्भीलकः (गृहीत्वा प्रणम्य सपरितोषम्) जाव अज्जआए णिवेदेमि।

(इति निष्क्रान्तः)

मैत्रेयः। भो अवि जाणासि किंणिमित्तं ईदिसे दुद्दिणे आअदेत्ति।

चारुदत्तः। वयस्य न सम्यगवधारयामि।

मैत्रेयः। मए जाणिदं। अप्पमुल्ला रअणावली बहुमुल्लं सुवण्णभण्डअं

(१) वसन्तसेना। (२) एषा सागता।

(३) तद्यावच्चारुदत्ताय निवेदयामि। (४) भो चारुदत्त धनिकस्ते आगतः।

(५) यदि कुले नास्ति तद् द्वारेऽस्ति। एषा वसन्तसेनागता।

(६) यदि मे वचने न प्रत्ययसे तदिमं कुम्भीलकं पृच्छ। अरे दास्याः पुत्र कुम्भीलक उपसर्प। (७) आर्य वन्दे।

(८) एषा सागता वसन्तसेना। (९) यावदार्यायै निवेदयामि।

(१०) भो अपि जानासि किंनिमित्तमीदृशे दुर्दिन आगतेति।

(११) मया ज्ञातम्। अल्पमूल्या रत्नावली बहुमूल्यं सुवर्णभाण्डमिति न

त्ति ण परितुट्टा अवरं मग्गिदुं आअदा ।

चारुदत्तः । (स्वगतम्) परितुष्टा यास्यति ।

(ततः प्रविशत्युज्ज्वलाभिसारिकावेशेन वसन्तसेना सोत्कण्ठा छत्रधारिणी विटश्च ।)

विटः । (वसन्तसेनामुद्दिश्य ।)

अपद्मा श्रीरेषा प्रहरणमनङ्गस्य ललितं
कुलस्त्रीणां शोको मदनवरवृक्षस्य कुसुमम् ।
सलीलं गच्छन्ती रतिसमयलज्जाप्रणयिनी
रतिक्षेत्रे रङ्गे प्रियपथिकसार्थैरनुगता ॥१२

वसन्तसेने पश्य पश्य ।

गर्जन्ति शैलशिखरेषु विलम्बिबिम्बा
मेघा वियुक्तवनिताहृदयानुकाराः ।
येषां रवेण सहसोत्पतितैर्मयूरैः
खं वीज्यते मणिमयैरिव तालवृन्तैः ॥१३

अपि च । **पङ्कच्छिन्नमुखा पिबन्ति सलिलं धाराहता दर्दुराः**
कण्ठं मुञ्चति बर्हिणः समदनो नीपः प्रदीपायते ।
संन्यासः कुलदूषणैरिव जनैर्मेघैर्वृतश्चन्द्रमा
विद्युन्नीचकुलोद्गतेव युवतिर्नैकत्र संतिष्ठते ॥१४

वसन्तसेना । भाव सुट्ठु दे भणिदं । एधा हि

मूढे निरन्तरपयोधरया मयैव
कान्तः सहाभिरमते यदि किं तवात्र ।
मां गर्जितैरिति मुहुर्विनिवारयन्ती
मार्गं रुणद्धि कुपितेव निशासपत्नी ॥१५

विटः । भवत्वेवं तावत् । उपालभ्यतां तावदियम् ।

वसन्तसेना । भाव किमनया स्त्रीस्वभावदुर्विदग्धयोपालब्धया । पश्यतु

परितुष्टापरं याचितुमागता । (१) भाव सुष्ठु त्वया भणितम् ।

भावः ।

मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु मुञ्चन्त्वशनिमेव वा ।
गणयन्ति न शीतोष्णं रमणाभिमुखाः स्त्रियः ॥१६

विटः । वसन्तसेने पश्य पश्य । अयमपरः

पवनचपलवेगः स्थूलधाराशरौघः
स्तनितपटहनादः स्पष्टविद्युत्पताकः ।
हरति करसमूहं खे शशाङ्कस्य मेघो
नृप इव पुरमध्ये मन्दवीर्यस्य शत्रोः ॥१७

वसन्तसेना । एवं ण्णेदं । ता कधं एसो अवरो ।

एतैरेव यदा गजेन्द्रमलिनैराध्मातलम्बोदरै-
र्गर्जद्भिः सतडिद्बलाकशबलैर्मेघैः सशल्यं मनः ।
तत्किं प्रोषितभर्तृवध्यपटहो हा हा हताशो बकः
प्रावट्प्रावृडिति ब्रवीति शठधीः क्षारं क्षते प्रक्षिपन् ॥१८

विटः । वसन्तसेने एवमेतत् । इदमपरं पश्य ।

बलाकापाण्डुरोष्णीषं विद्युदुल्लिप्तचामरम् ।
मत्तवारणसारूप्यं कर्तुकामभिवाम्बरम् ॥१९

वसन्तसेना । भाव पेक्ख पेक्ख ।

एतैरार्द्रतमालपत्रमलिनैरापीतसूर्यं नभो
वल्मीकाः शरताडिता इव गजाः सीदन्ति धाराहताः ।
विद्युत् काञ्चनदीपिकेव रचिता प्रासादसंचारिणी
ज्योत्स्ना दुर्बलभर्तृकेव वनिता प्रोत्सार्य मेघैर्हृता ॥२०

विटः । वसन्तसेने पश्य पश्य ।

एते हि विद्युद्गुणबद्धकक्षा गजा इवान्योन्यमभिद्रवन्तः ।
शक्राज्ञया वारिधराः सधारा गां रूप्यरज्ज्वेव समुद्धरन्ति ॥२१

अपि च पश्य । महावाताध्मातैर्महिषकुलनीलैर्जलधरै-
श्चलैर्विद्युत्पक्षैर्जलधिभिरिवान्तःप्रचलितैः ।

(१) एवं न्विदं तत्कथमेषोऽपरः । (२) भाव प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व

इयं गन्धोद्दामा नवहरितशष्पाङ्कुरवती
धरा धारापातैर्मणिमयशरैर्भिद्यत इव ॥२२

वसन्तसेना । भाव[1] एसो अवरो ।

एह्येहीति शिखण्डिनां पटुतरं केकाभिराक्रन्दितः
प्रोड्डीयेव बलाकया सरभसं सोत्कण्ठमालिङ्गितः ।
हंसैरुज्झितपङ्कजैरतितरां सोद्वेगमुद्वीक्षितः
कुर्वन्नम्बुनमेचका इव दिशो मेघः समुत्तिष्ठते ॥२३

विटः । एवमेतत् । तथा हि पश्य ।

निष्पन्दीकृतपद्मषण्डनयनं नष्टक्षपावासरं
विद्युद्भिः क्षणदृष्टनष्टतिमिरं प्रच्छादिताशामुखम् ।
निश्चेष्टं स्वपितीव संप्रति पयोधारागृहान्तर्गतं
स्फीताम्भोधरधाम नैकजलदच्छत्रापिधानं जगत् ॥२४

वसन्तसेना । भाव[2] एव्वं णेदं । ता पेक्ख पेक्ख ।

गता नाशं तारा उपकृतमसाधाविव जने
वियुक्ताः कान्तेन स्त्रिय इव न राजन्ति ककुभः ।
प्रकामान्तस्तप्तं त्रिदशपतिशस्त्रस्य शिखिना
द्रवीभूतं मन्ये पतति जलरूपेण गगनम् ॥२५

अपि च पश्य ।

उन्नति नमति वर्षति गर्जति मेघः करोति तिमिरौघम् ।
प्रथमश्रीरिव पुरुषः करोति रूपाण्यनेकानि ॥२६

विटः । एवमेतत् ।

विद्युद्भिर्ज्वलतीव संविहसतीवोच्चैर्बलाकाशतै-
र्मोहेनेव विवल्गतीव धनुषा धाराशरोद्गारिणा ।
विस्पष्टाशनिनिस्वनेन रसतीवाघूर्णतीवानिलै-
र्नीलैः सान्द्रमिवाहिभिर्जलधरैर्धूपायतीवाम्बरम् ॥२७

(१) भाव एषोऽपरः । (२) भाव एवं न्विदम् । तत्प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व ।

वसन्तसेना ।

जलधर निर्लज्जस्त्वं यन्मां दयितस्य वेश्म गच्छन्तीम् ।
स्तनितेन भीषयित्वा धाराहस्तैः परामृशसि ॥२८

भोः शक्र । किं ते ह्यहं पूर्वरतिप्रसक्ता यत्त्वं नदस्यम्बुदसिंहनादैः ।
न युक्तमेतत्प्रियकाङ्क्षितायां मार्गं निरोद्धुं मम वर्षपातैः ॥२९

अपि च । यद्वदहल्याहेतोर्मृषा वदसि शक्र गौतमोऽस्मीति ।
तद्वन्ममापि दुःखं निरवेक्ष्य निवार्यतां जलदः ॥३०

अपि च । गर्ज वा वर्ष वा शक्र मुञ्च वा शतशोऽशनिम् ।
न शक्या हि स्त्रियो रोद्धुं प्रस्थिता दयितं प्रति ॥३१
यदि गर्जति वारिधरो गर्जतु तन्नाम निष्ठुराः पुरुषाः ।
अयि विद्युत् प्रमदानां त्वमपि च दुःखं न जानासि ॥३२

विटः । भवति अलमलमुपालम्भेन । उपकारिणी तवेयम् ।

ऐरावतोरसि चलेव सुवर्णरज्जुः
शैलस्य मूर्ध्नि निहितेव सिता पताका ।
आखण्डलस्य भवनोदरदीपिकेय-
माख्याति ते प्रियतमस्य हि संनिवेशम् ॥३३

वसन्तसेना । भाव[1] एव्वं । तं जेव्व एदं गेहं ।

विटः । सकलकलाभिज्ञाया न किंचिदिह तवोपदेष्टव्यमस्ति । तथापि स्नेहः प्रलापयति । अत्र प्रविश्य कोपोऽत्यन्तं न कर्तव्यः ।

यदि कुप्यसि नास्ति रतिः कोपेन विनाथवा कुतः कामः ।
कुप्य च कोपय च त्वं प्रसीद च त्वं प्रसादय च कान्तम् ॥३४

भवत्वेवं तावत् । भो भो निवेद्यतामार्यचारुदत्ताय ।

एषा फुल्लकदम्बनीपसुरभौ काले वनोद्भासिते
कान्तस्यालयमागता समदना हृष्टा जलार्द्रालका ।
विद्युद्वारिदगर्जितैः सचकिता त्वद्दर्शनाकाङ्क्षिणी
पादौ नूपुरलग्नकर्दमधरौ प्रक्षालयन्ती स्थिता ॥३५

(१) भाव एवम् । तदेवैतद्गेहम् ।

चारुदत्तः । (आकर्ण्य) वयस्य शायतां किमेतदिति ।

मैत्रेयः । [1]जं भवं आणवेदि । (वसन्तसेनामुपगम्य । सादरम्) [2]सोत्थि मोदीए ।

वसन्तसेना । [3]अज्ज वन्दामि । साअदं अज्जस्स । भाव एसा छत्तधारिआ भावस्स जेव्व भोदु ।

विटः । (स्वगतम्) अनेनोपानेय निपुणं प्रेषितोऽस्मि । (प्रकाशम्) एवं भवतु । भवति वसन्तसेने ।

साटोपकूटकपटानृतजन्मभूमेः शाठ्यात्मकस्य रतिकेलिकृतालयस्य ।
वेश्यापणस्य सुरतोत्सवसंग्रहस्य दाक्षिण्यपण्यसुखनिष्क्रय-
सिद्धिरस्तु ॥३६

(इति निष्क्रान्तः ।)

वसन्तसेना । [3]अज्ज मित्तेअ कहिं तुम्हाणं जूदिअरो ।

मैत्रेयः । (स्वगतम्) [4]ही ही भो । जूदिअरो त्ति भणन्तीए अलंकिदो पिअवअस्सो । (प्रकाशम्) भोदि एसो क्खु सुक्खरुक्खवाडिआए ।

वसन्तसेना । [3]अज्ज का तुम्हाणं सुक्खरुक्खवाडिआ वुच्चदि ।

मैत्रेयः । भोदि जहिं ण खाईअदिण पीईअदि ।

वसन्तसेना । (स्मितं करोति ।)

मैत्रेयः । [5]तेा पविसदु भोदी ।

वसन्तसेना । (जनान्तिकम्) [6]एत्थ पविसिअ किं मए भणिदव्वं ।

(१) यद्भवानाज्ञापयति । (२) स्वस्ति भवत्यै ।
(३) आर्ये वन्दे । स्वागतमार्यस्य । भाव एषा छत्रधारिका भौवस्यव भवतु ।
(४) आर्य मैत्रेय कुत्र युष्माकं द्यूतकरः ।
(५) ही ही भोः । द्यूतकर इति भणन्त्यालंकृतः प्रियवयस्यः । (६) भवति एष खलु शुष्कवृक्षवाटिकायाम् ।
(७) आर्ये का युष्माकं शुष्कवृक्षवाटिकोच्यते ।
(८) भवति यत्र न खाद्यते न पीयते । (९) तत् प्रविशतु भवती ।
(१०) अत्र प्रविश्य किं मया भणितव्यम् ।

चेटी । जूदिअर अवि सुहो दे पदोसो त्ति ।

वसन्तसेना । अवि पारइस्सं ।

चेटी । अवसरो जेव्व दे पारइस्सदि ।

मैत्रेयः । पविसदु भोदी ।

वसन्तसेना । (प्रविश्योपसृत्य च । पुष्पैस्ताडयन्ती) अइ जूदिअर अवि सुहो दे पदोसो ।

चारुदत्तः । (अवलोक्य) अये वसन्तसेना प्राप्ता । (सहर्षमुत्थाय) अयि प्रिये ।

सदा प्रदोषो मम याति जाग्रतः सदा च मे निःश्वसतो गता निशा ।
त्वया समेतस्य विशाललोचने ममाद्य शोकान्तकरः प्रदोषकः ॥३७

तत् स्वागतं भवत्यै । इदमासनम् । अत्रोपविश्यताम् ।

मैत्रेयः । इदं आसणं । उवविसदु भोदी ।

(वसन्तसेना नाट्येनासीना । सर्वे उपविशन्ति ।)

चारुदत्तः । वयस्य पश्य पश्य ।

वर्षोदकमुद्गिरता श्रवणान्तबिलम्बिना कदम्बेन ।
एकः स्तनोऽभिषिक्तो नृपसुत इव यौवराज्यस्थः ॥३८

तद्वयस्य क्लिन्ने वाससी वसन्तसेनायाः । अन्ये प्रधानवाससी समुपनीयेतामिति ।

मैत्रेयः । जं भवं आणवेदि ।

चेटी । अज्ज मित्तेअ चिट्ठ तुमं । अहं जेव्व अज्जअं सुस्सूसइस्सं ।

(तथा करोति ।)

मैत्रेयः । (अपवारितकेन) भो वअस्स पुच्छामि दाव तत्थभोदिं किं पि ।

---

(१) द्यूतकर अपि सुखस्ते प्रदोष इति । (२) अपि पारयिष्यामि ।
(३) अवसर एव ते पारयिष्यति । (४) प्रविशतु भवती ।
(५) अयि द्यूतकर अपि सुखस्ते प्रदोषः ।
(६) इदमासनम् । उपविशतु भवती । (७) यद्भवानाज्ञापयति ।
(८) आर्य मैत्रेय तिष्ठ त्वम् । अहमेवार्यां शुश्रूषयिष्यामि ।
(९) भो वयस्य पृच्छामि तावत्तत्रभवतीं किमपि ।

चारुदत्तः । एवं क्रियताम् ।

मैत्रेयः । (प्रकाशम्) [1]अध किंणिमित्तं उण ईदिसे पणट्ठचन्दालोए दुद्दिणअन्धआरे आअदा भोदी ।

चेटी । [2]अज्जए उज्जुओ बम्हणो ।

वसन्तसेना । [3]णं णिउणोत्ति भणाहि ।

चेटी । [4]ऐसा क्खु अजआ एवं पुच्छिदुं आअदा केत्तिअं ताए रअणावलीए मुल्लं त्ति ।

मैत्रेयः । (जनान्तिकम्) [5]भो भणिदं मए जधा अप्पमुल्ला रअणावली बहुमुल्लं सुवण्णभण्डअं । ण परितुट्ठा अवरं मग्गिदुं आअदा ।

चेटी । [6]सा क्खु अजआए अत्तणकेरकेत्ति भणिअ जूदे हारिदा । सो अ सहिओ राआवच्छआरी ण आणीअदि कहिं गदोत्ति ।

मैत्रेयः । [7]भोदि मन्तिदं जेव्व मन्तीअदि ।

चेटी । [8]जाव सो अण्णेसीअदि ताव एदं जेव्व गेण्ह सुवण्णभण्डअं । (इति दर्शयति । मैत्रेयो विचारयति ।)

चेटी । [9]अदिमेत्तं अज्जो णिज्झाअदि । ता किं दिट्ठपुव्वो दे ।

मैत्रेयः । [10]भोदि सिप्पकुसलदाए ओबन्धेदि दिट्ठिं ।

चेटी । [11]अज्ज वञ्चिदोसि दिट्ठीए । तं जेव्व एदं सुवण्णभण्डअं ।

---

(१) अथ किंनिमित्तं पुनरीदृशे प्रणष्टचन्द्रालोके दुर्दिनान्धकार आगता भवती । (२) आर्ये ऋजुको ब्राह्मणः । (३) ननु निपुण इति भण ।

(४) एषा खल्वार्या एवं प्रष्टुमागता कियत्तस्या रत्नावल्या मूल्यमिति ।

(५) भो भणितं मया यथाल्पमूल्या रत्नावली बहुमूल्यं सुवर्णभाण्डम् । न परितुष्टा परं याचितुमागता । (६) सा खल्वार्यया आत्मीयेति भणित्वा द्यूते हारिता । स च समिको राजापथ्यकारी न ज्ञायते कुत्र गत इति ।

(७) भवति मन्त्रितमेव मन्त्र्यते ।

(८) यावत्सोऽन्विष्यते तावदिदमेव गृहाण सुवर्णभाण्डम् ।

(९) अतिमात्रमार्यो निध्यायति । तत्किं दृष्टपूर्वं ते ।

(१०) भवति शिल्पकुशलतयाऽवबध्नाति दृष्टिम् ।

(११) आर्य वञ्चितोऽसि दृष्ट्या । तदेवेदं सुवर्णभाण्डम् ।

मैत्रेयः । (सहर्षम्) भो[1] वअस्स तं जेव्व एदं सुवण्णभण्डअं जं अम्हाणं गेहे चोरेहिं अवहदं ।

चारुदत्तः । वयस्य

योऽस्माभिश्चिन्तितो व्याजः कर्तुं न्यासप्रतिक्रियाम् ।
स एव प्रस्तुतोऽस्माकं किंतु सत्यं विडम्बना ॥३९

मैत्रेयः । भो[2] वअस्स सच्चं । सवामि बम्हण्णेण ।

चारुदत्तः । प्रियं नः प्रियम् ।

मैत्रेयः । (जनान्तिकम्) भो[3] पुच्छामि णं कुदो एदं समासादिदं त्ति ।

चारुदत्तः । को दोषः ।

मैत्रेयः । (चेट्या कर्णे) एँव्वं विअ[4] ।

चेटी । (मैत्रेयस्य कर्णे) एँव्वं विअ ।

चारुदत्तः । किमिदं कथ्यते । किं वयं बाह्याः ।

मैत्रेयः । (चारुदत्तस्य कर्णे) एँव्वं विअ[5] ।

चारुदत्तः । भद्रे सत्यं तदेवेदं सुवर्णभाण्डम् ।

चेटी । अज्ज[6] अध इं ।

चारुदत्तः । भद्रे न कदाचित्प्रियनिवेदनं निष्फलीकृतं मया । तद्गृह्यतां पारितोषिकमिदमङ्गुलीयकम् । (इत्यनङ्गुलीयकं हस्तमवलोक्य लज्जां नाटयति ।)

वसन्तसेना । (आत्मगतम्) अदो[7] जेव्व कामीअसि ।

चारुदत्तः । (जनान्तिकम्) भोः कष्टम् ।

धनैर्वियुक्तस्य नरस्य लोके किं जीवितेनादित एव तावत् ।
यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वात् कोपप्रसादा विफलीभवन्ति ॥४०

---

(१) भो वयस्य तदेवेदं सुवर्णभाण्डं यदस्माकं गृहे चौरैरपहृतम् ।
(२) भो वयस्य सत्यं शपे ब्राह्मण्येन ।
(३) भोः पृच्छामि ननु कुत एतत् समासादितमिति ।
(४) एवमिव । (५) आर्य अथ किम् । (६) अत एव काम्यसे ।

अपि च । **पक्षविकलश्च पक्षी शुष्कश्च तरुः सरश्च जलहीनम् ।**
सर्पश्चोद्धृतदंष्ट्रस्तुल्यं लोके दरिद्रश्च ॥४१

अपि च ।

शून्यैर्गृहैः खलु समाः पुरुषा दरिद्राः कूपैश्च तोयरहितैस्तरुभिश्च शीर्णैः ।
यद्दृष्टपूर्वजनसङ्गमविस्मृतानामेवं भवन्ति विफलाः परितोषकालाः॥४२

मैत्रेयः । भो अलं अदिमेत्तं सन्तप्पिदेण । (प्रकाशं सपरिहासम्) भोदि समप्पीअदु ममकेरिआ ण्हाणसाडिआ ।

वसन्तसेना । अज्जचारुदत्त जुत्तं णेदं इमाए रअणावलीए इमं जणं तुलइदुं ।

चारुदत्तः । (सविलक्षस्मितम्) वसन्तसेने पश्य पश्य ।

कः श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मां तुलयिष्यति ।
शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्निष्प्रतापा दरिद्रता ॥४३

मैत्रेयः । हंहो किं भोदीए इध जेव्व सुविदव्वं ।

चेटी । (विहस्य) अज्ज मित्तेअ अदिमेत्तं दाणिं उज्जुअं अत्ताणं दंसेसि ।

मैत्रेयः । भो वअस्स एसो क्खु ओसारअन्तो विअ सुहोवविट्ठं जणं पुणो वि वित्थारिवारिधाराहिं पविट्ठो पज्जण्णो ।

चारुदत्तः । सम्यगाह भवान् ।

अमूर्हि भित्वा जलदान्तराणि पङ्क्तान्तराणीव मृणालसूच्यः ।
पतन्ति चन्द्रव्यसनाद्विमुक्ता दिवोऽश्रुधारा इव वारिधाराः ॥४४

अपि च ।

धाराभिरार्यजनचित्तसुनिर्मलाभिश्चण्डाभिरर्जुनशरप्रतिकर्कशाभिः ।
मेघाः स्रवन्ति बलदेवपटप्रकाशाः शक्रस्य मौक्तिकनिधानमिवोद्विरन्तः
प्रिये पश्य पश्य ।

(१) भो अलमतिमात्रसन्तापितेन ।(२)भवति समर्प्यतां मम स्नानशाटिका ।
(३) आर्य चारुदत्त युक्तं नेदमनया रत्नावल्येमं जनं तुलयितुम् ।
(४) हञ्जे किं भवत्येहैव सुप्तव्यम् ।
(५) आर्य मैत्रेय अतिमात्रमिदानीमृजुकमात्मानं दर्शयसि ।
(६) भो वयस्य एष खलूत्सारयन्निव सुखोपविष्टं जनं पुनरपि विस्तारिवारिधाराभिः प्रविष्टः पर्जन्यः ।

एतैः पिष्टतमालवर्णकनिभैरालिप्तमम्भोधरैः
संसक्तैरुपवीजितं सुरभिभिः शीतैः प्रदोषानिलैः ।
एषाऽम्भोदसमागमप्रणयिनी स्वच्छन्दमभ्यागता
रक्ता कान्तमिवाम्बरं प्रियतमा विद्युत् समालिङ्गति ॥४६

(वसन्तसेना श्रृङ्गारभावं नाटयन्ती चारुदत्तमालिङ्गति ।)

चारुदत्तः । (स्पर्शं नाट्ययन् । प्रत्यालिङ्ग्य)

भो मेघ गम्भीरतरं नद त्वं तव प्रसादात् स्मरपीडितं मे ।
संस्पर्शरोमाञ्चितजातरागं कदम्बपुष्पत्वमुपैति गात्रम् ॥४७

मैत्रेयः । दासीए पुत्त दुद्दिण अणज्जो दाणिं सि तुमं । जे एव्वं भोदिं विज्जुआए भाआवेसि ।

चारुदत्तः । वयस्य नार्हस्युपालम्भुम् ।

वर्षशतमस्तु दुर्दिनमविरतधारं शतह्रदा स्फुरतु ।
अस्मद्विधदुर्ललभया यदहं प्रियया परिष्वक्तः ॥४८

अपि च वयस्य ।

धन्यानि तेषां खलु जीवितानि ये कामिनीनां गृहमागतानाम् ।
आर्द्राणि मेघोदकशीतलानि गात्राणि गात्रेषु परिष्वजन्ति ॥४९

प्रिये वसन्तसेने

स्तम्भेषु प्रचलितवेदिसंशयान्तं शीर्णत्वात्कथमपि धार्यते वितानम् ।
एषा च स्फुटितसुधाद्रवानुलेपात् संक्लिन्ना सलिलभरेण चित्रभित्तिः॥५०

(ऊर्ध्वमवलोक्य) अये इन्द्रधनुः । प्रिये पश्य पश्य ।

विद्युज्जिह्वेनेदं महेन्द्रचापोच्छ्रितायतभुजेन ।
जलधरविवृद्धहनुना विजृम्भितमिवान्तरिक्षेण ॥५१

तदेह्यभ्यन्तरमेव प्रविशावः । (इत्युत्थाय परिक्रामति ।)

तालीषु तारं विटपेषु मन्द्रं शिलासु रूक्षं सलिलेषु चण्डम् ।
संगीतवीणा इव ताड्यमानास्तालानुसारेण पतन्ति धाराः ॥५२

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

दुर्दिनो नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

---

(१)दास्याः पुत्र दुर्दिन अनार्य इदानीमसि त्वम् । यदेवं भवतीं विद्युता भीषयसि।

षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति चेटी ।)

चेटी । [1]कधं अज्ज वि अज्जआ ण विबुज्झदि । भोदु पविसिअ पडिबोधइस्सं । (इति नाट्येन परिक्रामति । ततः प्रविशत्याच्छादितशरीरा प्रसुप्ता वसन्तसेना ।)

चेटी । (निरूप्य) [2]उत्थेदु उत्थेदु अज्जआ । पभादं संवुत्तं ।

वसन्तसेना । (प्रतिबुध्य) [3]कधं रत्ति जेव्व पभादं संवुत्तं ।

चेटी । [4]अम्हाणं एसो पभादो । अज्जआए उण रत्ति जेव्व ।

वसन्तसेना । [5]हञ्जे कहिं उण तुम्हाणं जूदिअरो ।

चेटी । [6]अज्जए वड्माणअं समादिसिअ पुप्फकरण्डअं जिण्णुज्जाणं गदो अज्जचारुदत्तो ।

वसन्तसेना । [7]किं समादिसिअ ।

चेटी । जीएहि रादीए पवहणं । वसन्तसेना गच्छदुत्ति ।

वसन्तसेना । [8]हञ्जे कहिं मए गन्तव्यं ।

चेटी । [9]अज्जए जहिं चारुदत्तो ।

वसन्तसेना । (चेटीं परिष्वज्य) [10][11]हञ्जे सुट्ठु ण णिज्झाइदो रादीए ता

---

(१) कथमद्याप्यार्या न विबुध्यते । भवतु प्रविश्य प्रतिबोधयिष्यामि ।

(२) उत्तिष्ठतूत्तिष्ठत्वार्या । प्रभातं संवृत्तम् ।

(३) कथं रात्रिरेव प्रभातं संवृत्तम् ।

(४) अस्माकमेष प्रभातः । आर्यायाः पुना रात्रिरेव ।

(५) हञ्जे कुत्र पुनर्युष्माकं द्यूतकरः ।

(६) आर्ये वर्धमानकं समादिश्य पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं गत आर्यचारुदत्तः । (७) किं समादिश्य ।

(८) योजय रात्रौ प्रवहणं वसन्तसेना गच्छत्विति ।

(९) हञ्जे कुत्र मया गन्तव्यम् । (१०) आर्ये यत्र चारुदत्तः ।

(११) हञ्जे सुष्ठु न निध्यातो रात्रौ तदद्य प्रत्यक्षं प्रेक्षिष्ये । हञ्जे किं प्रवि-

अज्ज पच्चक्खं पेक्खिस्सं। हञ्जे किं पविट्ठा अहं इह अब्भन्तरचदुस्सालअं।

चेटी। णं केवलं अब्भन्तरचदुस्सालअं सव्वजणस्स वि हिअअं पविट्ठा।

वसन्तसेना। अवि संतप्यदि चारुदत्तस्स परिअणो।

चेटी। सन्तप्पिस्सदि।

वसन्तसेना कदा।

चेटी। जदो अज्जआ गमिस्सदि।

वसन्तसेना। तदो मए पढमं सन्तप्पिदव्वं। (सानुनयम्) हञ्जे गेण्ह एदं रअणावलिं। मम बहिणिआए अज्जाधूदाए गदुअ समप्पेहि। भणिदव्वं च। अहं सिरिचारुदत्तस्स गुणणिज्जिदा दासी। तदा तुम्हाणं वि। ता एसा तुह जेव्व कण्ठाहरणं होदु रअणावली।

चेटी। अज्जए कुप्पिस्सदि चारुदत्तो अज्जाए दाव।

वसन्तसेना। गच्छ ण कुप्पिस्सदि।

चेटी। (गृहीत्वा) जं आणवेसि। (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविशति।)

चेटी। अज्जए भणादि अजा धूदा। अज्जउत्तेण तुम्हाणं पसादीकदा ण जुत्तं मम एदं गेण्हिदुं। अज्जउत्तो जेव्व मम आहरणविसेसो त्ति जाणादु भोदी।

इदमिहाभ्यन्तरचतुःशालम्।

(१) न केवलमभ्यन्तरचतुःशालं सर्वजनस्यापि हृदयं प्रविष्टा।

(२) अपि संतप्यते चारुदत्तस्य परिजनः।

(३) संतप्स्यते। (४) कदा। (५) यदार्या गमिष्यति।

(६) तदा मया प्रथमं संतप्तव्यम्। (७) हञ्जे गृहाणेमां रत्नावलीम्। मम भगिन्या आर्याधूतायै गत्वा समर्पय। भणितव्यं च। अहं श्रीचारुदत्तस्य गुणनिर्जिता दासी तदा युष्माकमपि। तदेषा तवैव कण्ठाभरणं भवतु रत्नावली।

(८) आर्ये कोपिष्यति चारुदत्त आर्यायै तावत्।

(९) गच्छ न कोपिष्यति। (१०) यदाज्ञापयसि।

(११) आर्ये भणति आर्या धूता। आर्यपुत्रेण युष्माकं प्रसादीकृता न युक्तमेनां ग्रहीतुम्। आर्यपुत्र एव ममाभरणविशेष इति जानातु भवती।

(ततः प्रविशति दारकं गृहीत्वा रदनिका।)

रदनिका। एहि वच्छ सआडिआए कीलम्ह।

दारकः। (सकरुणम्) रेदणिए किं मम एदाए मट्टिआसआडिआए। तं जेव्व सोवण्णसआडिअं देहि।

रदनिका। (सनिर्वेदं निःश्वस्य) जाद कुदो अम्हाणं सुवण्णववहारो। तादस्स पुणो वि रिद्धीए सुवण्णसआडिआए कीलिस्ससि। (स्वगतम्) ता जाव विणोदेमि णं। अजआवसन्तसेणाए समीवं उवसप्पिस्सं। (उपसृत्य) अज्जए पणमामि।

वसन्तसेना। रेदणिए साअदं दे। कस्स उण अअं दारओ। अणलंकिदसरीरो वि चन्दमुहो आणन्देदि मम हिअअं।

रदनिका। एसो क्खु अज्जचारुदत्तस्स पुत्तो रोहसेणो णाम।

वसन्तसेना। (बाहू प्रसार्य) एहि मे पुत्तअ आलिङ्ग। (इत्यङ्के उपवेश्य) अणुकिदं अणेण पिदुणो रूवं।

रदनिका। णं केवलं रूवं सीलं पि तक्केमि। एदिणा अज्जचारुदत्तो अत्ताणअं विणोदेदि।

वसन्तसेना। अध किंणिमित्तं एसो रोअदि।

(१) एहि वत्स शकटिकया क्रीडावः।

(२) रदनिके किं ममैतया मृत्तिकाशकटिकया। तामेव सुवर्णशकटिकां देहि। (३) जात कुतोऽस्माकं सुवर्णव्यवहारः। तातस्य पुनरपि ऋद्धया सुवर्णशकटिकया क्रीडिष्यसि। (४) तद्यावद्विनोदयाम्येनम्। आर्याया वसन्तसेनायाः समीपमुपसर्पिष्यामि। (५) आर्ये प्रणमामि।

(६) रदनिके स्वागतं ते। कस्य पुनरयं दारकः। अनलंकृतशरीरोऽपि चन्द्रमुख आनन्दयति मम हृदयम्।

(७) एष खल्वार्यचारुदत्तस्य पुत्रो रोहसेनो नाम।

(८) एहि मे पुत्रक आलिङ्ग। (९) अनुकृतमनेन पितुः रूपम्।

(१०) न केवलं रूपं शीलमपि तर्कयामि। एतेनार्यचारुदत्त आत्मानं विनोदयति।

(११) अथ किंनिमित्तमेष रोदिति।

रदनिका । एदिणा पडिवेसिअगहवइदारअक्केरिआए सुवण्णसअडिआए कीलिदं । तेण अ सा णीदा । तदो उण तं मग्गन्तस्स मए इअं मट्टिआसअडिआ कदुअ दिण्णा । तदो भणादि रदणिए किं मम एदाए मट्टिआसअडिआए । तं जेव्व सोवण्णसडिअं देहि त्ति ।

वसन्तसेना । हैद्धी हद्धी । अअं पि णाम परसंपत्तीए संतप्पदि । भअवं कअन्त पोक्खरवत्तपडिदजलबिन्दुसरिसेहिं कीलसि तुमं पुरिसभाअधेएहिं । (इति साश्रु) जाद मा रोद । सोवण्णसअडिआए कीलिस्ससि ।

दारकः । रैदणिए का एसा ।

वसन्तसेना । दे पिदुणो गुणणिज्जिदा दासी ।

रदनिका । जाद अज्जआ दे जणणी भोदि ।

दारकः । रैदणिए अलिअं तुमं भणासि । जइ अम्हाणं अज्जआ जणणी ता कीस अलंकिदा ।

वसन्तसेना । जाद मुद्धेण मुद्देण अदिकरुणं मन्तेसि । (नाट्येनामरणान्यवतार्य रुदती) एसा दाणिं दे जणणी संवुत्ता । ता गेण्ह एदं अलंकारअं सोवण्णसअडिअं घडावेहि ।

(१) एतेन प्रातिवेशिकगृहपतिदारकस्य सुवर्णशकटिकया क्रीडितम् । तेन च सा नीता । ततः पुनस्तां याचमानस्य मयेयं मृत्तिकाकटिका कृत्वा दत्ता । ततो भणति रदनिके किं ममैतया मृत्तिकाशटिकया । तामेव सुवर्णशकटिकां देहीति ।

(२) हा धिक् हा धिक् । अयमपि नाम परसंपत्त्या संतप्यते । भगवन् कृतान्त पुष्करपत्रपतितजलबिन्दुसदृशैः क्रीडसि त्वं पुरुषभागधेयैः ।

(३) जात मा रुदिहि । सुवर्णशकटिकया क्रीडिष्यसि ।

(४) रदनिके कैषा । (५) पितुस्ते गुणनिर्जिता दासी ।

(६) जात आर्या ते जननी भवति ।

(७) रदनिके अलीकं त्वं भणसि । यद्यस्माकार्या जननीं तत्किमर्थमलंकृता ।

(८) जात मुग्धेन मुखेनातिकरुणं मन्त्रयसे । (९) एवादानीं ते जननी संवृत्ता । तद्गृहाणैतमलंकारम् । सुवर्णशकटिकां कारय ।

दारकः । अवेहि[1] । ण गेण्हिस्सं । रोदसि तुमं ।

वसन्तसेना । (अश्रूणि प्रमृज्य) जाद[2] न रोदिस्सं । गच्छ कील । (**अलकारैर्मृच्छकटिकां पूरयित्वा**) जाद[3] कारेहि सोवण्णसअडिअं । (**इति दारकमादाय निष्कान्ता रदनिका ।**)

(प्रविश्य प्रवहणाधिरूढः)

वर्धमानकः । लंदणिए[4] लदणिए णिवेदेहि अज्जआए वशन्तशेणाए । **ओहालिअं पक्खदुआलए शज्जं पवहणं चिट्ठदि** ।

(प्रविश्य) **रदनिका** । अज्जए[5] एसो वड्ढमाणओ विण्णवेदि **पक्खदुआरए सज्जं पवहणं त्ति** ।

वसन्तसेना । हंजे[6] चिट्ठदु मुहुत्तअं जाव अहं अत्ताणअं पसाधेमि ।

रदनिका । (निष्क्रम्य) वड्ढमाणआ चिट्ठ मुहुत्तअं जाव **अज्जआ अत्ताणअं पसाधेदि** ।

वर्धमानकः । ही[7] ही भो । मए वि जाणत्थलके विशुमलिदे । ता जाव गेण्हिअ आअच्छामि । एदे णश्शालज्जुकडुआ बद्दला । **भोदु भोदु** । पवहणेण जेव्व गदागदि कलिश्शं । (इति निष्क्रान्तो वर्धमानकः ।)

वसन्तसेना । हंजे[8] उवणेहि मे पसाहणं । अत्ताणअं **पसाधइस्सं** । (**इति प्रसाधयन्ती स्थिता** ।)

---

(१) अपेहि न ग्रहीष्यामि । रोदिषि त्वम् ।

(२) जात न रोदिष्यामि । गच्छ क्रीड । (३) जात कारय सुवर्णशकटिकाम् ।

(४) रदनिके रदनिके निवेदयार्यायै वसन्तसेनायै अपवारितं **पक्षद्वारके सज्ज प्रवहणं तिष्ठति** ।

(५) आर्ये एष वर्धमानको विज्ञापयति पक्षद्वारे सज्जं प्रवहणमिति ।

(६) हञ्जे तिष्ठतु मुहूर्तं[9] यावदहमात्मानं प्रसाधयामि ।

(७) वर्धमानक तिष्ठ मुहूर्तं यावदार्यात्मानं प्रसाधयति ।

(८) ही ही भोः । मयापि यानास्तरकं विस्मृतम् । तद्यावद्गृहीत्वागच्छामि । एतौ नासिकारज्जुकटुकौ बलीवर्दौ । भवतु । **प्रवहणेनैव गतागतिं करिष्यामि** ।

(९) **हञ्जे उपनय मे प्रसाधनम् । आत्मानं प्रसाधयिष्यामि** ।

(प्रविश्य प्रवहणाधिरूढः) स्थावरकश्चेटः। [1]आणत्तम्हि लाअशाल-अशण्ठाणेण। थावलआ पवहणं गेण्हिअ पुप्फकलण्डअं जिण्णुज्जाणं तुलिदं आअच्छेहि त्ति। भोदु तहिं जेव्व गच्छामि। वहध वहल्ला वहध। (परिक्रम्यावलोक्य च) [2]कधं गामशअलेहिं लुद्धे मग्गे। किं दाणिं एत्थ कलइस्सं। (साटोपम्) [3]अले अले ओशलध ओशलध। (आकर्ण्य) [4]किं भणाध। एशे कश्शकेलके पवहणे त्ति। एशे लाअशालअशण्ठाणकेलके पवहणेत्ति। ता शिग्घं ओशलध। (अवलोक्य) [5]कधं एशे अवले शहिअं विअ मं पेक्खिअ शहश जेव्व जूदपलाइदे विअ जूदिअले ओहालिअ अत्ताणअं अप्पदो अवक्कन्ते। ता के उण एशे। अधवा किं मम एदिणा। तुलिदं गमिश्शं। अले अले गामेलुआ ओशलध ओशलध। किं भणाध मुहुत्तअं चिट्ठ चक्कपलिवट्टिं देहि त्ति। अले अले लाअशालअशण्ठाणकेलके हगे शूले चक्कपलिवट्टिं दइश्शं। अधवा एशे एआई तवश्शी। ता एव्वं कलेमि। एदं पवहणं अज्जचालुदत्तश्श लुक्खवाडिआए पक्खदुआलऐ थावेमि। (इति प्रवहणं संस्थाप्य) [6]ऐशेम्हि आअदे। (इति निष्क्रान्तः।)

चेटी। [7]अज्जए णेमिसद्दो विअ सुणीअदि। ता आअदो पवहणो।

---

(१) आज्ञप्तोऽस्मि राजश्यालकसंस्थानेन स्थावरक प्रवहणं गृहीत्वा पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं त्वरितमागच्छेति। भवतु तत्रैव गच्छामि। वहतं बलीवर्दौ वहतम्। (२) कथं ग्रामशकटै रुद्धो मार्गः। किमिदानीमत्र करिष्यामि। (३) अरे रे अपसरतापसरत। (४) किं भणथ एतत् कस्य प्रवहणमिति। एतद्राजश्यालकसंस्थानस्य प्रवहणमिति। तच्छीघ्रमपसरत। (५) कथमेषोऽपरःसभिकमिव मां प्रेक्ष्य सहसैव द्यूतपलायित इव द्यूतकरोऽपवार्यात्मानमन्यतोऽपक्रान्तः। तत्कः पुनरेषः। अथवा किं ममैतेन। त्वरितं गमिष्यामि। अरे रे ग्राम्या अपसरत। किं भणथ। मुहूर्तं तिष्ठ चक्रपरिवर्तनं देहीति। अरे रे राजश्यालकसंस्थानस्याहं शूरः। चक्रपरिवृत्तिं दास्यामि। अथवैष एकाकी तपस्वी। तदेवं करोमि। एतत्प्रवहणमार्यचारुदत्तस्य वृक्षवाटिकायाः पश्चद्वारके स्थापयामि। (६) एषोऽस्म्यागतः।

(७) आर्ये नेमिशब्द इव श्रूयते। तदागतं प्रवहणम्।

वसन्तसेना। [1]हञ्जे गच्छ तुवरदि मे हिअअं। ता आदेसेहि पक्खदुआरअं।

चेटी। [2]ऐदु एदु अज्जआ।

वसन्तसेना। (परिक्रम्य) [3]हञ्जे वीसम तुमं।

चेटी। [4]जं अज्जआ आणवेदि। (इति निष्क्रान्ता।)

वसन्तसेना। (दक्षिणाक्षिस्पन्दं सूचयित्वा प्रवहणमधिरुह्य च) [5]किं ण्णेदं। फुरदि दाहिणं लोअणं। अधवा चारुदत्तस्स ज्जेव्व दंसणं अणिमित्तं पमज्जिस्सदि।

(प्रविश्य) **स्थावरकश्चेटः**। [6]ओशालिदा मए शअडा। ता जाव गच्छामि (इति नाट्येनाधिरुह्य चालयित्वा स्वगतम्) [7]भालिके पवहणे। अधवा चक्कपलिवट्टिआए पलिस्शन्तश्श भालिके पवहणे पडिभाशेदि। भोदु गमिस्शं। जाध गोणा जाध।

(नेपथ्ये) [8]अरे रे दोवारिआ अप्पमत्ता सएसु सएसु गुम्मट्ठाणेसु होध। एसो अज्ज गोवालदारओ गुत्तिअं भञ्जिअ गुत्तिवालिअं वावादिअ बन्धणं मेदिअ परिब्भट्टो अवक्कमदि। ता गेण्हध गेण्हध।

(प्रविश्यापटीक्षेपेण संभ्रान्त एकचरणलग्ननिगडोऽवगुण्ठित आर्यकः परिक्रामति)

---

(१) हञ्जे गच्छ। त्वरते मे हृदयम्। तदादिश पक्षद्वारम्।

(२) एत्वेत्वार्या। (३) हञ्जे विश्राम्य त्वम्। (४) यदार्याज्ञापयति।

(५) किं न्विदम्। स्फुरति दक्षिणं लोचनम्। अथवा चारुदत्तस्यैव दर्शनमनिमित्तं प्रमार्जयिष्यति।

(६) अपसारिता मया शकटाः। तद्यावद् गच्छामि। (७) भारवत् प्रवहणम्। अथवा चक्रपरिवृत्त्या परिश्रान्तस्य भारवत् प्रवहणं प्रतिभासते। भवतु गमिष्यामि। यातं गावौ यातम्।

(८) अरे रे दौवारिका अप्रमत्ताः स्वेषु स्वेषु गुल्मस्थानेषु भवत। एषोऽद्य गोपालदारको गुप्तिं भङ्क्त्वा गुप्तिपालकं व्यापाद्य बन्धनं भित्त्वा परिभ्रष्टोऽपक्रामति। तद्गृह्यतां गृह्यताम्।

स्थावरकः। (स्वगतम्)। मैहन्ते णअलीए शम्भमे उप्पण्णे। ता तुलिदं तुलिदं गमिश्शं। (इति निष्क्रान्तः।)

आर्यकः।

हित्वाहं नरपतिबन्धनापदेशव्यापत्तिव्यसनमहार्णवं नराणाम्।
पादाम्रस्थितनिगडैकपाशकर्षी प्रभ्रष्टो गज इव बन्धनाद्धमामि ॥१

भो अहं खलु सिद्धादेशजनितपरित्रासेन राज्ञा पालकेन घोषादानीय विशसने गूढागारे बन्धनेन बद्धः। तस्माच्च प्रियसृहृच्छविलकप्रसादेन बन्धनात्परिभ्रष्टोऽस्मि। (अश्रूणि विसृज्य)

भाग्यानि मे यदि तदा मम कोऽपराधो
यद्वन्यनाग इव संयमितोऽस्मि तेन।
दैवी च सिद्धिरपि लङ्घयितुं न शक्या
गम्यो नृपो बलवता सह को विरोधः ॥२

तत्कुत्र गच्छामि मन्दभाग्यः। (विलोक्य) इदं कस्यापि साधोरनावृतपक्षद्वारं गेहम्।

इदं गृहं भिन्नमनायतार्गलं विशीर्णसन्धिश्च महाकपाटः।
ध्रुवं कुटुम्बी व्यसनाभिभूतां दशां प्रपन्नो मम तुल्यभाग्यः ॥३
तदत्र तावत्प्रविश्य तिष्ठामि।

(नेपथ्ये) जोध गोणा जाध।

आर्यकः। (आकर्ण्य) अये प्रवहणमित एवाभिवर्तते।

भवेद्गोष्ठीयानं न च विषमशीलैरधिगतं
वधूसंयानं वा तदभिगमनोपस्थितमिदम्।
बहिर्नेतव्यं वा प्रवरजनयोग्यं विधिवशा-
द्विविक्तत्वाच्छून्यं मम खलु भवेद्दैवविहितम् ॥४

(ततः प्रवहणेन सह प्रविश्य)

---

(१) महान् नगर्यां संभ्रम उत्पन्नः। तत्त्वरितं त्वरितं गमिष्यामि।
(२) यातं गावौ यातम्।

वर्धमानकश्चेटः । [1]हीमाणहे । आणीदे मए जाणत्थलके । लदणिव णिवेदेहि अज्जआए वशन्तशेणाए अवत्थिदे शज्जे पवहणे । अहिलुहिअ पुप्फकलण्डअं जिण्णुज्जाणं गच्छदु अज्जआ ।

आर्यकः । (आकर्ण्य) गणिकाप्रवहणमिदं बहिर्यानं च । भवत्व-धिरोहामि । (इति स्वैरमुपसर्पति ।)

वर्धमानकः । (श्रुत्वा) [2]कधं णेउलशद्दे । ता आअदा क्खु अज्जआ । अज्जए इमे नश्शाकडुआ दइल्ला । ता पिट्टदो जेव्व आलुहदु अज्जआ । (आर्यकस्तथा करोति ।)

वर्धमानकः । [3]पादुप्फालचालिदाणं णेउलाणं वीशन्तो शद्दो । भलक्कन्ते अ पवहणे । तधा तक्केमि शम्पदं अज्जआए आलूढाए होदव्वं । ता गच्छामि । जाध गोणा जाध । (इति परिक्रामति ।)

(प्रविश्य) **वीरकः** । [4]अरे रे अरे जअ-जअमाण-चन्दणअ-मङ्गल-फुल्लभद्द-प्पमुहा

किं अच्छध वीसद्धा जो सो गोवालदारओ रुद्धो ।
भेत्तूण समं वच्चइ णरवइहिअअं च बन्धणं चावि ।।५

अले पुरत्थिमे पदोलीदुआरे चिट्ठ तुमं । तुमं पि पच्छिमे । तुमं पि

(१) हीमाणहे । आनीतं मया यानास्तरकम् । रदनिके निवेदयार्यायै वसन्तसेनायै । अवस्थितं सज्जं प्रवहणम् । अधिरुह्य पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं गच्छत्वार्या ।

(२) कथं नूपुरशब्दः । तदागता खल्वार्या । आर्ये इमौ नासिकारज्जु-कट्ठकौ बलीवर्दौ । तत्पृष्ठत एवारोहत्वार्या ।

(३) पादोत्कालचालितानां नूपुराणां विश्रान्तः शब्दः । भाराक्रान्तं च प्रवहणम् । तथा तर्कयामि सांप्रतमार्ययारूढया भवितव्यम् । तद्गच्छामि । यातं गावौ यातम् ।

(४) अरे रे अरे जय-जयमान-चन्दनक-मङ्गल-पुष्पभद्र-प्रमुखाः ।
किं स्थ विश्रब्धा यः स गोपालदारको रुद्धः ।
भित्वा समं व्रजति नरपतिहृदयं च बन्धनं चापि ॥
अरे पुरस्तात् प्रतोलीद्वारे तिष्ठ त्वम् । त्वमपि पश्चिमे । त्वमपि दक्षिणे ।

दक्खिणे । तुमं पि उत्तरे । जो वि एसो पाआरखण्डो एदं अहिरुहिअ चन्दणेण समं गदुअ अवलोएमि । एहि चन्दणअ एहि । इदो दाव ।

(प्रविश्य संभ्रान्तः) चन्दनकः । अरे रे वीरअ-विसल्ल-भीमङ्गअ-दण्ड-कालअ-दण्डसूरप्पमुहा ।

आअच्छध वीसत्था तुरिअं जत्तेह लहुं करेज्जाह ।
लच्छी जेण ण रण्णो पहवइ गोत्तन्तरं गन्तुं ॥६

अवि अ। उज्जाणेसु सहासु अ मग्गे णअरीएँ आवणे घोसं ।
तं तं जोहह तुरिआ सङ्का वा जाअए जत्थ ॥७
रे रे वीरअ किं किं दरिसेसि भणाहि दाव वीसत्थं ।
भेत्तूण अ बन्धणअं को सो गोवालदारअं हरइ ॥८
कस्सट्ठमो दिणअरो कस्स चउत्थो अ वट्टए चन्दो ।
छट्ठो अ भग्गवगहो भूमिसुओ पञ्चमो कस्स ॥९
भण कस्स जम्मछट्ठो जीवो णवमो तहेअ सूरसुओ ।
जीअन्ते चन्दणए को सो गोवालदारअं हरइ ॥१०

स्विमप्युत्तरे । योप्येष प्राकारखण्ड एतमधिरुह्य चन्दनेन समं गत्वावलोकयामि । एहि चन्दनक एहि । इतस्तावत् ।

(१) अरे रे वीरक-विशल्य-भीमाङ्गद-दण्डकाल-दण्डशूरप्रमुखाः ।
आगच्छत विश्वस्तास्त्वरितं यतध्वं लघु कुरुत ।
लक्ष्मीर्येन न राज्ञः प्रभवति गोत्रान्तरं गन्तुम् ॥

अपि च । उद्यानेषु सभासु च मार्गे नगर्यामापणे घोषे ।
तं तमन्वेषयत त्वरितं शङ्का वा जायते यत्र ॥
रे रे वीरक किं किं दर्शयसि भण तावद्विश्रब्धम् ।
भित्त्वा च बन्धनकं कः स गोपालदारकं हरति ॥
कस्याष्टमो दिनकरः कस्य चतुर्थश्च वर्तते चन्द्रः ।
षष्ठश्च भार्गवग्रहो भूमिसुतः पञ्चमः कस्य ॥
भण कस्य जन्मषष्ठो जीवो नवमस्तथैव सूरसुतः ।
जीवति चन्दनके कः स गोपालदारकं हरति ॥

वीरकः । भंड चन्दणआ

अवहरइ कोवि तुरिअं चन्दणअ सवामि तुज्झ हिअएण ।
जह अद्धुइदिणअरे गोवालअदारओ खुडिदो ॥११

वर्धमानकः । जाध गोणा जाध ।

चन्दनकः । (दृष्ट्वा) अरे रे पेक्ख पेक्ख ।

ओहाडिओ पवहणो वच्चइ मज्झेण राअमग्गस्स ।
एदं ताव विआरह कस्स कहिं पवसिओ पवहणो ॥१२

वीरकः । (अवलोक्य) अरे पवहणवाहआ मा दाव एदं पवहणं वाहेहि । कस्सकेरकं एदं पवहणं । को वा इध आरूढो । कहिं वा वच्चदि ।

वर्धमानकः । एसे क्खु पवहणे अज्जचालुदत्ताहकेलके । इध अज्जआ वशन्तशेणा आरूढा । पच्छाणं पुप्फकलण्डअं जिण्णुजाणं कीलिदुं चालुदत्तश्श णीअदि ।

वीरकः । (चन्दनकमुपसृत्य) एसो पवहणवाहओ भणादि । अज्ज चालुदत्तस्स पवहणं । वसन्तसेणा आरूढा । पुप्फकरण्डअं जिण्णुज्जाणं णीअदि त्ति ।

---

(१) भट चन्दनक ।

अपहरति कोऽपि त्वरितं चन्दनक शपे तव हृदयेन ।
यथार्धोदितदिनकरे गोपालकदारकः खुटितः ॥

(२) यातं गावौ यातम् । (३) अरे रे पश्य पश्य ।

अपवारितं प्रवहणं व्रजति मध्येन राजमार्गस्य ।
एतं तावद्विचारय कस्य कुत्र प्रोषितं प्रवहणमिति ॥

(४) अरे प्रवहणवाहक मा तावदेतत् प्रवहणं वाहय । कस्यैतत् प्रवहणम् । को वेहारूढः । कुत्र वा व्रजति ।

(५) एतत् खलु प्रवहणमार्यचारुदत्तस्य । इहार्या वसन्तसेनारूढा । प्रस्थानं पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं क्रीडितुं चारुदत्तस्य नीयते ।

(६) एष प्रवहणवाहको भणति । आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणम् वसन्तसेनारूढा पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं नीयत इति ।

चन्दनकः। [1]ता गच्छदु।

वीरकः। [2]अणवलोइदो जेव्व।

चन्दनकः। [3]अध इं।

वीरकः। [4]कस्स पच्चएण।

चन्दनकः। [5]अज्जचारुदत्तस्स।

वीरकः। [6]को अज्जचारुदत्तो। का वा वसन्तसेणा। जेण अणवलोइदं वच्चदि।

चन्दनकः। [7]अरे अज्जचारुदत्तं ण जाणसि। ण वा वसन्तसेणिअं। जइ अज्जचारुदत्तं वसन्तसेणिअं वा ण जाणासि ता गअणे जोण्हासहिदं चन्दं पि तुमं ण जाणासि।

को तं गुणारविन्दं सीलमिअङ्कं जणो ण जाणादि।
आवण्णदुक्खमोक्खं चउसाअरसारअं रअणं ॥१३
दो जेव्व पूअणीआ इह णअरीए तिलअभूदा अ।
अज्जा वसन्तसेणा धम्मणिही चारुदत्तो अ ॥१४

वीरकः। [8]अरे चन्दणआ।

जाणामि चारुदत्तं वसन्तसेणं च सुट्ठु जाणामि।

---

(१) तद्गच्छतु। (२) अनवलोकित एव। (३) अथ किम्।

(४) कस्य प्रत्ययेन। (५) आर्यचारुदत्तस्य।

(६) क आर्यचारुदत्तः। का वा वसन्तसेना। येनानवलोकितं व्रजति।

(७) अरे आर्यचारुदत्तं न जानासि। न वा वसन्तसेनाम्। यद्यार्यचारुदत्तं वसन्तसेनां वा न जानासि तदा गगने ज्योत्स्नासहितं चन्द्रमपि त्वं न जानासि।

कस्तं गुणारविन्दं शीलमृगाङ्कं जनो न जानाति।
आपन्नदुःखमोक्षं चतुःसागरसारं रत्नम्॥
द्वावेव पूजनीयाविह नगर्यां तिलकभूतौ च।
आर्या वसन्तसेना धर्मनिधिश्चारुदत्तश्च॥

(८) अरे चन्दनक। जानामि चारुदत्तं वसन्तसेनां च सुष्ठु जानामि।
प्राप्ते च राजकार्ये पितरमप्यहं न जानामि॥

पत्ते अ राअकज्जे पिअरं पि अहं ण जाणामि ॥१५

आर्यकः । (स्वगतम्) अयं मे पूर्ववैरी । अयं मे पूर्वबन्धुः । यतः

एककार्यनियोगेऽपि नानयोस्तुल्यशीलता ।
विवाहे च चितायां च यथा हुतभुजोर्द्वयोः ॥१६

चन्दनकः । तुमं[1] तन्तिलो सेणावई रण्णो पच्चइदो । एदे धारिदा मए बइल्ला । अवलोएहि ।

वीरकः । तुमं[2] पि रण्णो पच्चइदो बलवई । ता तुमं जेव्व अवलोएहि ।

चन्दनकः । मए[3] अवलोइदं तुए अवलोइदं भोदि ।

वीरकः । जं[4] तुए अवलोइदं तं रण्णा पालएण अवलोइदं ।

चन्दनकः । अरे[5] उण्णामेहि धुरं । (चेटस्तथा करोति ।)

आर्यकः । (स्वगतम्) अपि रक्षिणो मामवलोकयन्ति । अशस्त्रश्चास्मि मन्दभाग्यः । अथवा

भीमस्यानुकरिष्यामि बाहुः शस्त्रं भविष्यति ।
वरं व्यायच्छतो मृत्युर्न गृहीतस्य बन्धने ॥१७

अथवा साहसस्य तावदनवसरः ।

(चन्दनकः नाट्येन प्रवहणमारुह्यावलोकयति ।)

आर्यकः । शरणागतोऽस्मि ।

चन्दनकः । (संस्कृतमाश्रित्य) अभयं शरणागतस्य ।

आर्यकः ।

त्यजति किल तं जयश्रीर्जहति च मित्राणि बन्धुवर्गश्च ।
भवति च सदोपहास्यो यः खलु शरणागतं त्यजति ॥१८

---

(१) त्वं तन्त्रिलः सेनापती राज्ञः प्रत्ययितः । एतौ धारितौ मया बलीवर्दौ । अवलोकय ।

(२) त्वमपि राज्ञः प्रत्ययितो बलपतिः । तस्मात्त्वमेवावलोकय ।

(३) मयावलोकितं त्वयावलोकितं भवति ।

(४) यत्त्वयावलोकितं तद्राज्ञा पालकेनावलोकितम् ।

(५) अरे उन्नामय धुरम् ।

चन्दनकः । कधं अज्जओ गोवालदारओ सेणवित्तासिदो विअ पत्तरहो साउणिअस्स हत्थे णिवडिदो । (विचिन्त्य) एसो अणवराधो सरणाअदो । अज्जचारुदत्तस्स पवहणं आरूढो । पाणप्पदस्स मे अज्जसव्विलअस्स मित्तं । अण्णदो राअणिओओ । ता किं दाणिं एत्थ जुत्तं अणुट्ठिदुं । अधवा जं भोदु तं भोदु । पढमं जेव्व अभअं दिण्णं ।

[3]भीदाभअप्पदाणं देन्तस्स परोवआररसिअस्स ।
जइ होइ होउ णासो तह वि अ लोए गुणो जेव्व ॥१९

(सभयमवतीर्य)[4]दिट्ठो अज्जो (इत्यद्धोक्ते)[5]ण । अज्जआ वसन्तसेणा । तदो एसा भणादि जुत्तं णेदं सरिसं णेदं जं अहं अज्जचारुदत्तं अहिसारिदुं गच्छन्ती राअमग्गे परिभूदा ।

वीरकः । [6]चन्दणआ एत्थ मह संसओ समुप्पण्णो ।

चन्दनकः । [7]कधं दे संसओ ।

वीरकः । [8]सम्भमघग्घरकण्ठो तुमं पि जादोसि जं तुए भणिदं ।
दिट्ठो मए क्खु अज्जो पुणो वि अज्जा वसन्तसेणे त्ति ॥२०

एत्थ मे अप्पच्चयो ।

(१) कथमार्यको गोपालदारकः श्येनवित्रासित इव पत्ररथः शाकुनिकस्य हस्ते निपतितः । (२) एषोऽनपराधः शरणागतः । आर्यचारुदत्तस्य प्रवहण-मारूढः । प्राणप्रदस्य मे आर्यशर्विलकस्य मित्रम् । अन्यतो राजनियोगः । तत्किमिदानीमत्र युक्तमनुष्ठातुम् । अथवा यद्भवतु तद्भवतु । प्रथमेवाभयं दत्तम् । (३) भीताभयप्रदानं ददतः परोपकाररसिकस्य ।
यदि भवति भवतु नाशस्तथापि च लोके गुण एव ॥
(४) दृष्ट आर्यः । (५) न । आर्या वसन्तसेना । तत एषा भणति युक्तं नेदं सदृशं नेदं यदहमार्यचारुदत्तमभिसर्तुं गच्छन्ती राजमार्गे परिभूता ।
(६) चन्दनक अत्र मे संशयः समुत्पन्नः । (७) कथं ते संशयः ।
(८) संभ्रमघर्घरकण्ठस्त्वमपि जातोऽसि यत्त्वया भणितम् ।
दृष्टो मया खल्वार्यः पुनरप्यार्या वसन्तसेनेति ॥
अत्र मेऽप्रत्ययः ।

चन्दनकः । [१]अरे को अप्पच्चओ तुह । वअं दक्खिणत्ता अव्वत्तभासिणो खस-खत्ति-कडो-कडट्ठोविलअ-कण्णाट-कण्णप्पावरणअ-दविड-चोल-चीण-बब्बर-खेर-खान-मुख-मधुवातप्रभृतीनां म्लेच्छजातीनामनेकदेशभाषाभिज्ञा यथेष्टं मन्त्रयामो दिट्ठो दिट्ठा वा अज्जो वा अज्जआ वा । किं शब्दविचारः । स्त्रीपुंनपुंसकव्याख्यानमप्रस्तुतम् ।

वीरकः । [२]णं अहं पि पलोएमि । राअअण्णा एसा । अहं रण्णो पच्चइदो ।

चन्दनकः । [३]तो किं अहं अप्पच्चओ संवुत्तो ।

वीरकः । [४]णं सामिणिओओ ।

चन्दनकः । (स्वगतम्) [५]अज्जगोवालदारओ अज्जचारुदत्तस्स पवहणं आहिरुहिअ अवक्कमदि त्ति जइ कहिज्जदि तदो अज्जचारुदत्तो रण्णा सासिज्जइ । ता को एत्थ उवाओ । (विचिन्त्य) [६]कण्णाटकलहप्पओअं करेमि (प्रकाशम्) [७]अरे वीरअ मए चन्दणकेण पलोइदं पुणोवि तुमं पलोएसि । को तुमम् ।

वीरकः । [८]अरे तुमं पि को ।

चन्दनकः । [९]पूइज्जन्तो माणिज्जन्तो । तुमं अप्पणो जादिं अणुसुमरेसि ।

---

(१) अरे कोऽप्रत्ययस्तव । वयं दाक्षिणात्या अव्यक्तभाषिणः । खश-खात्ति-कड-कडष्ठोविल-कर्णाट-कर्णप्रावरण-द्राविड-चोल-चीन-बर्बर-खेर-खान मुख-मधुघातप्रभृतीनां म्लेच्छजातीनामनेकदेशभाषाभिज्ञा यथेष्टं मन्त्रयामो दृष्टो दृष्टा वा । आर्यो वार्या वा ।

(२) नन्वहमपि प्रलोकयामि । राजाज्ञैषा । अहं राज्ञः प्रत्ययितः ।

(३) तत् किमहमप्रत्ययः संवृत्तः । (४) ननु स्वामिनियोगः ।

(५) आर्यगोपालदारक आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणमधिरुह्यापक्रामतीति यदि कथ्यते तदार्यचारुदत्तो राज्ञा शिष्यते । तत्कोत्रोपाय । (६) कर्णाटकलहप्रयोगं करोमि । (७) अरे वीरक मया चन्दनकेन प्रलोकितं पुनरपि त्वं प्रलोकयसि कस्त्वम् ।

(८) अरे त्वमपि कः ।

(९) पूज्यमानो मान्यमानः । त्वमात्मनो जातिमनुस्मर ।

वीरकः। (सक्रोधम्) [1]अरे का मह जादी।

चन्दनकः। [2]को भणउ।

वीरकः। [3]भणउ।

चन्दनकः। [4]अहवा ण भणउ।

जाणन्तो वि हु जादिं तुज्झ ण भणामि सीलविहवेण।
चिट्ठउ महच्चिअ मणे किं च कइत्थेण भग्गेण ॥२१

वीरकः। [5]णं भणउ भणउ। (चन्दनकः संज्ञां ददाति।)

वीरकः। [6]अरे किं णेदं।

चन्द०:। [7]सिण्णसिलाअलहत्थो पुरिसाणं कुच्चगण्ठिसण्ठवणो।
कत्तरिव वडहत्थो तुमं पि सेणावई जादो ॥२२

वीरकः। [8]अरे चन्दणआ तुमं पि माणिज्जन्तो अप्पणोकेरिकं जादिं ण सुमरेसि।

चन्दनकः। [9]अरे का मह चन्दणअस्स चन्दविसुद्धस्स जादी।

वीरकः। [10]को भणउ।

चन्दनकः। [11]भणउ भणउ। (वीरको नाट्येन संज्ञां ददाति।)

चन्दनकः। [12]अरे किं णेदं।

वीरकः। [13]अरे सुणाहि।

---

(१) अरे का मम जातिः। (२) को भणतु। (३) भणतु।
(४) अथवा न भणतु।

जानन्नपि हि जातिं तव न भणामि शीलविभवेन।
तिष्ठतु ममैव मनसि किं च कपित्थेन मग्नेन ॥

(५) ननु भणतु भणतु। (६) अरे किं न्विदम्।
(७) शीर्णशिलातलहस्तः पुरुषाणां कुब्जितग्रन्थिसंस्थापनः।
कर्तरीव्याप्तहस्तस्त्वमपि सेनापतिर्जातः ॥
(८) अरे चन्दनक त्वमपि मान्यमान आत्मनो जातिं न स्मरसि।
(९) अरे का मम चन्दनकस्य चन्द्रविशुद्धस्य जातिः (१०) को भणतु।
(११) भणतु भणतु। (१२) अरे किं न्विदम्।
(१३) अरे शृणु।

जादी तुज्झ विसुद्धा मादा भेरी पिदा वि दे पडहो।
दुम्मह करडअभादा तुमं पि सेणावई जादो ॥२३

चन्दनकः। (सक्रोधम्) [1]अहं चन्दणओ चम्मारओ। ता पलोएहि पवहणं।

वीरकः। [2]अरे पवहणवाहआ पडिवत्तावेहि पवहणं। पलोइस्सं।
(चेटस्तथा करोति। वीरकः प्रवहणमारोढुमिच्छति। चन्दनकः सहसा केशेषु गृहीत्वा पातयति पादेन ताडयति च।)

वीरकः। (सक्रोधमुत्थाय) [3]अरे अहं तुए वीसत्थो राआणत्तिं करेन्तो सहसा केसेसु गेण्हिअ पादेन ताडिदो। ता सुण रे। अहिअरणमज्झे जइ दे चउरङ्गं ण कप्पावेमि तदो ण होमि वीरओ।

चन्दनकः। [4]अरे राअउलं अहिअरणं वा वच्च। किं तुए सुणअसरिसेण। (वीरकस्तथेति निष्क्रान्तः।)

चन्दनकः। (दिशोऽवलोक्य)। [5]गच्छ रे पवहणवाहआ गच्छ। जइ को वि पुच्छेदि तदो भणेसि चन्दणअवीरएहिं अवलोइदं पवहणं वच्चइ। अज्जे वसन्तसेणे इमं च अहिण्णाणं दे देमि। (इति खड्गं प्रयच्छति।)

आर्यकः। (खड्गं गृहीत्वा सहर्षमात्मगतम्)

---

(१) जातिस्तव विशुद्धा माता भेरी पितापि ते पटहः।
दुर्मुख करटकभ्राता त्वमपि सेनापतिर्जातः॥

(२) अहं चन्दनकश्चर्मकारः। तत् प्रलोकय प्रवहणम्।

(३) अरे प्रवहणवाहक परिवर्तय प्रवहणम्। प्रलोकयिष्यामि।

(४) अरे अहं त्वया विश्वस्तो राजाज्ञप्तिं कुर्वन् सहसा केशेषु गृहीत्वा पादेन ताडितः। तच्छृणु रे। अधिकरणमध्ये यदि ते चतुरङ्गं न कल्पयामि [कर्तयामि] तदा न भवामि वीरकः।

(५) अरे राजकुलमधिकरणं वा व्रज। किं त्वया शुनकसदृशेन।

(६) गच्छ रे प्रवहणवाहक गच्छ। यदि कोऽपि पृच्छति तदा भण चन्दनकवीरकाभ्यामवलोकितं प्रवहणं व्रजति। आर्ये वसन्तसेने इदं चाभिज्ञानं ते ददामि।

अये शस्त्रं मया प्राप्तं स्पन्दते दक्षिणो भुजः ।
अनुकूलं च सकलं हन्त संरक्षितोऽप्यहम् ॥२४

चन्दनकः । [1]अज्जए
एत्थ मए विण्णविदा पच्चइदा चन्दणं पि सुमरेसि ।
ण भणामि एस लुद्धो णेहस्स रसेण बोल्लामो ॥२५

आर्यकः । चन्दनश्चन्द्रशीलाढ्यो दैवादद्य सुहृन्मम ।
चन्दनं भोः स्मरिष्यामि सिद्धादेशस्तथा यदि ॥२६

चन्दनकः ।
[2]अभअं तुह देउ हरो विण्हू बम्हा रवी अ चन्दो अ ।
हत्तूण सत्तुवक्खं सुम्भणिसुम्भे जधा देवी ॥२७

(चेटः प्रवहणेन निष्क्रान्तः ।)

चन्दनकः । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) [3]अरे णिक्कमन्तस्स मे पिअव-अस्सो सव्विलओ पिट्ठदो जेव्व अणुलग्गो गदो । भोदु । पधाणदण्डधारओ वीरओ राअपच्चअआरो विरोधिदो । ता जाव अहंपि पुत्तभादुपडिबुदो एदं जेव्व अणुगच्छामि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

प्रवहणविपर्ययो नाम षष्ठोऽङ्कः ।

---

(१) आर्ये । अत्र मया विज्ञप्ता प्रत्ययिता चन्दनमपि स्मरसि ।
न भणाम्येष लुब्धः स्नेहस्य रसेन ब्रूमः ॥

(२) अभयं तव ददातु हरो विष्णुर्ब्रह्मा रविश्च चन्द्रश्च ।
हत्वा शत्रुपक्षं शुम्भनिशुम्भौ यथा देवी ॥

(३) अरे निष्क्रामतो मम प्रियवयस्यः शर्विलकः पृष्ठत एवानुलग्नो गतः । भवतु । प्रधानदण्डधारको वीरको राजप्रत्ययकारो विरोधितः । तद्यावदहमपि पुनर्भ्रातृपरिवृत एतमेवानुगच्छामि ।

सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति चारुदत्तो मैत्रेयश्च ।)

मैत्रेयः । भोः पेक्ख पेक्ख पुप्फकरण्डअजिण्णुज्जाणस्स सस्सिरीअदां ।

चारुदत्तः । वयस्य एवमेतत् । तथा हि

वणिज इव भान्ति तरवः पण्यानीव स्थितानि कुसुमानि ।
शुल्कमिव साधयन्तो मधुकरपुरुषाः प्रविचरन्ति ॥१

मैत्रेयः । भो इमं असक्काररमणीअं सिलाअलं उवविसदु भवं ।

चारुदत्तः । (उपविश्य) वयस्य चिरयति वर्धमानकः ।

मैत्रेयः । भणिदो मए वड्ढमाणओ वसन्तसेणिअं गेण्हिअ लहुं लहुं आगच्छ त्ति ।

चारुदत्तः । तत् किं चिरयति ।

किं यात्यस्य पुरः शनैः प्रवहणं तस्यान्तरं मार्गते
भग्नेऽक्षे परिवर्तनं प्रकुरुते छिन्नोऽथ वा प्रग्रहः ।
वर्त्मान्तोज्झितदारुवारितगतिर्मार्गान्तरं याचते
स्वैरं प्रेरितगोयुगः किमथ वा स्वच्छन्दमागच्छति ॥२

(प्रविश्य गुप्तार्यकप्रवहणस्थो) **वर्धमानकः** । जाध गोणा जाध ।

आर्यकः (स्वगतम्)

नरपतिपुरुषाणां दर्शनाद्भीतभीतः
सनिगडचरणत्वात् सावशेषापसारः ।
अविदितमधिरूढो यामि साधोस्तु याने
परभृत इव नीडे रक्षितो वायसीभिः ॥३

---

(१) भोः पश्य पश्य पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानस्य सश्रीकताम् ।

(२) भो इदमसंस्काररमणीयं शिलातलमुपविशतु भवान् ।

(३) भणितो मया वर्धमानको वसन्तसेनां गृहीत्वा लघु लघ्वागच्छेति ।

(४) यातं गावौ यातम् ।

अहो नगरात्सुदूरमपक्रान्तोऽस्मि। तत्किमस्मात् प्रवहणादवतीर्य वृक्षवाटिकागहनं प्रविशामि। उताहो प्रवहणस्वामिनं पश्यामि। अथ वा कृतं वृक्षवाटिकागहनेन। अभ्युपपन्नवत्सलः खलु तत्रभवानार्यचारुदत्तः श्रूयते। तत्प्रत्यक्षीकृत्य गच्छामि।

स तावदस्माद्व्यसनार्णवोत्थितं निरीक्ष्य साधुः समुपैति निर्वृतिम्।
शरीरेमतद्गतभीदृशीं दशां धृतं मया तस्य महात्मनो गुणैः ॥४

वर्धमानकः। ईमं तं उज्जाणं। जाव उवशप्यामि।(उपसृत्य) अज्जामित्तेअ।

मैत्रेयः। भोः पिअं दे णिवेदेमि। वड्ढमाणओ मन्तेदि। आगदाए वसन्तसेणाए होदव्वं।

चारुदत्तः। प्रियं नः प्रियम्।

मैत्रेयः। दासीए उत्ता किं चिरइदो सि।

वर्धमानकः। अज्ज मित्तेअ मा कुप्प। जाणत्थलके विशुमलिदे त्ति कदुअ गदागदं कलेन्ते चिलइदे म्हि।

चारुदत्तः। वर्धमानक परिवर्तय प्रवहणम्। सखे मैत्रेय अवतारय वसन्तसेनाम्।

मैत्रेयः। किं णिअडेण से बद्धा गोडा जेण सअं ण ओदरेदि। (उत्थाय प्रवहणमुद्वाह्य) भो ण वसन्तसेणा। वसन्तसेणो क्खु एसो।

चारुदत्तः। वयस्य अलं परिहासेन। न कालमपेक्षते स्नेहः। अथ वा स्वयमेवावतारयामि। (इत्युत्तिष्ठति।)

आर्यकः। (दृष्ट्वा) अये अयमेव प्रवहणस्वामी। न केवलं श्रुतिरमणीयो दृष्टिरमणीयोऽपि। हन्त रक्षितोस्मि।

---

(१) इदं तदुद्यानं यावदुपसर्पामि। (२) आर्य मैत्रेय।

(३) भोः प्रिय ते निवेदयामि। वर्धमानको मन्त्रयते। आगतया वसन्तसेनया भवितव्यम्। (४) दास्याःपुत्र किं चिरायितोऽसि।

(५) आर्य मैत्रेय मा कुप्य। यानास्तरकं विस्मृतमिति कृत्वा गतागतं कुर्वंश्चिरायितोऽस्मि।

(६) किं निगडेन बद्धावस्याः पादौ येन स्वयं नावतरति। (७) भो न वसन्तसेना वसन्तसेनः खल्वेषः।

चारुदत्तः । (प्रवहणमधिरुह्य दृष्ट्वा च) अये तत्कोयम् ।

करिकरसमबाहुः सिंहपीनोन्नतांसः
पृथुतरसमवक्षास्ताम्रलोलायताक्षः ।
कथमिदमसमानं प्राप्त एवंविधो यो
वहति निगडयुग्मं पादलग्नं महात्मा ॥५

ततः को भवान् ।

आर्यकः । शरणागतो गोपालप्रकृतिरार्यकोऽस्मि ।

चारुदत्तः । किं घोषादानीय योऽसौ राज्ञा पालकेन बद्धः ।

आर्यकः । अथ किम् ।

चारुदत्तः । विधिनैवोपनीतस्त्वं चक्षुर्विषयमागतः ।
अपि प्राणानहं जह्यां न तु त्वां शरणागतम् ॥६

(आर्यको हर्षं नाटयति ।)

चारुदत्तः । वर्धमानक चरणान्निगडमपनय ।

वर्धमानकः । [1]जं अज्जो आणवेदि । (तथा कृत्वा) [2]अज्ज अवणीदाइं णिअलाइं ।

आर्यकः । स्नेहमयान्यन्यानि दृढतराणि दत्तानि ।

मैत्रेयः । [3]संगच्छेहि निअडाइं । एसो वि मुक्को । सम्पदं अम्हे वाज्जिस्सामो ।

चारुदत्तः । धिक् । शान्तम् ।

आर्यकः । सखे चारुदत्त अहमपि प्रणयेनेदं प्रवहणमारूढः । तत् क्षन्तव्यम् ।

चारुदत्तः । अलंकृतोऽस्मि स्वयंग्राहप्रणयेन भवता ।

आर्यकः । अभ्यनुज्ञातो भवता गन्तुमिच्छामि ।

चारुदत्तः । गम्यताम् ।

आर्यकः । भवत्ववतरामि ।

---

(१) यदार्य आज्ञापयति । (२) आर्य अपनीतानि निगडानि ।
(३) संगच्छस्व निगडानि । एषोऽपि मुक्तः । सांप्रतं वयं व्रजिष्यामः ।

चारुदत्तः । सखे नावतारितव्यम् । प्रत्यग्रापनीतसंयमनस्य भवतो लघुसंचारा गतिः । सुलभपुरुषसंचारेऽस्मिन् प्रदेशे प्रवहणं विश्वासमुत्पादयति । तत्प्रवहणेनैव गम्यताम् ।

आर्यकः । यथाह भवान् ।

चारुदत्तः । क्षेमेण व्रज बान्धवान्

आर्यकः । ननु मया लब्धो भवान् बान्धवः ।

चारुदत्तः । स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरेषु भवता

आर्यकः । स्वात्मापि विस्मर्यते ।

चारुदत्तः । त्वां रक्षन्तु पथि प्रयान्तममराः

आर्यकः । संरक्षितोऽहं त्वया

चारुदत्तः । स्वैर्भाग्यैः परिरक्षितोऽसि

आर्यकः । ननु हे तत्रापि हेतुर्भवान् ॥७

चारुदत्तः । यत्नोद्यते पालके महती रक्षा वर्तते । तच्छीघ्रमपक्रामतु भवान् ।

आर्यकः । एवम् । पुनदर्शनाय । (इति निष्क्रान्तः ।)

चारुदत्तः । कृत्वैवं मनुजपतेर्महव्यलीकं
स्थातुं हि क्षणमपि न प्रशस्तमस्मिन् ।
दृष्ट्वा । मैत्रेय क्षिप निगडं पूराणकूपे
पश्येयुः क्षितिपतयो हि चारदृष्ट्या ॥८

(वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा) सखे मैत्रेय वसन्तसेनादर्शनोत्सुकोऽयं जनः । पश्य । अपश्यतोऽद्य तां कान्तां वामं स्फुरति लोचनम् ।
अकारणपरित्रस्तं हृदयं व्यथते मम ॥९

तदेहि । गच्छावः । (परिक्रम्य) कथमभिमुखमनाभ्युदयिकं श्रमणकदर्शनम् । (विचार्य) प्रविशत्वयमनेन पथा । वयमप्यनेन पथा गच्छामः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

आर्यकापहरणं नाम सप्तमोऽङ्कः

अष्टमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यार्द्रचीवरहस्तेः) भिक्षुः । अज्जा कलेध धम्मशंचअं ।

शंजम्मध णिअपोटं णिच्चं जग्गेध झाणपडहेण ।
विशमा इन्दिअचोला हलन्ति चिलशंचिदं धम्मं ॥१

अपि अ । अणिच्चदाए पेक्खिअ णवल दाव धम्माणं शलणम्हि ।

पञ्चज्जण जेण मालिदा इत्थिअ मालिअ गाम लक्खिदे ।
अबले अ चण्डाल मालिदे अवशं शे णल शग्ग गाहदि ॥२

शिल मुण्डिदे तुण्ड मुण्डिदे चित्त ण मुण्डिदे कीश मुण्डिदे ।
जाह उण अ चित्त मुण्डिदे शाहु शुट्ठु शिल ताह मुण्डिदे ॥३

गिहिदकशाआदेए एशे चीवले । जाव एदं लट्ठिअशालकाहकेलके उज्जाणे पविशिअ पोक्खलिणीए पक्खालिअ लहुं लहुं अवक्कमिश्शं । (परिक्रम्य तथा करोति ।)

(नेपथ्ये) [३]चिट्ठ ले दुट्ठशमणका चिट्ठ ।

भिक्षुः । (दृष्ट्वा सभयम्) ही अविद । हीमाणहे । [४]एशे शे लाअशाल-

---

(१) आर्याः कुरुत धर्मसंचयम् ।
संयच्छत निजोदरं नित्यं जागृत ध्यानपटहेन ।
विषमा इन्द्रियचौरा हरन्ति चिरसंचितं धर्मम् ॥
अपि च । अनित्यतया प्रेक्ष्य केवलं तावद्धर्माणां शरणमस्मि ।
पञ्चजना येन मारिताः स्त्रियं मारयित्वा ग्रामो रक्षितः ।
अबलश्च चाण्डालो मारितोऽवश्यं स नरः स्वर्गं गाहते ॥
शिरो मुण्डितं तुण्डं मुण्डितं चित्तं न मुण्डितं किं मुण्डितम् ।
यस्य पुनश्च चित्तं मुण्डितं साधु सुष्ठु शिरस्तस्य मुण्डितम् ॥
गृहीतकाषायोदयकमेतच्चीवरम् । यावदेतद्वाह्रियश्यालकस्योद्याने प्रविश्य पुष्करिण्यां प्रक्षाल्य लघु लघ्वपक्रमिष्यामि ।

(२) तिष्ठ रे दुष्टश्रमणक तिष्ठ ।

(३) भोः कष्टम् । एष स राज्यश्यालसंस्थानक आगतः । एकेन भिक्षु-

ण्ठाणे आअदे । एक्केण भिक्खुणा अवलाहे किदे अण्णं पि जहिं जहिं भिक्खुं पेक्खदि तहिं तहिं गोण ब्व णासं विन्धिअ ओवाहेदि । ता कहिं अशलणे शलणं गमिश्शं । अध वा भट्टालके जेव्व बुद्धे मे शलणे ।

(प्रविश्य सखड्गेन विटेन सह)

संस्थानकः । [1]चिट्ठ ले दुट्ठशमणका चिट्ठ । आवाणअमज्झपविट्ठश्श विअ लत्तमूलअश्श शीशं दे मोडइश्शं । (इति ताडयति ।)

विटः । काणेलीमातः न युक्तं निर्वेदधृतकषायं भिक्षुं ताडयितुम् । तत्किमनेन । इदं तावत् सुखोपगम्यमुद्यानं पश्यतु भवान् ।

अशरणशरणप्रमोदभूतैर्वनतरुभिः क्रियमाणचारुकर्म ।
हृदयमिव दुरात्मनामगुप्तं नवमिव राज्यमनिर्जितोपभोग्यम् ॥४

भिक्षुः । [2]शाअदं । पशीददु उवाशके ।

संस्थानकः । [3]भावे पेक्ख पेक्ख । अक्कोशदि मं ।

विटः । किं ब्रवीति ।

संस्थानकः । [4]उवाशके त्ति मं भणादि । किं हग्गे णाविदे ।

विटः । बुद्धोपासक इति भवन्तं स्तौति ।

संस्थानकः । [5]थुणु शमणका थुणु ।

भिक्षुः । [6]तुमं धण्णे तुमं पुण्णे ।

संस्थानकः । [7]भावे धण्णे पुण्णे त्ति मं भणादि । किं हग्गे शलावके कोट्ठके (कोम्भकाले) वा ।

णाअपराधे कृतेऽन्यमपि यत्र यत्र भिक्षुं पश्यति तत्र तत्र गामिव नासिकां विविद्ध्वापवाहयति तत्कुत्राशरणः शरणं गमिष्यामि । अथवा भट्टारक एव बुद्धो मे शरणम् ।

(१) तिष्ठ रे दुष्टश्रमणक तिष्ठ । आपानकमध्यप्रविष्टस्येव रक्तमूलकस्य शीर्षं ते भङ्क्ष्यामि । (२) स्वागतम् । प्रसीदतु उपासकः ।

(३) भाव पश्य पश्य । आक्रोशति माम् ।

(४) उपासक इति मां भणति । किमहं नापितः ।

(५) स्तुहि श्रमणक स्तुहि । (६) त्वं धन्यस्त्वं पुण्यः ।

(७) धन्यः पुण्य इति मां भणति । किमहं शरावकः कोष्ठकः (कुम्भ-

विटः । काणेलीमातः ननु धन्यस्त्वं पुण्यस्त्वामिति भवन्तं स्तौति ।

संस्थानकः । [१]भावे ता कीश एशे इध आगदे ।

भिक्षुः । [२]इदं चीवलं पक्खलिदुं ।

संस्थानकः । [३]अले दुट्ठशमणका एशे मम बहिणीवदिणा शव्वुज्जाणाणं पवले पुप्फकलण्डुज्जाणे दिण्णे । जहिं दाव शुणहका शिआला पाणिअं पिअन्ति । हग्गे वि पवलपुलिशे मणुश्शके ण ण्हाआमि । तहिं तुमं पुक्खलणीए पुलाणकुलुत्थजूशशाणाइं उग्गगन्धिआइं चीवलाइं पक्खालेशि । ता तुमं एक्कपहालिअं कलेमि ।

विटः । काणेलीमातः तथा तर्कयामि यथानेनाचिरप्रव्रजितेन भवितव्यम् ।

संस्थानकः । [४]कधं भावे जाणादि ।

विटः । किमत्र ज्ञेयम् । पश्य ।

अद्याप्यस्य तथैव केशविरहाद्भौरी ललाटच्छविः
कालस्यात्पतया च चीवरकृतः स्कन्धे न जातः किणः ।
नाभ्यस्ता च कषायवस्त्ररचना दूरं निगूढान्तरं
वस्त्रान्तश्च पटोच्छ्रयात्प्रशिथिलं स्कन्धे न संतिष्ठते ॥५

भिक्षुः । [५]उवासके एव्वं । अचिलपव्वजिदे हग्गे ।

संस्थानकः । [६]ता कीश तुमं जातमेत्तक जेव्व ण पव्वजिदे ।

(इति ताडयति ।)

भिक्षुः । [७]णमो बुद्धस्श ।

कारो) वा । (१) भाव तत्किमर्थमेष इहागताः ।

(२) इदं चीवरं प्रक्षालयितुम् ।

(३) अरे दुष्ट श्रमणक एतन्मम भगिनीपतिना सर्वोद्यानानां प्रवरं पुष्करण्डोद्यानं दत्तम् । यत्र तावच्छुनकाः शृगालाः पानीयं पिबन्ति । अहमपि प्रवरपुरुषो मनुष्यको न स्नामि । तत्र त्वं पुष्करिण्यां पुराणकुलित्थयूषशवलान्युग्रगन्धीनि चीवराणि प्रक्षालयसि । ततः त्वामेकप्रहारिकं करोमि ।

(४) कथं भावो जानाति ।

(५) उपासक एवम् । अचिरप्रव्रजितोऽहम् ।

(६) तत् किमर्थं त्वं जातमात्र एव न प्रव्रजितः । (७) नमो बुद्धाय ।

विटः । किमनेन ताडितेन तपस्विना । मुच्यताम् । गच्छतु ।

संस्थानकः । [1]अले चिट्ठ दाव जाव शम्पधालेमि ।

विटः । केन सार्धम् ।

संस्थानकः । [2]अत्तणो हडक्केण ।

विटः । हन्त न गतः ।

संस्थानकः । [3]पुत्तका हडका भट्टके पुत्तके एशे शमणके अवि णाम किं गच्छदु किं चिट्ठदु । (स्वगतम्) [4]णावि गच्छदु णावि चिट्ठदु । (प्रकाशम्) भोदि शम्पधालिदं मए हडक्केण शह । एशे मह हडके भणादि ।

विटः । किं ब्रवीति ।

संस्थानकः । [5]मा वि गच्छदु मा वि चिट्ठदु । मा वि ऊशशदु मा वि णीशशदु । इध जेव्व झत्ति पडिअ मलेदु ।

भिक्षुः । [6]णमो बुद्धश्श । शलणागदेम्हि ।

विटः । गच्छतु ।

संस्थानकः । [7]णं शमएण ।

विटः । कीदृशः समयः ।

संस्थानकः । [8]तधा कद्दमं फेलदु जधा पाणिअं पङ्काइलं ण होदि । अधवा पाणिअं पुञ्जीकदुअ कद्दमं फेलदु ।

विटः । अहो मूर्खता ।

विपर्यस्तमनश्चेष्टैः शिलाशकलवर्ष्मभिः ।
मांसवृक्षैरियं मूर्खैर्भाराक्रान्ता वसुंधरा ॥६

---

(१) अरे तिष्ठ तावद्यावत् संप्रधारयामि (२) आत्मनो हृदयेन ।

(३) पुत्रक हृदय भट्टारक पुत्रक एष श्रमणकोपि नाम किं गच्छतु किं तिष्ठतु । (४) नापि गच्छतु नापि तिष्ठतु । (५) भाव संप्रधारितं मया हृदयेन सह । एतन्मम हृदयं भणति । (६) मांपि गच्छतु मापि तिष्ठतु । मापि उच्छ्वासितु मापि निश्वसितु । इहैव झटिति पतित्वा म्रियताम् ।

(७) नमो बुद्धाय । शरणागतोस्मि । (८) ननु समयेन ।

(९) तथा कर्दमं क्षिपतु यथा पानीयं पङ्काविलं न भवति । अथवा पानीयं पुञ्जीकृत्य कर्दमं क्षिपतु ।

भिक्षुः । (नाट्येनाक्रोशति ।)

संस्थानकः । [1]किं भणादि ।

विटः । स्तौति भवन्तम् ।

संस्थानकः । [2]थुणु थुणु । पुणो वि थुणु ।

(तथा कृत्वा निष्क्रान्तो भिक्षुः ।)

विटः । काणेलीमातः पश्योद्यानस्य शोभाम् ।

अमी हि वृक्षाः फलपुष्पशोभिताः कठोरनिष्पन्दलतोपवेष्टिताः ।
नृपाज्ञया रक्षिजनेन पालिता नराः सदारा इव यान्ति निर्वृतिम् ॥७

संस्थानकः । [3]सुट्ठु भावे भणादि ।

बहुकुसुमविचित्तिदा अ भूमी कुसुमभरेण विणामिदा अ लुक्खा ।
दुमसिहरललदा अ लम्बमाणा पणसफला विअ वाणला ललन्ति ॥८

विटः । काणेलीमातः इदं शिलातलमध्यास्यताम् ।

संस्थानकः । [4]एसे म्हि आसिदे । (इति विटेन सहोपविशति ।) भावे अज्ज वि तं वसन्तसेणिअं सुमलामि । दुज्जणवअणं विअ हडक्कादो ण ओदलदि ।

विटः । (स्वगतम्) तथा निरस्तोऽपि स्मरति ताम् । अथवा ।

स्त्रीभिर्विमानितानां कापुरुषाणां विवर्धते मदनः ।
सत्पुरुषस्य स एव तु भवति मृदुर्नैव वा भवति ॥९

संस्थानकः । [5]भावे का वि वेला थावलकचेडश्श भणिदश्श पवहणं गेण्हिअ लहुं लहुं आअच्छे त्ति । अज्ज वि ण आअच्छदि त्ति । चिलम्हि

---

(१) किं भणति । (२) स्तुहि स्तुहि । पुनरपि स्तुहि ।

(३) सुष्ठु भावो भणति ।

बहुकुसुमविचित्रिता च भूमिः कुसुमभरेण विनमिताश्च वृक्षाः ।
द्रुमशिखरलतावलम्बमानाः पनसफलानीव वानरा ललन्ति ॥

(४) एषोऽस्म्यासितः । भाव अद्यापि तां वसन्तसेनां स्मरामि । दुर्जन-वचनमिव हृदयान्नावतरति ।

(५) भाव कापि वेला स्थावरकचेटस्य भणितस्य प्रवहणं गृहीत्वा लघु लघ्वागच्छेति । अद्यापि नागच्छतीति । चिरमस्मि बुभुक्षितः । मध्याह्ने न

चुभुक्खिदे । मज्झण्णे ण शक्कीअदि पादेहिं गन्तुं । ता पेक्ख पेक्ख ।

णहमज्झगदे शूले दुप्पेक्खे कुविदबाणलशलिच्छे ।
भूमी दढशंतत्ता हदपुत्तशदे व्व गन्धाली ॥१०

विटः । एवमेतत् ।

छायासु प्रतिमुक्तशष्पकवलं निद्रायते गोकुलं
तृष्णार्तैश्च निपीयते वनमृगैरुष्णं पयः सारसम् ।
संतापादतिशङ्कितैर्न नगरीमार्गो नरैः सेव्यते
तप्तां भूमिमपास्य च प्रवहणं मन्ये क्वचित् संस्थितम् ॥११

संस्थानकः । भावे

शिलशि मम णिलीणे भाव शुज्जश्श पादे
शउणिखगविहंगा लुक्खशाहाशु लीणा ।
णलपुलिशमनुश्शा उण्हदीहं शशन्ता
घलशलणणिशण्णा आदवं णिव्वहन्ति।।१२

भावे अज्ज वि शे चेडे णाअच्छदि । अत्तणो विणोदणणिमित्तं किं पि गाइश्शं । (इति गायति) भावे भावे शुदं तुए जं मए गाइदं ।

विटः । किमुच्यते । गन्धर्वो भवान् ।

संस्थानकः । कधं गन्धव्वे ण भविश्शं ।

शक्यते पादाभ्यां गन्तुम् । पश्य पश्य

नभोमध्यगतः सूरो दुष्प्रेक्ष्यः कुपितवानरसदृक्षः ।
भूमिर्दृढसंतता हतपुत्रशतेव गान्धारी ॥

(१) भाव । शिरसि मम निलीनो भाव सूर्यस्य पादः

शकुनिखगविहङ्गा वृक्षशाखासु लीनाः ।
नरपुरुषमनुष्या उष्णदीर्घं श्वसन्तो
गृहशरणनिषण्णा आतपं निर्वहन्ति ॥

भाव अद्यापि स चेटो नागच्छति । आत्मनो विनोदननिमित्तं किमपि गास्यामि । (२) भाव श्रुतं त्वया यन्मया गीतम् ।

(३) कथं गन्धर्वो न भविष्यामि ।

हिङ्गुज्जले जीलकभद्दमुत्थे वचाह गण्ठी शगुडा ह शुण्ठी।
एशे मए शेविद गन्धजुत्ती कधं ण हग्गे मधुलइशले त्ति ॥१३

भावे पुणो वि दाव गाइश्शं। (तथा करोति।) भावे भावे शुदं तुए जं मए गाइदं।

विटः। किमुच्यते गन्धर्वो भवान्।

संस्थानकः। [2]कधं गन्धव्वे ण भवामि।

हिङ्गुज्जले दिण्णमलीचचुण्णे वग्घालिदे तेल्लघिएहि मिश्शे।
भुत्ते मए पालहुदीअमंशे कधं ण हग्गे मधुलइशलोत्ति ॥१४

भावे अज्ज वि चेडे णाअच्छदि।

विटः। स्वस्थो भवतु भवान्। संप्रत्येवागमिष्यति।

(ततः प्रविशति प्रवहणाधिरूढा वसन्तसेना चेटश्च।)

संस्थानकः। [3]भीदे क्खु हग्गे। मज्झण्हिके शुज्जे। मा दाणिं कुविदे लाअशालशण्ठाणे हुविश्शदि। ता तुलिदं वहामि। जाध गोणा जाध।

वसन्तसेना। हँद्धी हद्धी। ण हु वड्ढमाणअस्स अअं सरसंजोओ। किं ण्णेदम्। किं ण हु अज्जचारुदत्तेण वाहणपरिस्समं परिहरन्तेण अण्णो मणुस्सो अण्ण पवहणं पेसिदं भविस्सदि। फुरदि दाहिणं लोअणं। वेवदि मे हिअअं।

हिङ्गूज्वला जीरकभद्रमुस्ता वचाया ग्रन्थिः सगुडा च शुण्ठी।
एषा मया सेविता गन्धयुक्तिः कथं नाहं मधुरस्वर इति ॥

भाव पुनरपि तावद्गास्यामि। (१) भाव श्रुतं त्वया यन्मया गीतम्।

(२) कथं गन्धर्वो न भवामि।

हिङ्गूज्वलं दत्तमरीचचूर्णं व्याघारितं तैलघृताभ्यां मिश्रम्।
भुक्तं मया पारभृतीयमांसं कथं नाहं मधुरस्वर इति।

भाव अद्यापि चेटो नागच्छति।

(३) भीतः खल्वहम्। माध्याह्निकः सूर्यः। मेदार्नी कुपितो राजश्याल-**संस्थान**को भविष्यति। तत्त्वरितं वहामि। यातं गावौ यातम्।

(४) हा धिक् हा धिक्। न खलु वर्धमानस्यायं स्वरसंयोगः। **किंन्विदम्। किं** न खल्वार्यचारुदत्तेन वाहनपरिश्रमं परिहरतान्यो मनुष्योऽन्यत्प्रवहणं प्रेषितं

सुण्णाओ दिसाओ । सव्वं जेव्व विसंठुलं पेक्खामि ।

संस्थानकः । (नेमिघोषमाकर्ण्य) भावे भावे आगदे पवहणे ।

विटः । कथं जानासि ।

संस्थानकः । [2]किं ण पेक्खदि भावे । बुड्ढसूअले विअ घुलघुलाअमाणे लक्खीअदि ।

विटः । (दृष्ट्वा) साधु लक्षितम् । अयमागतः ।

संस्थानकः । [3]पुत्तका थावलका चेडा आगले सि ।

स्थावः । [4]अंध इं ।

संस्थानकः । [5]पवहणे वि आगले ।

स्थावः । [6]अंध इं ।

संस्थानकः । [7]गोणा वि आगले ।

स्थावः । [8]अंध इं ।

संस्थानकः । [9]तुमं पि आगले ।

स्थावः । (सहासम्) [10]भट्टके अहं वि आगले ।

संस्थानकः । [11]तो पवेशेहि पवहणं ।

स्थावरकः । [12]कदलेण मग्गेण ।

संस्थानकः । [13]एदेण जेव्व पगालखण्डेण ।

स्थावरकः । [14]भट्टके गोणा मलेन्ति पवहणे वि भज्जेदि । **हग्गे वि चेडे** मलामि ।

भविष्यति । स्फुरति दक्षिणं लोचनम् । वेपते मे हृदयम् । शून्या दिशः । सर्वमेव विसंष्ठुलं पश्यामि । (१) भाव भाव आगतं प्रवहणम् ।

(२) किं न पश्यति भावः । वृद्धशूकर इव घुरघुरायमाणं लक्ष्यते ।

(३) पुत्रक स्थावरक चेट आगतोसि । (४) अथ किम् ।

(५) प्रवहणमप्यागतम् (६) अथ किम् । (७) गावावप्यागतौ ।

(८) अथ किम् । (९) त्वमप्यागतः । (१०) भट्टारक अहमप्यागतः ।

(११) तत्प्रवेशय प्रवहणम् । (१२) कतरेण मार्गेण ।

(१३) एतेनैव प्राकारखण्डेन ।

(१४) भट्टारक वृषभौ म्रियेते । प्रवहणमपि भज्यते । अहमपि चेटो म्रिये ।

संस्थानकः । [1]अले लाअशालके हग्गो । गोणा मले अवले कीणिश्शं । पवहणे भग्गे अवलं घडाइश्शं । तुमं मले अण्णे पवहणवाहके हुविश्शदि ।

स्थावरकः । [2]णेव्वं उपवण्णं हुविश्शदि । हग्गे अत्तणकेलके ण हुविश्शं ।

संस्थानकः । [3]अले शव्वं पि णश्शदु । पगालखण्डेण पवेशेहि पवहणं ।

स्थावरकः । [4]विभज्ज ले पवहणं । शमं शामिणा विभज्ज । अण्णे पवहणे मोदु । भट्टके गदुअ णिवेदेमि । (प्रविश्य) [5]कधं ण भग्गे । भट्टके एशे उवत्थिदे पवहणे ।

संस्थानकः । [6]णं छिण्णा गोणा । ण मला लज्ज । तुमं पि ण मले ।

स्थावरकः । [7]अध इं ।

संस्थानकः । [8]भाव आअच्छ । पवहणं पेक्खामो । भावे तुमं पि मे गुरु पलमगुरु । पेक्खीअशि शादलके अब्भन्तलकेत्ति पुलक्कलणीएत्ति । तुमं दाव पवहणं अग्गदो अहिलुह ।

विटः । एवं भवतु । (इत्यारोहति)

संस्थानकः । अधवा चिट्ठ तुमं । तुह बप्पकेलके पवहणे जेण तुमं अग्गदो अहिलुहशि । हग्गे पवहणशामी अग्गदो पवहणं अहिलुहामि ।

विटः । भवानेवं ब्रवीति ।

---

(१) अरे राजश्यालकोऽहम् । वृषभौ मृतावपरौ क्रेष्यामि । प्रवहणं भग्नमपरं कारयिष्यामि । त्वं मृतोऽन्यः प्रवहणवाहको भविष्यति ।

(२) सर्वमुपपन्नं भविष्यति । अहमात्मीयो न भविष्यामि ।

(३) अरे सर्वमपि नश्यतु । प्राकारखण्डेन प्रवेशय प्रवहणम् ।

(४) विभङ्ग्धि रे प्रवहणम् । समं स्वामिना विभङ्ग्धि । अन्यत् प्रवहणं भवतु । भट्टारकं गत्वा निवेदयामि । (५) कथं न भग्नम् । भट्टारक एतदुपस्थितं प्रवहणम् ।

(६) न च्छिन्नौ वृषभौ । न मृता रजवः । त्वमपि न मृतः । (७) अथ किम् ।

(८) भाव आगच्छ । प्रवहणं पश्यावः । भाव त्वमपि मे गुरुः परमगुरुः । प्रेक्ष्यसे सादरकोऽभ्यन्तरक इति पुरस्करणीय इति । त्वं तावत् प्रवहणमग्रतोऽधिरोह । (९) अथवा तिष्ठ त्वम् । तव पितुः प्रवहणं येन त्वमग्रतोऽधिरोहसि । अहं प्रवहणस्वामी । अग्रतः प्रवहणमधिरोहामि ।

संस्थानकः। जइ वि हग्गे एव्वं भणामि तधा वि तुए एशे आआले अहिलुह भट्टकेत्ति भणिदुं।

विटः। आरोहतु भवान्।

संस्थानकः। एशे शम्पदं अहिलुहामि। पुत्तका थावलक चेडा पलिवत्तावेहि पवहणं।

स्थावरकः। (परावर्त्य) अहिलुहदु भट्टालके।

संस्थानकः। (अधिरुह्यावलोक्य च शङ्का नाटयित्वा त्वरितमवतीर्य विटं कण्ठेऽवलम्ब्य) भावे भावे मलेशि मलेशि। पवहणाधिलूढा लक्खशी चोले वा पडिवशदि। ता जइ लक्खशी तदो उमेवि मूशे। अध चोले ता उमे वि खज्जे।

विटः। न भेतव्यम्। कुतोऽत्र वृषभयाने राक्षस्या अवसरः। मा नाम ते मध्याह्नार्कतापखिन्नदृष्टेः स्थावरकस्य सकञ्चुकां छायां दृष्ट्वा भ्रान्तिरुत्पन्ना।

संस्थानकः। पुत्तका थावलका चेडा जीवेशि।

स्थावरकः। अध इं।

स्थावरकः। भावे पवहणाहिं इत्थिआ पडिवशदि। ता अवलोएहि।

विटः। कथं स्त्री।

अवनताशिरसः प्रयाम शीघ्रं पथि वृषभा इव वर्षताडिताक्षाः।
मम हि सदसि गौरवप्रियस्य कुलजनदर्शनकातरं हि चक्षुः॥१५

वसन्तसेना। (सविस्मयमात्मगतम्) कधं मम णअणाणं आआसअरो जेव्व राअसालओ। ता संसइदम्हि मन्दभाआ। एसो दाणिं मम मन्दभाइ-

---

(१) यद्यप्यहमेवं भणामि तथापि तवैष आचारोऽधिरोह भट्टारक इति भणितुम्। (२) एष सांप्रतमधिरोहामि। पुत्रक स्थावरक चेट परिवर्तय प्रवहणम्।

(३) अधिरोहतु भट्टारकः।

(४) भाव भाव मृतोऽसि। प्रवहणाधिरूढा राक्षसी चौरो वा प्रतिवसति। तद्यदि राक्षसी तदोभावपि मुषितौ। अथ चौरस्तदोभावपि खादितौ।

(५) पुत्रक स्थावरक चेट जीवसि। (६) अथ किम्।

(७) भाव प्रवहणे स्त्री प्रतिवसति। तदवलोकय।

(८) कथं मम नयनयोरायासकर एव राजश्यालः। तत् संशयितास्मि मन्दभाग्या। एतदिदानीं मम मन्दभागिन्या ऊषरक्षेत्रपतित इव बीजमुष्टिर्निष्फ-

णीए ऊसरच्छेत्तपडिदो विअ बीअमुट्ठी णिप्फलो इध आगमणो संवुत्तो ता किं एत्थ करइस्सं ।

संस्थानकः । कादले क्खु एशे बुड्ढखोडे पवहणं णावलोएदि । भावे आलोएहि पवहणं ।

विटः । को दोषः । भवत्वेवं तावत् ।

संस्थानकः । कधं शिआला उड्डन्ति वाअशा वच्चन्ति । ता जाव भावे अक्खीहिं भक्खीअदि दन्तेहिं पेक्खीअदि ताव हग्गे पलाइश्शं ।

विटः । (वसन्तसेनां दृष्ट्वा सविषादमात्मगतम्) कथमये मृगी व्याघ्रमनुसरति । भोः कष्टम् ।

शरच्चन्द्रप्रतीकाशं पुलिनान्तरशायिनम् ।
हंसी हंसं परित्यज्य वायसं समुपस्थिता ॥१६

(जनान्तिकम्) **वसन्तसेने न युक्तमिदं नापि सदृशमिदम् ।**
पूर्वं मानादवज्ञाय द्रव्यार्थे जननीवशात् ।

वसन्तसेना । ण । (इति शिरश्चालयति)

विटः । अशौण्डीर्यस्वभावेन वेशभावेन मन्यते ॥१७

ननूक्तमेव मया भवतीं प्रति । 'सममुपचर भद्रे सुप्रियं चाप्रियं च' ।

वसन्तसेना । पवहणविपज्जासेण आगदा । सरणागदम्हि ।

विटः । न भेतव्यम् न भेतव्यम् । भवत्वेनं वञ्चयामि । (संस्थानकमुपगम्य) काणेलीमातः सत्यं राक्षस्येवात्र प्रतिवसति ।

संस्थानकः । भावे भावे जइ लक्खवशी पडिवशदि ता कीश ण तुमं मूशेदि । अध चोले ता किं तुमं ण भक्खिदे ।

लमिहागमनं संवृत्तम् । तत् किमत्र करिष्यामि ।

(१) कातरः खल्वेष वृद्धचेटः प्रवहणं नावलोकयति । भाव आलोकय प्रवहणम् । (२) कथं शृगाला उड्डयन्ते वायसा व्रजन्ति । तद्यावद्भावोऽक्षिभ्यां भक्ष्यते दन्तैः प्रेक्ष्यते तावदहं पलायिष्ये ।

(३) प्रवहणविपर्यासेनागता । शरणागताऽस्मि ।

(४) भाव भाव यदि राक्षसी प्रतिवसति तत् कथं न त्वां मुष्णाति ।

विटः। किमनेन निरूपितेन। यदि पुनरुद्यानपरंपरया पद्भ्यामेव नगरीमुज्जयिनीं प्रविशावस्तदा को दोषः स्यात्।

संस्थानकः। [1]एव्वं किदे किं भोदि।

विटः। एवं कृते व्यायामः सेवितो धुर्याणां च परिश्रमः परिहृतो भवति।

संस्थानकः। [2]एवं भोदु। थावलआ चेडा णेह पवहणं। अधवा चिट्ठ चिट्ठ। देवदाणं बम्हणाणं च अग्गदो चलणेण गच्छामि। णहि णहि। पवहणं अहिलुहिअ गच्छामि। जेण दूलदो मं पेक्खिअ भणिश्शन्ति एशे शे लट्ठिअशाले भट्टालके गच्छदि।

विटः। (स्वगतम्) दुष्करं विषमौषधीकर्तुम्। भवत्वेवं तावत्। (प्रकाशम्) काणेलीमातः एषा वसन्तसेना भवन्तमभिसारयितुमागता।

वसन्तसेना। [3]सन्तं पावं सन्तं पावं।

संस्थानकः। (सहर्षम्) [4]भावे मं पवलपुलिशं मणुश्शं वाशुदेवकं।

विटः। अथ किम्।

संस्थानकः। [5]तेण हि अपुव्वा शिली शमाशादिदा। तारिशं काले मए लोशाइदा। शम्पदं पादेशुं पडिअ पशादेमि।

विटः। साध्वभिहितम्।

संस्थानकः। [6]एशे पादेशुं पडेमि। (इति वसन्तसेनामुपसृत्य) अत्तिके।

अथ चौरस्तदा किं त्वं न भक्षितः। (१) एवं कृते किं भवति।

(२) एवं भवतु। स्थावरक चेट नय प्रवहणम्। अथवा तिष्ठ तिष्ठ। देवतानां ब्राह्मणानां चाग्रतश्चरणेन गच्छामि। नहि नहि प्रवहणमधिरुह्य गच्छामि। येन दूरतो मां प्रेक्ष्य भणिष्यन्ति एष स राष्ट्रियश्यालो भट्टारको गच्छति।

(३) शान्तं पापं शान्तं पापम्।

(४) भाव भाव मां प्रवरपुरुषं मनुष्यं वासुदेवकम्।

(५) तेन ह्यपूर्वा श्रीः समासादिता। तस्मिन् काले मया रोषिता। सांप्रतं पादयोः पतित्वा प्रसादयामि।

(६) एष पादयोः पतामि। मातः।

अम्बिके। शृणु मम विण्णत्तिं।

एशे पडेमि चलणेशु विशालणेत्ते
हत्थञ्जलिं दशणहे तव शुद्धदन्ते।
जं तं मए अवकिदं मदणातुलेण
तं खम्मिदाशि वलगत्ति तव म्हि दाशे ॥१८

वसन्तसेनाः। (सक्रोधम्) अवेहि। अणज्ज मन्तेसि।

(इति पादेन ताडयति।)

संस्थानकः। (सक्रोधम्)

जे चुम्बिदे अम्बिकमादुकेहिं गदे ण देवाण वि जे पणामं।
शे पाडिदे पादतलेण मुण्डे वणे शिआलेण जधा मदङ्गे ॥१९

अले थावलआ चेडा कहिं तुए एशा शमाशादिदा।

स्थावरकः। भट्टके गामशअलेहिं लुद्धे लाअमग्गे। तदो चालुदत्तश्श लुक्खवाडिआए पवहणं थाविअ तहिं ओदलिअ जाव चक्कपलिवट्टिअं करेमि ताव एशा पवहणविपज्जाशेण इह आलूढेत्ति तक्केमि।

संस्थानकः। कधं पवहणपलट्टणेण आगदा ण मं अहिशालिदुं। ता ओदल ओदल मम केलकादो पवहणादो। तुमं तं दलिद्दशत्थवाहपुत्तकं

अम्बिके। शृणु मम विज्ञप्तिम्।

एष पतामि चरणयोर्विशालनेत्रे हस्ताञ्जलिं दशनखे तव शुद्धदन्ति।
यत्तन्मयापकृतं मदनातुरेण तत्क्षामितासि वरगात्रि तवास्मि दासः ॥

(१) अपेहि। अनार्ये मन्त्रयसे।

(२) यच्चुम्बितमम्बिकामातृकाभिर्गतं देवानामपि यत्प्रणामम्।
तत्पातितं पादतलेन मुण्डं वने शृगालेन यथा मृताङ्गम् ॥

अरे स्थावरक चेट कुत्र त्वयैषा समासादिता।

(३) भट्टक ग्रामशकटै रुद्धो राजमार्गः। तदा चारुदत्तस्य वृक्षवाटिकायां प्रवहणं स्थापयित्वा तत्रावतीर्य यावच्चक्रपरिवृत्तिं करोमि तावदेषा प्रवहणविपर्यासेनेहारूढेति तर्कयामि।

(४) कथं प्रवहणविपर्यासेनागता न मामभिसारयितुम्। तदवतरावतर मदीयात् प्रवहणात्। त्वं तं दरिद्रसार्थवाहपुत्रकमभिसरसि। मदीयौ गावौ

अहिशालेशि । मम केलकाइं गोणाइं वाहेशि । ता ओदल ओदल गम्भदाशि ओदल ।

वसन्तसेना । [1]तं अज्जचारुदत्तं अहिसारेसि त्ति जं सच्चं अलंकिदम्हि इमिणा वअण्णेण । संपदं अ जं भोदु तं भोदुं ।

संस्थानकः । [2]एदेहिं दे दशणहुप्पलमण्डलेहिं
हत्थेहिं चाडुशदताडणलम्पडेहिं ।
कट्टामि दे वलतणुं णिअजाणकादो
केशेशु वालिदइअं वि जहा जडाऊ ॥२०

विटः । अग्राह्या मूर्धजेष्वेताः स्त्रियो गुणसमन्विताः ।
न लताः पल्लवच्छेदमर्हन्त्युपवनोद्भवाः ॥२१

तदुत्तिष्ठ त्वम् । अहमेनामवतारयामि । वसन्तसेने अवतीर्यताम् ।

वसन्तसेना । (अवतीर्यैकान्ते स्थिता ।)

संस्थानकः । (स्वगतम्) [3]जे शे मम वअणावमाणेण तदा लोशग्गी शन्धुच्छिदे अज्ज एदाए पादप्पहालेण अणेण पज्जलिदे । तं शम्पदं मालेमि णं । भोदु एव्वं दाव । (प्रकाशम्) [4]भावे भावे ।

जदिच्छशे लम्बदशाविशालं पावालअं शुत्तशदेहिं जुत्तम् ।
मंशं च खादुं तह तुट्टि कादुं चुहू चुहू चुक्कु चुहू चुहूत्ति ॥२२

वाहयसि । तदवतरावतर गर्भदासि । अवतर ।

(१) तमार्यचारुदत्तमभिसरसीति यत्सत्यमलंकृतास्म्यमुना वचनेन । सांप्रतं च यद्भवतु यद्भवतु ।

(२)एताभ्यां ते दशनखोत्पलमण्डलाभ्यां हस्ताभ्यां चाटुशतताडनलम्पटाभ्याम् ।
कर्षामि ते वरतनुं निजयानकात् केशेषु वालिदयितामिव यथा जटायुः ॥

(३) योऽसौ मम वचनावमानेन तदा रोषाग्निः संधुक्षितोद्यैतस्याः पादप्रहारेणानेन प्रज्वलितः । तत् सांप्रतं मारयाम्येनाम् । भवत्वेवं तावत् ।

(४) भाव भाव ।

यदीच्छसि लम्बदशाविशालं प्रावारकं सूत्रशतैर्युक्तम् ।
मांसं च खादितुं तथा तुष्टिं कर्तुं चुहू चुहू चुक्कु चुहू चुहू इति ॥

विटः । ततः किम् ।

संस्थानकः । [1]मम पिअं कलेहि ।

विटः । बाढं करोमि वर्जयित्वा त्वकार्यम् ।

संस्थानकः । [2]भावे अकज्जाह गन्धे वि णत्थि । लक्खलिआवि णत्थि ।

विटः । उच्यतां तर्हि ।

संस्थानकः । [3]मालेहि वशन्तशेणिअं ।

विटः । (कर्णौ पिधाय)

बालां स्त्रियं च नगरस्य विभूषणं च
वेश्यामवेशसदृशप्रणयोपचाराम् ।
एनामनागसमहं यदि घातयामि
केनोडुपेन परलोकनदीं तरिष्ये ॥२३

संस्थानकः । [4]अहं ते भेडकं दइश्शं । अण्णं च । विविक्ते उज्जाणे इध मालन्तं को तुमं पेक्खिश्शदि ।

विटः । पश्यन्ति मां दशदिशो वनदेवताश्च
चन्द्रश्च दीप्तकिरणश्च दिवाकरोऽयम् ।
धर्मानिलौ च गगनं च तथान्तरात्मा ।
भूमिस्तथा सुकृतदुष्कृतसाक्षिभूता ॥२४

संस्थानकः । [5]तेण हि पडन्तोवालिदं कदुअ मालेहि ।

विटः । मूर्ख अपध्वस्तोऽसि ।

संस्थानकः । [6]अधम्ममीलू एशे बुड्ढखोले । भोदु । थावलकं चेडं अणुणेमि । पुत्तका थावलका चेडा शोवण्णखडुआइं दइश्शं ।

स्थावरकः । [7]अहं पि पहिलिश्शं ।

---

(१) मम प्रियं कुरु । (२) भाव अकार्यस्य गन्धोऽपि नास्ति । लक्षणिकापि(!) नास्ति । (३) मारय वसन्तसेनाम् । (४) अहं ते भेडकं दास्यामि । अन्यच्च विविक्त उद्यान इह मारयन्तं कस्त्वां प्रेक्षिष्यते ।

(५) तेन हि पटान्तापवारितां कृत्वा मारय ।

(६) अधर्मभीरुरेष वृद्धकोलः । भवतु । स्थावरकं चेटमनुनयामि । पुत्रक स्थावरक चेट सुवर्णकटकानि दास्यामि । (७) अहमपि परिघास्यामि ।

संस्थानकः । सोवण्णं[1] दे पीठकं कालइस्सं ।
स्थावरकः । अहं[2] पि उवविशिस्सं ।
संस्थानकः । सव्वं[3] दे उच्छिट्ठं दइस्सं ।
स्थावरकः । अहं[4] पि खाइस्सं ।
संस्थानकः । सव्वचेडकाणं[5] महत्तलकं कलइस्सं ।
स्थावरकः । भट्टके[6] हुविस्सं ।
संस्थानकः । ताँ[7] मण्णेहि मम वअणं ।
स्थावरकः । भट्टके सव्वं कलेमि वज्जिअ अकज्जं ।
संस्थानकः । अकज्जाह[8] गन्धे वि णत्थि ।
स्थावरकः । भणादु[9] भट्टके ।
संस्थानकः । एणं[10] वशन्तशेणिअं मालेहि ।
स्थावरकः । पसीदिदु[11] भट्टके । इअं मए अणज्जेण अज्जा पवहणपरिवत्तणेण आणीदा ।
संस्थानकः । अले[12] चेडा तवावि ण पहवामि ।
स्थावरकः । पहवदि[13] भट्टके शलीलाह ण चालित्ताह । ता पशीदिदु पशीदिदु भट्टके । भाआमि क्खु अहं ।
संस्थानकः । तुमं[14] चेडे मम भविअ कश्श भाआशि ।
स्थावरकः । भट्टके[15] पललोअश्श ।

---

(१) सौवर्णं ते पीठकं कारयिष्यामि । (२) अहमप्युपवेक्ष्यामि ।
(३) सर्वं त उच्छिष्टं दास्यामि । (४) अहमपि खादिष्यामि ।
(५) सर्वचेटानां महत्तरकं कारयिष्यामि । (६) भट्टक भविष्यामि ।
(७) तन्मन्यस्व मम वचनम् । (८) भट्टक सर्वं करोमि वर्जयित्वाकार्यम् ।
(९) अकार्यस्य गन्धोऽपि नास्ति ।
(१०) भणतु भट्टकः । (११) एनां वसन्तसेनां मारय ।
(१२) प्रसीदतु भट्टकः । इयं मयानार्येणार्या प्रवहणपरिवर्तनेनानीता ।
(१३) अरे चेट तवापि न प्रभवामि । (१४) प्रभवति भट्टकः शरीरस्य न चारित्रस्य । तत्प्रसीदतु प्रसीदतु भट्टकः । बिभेमि खल्वहम् ।
(१५) त्वं चेटो मम भूत्वा कस्माद् बिभेषि । (१६) भट्टक परलोकात् ।

संस्थानकः । [1]के शे पललोऐ ।
स्थावरकः । [2]भट्टके शुकिददुक्किदश्श पलिणामे ।
संस्थानकः । [3]केलिशे शुकिदश्श पलिणामे ।
स्थावरकः । [4]जादिशे भट्टके बहुशोवण्णमण्डिदे ।
संस्थानकः । [5]दुक्किदश्श केलिशे ।
स्थावरकः । [6]जादिशे हग्गे पलपिण्डभक्खके भूदे । ता अकज्जं ण कलइस्शं ।
संस्थानकः । [7]अरे ण मालिश्शशि । (इति बहुविधं ताडयति ।)
स्थावरकः । [8]पिट्ठदु भट्टके मालेदु भट्टके अकज्जं ण कलइस्शं ।

जेण म्हि गब्भदासे विणिम्मिदे भाअधेअदोशेहिं ।
अहिअं च ण कीणिश्शं तेण अकज्जं पडिहलामि ॥२५

वसन्तसेना । [9]भाव शरणागदम्हि ।
विटः । काणेलीमातः मर्षय मर्षय । साधु स्थावरक साधु ।

अप्येष नाम परिभूतदशो दरिद्रः
प्रेष्यः परत्र फलमिच्छति नास्य भर्ता ।
तस्मादमी कथमिवाद्य न यान्ति नाशं
ये वर्धयन्त्यसदृशं सदृशं त्यजन्ति ॥२६

अपि च ।

रन्ध्रानुसारी विषमः कृतान्तो यदस्य दास्यं तव चेश्वरत्वम् ।
श्रियं त्वदीयां यदयं न भुङ्क्ते यदेतदाज्ञां न भवान् करोति ॥२७

---

(१) कः स परलोकः । (२) भट्टक सुकृतदुष्कृतस्य परिणामः ।
(३) कीदृशः सुकृतस्य परिणामः । (४) यादृशो भट्टको बहुसुवर्णमण्डितः । (५) दुष्कृतस्य कीदृशः । (६) यादृशोऽहं परपिण्डभक्षकः भूतः । तदकार्यं न करिष्यामि । (७) अरे न मारयिष्यसि ।
(८) ताडयतु भट्टको मारयतु भट्टकः । अकार्यं न करिष्यामि ।

येनासि गर्भदासो विनिर्मितो भागधेयदोषैः ।
अधिकं च न क्रेष्यामि तेनाकार्यं परिहरामि ।

(९) भाव शरणागतास्मि ।

संस्थानकः । (स्वगतम्) [1]अधम्माभिलुए वुड्ढखोडे । पलोओ**अमीए एत्थे** गब्भदासे । इग्गं लट्ठिअशाले कस्श भाआमि **वलपुलिशमणुश्शे** । (प्रकाशम्) [2]अले गब्भदासे चेडे गच्छ तुमं । ओवलके **पविशिअ वीशन्ते एअन्ते** चिट्ठ ।

स्थावरकः । [3]जं भट्टके आणवेदि । (वसन्तसेनामुपसृत्य) [4]**अज्जए एत्तिके मे** विहवे । (इति निष्क्रान्तः ।)

संस्थानकः । (परिकरं बध्नन्) [5]चिट्ठ वशन्तशेणिए चिट्ठ **मालइश्शं** ।

विटः । आः ममाग्रतो व्यापादयिष्यसि । (इति गले गृह्णाति)

संस्थानकः । (भूमौ पतति ।) [6]भावे भट्टकं मालीअदि । (**इति मोहं** नाटयति । चेतनां लब्ध्वा ।)

शैव्वकालं मए पुट्टे मंशेण अ घिएण अ ।
अज्ज कज्जे शमुप्पण्णे जादे मे वेलिए कधं ॥२.८

(**विचिन्त्य**) [7]भोदु । लद्धे मए उवाए । दिण्णा वुड्ढखोडेण शिलश्चालणशण्णा । ता एदं पेशिअ वशन्तशेणिअं मालइश्शं । एव्वं दाव । (प्रकाशम्) [8]**भावे** जं तुमं मए भणिदे तं कधं हगे एव्वं वड्ढकाहिं मल्लकप्पमाणाहिं **कुलाहिं जादे अकज्जं** कलेमि । एव्वं एदं अङ्गीकलावेदुं मए भणिदं ।

---

(१) अधर्मभीरुको वृद्धशृगालः । परलोकभीरुरेष गर्भदासः । अहं राष्ट्रियश्यालः कस्माद् बिभेमि वरपुरुषमनुष्यः ।

(२) अरे गर्भदास चेट गच्छ त्वम् । अपवरके प्रविश्य विश्रान्त **एकान्ते** तिष्ठ । (३) यद्भट्टक आज्ञापयति । (४) आर्ये एतावान् मे विभवः ।

(५) तिष्ठ वसन्तसेने तिष्ठ । मारयिष्यामि । (६) भावो भट्टकं मारयति ।

(७) सर्वकालं मया पुष्टो मांसेन च घृतेन च ।
अद्य कार्ये समुत्पन्ने जातो मे वैरिकः कथम् ॥

(८) भवतु लब्धो मया उपायः । दत्ता वृद्धशृगालेन शिरश्चालनसंज्ञा । तदेतं प्रेष्य वसन्तसेनां मारयिष्यामि । एवं तावत् । (९) भाव यत् त्वं मया भणितस्तत्कथमहमेवं बृहत्तरैर्मल्लकप्रमाणे कुले जातोऽकार्यं करोमि । एवमेतदङ्गीकारयितुं मया भणितम् ।

विटः । किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।
भवन्ति सुतरां स्फीताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः ॥२९

संस्थानकः । भावे एशा तव अग्गदो लज्जाअदि ण मं अङ्गीकलेदि । ता गच्छ । थावलअचेडे मए पिट्टिदे गदे वि । एशे पलाइअ गच्छदि । ता तं गेण्हिअ आअच्छदु भावे ।

विटः । (स्वगतम्)

अस्मत्समक्षं हि वसन्तसेना शौण्डीर्यभावान्न भजेत मूर्खम् ।
तस्मात्करोम्येष विविक्तमस्या विविक्तविश्रम्भरसो हि कामः ॥३०

(प्रकाशम्) एवं भवतु । गच्छामि ।

वसन्तसेना । (पटान्ते गृहीत्वा) णं भणामि सरणागदम्हि ।

विटः । वसन्तसेने न भेतव्यं न भेतव्यम् । काणेलीमातः वसन्तसेना तव हस्ते न्यासः ।

संस्थानकः । एव्वं । मम हत्थे एशा णाशेण चिट्ठदु ।

विटः । सत्यम् ।

संस्थानकः । शच्चं ।

विटः । (किञ्चिद्गत्वा) अथवा मयि गते नृशंसो हन्यादेनाम् । तदपवारितशरीरः पश्यामि तावदस्य चिकीर्षितम् । (इत्येकान्ते स्थितः ।)

संस्थानकः । भोदु मोडिश्शं । अधवा कवडकावडिके एशे बम्हणे वुड्ढखोडे कदावि ओवालिदशलीले गडिअ शिआले भविअ हुलुभुलिं कलेदि । ता एदश्श वञ्चणाणिमित्तं एव्वं दाव कलइश्शं । (कुसुमावचयं कुर्वन्नात्मानं मण्डयति ।) वाशू वाशू वशन्तशेणिए एहि ।

---

(१) भाव एषा तवाग्रतो लज्जते न मामङ्गीकरोति । तद्गच्छ । स्थावरकचेटो मया ताडितो गतोऽपि । एष प्रपलाय्य गच्छति तत्तं गृहीत्वागच्छतु भावः । (२) ननु भणामि शरणागताऽस्मि ।

(३) एवम् । मम हस्त एषा न्यासेन तिष्ठतु । (४) सत्यम् ।

(५) भवतु मोटयिष्यामि । अथवा कपटकापटिक एष ब्राह्मणो वृद्धशृगालः कदाप्यपवारितशरीरो गत्वा शृगालो भूत्वा कपटं करोति । तदेतस्य वञ्चनानिमित्तमेवं तावत् करिष्यामि । (६) वासु वासु वसन्तसेने एहि ।

विटः । अये कामी संवृत्तः । हन्त निर्वृतोऽस्मि । गच्छामि (इति निष्क्रान्तः ।)

संस्थानकः ।

सुवण्णअं देमि पिअं वदेमि पडेमि सीसेण सवेट्टणेण ।
तधा वि मं णेच्छसि सुद्धदन्ति किं सेवअं कट्ठमआ मणुस्सा ॥३१

वसन्तसेना । को एत्थ सन्देहो । (अवनतमुखी 'खलचरित' इत्यादि श्लोकद्वयं पठति ।)

खलचरित निकृष्ट जातदोषः कथमिह मां परिलोभसे धनेन ।
सुचरितचरितं विशुद्धदेहं न हि कमलं मधुपाः परित्यजन्ति ॥३२
यत्नेन सेवितव्यः पुरुषः कुलशीलवान् दरिद्रोऽपि ।
शोभा हि पण्स्त्रीणां सदृशजनसमाश्रयः कामः ॥३२

अवि अ । सहआरपादवं सेविअ ण पलासपादवं अङ्गीकरइस्सं ।

संस्थानकः । दीसीए धीए दलिद्दचालुदत्ताके सहआलपादवे कडे । हग्गे उण पलाशे भणिदे । किंशुके वि ण कडे । एव्वं तुमं गालिं मे देन्ती अज्जवि तं जेव्व चालुदत्ताकं सुमलेशि ।

वसन्तसेना । हिअअगदो जेव्व किं त्ति ण सुमरीअदि ।

संस्थानकः । अज्ज वि दे हिअअगदं तुमं च शमं जेव्व मोडेमि । ता दलिद्दशत्थवाहअमणुस्सकामुकिणि चिट्ठ चिट्ठ ।

---

(१) सुवर्णं ददामि प्रियं वदामि पतामि शीर्षेण सवेष्टनेन ।
तथापि मां नेच्छसि शुद्धदन्ति किं सेवकं कष्टमया मनुष्याः ॥

(२) कोऽत्र सन्देहः ।

(३) अपि च । सहकारपादपं सेवित्वा न पलाशपादपमङ्गीकरिष्यामि ।

(४) दास्याः पुत्रि दरिद्रचारुदत्तकः सहकारपादपः कृतः । अहं पुनः पलाशो भणितः । किंशुकोऽपि न कृतः । एवं त्वं मह्यं गालीं ददत्यद्यापि तमेव चारुदत्तकं स्मरसि ।

(५) हृदयगत एव किमिति न स्मर्यते ।

(६) अद्यापि ते हृदयगतं त्वां च सममेव मोटयामि । तद्दरिद्रसार्थवाहक-मनुष्यकामुकि तिष्ठ तिष्ठ ।

वसन्तसेना । भण भण। पुणो वि भण । सलाहणिआइं एदाइं अक्खराइं ।

संस्थानकः । पलित्ताअदु दासीए पुत्ते दलिद्दचालुदत्ताके तुमं ।

वसन्तसेना । परित्ताअदि जदि मं पेक्खदि ।

संस्थानकः । [१]किं शे शक्के वालिपुत्ते महिन्दे
लम्भापुत्ते कालणेमी शुबन्धू ।
रुद्दे राआ दोणपुत्ते जडाऊ
चाणक्के वा धुन्धुमाले तिशङ्कू ॥३४

अथवा । एदेवि दे ण लक्खन्ति ।

चाणक्केण जधा शीदा मालिदा भालदे जुगे ।
एव्वं दे मोडइश्शामि जडाऊ विअ दोवदिं ॥३५

(इति ताडयितुमुद्यतः ।)

वसन्तसेना । हा अत्ते कहिं सि । हा अज्जचारुदत्त एसो जणो असंपुण्णमणोरधो जेव्व विवज्जदि । ता उद्धं अक्कन्दइस्सं । अथवा वसन्तसेणा उद्धं अक्कन्ददि त्ति लज्जणीअं क्खु एदं । णमो अज्जचारुदत्तस्स ।

संस्थानकः । [२]अज्जवि गब्भदासि तरुश जेव्व पावरुश णामं गेण्हदि । (इति कण्ठे पीडयन्) [३]शुमल गब्भदासि शुमल ।

---

(१) भण भण पुनरपि भण श्लाघनीयान्येतान्यक्षराणि ।

(२) परित्रायतां दास्याः पुत्रश्चारुदत्तस्त्वाम् ।

(३) परित्रायते यदि मां प्रेक्षते ।

(४) किं स शक्रो वालिपुत्रो महेन्द्रो रम्भापुत्रः कालनेमिः सुबन्धुः ।
रुद्रो राजा द्रोणपुत्रो जटायुश्चाणक्यो वा धुन्धुमारस्त्रिशङ्कुः ॥

अथवा । एतेऽपि त्वां न रक्षन्ति ।

चाणक्येन यथा सीता मारिता भारते युगे ।
एवं त्वां मोटयिष्यामि जटायुरिव द्रौपदीम् ॥

(५) हा मातः कुत्रासि । हा आर्य चारुदत्त एष जनोऽसंपूर्णमनोरथ एव विपद्यते । तदूर्ध्वमाक्रन्दिष्यामि । अथवा वसन्तसेनोर्ध्वमाक्रन्दतीति लज्जनीयं खल्वेतत् । नम आर्यचारुदत्ताय । (६) अद्यापि गर्भदासी तस्यैव पापस्य नाम गृह्णाति । (७) स्मर गर्भदासि स्मर ।

वसन्तसेना । णमो अज्ज चारुदत्तस्स ।

संस्थानकः । मेल गन्मदाशि मल । (नाट्येन कण्ठे निपीडयन् मारयति । **वसन्तसेना** मूर्च्छिता पतति निश्चेष्टा ।)

संस्थानकः । (सहर्षम्)

एंदं दोशकलण्डिअं अविणअश्शावाशभूदं खलं
लत्तं तश्श किलागदश्श लमणे कालागदं आअदम् ।
किं एशे शमुदाहलामि णिअअं बाहूण शूलत्तणं
णीशाशे वि मले इअं व शुमला शीदा जधा भालदं ॥३६
ईच्छन्तं मम णेच्छशि त्ति गणिआ लोशेण मे मालिदा
शुण्णे पुप्फकलण्डके त्ति शहशा पाशेण उत्ताशिदा ।
शे वा वञ्चिद भादुके मम पिदा मादेव शा दोप्पदी
जे शे पेक्खदि णेदिशं ववशिदं पुत्ताह शूलत्तणं ॥३७

भोदु । शम्पदं वुड्ढखोडे आगमिश्शदि त्ति । ता ओशलिअ चिट्ठामि । (तथा करोति ।) (प्रविश्य चेटेन सह)

विटः । अनुनीतो मया स्थावरकश्चेटः । तद्यावत् काणेलीमातर पश्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) अये मार्ग एव पादयो निपतितः । अनेन च पतता स्त्री व्यापादिता । भोः पाप किमिदमकार्यमनुष्ठितं त्वया । तवापि

---

(१) नम आर्यचारुदत्ताय। (२) म्रियस्व गर्भदासि म्रियस्व ।

(३) एतां दोषकरण्डिकामविनयस्यावासभूतां खलां
रक्तां तस्य किलागतस्य रमणे कालागतामागताम् ।
किमेष समुदाहरामि निजकं बाह्वोः शूरत्वं
निःश्वासेऽपि मृतोयं च सुमृता सीता यथा भारते ॥

(४) इच्छन्तं मां नेच्छसीति गणिका रोषेण मे मारिता
शून्यं पुष्पकरण्डकमिति सहसा पाशेनोत्त्रासिता ।
स वा वञ्चितो भ्रातृष्को मम पिता मातेव सा द्रौपदी
यः स पश्यति नेदृशं व्यवसितं पुत्रस्य शूरत्वम् ॥

भवतु । साम्प्रतं वृद्धशृगाल आगमिष्यतीति । तदपसृत्य तिष्ठामि ।

पापिनः पतनात् स्त्रीवधदर्शनेनार्तांव पातिता वयम्। आनिमित्तमेतत्। यत्सत्यं वसन्तसेनां प्रति शङ्कितं मे मनः। सर्वथा देवताः स्वस्ति करिष्यन्ति। (संस्थानकमुपसृत्य) काणेलीमातः एवं मयानुनीतः स्थावरकश्चेटः।

संस्थानकः। भावे शाअदं दे। पुत्तका थावलका चेडा तवावि शाअदं।

स्थावरकः। अधे इं।

विटः। मदीयं न्यासमुपनय।

संस्थानकः। कीदिशे णाशे।

विटः। वसन्तसेना।

संस्थानकः। गदो।

विटः। क।

संस्थानकः। भावश्श जेव्व पिट्ठदो।

विटः। (सवितर्कम्) न गता खलु सा तया दिशा।

संस्थानकः। तुमं कदमाए दिशाए गडे।

विटः। पूर्वया दिशा।

संस्थानकः। शा वि दक्खिणाए गडा।

विटः। अहं दक्षिणया।

संस्थानकः। शा वि उत्तलाए।

विटः। अत्याकुलं कथयसि। न शुध्यति मेऽन्तरात्मा। तत्कथय सत्यम्।

संस्थानकः। शेवामि भावश्श शीशं अत्तणकेलकेहिं पादेहिं। ता शप्पावेहि हिअअं। एशा मए मालिदा।

विटः। (सविषादम्) सत्यं त्वया व्यापादिता।

संस्थानकः। जइ मम वअणे ण पत्तिआआशि ता पेक्ख पढमं कहि-

---

(१) भाव स्वागतं ते। चेट पुनक स्थावरक तवापि स्वागतम्।

(२) अथ किम्। (३) कीदृशो न्यासः। (४) गता। (५) भावस्यैव पृष्ठतः। (६) त्वं कतमया दिशा गतः। (७) सापि दक्षिणया गता।

(८) साप्युत्तरया। (९) शपे भावस्य शीर्षमात्मायाश्चां पादाभ्याम्। तत् संस्थापय हृदयम्। एषा मया मारिता।

(१०) यदि मम वचने न प्रत्ययसे तत्पश्य प्रथमं राज्ञियश्यालसंस्थानस्य

अशिआलशण्ठाणाह शूलत्तणं । (इति दर्शयति ।)

विटः । हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । (इति मूर्च्छितः पतति ।)

संस्थानकः । [१]ही ही उवलदे भावे ।

स्थावरकः । [२]शमश्शशदु शमश्शशदु भावे । अविचालिअं पवहणं आणन्तेण जेव्व मए पढमं मालिदा ।

विटः । (समाश्वस्य सकरुणम्) हा वसन्तसेने

दाक्षिण्योदकवाहिनी विगलिता याता स्वदेशं रति-
र्हा हालंकृतभूषणे सुवदने क्रीडारसोद्भासिनि ।
हा सौजन्यनदि प्रहासपुलिने हा मादृशामाश्रये
हा हा नश्यति मन्मथस्य विपणिः सौभाग्यपण्याकरः ॥३८

(सास्रम्) कष्टं भोः कष्टम् ।

किं नु नाम भवेत् कार्यमिदं येन त्वया कृतम् ।
अपापा पापकल्पेन नगरश्रीर्निपातिता ॥३९

(स्वगतम्) अये कदाचिदयं पाप इदमकार्यं मयि संक्रामयेत् । भवत्वितो गच्छामि । इति परिक्रामति । (सस्थानकमुपगम्य धारयति ।)

विटः । पाप मा मा स्प्राक्षीः । अलं त्वया । गच्छाम्यहम् ।

संस्थानकः । [३]अले वशन्तशेणिअं शअं जेव्व मालिअ मं दूशिअ कहिं पलाअशि । शंपदं ईदिशे हग्गे अणाधे पाविदे ।

विटः । अपध्वस्तोऽसि ।

संस्थानकः ।

[४]अत्थं शदं देमि शुवण्णअं दे कहावणं देमि शवोडिअं दे ।
एशे दुशद्दाण फलकमे मे शामाण्णए भोदु मणुश्शआणं ॥४०

स्रस्त्वम् । (१) ही ही उपरतो भावः । (२) समाश्वसितु समाश्वसितु भावः । अविचारितं प्रवहणमानयतैव मया प्रथमं मारिता । (३) अरे वसन्तसेनां स्वयमेव मारयित्वा मां दूषयित्वा कुत्र पलायसे । साप्रतमीदृशोऽहमनाथः प्राप्तः ।

(४) अर्थं शतं ददामि सुवर्णं ते कार्षापणं ददामि सवेष्टिकं ते ।
एष दुःशब्दानां फलकमो मे सामान्यको भवतु मनुष्यकाणाम् ॥

विटः । धिक् । तवैवास्तु ।

स्थावरकः । [1]शान्तं पावं । (शकारः हसति ।)

विटः । अप्रीतिर्भवतु विमुच्यतां हि हासो
धिक् प्रीतिं परिभवकारिकामनार्याम् ।
मा भूच्च त्वयि मम संगतं कदाचि-
दाच्छिन्नं धनुरिव निर्गुणं त्यजामि ॥४१

संस्थानकः । [2]भावे पशीद पशीद । एहि णअलीए पविशिअ क्रीडेम्ह ।

विटः । अपतितमपि तावत् सेवमानं भवन्तं
पतितमिव जनोऽयं मन्यते मामनार्यम् ।
कथमहमनुयायां त्वां हतस्त्रीकमेनं
पुनरपि नगरस्त्रीशङ्कितार्धोक्षिदृष्टम् ॥४२

(सकरुणम्) वसन्तसेने

अन्यस्यामपि जातौ मा वेश्या भूस्त्वं हि सुन्दरी ।
चारित्र्यगुणसंपन्ने जायेथा विमले कुले ॥४३

संस्थानकः । [3]मम केलके पुप्फकलण्डकजिण्णुज्जाणे वशन्तशेणिअं मालिअ कहिं पलाअशि । एहि । मम आवुत्तश्श अग्गदो ववहालं देहि । (इति धारयति ।)

विटः । आः तिष्ठ जाल्म । (इति खड्गमाकर्षति ।)

संस्थानकः । (सभयमपसृत्य ।) [4]किं ले भीदेशि । ता गच्छ ।

विटः । (स्वगतम्) न युक्तमवस्थातुम् । भवतु । यत्रार्यशर्विलकचन्दनकप्रभृतयः सन्ति तत्र गच्छामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

---

(१) शान्तं पापम् ।

(२) भाव पसीद प्रसीद । एहि नगर्यां प्रविश्य क्रीडावः ।

(३) मदीयपुष्पकरण्डकजीर्णोद्याने वसन्तसेनां मारयित्वा कुत्र पलायसे । एहि । मम आवुत्तस्याग्रतो व्यवहारं देहि ।

(४) किं रे भीतोऽसि । तद्गच्छ ।

संस्थानकः । [1]णिधणं गच्छ । अले थावलका पुत्तका कीलिशे मए कडे ।
स्थावरकः । [2]भट्टके महन्ते अकजे कडे ।
संस्थानकः । [3]अले चेडे किं भणाशि अकजे कडे त्ति । भोदु । एव्वं दाव । (नानाभरणान्यवतार्य) [4]गेण्ह एदं अलंकारअं । मए ताव दिण्णे । जे-त्तिके वेले अलंकलेमि तेत्तिकं वेलं मम । अण्णं तव ।
स्थावरकः । [5]भट्टके जेव्व एदे शोहन्ति । किं मम एदेहिं ।
संस्थानकः । [6]ता गच्छ एदाइं गोणाइं गेण्हिअ मम केलकाए पाशादबा-लग्गपदोलिकाए चिट्ठ जाव हग्गे आअच्छामि ।
स्थावरकः । [7]जं भट्टके आणवेदि । (इति निष्क्रान्तः ।)
संस्थानकः । अत्तपलित्ताणे भावे गदे अदंशणं । चेडे वि पाशादबालग्ग-पदोलिकाए णिअलपूलिदं कदुअ थावइश्शं । एव्वं मन्ते लक्खिदे भोदि । ता गच्छामि । अधवा पेक्खामि दाव एदं किं एशा मला आदु पुणो वि मालइश्शं । (अवलोक्य) कैधं शुमला । भोदु । एदिणा पावालएण पच्छा-देमि णं । अधवा णामङ्किदे एशे । ता के वि अजपुलिशे पच्चहिजाणेदि । भोदु । एदिणा वादालीपुञ्छिदेण शुक्खपण्णपुडेण पच्छादेमि । (तथा कृत्वा

(१) निधनं गच्छ । अरे स्थावरक पुत्रक कीदृशं मया कृतम् ।
(२) भट्टक महदकार्यं कृतम् ।
(३) अरे चेट किं भणस्यकार्यं कृतमिति । भवत्वेवं तावत् ।
(४) गृहाणेममलंकारम् । मया तावदत्तः यावत्यां वेलायामलंकरोमि तावतीं वेलां मम । अन्या तव । (५) भट्टके एवैते शोभन्ते । किं ममैतैः ।
(६) तद् गच्छ । एतौ वृषभौ गृहीत्वा मदीयायां प्रासादबालाग्रप्रतोलि-कायां तिष्ठ यावदहमागच्छामि । (७) यद्भट्टक आज्ञापयति ।
(८) आत्मपरित्राणे भावो गतोऽदर्शनम् । चेटमपि प्रासादबालाग्रप्रतो-लिकायां निगडपूरितं कृत्वा स्थापयिष्यामि । एवं मन्त्रो रक्षितो भवति । तद्गच्छामि । अथवा पश्यामि तावदेनां किमेषा मृताऽथवा पुनरपि मारयि-ष्यामि । (९) कथं सुमृता । भवतु । एतेन प्रावारकेण प्रच्छादयाम्येनाम् । अथवा नामाङ्कितं एषः । तत्कोऽप्यार्यपुरुषः प्रत्यभिज्ञास्यति । भवतु । एतेन बातालीपुञ्छितेन शुष्कपर्णपुटेन प्रच्छादयामि ।

विचिन्त्य) [1]भोदु । एव्वं दाव । शम्पदं आधिअलणं गाच्छिअ ववहालं लिहावेमि जहा अत्थश्श कालणादो शत्थवाहचालुदत्ताकेण ममकेलकं पुप्फकलण्डकं जिण्णुजाणं पवेशिअ वशन्तशोणिआ वावादिदे त्ति ।

चालुदत्तविणाशाय कलेमि कवडं णवं ।
णअलीए विशुद्धाए पशुघादं व्व दालुणम् ॥४४

भोदु । [2]गैच्छामि । (इति निष्क्रम्य दृष्ट्वा सभयम्) । अविदमादिके । जेण जेण गच्छामि मग्गेण तेण जेव्व एशे दुट्टशमणके गहिदकशाओदकं चीवलं गेण्हिअ आअच्छदि । एशे मऐ णाशि च्छिअ वाहिदे कदवेले कदा वि मं पेक्खिअ एदेण मालिदे त्ति पआशइश्शदि । ता कधं गच्छामि । (अवलोक्य) [3]भोदु एदं अद्धपडिदं पगालखण्डं उलङ्घिअ गच्छामि ।

एशे म्हि तुलिदतुलिदे लङ्काणअलीए गआण गच्छन्ते ।
भमीए पाआले हणूमशिहले विअ महेन्दे ॥४५

(इति निष्क्रान्तः । प्रविश्य पटीक्षेपेण संवाहको)

भिक्षुः । [4]पक्खालिदे एशे मए चीवलखण्डे । किं णु हु शाहाए शुक्खावइश्शं । इध वाणला विलुप्पन्ति । किं णु हु भूमीए । धूलीदोशे भोदि ।

---

(१) भवतु । एवं तावत् । सांप्रतमधिकरणं गत्वा व्यवहारं लेखयामि यथाऽर्थस्य कारणात् सार्थवाहकचारुदत्तकेन मदीयं पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं प्रवेश्य वसन्तसेना व्यापादितेति ।

चारुदत्तविनाशाय करोमि कपटं नवम् ।
नगर्यां विशुद्धायां पशुघातमिव दारुणम् ॥

भवतु । गच्छामि । (२) अविदमादिके । येन येन गच्छामि मार्गेण तेनैवैष दुष्टश्रमणको गृहीतकषायोदकं चीवरं गृहीत्वागच्छति । एष मया नासां छित्त्वा वाहितः कृतवैरः कदापि मां प्रेक्ष्यैतेन मारितेति प्रकाशयिष्यति । तत्कथं गच्छामि । (३) भवतु । एतमर्धपतितं प्राकारखण्डमुल्लङ्घ्य गच्छामि ।

एषोऽहं त्वरितत्वरितो लङ्कानगर्यां गगने गच्छन् ।
भूम्यां पाताले हनूमच्छिखरे इव महेन्द्रः ॥

(४) प्रक्षालितमेतन्मया चीवरखण्डम् । किं नु खलु शाखायां शुष्कं करिष्यामि । इह वानरा विलुम्पन्ति । किं नु खलु भूम्याम् । धूलीदोषो

ता कहिं पशालिअ शुक्खावइश्शं। (दृष्ट्वा) [1]भोदु। इध वादालीपुञ्जिदे शुक्खवत्तशञ्चए पशालइश्शं। (तथा कृत्वा) [2]णमो बुद्धश्श। (इत्युपविशति) [3]भोदु धम्मक्खलाइं उदाहलामि। ('पञ्चजण जेण मालिदा' इत्यादि पूर्वोक्तं पठति।) [4]अधवा अलं मम एदेण शग्गेण। जाव ताए बुद्धोवासिआए पच्चुवआलं ण कलेमि जाए दशाणं शुवण्णकाणं किदे जूदिअलेहिं णिक्कीदे। तदो पहुदि ताए कीदं विअ अत्ताणअं अवगच्छामि। (दृष्ट्वा।) [5]किं णु हु पण्णोदले शमूशशदि। अधवा

वादादवेण तत्ता चीवलतोएण तिम्मिदा पत्ता।
एदे विथिण्णपत्ता मण्णे पत्ता विअ फुलन्ति ॥४६

(वसन्तसेना संज्ञां लब्ध्वा हस्तं दर्शयति।)

भिक्षुः। हा हा शुद्धालंकालभूशिदे इत्थिआहत्थे णिक्कमदि। कधं दुदिए वि हत्थे। (बहुविधं निर्वर्ण्य) [6]पञ्चभिआणामि विअ एदं हत्थं। अधवा किं विचालेण। शच्चं शे जेव्व हत्थे जेण मे अभअं दिण्णं। भोदु पेक्खिदव्वशं। (नाट्येनोद्घाट्य दृष्ट्वा प्रत्यभिज्ञाय च) [7]शा जेव्व बुद्धोवासिआ। (वसन्तसेना पानीयमाकाङ्क्षति।)

भिक्षुः। [8]कधं उदअं मग्गेदि। दूले च दिग्घिआ। किं दाणिं एत्थ

भवति। तत्कुत्र प्रसार्य शुष्कं करिष्यामि। (१) भवतु। इह वातालीपुञ्जिते शुष्कपत्रसञ्चये प्रसारयिष्यामि। (२) नमो बुद्धाय। (३) भवतु धर्माश्चराण्युदाहरामि। (४) अथवाऽलं ममैतेन स्वर्गेण। यावत्तस्या वसन्तसेनाया बुद्धोपासिकायाः प्रत्युपकारं न करोमि यया दशानां सुवर्णकानां कृते द्यूतकराभ्यां निष्क्रीतः। ततः प्रभृति तया क्रीतमिवात्मानमवगच्छामि। (५) किं नु खलु पर्णोदरे समुच्छ्वसिति। अथवा

वातातपेन तप्तानि चीवरनोयेन तिमितानि पत्राणि।
एतानि विस्तीर्णपत्राणि मन्ये पद्मा इव स्फुरन्ति॥

(६) हा हा शुद्धालंकारभूषितः स्त्रीहस्तो निष्क्रामति। कथं द्वितीयोऽपि हस्तः। (७) प्रत्यभिज्ञानामीव एतं हस्तम्। अथवा किं विचारेण। सत्यं स एव हस्तो येन मेऽभयं दत्तम्। भवतु। पश्यामि। (८) सैव बुद्धोपासिका।

(९) कथमुदकं याचते। दूरे च दीर्घिका। किमिदानीमत्र करिष्यामि।

कलइंसं। भोदु। एदं चीवलं शे उवलि **गालइंसं**। (तथा करोति। **वसन्तसेना** संज्ञां लब्ध्वोत्तिष्ठति। भिक्षुः पटान्तेन वीजयति।)

वसन्तसेना। अज्ज को तुमं।

भिक्षुः। किं मं ण सुमलेदि बुद्धोवासिआ दशसुवण्णणिक्कीदं।

वसन्तसेना। सुमरामि। ण उण जधा अज्जो भणादि। वरं अहं उवरदा जेव्व।

भिक्षुः। बुद्धोवासिए किं णोदं।

वसन्तसेना। (सनिर्वेदम्) जं सरिसं वेसभावस्स।

भिक्षुः। उट्ठेदु उट्ठेदु बुद्धोवासिआ एदं पादवशमीवजादं लदं ओलम्बिअ। (इति लतां नामयति। वसन्तसेना गृहीत्वोत्तिष्ठति।)

भिक्षुः। एंदश्शिं विहाले मम धम्मबहिणिआ चिट्ठदि। तहिं शमश्शशिदमणा भविअ उवासिआ गेहं गमिश्शदि। ता शेणं शेणं गच्छदु बुद्धोवासिआ। (इति परिक्रामतः। दृष्ट्वा) ओशलध अज्जा ओशलध। एशा तलुणी इत्थिआ। एशे भिक्खु त्ति। शुद्धे मम धम्मे।

हत्थशंजद मुहशंजद इन्दिअशंजदे शे क्खु माणुशे।
किं कलेदि तश्श लाअडले पललोअ हत्थे णिश्चले ॥४७

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे।)

वसन्तसेनामोटनो नामाष्टमोऽङ्कः।

भवतु एतच्चीवरमस्या उपरि गालयिष्यामि। (१) आर्य कस्त्वम्।

(२) किं मां न स्मरति बुद्धोपासिका दशसुवर्णनिष्क्रीतम्।

(३) स्मरामि। न पुनरर्थार्थो भणति। वरमहमुपरतैव।

(४) बुद्धोपासिके किं त्विदम्। (५) अत्यद्भुतं वेशभावस्य।

(६) उत्तिष्ठतूत्तिष्ठतु बुद्धोपासिका एतां पादपसमीपजातां लतामवलम्ब्या।

(७) एतस्मिन् विहारे मम धर्मभागिनी तिष्ठति। तत्र समाश्वस्तमना भूत्वोपासिका गेहं गमिष्यति। तच्छनैः शनैर्गच्छतु बुद्धोपासिका (८) अपसरत आर्या अपसरत। एषा तरुणी स्त्री। एष भिक्षुरिति। शुद्धो ममैष धर्मः।

हस्तसंयतो मुखसंयत इन्द्रियसंयतः स खलु मनुष्यः।
किं करोति तस्य राजकुलं परलोको हस्ते निश्चलः॥

नवमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति शोधनकः ।)

शोधनकः । [1]आणत्तम्हि अधिअरणभोइएहिं । अरे सोहणआ ववहार-मण्डवं गदुअ आसणाइं सज्जीकरेहि त्ति । ता जाव अधिअरणमण्डवं सज्जिदुं गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) [2]एदं अधिअरणमण्डवं । एस पविसामि । (प्रविश्य संमार्ज्यासनमाधाय) [3]विवित्तं कारिदं मए अधिअरणमण्डवं । विर-इदा मए आसणा । ता जाव अधिअरणिआणं उण णिवेदेमि । (परिक्रम्या-वलोक्य च ।) [4]कधं एसो रट्ठिअसालो दुट्ठदुज्जणमणुस्सो इदो एव्व आअ-च्छदि । ता दिट्ठिपधं परिहरिअ गमिस्सं । (इत्येकान्ते स्थितः । ततः प्रवि-शत्युज्ज्वलवेषधारी)

संस्थानकः । [5]ण्हादेऽहं शलिलजलेहिं पाणिएहिं
उज्जाणे उववणकाणणे णिशण्णे
णालीहिं शह जुवदीहिं इत्थिकाहिं
गन्धव्वेहिं शुविहिदेहिं अङ्गकेहिं ॥१

खणेण गण्ठी खण जूलके मे खणेण मे चञ्चलकुन्तले वा ।
खणेण मुक्के खण उद्धचूडे चित्ते विचित्ते हगे लाअशाले ॥२

---

(१) आज्ञप्तोऽस्मि अधिकरणभोजकैः । अरे शोधनक व्यवहारमण्डपं गत्वास-नानि सज्जीकुर्विति । तद्यावदधिकरणमण्डपं सज्जितुं गच्छामि । (२) एषोऽधि-करणमण्डपः । एष प्रविशामि । (३) विविक्तः कारितो मयाधिककरणमण्डपः । विरचितानि च मयासनानि । तद्यावदधिकरणिकानां निवेदयामि (४) कथमेष राष्ट्रियश्यालो दुष्टदुर्जनमनुष्य इत एवागच्छति । तद्दृष्टिपथं परिहृत्य गमिष्यामि ।

(५) स्नातोऽहं सलिलजलैः पानीयैरुद्यान उपवनकानने निषण्णः ।
नारीभिः सह युवतीभिः स्त्रीभिर्गन्धर्व इव सुविहितैरङ्गकैः ॥
क्षणेन ग्रन्थिः क्षणं जूटको मे क्षणन मे चञ्चलकुन्तला वा ।
क्षणेन मुक्ताः क्षणमूर्ध्वचूडाश्चित्रो विचित्रोऽहं राजश्यालः ॥

अवि अ । विशगण्ठिगब्भपविट्ठेण विअ कीडएण अन्तलं मग्गमाणेण पाविदं मए महदन्तलं । ता कश्श एदं किविणचेट्टिअं पाडइश्शं । (स्मृत्वा ।) आं[1] शुमलिदं मए । दलिद्दचालुदत्तश्श एदं किविणचेट्टिअं पाडइश्शं । अण्णं च । दलिद्दे क्खु शे । तश्श शव्वं शम्भावीअदि । भोदु । अधिअलणमण्डवं गदुअ अग्गदो ववहालं लिहावइश्शं । जधा । चालुदत्ताकेण वशन्तशेणेआ मोडिअ मालिदा । ता जाव अधिअलणमण्डवं जेव्व गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) एदं[2] तं अधिअलणमण्डवं । एत्थ पविशामि । (प्रविश्यावलोक्य च ।) कधं[3] आशणाइं दिण्णाइं चिट्ठन्ति । दाव आअश्शन्ति अधिअलणभोइआ । एदश्शिं दुव्वचत्तले मुहुत्तअं उवविशिअ पडिवालइश्शं । (तथा स्थितः ।)

शोधनकः । (अन्यतः परिक्रम्य पुरो दृष्ट्वा ।) एदे[4] अधिअराणिआ आअच्छन्ति । ता जाव उपसप्पामि । (इत्युपसर्पति । ततः प्रविशति श्रेष्ठिकायस्थादिपरिवृतोऽधिकरणिकः ।)

अधिकरणिकः । भो भोः श्रेष्ठिकायस्थौ ।

श्रेष्ठिकायस्थौ । आणवेदु अज्जो ।

अधिकरणिकः । व्यवहारपराधीनतया दुष्करं खलु परचित्तग्रहणमधिकरणिकैः ।

छन्नं कार्यमुपक्षिपन्ति पुरुषा न्यायेन दूरीकृतं
स्वान् दोषान् कथयन्ति नाधिकरणे रागाभिभूताः स्वयम् ।

अपि च । विषग्रन्थिगर्भप्रविष्टेनेव कीटकेनान्तरं मार्गमाणेन प्राप्तं मया महदन्तरम् । तत्कस्येदं कृपणचेष्टितं पातयिष्यामि । (१) आं स्मृतम् । दरिद्रचारुदत्तस्यैतत्कृपणचेष्टितं पातयिष्यामि । अन्यच्च दरिद्रः खलु सः । तस्य सर्वं संभाव्यते । भवतु । अधिकरणमण्डपं गत्वाऽग्रतो व्यवहारं लेखयिष्यामि । यथा चारुदत्तेन वसन्तसेना मोटयित्वा मारिता । तद्यावदधिकरणमण्डपमेव गच्छामि । (२) एषोऽस्मदधिकरणमण्डपः । अत्र प्रविशामि (३) कथमासनानि दत्तानि तिष्ठन्ति । तावदागच्छन्त्यधिकरणभोजकाः । एतस्मिन् दूर्वाचत्वरे मुहूर्तमुपविश्य प्रतिपालयिष्यामि ।

(४) एतेऽधिकरणिका आगच्छन्ति । तद्यावदुपसर्पामि । (५) आज्ञापयत्वार्यः

तैः पक्षापरपक्षवर्धितबलैर्दोर्वैर्नृपः स्पृश्यते
संक्षेपादपवाद एव सुलभो द्रष्टुर्गुणो दूरतः ॥३

अपि च। छन्नं दोषमुदाहरन्ति कुपिता न्यायेन दूरीकृताः
स्वान् दोषान् कथयन्ति नाधिकरणे सन्तोऽपि नष्टा ध्रुवम्।
ये पक्षापरपक्षदोषसहिताः पापानि संकुर्वते
संक्षेपादपवाद एव सुलभो द्रष्टुर्गुणो दूरतः ॥४

यतः। अधिकरणिकः खलु

शास्त्रज्ञः कपटानुसारकुशलो वक्ता न च क्रोधन-
स्तुल्यो मित्रपरस्वकेषु चरिते दृष्ट्वैव दत्तोत्तरः।
क्ली बान् पालयिता शठान् व्यथयिता धर्म्यो न लोभान्वितो
द्वार्भावे परतत्त्वबद्धहृदयो राज्ञश्च कोपापहः ॥५

श्रेष्ठिकायस्थौ। [1]अज्जस्स वि णाम गुणे दोसो त्ति वुच्चदि। जइ एव्वं ता चन्दालोए वि अन्धआरो त्ति वुच्चदि।

अधिकरणिकः। भद्र शोधनक अधिकरणमण्डपस्य मार्गमादेशय।

शोधनकः। [2]एदु एदु अधिअरणभोइओ एदु। (इति परिक्रामन्ति।)

शोधनकः। [3]एदं अधिअरणमण्डवं। ता पविसन्तु अधिकरणभोइआ। (सर्वे च प्रविशन्ति।)

अधिकरणिकः। भद्र शोधनक बहिर्निष्क्रम्य ज्ञायतां कः कः कार्यार्थीति।

शोधनकः। [4]जं अज्जो आणवेदि। (इति निष्क्रम्य) [5]अज्जा अधिअरणिआ भणन्ति को को इध कज्जत्थी त्ति।

संस्थानकः। (सदर्पम्) [6]उवत्थिए अधिअलणिए। (साटोपं परिक्रम्य) [7]हंगे वलपुलिशमणुश्शे वाशुदेवे लट्ठिअशाले लाअशाले कज्जत्थी।

---

(१) आर्यस्यापि नाम गुणे दोष इति उच्यते। यद्येवं तदा चन्द्रालोकेऽप्यन्धकार इत्युच्यते। (२) एतेवेत्यधिकरणभोजक एतु।

(३) एषोऽधिकरणमण्डपः। तत्प्रविशन्त्वधिकरणभोजकाः।

(४) यदार्य आज्ञापयति। (५) आर्या अधिकरणिका भणन्ति कः क इह कार्यार्थीति। (६) उपस्थिता अधिकरणिकाः। (७) अहं वरपुरुषमनुष्यो

शोधनकः। (ससंभ्रमम्) [1]हीमादिके। पढमं जेव्व रट्ठिअसालो कज्जत्थी। मोदु। अज्ज मुहुत्तं चिट्ठ। दाव अधिअरणिआणं णिवेदेमि। (उपगम्य) [2]अज्जा एसो क्खु रट्ठिअसालो कज्जत्थी ववहारं उवत्थिदो।

अधिकरणिकः। कथं प्रथममेव राष्ट्रियश्यालः कार्यार्थी। यथा सूर्योदय उपरागो महापुरुषनिपातमेव कथयति। शोधनक व्याकुलेनाद्य व्यवहारेण भवितव्यम्। भद्र निष्क्रम्योच्यतां गच्छाद्य न दृश्यते तव व्यवहार इति।

शोधनकः। [3]जं अज्जो आणवेदि त्ति। (निष्क्रम्य संस्थानकमुपगम्य।) [4]अज्ज अधिअरणिआ भणन्ति। अज्ज गच्छ। ण दीसदि तव ववहारो।

संस्थानकः। (सक्रोधम्) [5]किं ण दीसदि मम ववहाले। जइ ण दीसदि तदो आउत्तं लाआणं पालअं बहिणीवदिं विण्णविअ बहिणिअं अत्तिकं च विण्णविअ एदं अधिअलणिअं फेलिअ एत्थ अण्णं अधिअलणिअं ठावइस्सं। (इति गन्तुमिच्छति।)

शोधनकः। [6]अज्ज रट्ठिअसालअ मुहुत्तअं चिट्ठ। दाव अधिअरणिआणं निवेदेमि। (अधिकरणिकमुपगम्य।) [7]एसो रट्ठिअसालो कुविदो भणादि। (इति तदुक्तं भणति।)

अधिकरणिकः। सर्वमस्य मूर्खस्य संभाव्यते। भद्र उच्यताम्। आगच्छ दृश्यते तव व्यवहारः।

वासुदेवो राष्ट्रियश्यालो राजश्यालः कार्यार्थी।

(१) हन्त। प्रथममेव राजश्यालः कार्यार्थी। भवतु। आर्य मुहूर्तं तिष्ठ तावदधिकरणिकानां निवेदयामि। (२) आर्यः एष खलु राष्ट्रियश्यालः कार्यार्थी व्यवहारमुपस्थितः।

(३) यदार्य आज्ञापयति। (४) आर्य अधिकरणिका भणन्ति। अद्य गच्छ। न दृश्यते तव व्यवहारः।

(५) किं न दृश्यते मम व्यवहारः। यदि न दृश्यते तदा आवुत्तं राजानं पालकं भगिनीपतिं विज्ञाप्य भगिनीं मातरं च विज्ञाप्यैतमधिकरणिकं दूरीकृत्यान्यमधिकरणिकमत्र स्थापयिष्यामि।

(६) आर्य राष्ट्रियश्याल मुहूर्तकं तिष्ठ। तावदधिकरणिकानां निवेदयामि। (७) एष राष्ट्रियश्यालः कुपितो भणति।

शोधनकः। (संस्थानकमुपगम्य।) [1]अज अधिअरणिआ भणन्ति। आअच्छ दीसदि तव ववहारो। ता पविसदु अज्जो।

संस्थानकः। [2]ही पढमं भणादि न दीशदि शंपदं दीशदि त्ति। ता णाम भीदभीदा अधिअलणभोइआ। जेत्तिअं हगे भणिश्शं तेत्तिअं पत्तिआवइश्शं। भोदु। पविशामि। (प्रविश्योपसृत्य।) [3]शुशुहं अम्हाणं तुम्हाणं पि शुहं देमि ण देमि च।

अधिकरणिकः। (स्वगतम्।) अहो स्थिरसंस्कारता व्यवहारार्थिनः। (प्रकाशम्।) उपविश्यताम्।

संस्थानकः। [4]आं। अत्तणकेलका मे भूमी। ता जहिं मे लोअदि तहिं उवविशामि। (श्रेष्ठिनं प्रति।) [5]एश उवविशामि। (शोधनकं प्रति।) [6]णं एत्थ उवविशामि। (इत्यधिकरणिकमस्तके हस्तं दत्त्वा।) [7]एश उवविशामि। (इति भूमावुपविशति।)

अधिकरणिकः। भवान् कार्यार्थी।

संस्थानकः। [8]अध इं।

अधिकरणिकः। तत्कार्यं कथय।

संस्थानकः। [9]कण्णे कज्जं कधइश्शं। एअवडके मल्लकप्पमाणाह कुले हगे जादे।

लाअशशुले मम विदा लाआ तादइश हो‌इ जामादा।

---

(१) आर्य अधिकरणिका भणन्ति। आगच्छ। दृश्यते तव व्यवहारः। तत्प्रविशत्वार्यः।

(२) प्रथमं भणन्ति न दृश्यते सांप्रतं दृश्यते इति। तन्नाम भीतभीता अधिकरणभोजकाः। यद्यदहं भणिष्यामि तत्तत् प्रत्याययिष्यामि। भवतु। प्रविशामि। (३) सुखमस्माकं युष्माकमपि सुखं ददामि न ददामि च।

(४) आं। आत्मीयैषा भूमिः। तत्र यत्र मह्यं रोचते तत्रोपविशामि। (५) एष उपविशामि। (६) नन्वत्रोपविशामि। (७) एष उपविशामि।

(८) अथ किम्।

(९) कर्णे कार्यं कथयिष्यामि। एवं बृहति मल्लकप्रमाणे कुलेऽहं जातः। राजश्वशुरो मम पिता राजा तातस्य भवति जामाता।

लाअशिआले हग्गे ममावि बहिणीवदी लाआ ॥६

अधिकरणिकः । सर्वं ज्ञायते ।

किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।
भवन्ति नितरां स्फीताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः ॥७

तदुच्यतां कार्यम् ।

संस्थानकः । ऐव्वं भणामि । अवलद्धाह वि ण अ मे किं पि कल-इश्शदि । तदो तेण बहिणीवदिणा परितुट्ठेण मे कीलिदुं लक्खिदुं शव्वु-आणाणं पवले पुप्फकलण्डकजिण्णुज्जाणे दिण्णे । तहिं च पेक्खिदुं अणुदिअहं शोशावेदुं शोधावेदुं पोट्टावेदुं लुणावेदुं गच्छामि । देव्वजोएण पेक्खामि ण पेक्खामि वा इत्थिआशलीलं णिवडिदं ।

अधिकरणिकः । अथ ज्ञायते का स्त्री विपन्नेति ।

संस्थानकः । [2]हंहो अधिअलणभोइआ किंत्ति ण आणामि तं तादृशीं णअलमण्डणं कञ्चणशदभूशणिअं । केण पि कुपुत्तेण अत्थकलवत्तश्श कालणादो शुणं पुप्फकलण्डकजिण्णुज्जाणं पवेशिअ बहुपाशबलक्कालेण वसन्तशेणिआ मालिदा । ण मए- (इत्यर्धोक्ते मुखमावृणोति ।)

अधिकरणिकः । अहो नगररक्षिणां प्रमादः । भोः श्रेष्ठिकायस्थौ । न मयेति व्यवहारपदं प्रथममभिलिख्यताम् ।

कायस्थः । [3]जं अज्जो आणवेदि । (तथा कृत्वा) [4]अज्ज लिहिदं ।

राजश्यालोऽहं ममापि भगिनीपती राजा ॥

(१) एवं भणामि । अपराद्धस्यापि न च मे किमपि करिष्यति । ततस्तेन भगिनीपतिना परितुष्टेन क्रीडितुं रक्षितुं सर्वोद्यानानां प्रवरं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं दत्तम् । तत्र च प्रेक्षितुमनुदिवसं शुष्कं कारयितुं शोधयितुं पुष्टं कारयितुं लूनं कारयितुं गच्छामि । दैवयोगेन पश्यामि न पश्यामि वा स्त्रीशरीरं निपतितम् ।

(२) हंहो अधिकरणभोजकाः किमिति न जानामि तां तादृशीं नगरमण्डनं काञ्चनशतभूषणाम् । केनापि कुपुत्रेणार्थकल्यवर्तस्य कारणाच्छून्यं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रवेश्य बाहुपाशबलात्कारेण वसन्तसेना मारिता न मया ।

(३) यदार्य आज्ञापयति । (४) आर्य लिखितम् ।

संस्थानकः । (स्वगतम्) [1]हीमादिके उत्तलाअन्तेण विअ पाअशापिण्डालकेण अज्ज मए अत्ता एव्व णिण्णाशिदो । भोदु । एव्वं दाव । (प्रकाशम्) अहो अधिअलणभोइआ णं भणामि मए जेव्व दिट्ठा । किं कोलाहलं कलेध । (इति पादेन लिखितं प्रोञ्छति ।)

अधिकरणिकः । कथं त्वया ज्ञातं यथा खल्वर्थनिमित्तं बाहुपाशेन व्यापादिता ।

संस्थानकः । [2]हंहो णूणं शुण्णशूणाए मोघट्ठाणाए णिशुवण्णकेहिं आहलणट्ठाणेहिं तक्केमि ।

श्रेष्ठिकायस्थौ । [3]जुज्जदि वि अ ।

संस्थानकः । (स्वगतम्) [4]दिट्ठिआ पत्युज्जीविदम्हि । आविदमादिके ।

श्रेष्ठिकायस्थौ । [5]भो कं एसो ववहारो अवलम्बदि ।

अधिकरणिकः । इह हि द्विविधो व्यवहारः ।

श्रेष्ठिकायस्थौ । [6]केरिसो ।

अधिकरणिकः । वाक्यानुसारेणार्थानुसारेण च । यस्तावद्वाक्यानुसारेण स खल्वर्थिप्रत्यर्थिभ्यः । यश्चार्थानुसारेण स चाधिकरणिकबुद्धिनिष्पाद्यः ।

श्रेष्ठिकायस्थौ । [7]ताँ वसन्तसेणामादरं अवलम्बदि ववहारो ।

अधिकरणिकः । एवमिदम् । भद्र शोधनक वसन्तसेनामातरमनुद्वेजयन्नाह्वय ।

शोधनकः । [8]तधा । (इति निष्क्रम्य गणिकामात्रा सह प्रविश्य) एदु एदु अज्जा ।

(१) हीमादिके त्वरां कुर्वाणेनेव पायसपिण्डारकेणाद्य मयात्मैव निर्णाशितः मवत्वेवं तावत् । अहो अधिकरणभोजका ननु भणामि मयैव दृष्टा । किं कोलाहलं कुरुत ।

(२) हंहो नूनं शून्यशून्यया मोघस्थानया ग्रीवालिकया निःसुवर्णकैराभरणस्थानैस्तर्कयामि । (३) युज्यत इव ।

(४) दिष्ट्या प्रत्युज्जीवितोऽस्मि । (५) भोः कमेष व्यवहारोऽवलम्बते ।

(६) कीदृशः ।

(७) तद्वसन्तसेनामातरमवलम्बते व्यवहारः । (८) तथा । एत्वेत्वार्या ।

वसन्तसेनामाता । गेंदा मे दारिआ मित्तघरअं अत्तणो जोव्वणं अणुभविदुं । एसो उण दीहाऊ भणादि आअच्छ अधिअरणिओ सद्दावेदि । ता मोहपरवसं विअ अत्ताणअं अवगच्छामि । हिअअं मे थरथरेदि । अज्ज आदेसेहि मे अधिअरणमण्डवस्स मग्गं ।

शोधनकः । एदु एदु अज्जा । (उभौ परिक्रामतः ।) एदं अधिअरणमण्डवं । एत्थ पविसदु अज्जा । (इत्युभौ प्रविशतः ।)

वसन्तसेनामाता । (उपसृत्य) सुदं तुम्हाणं भोदु भावमिस्साणं ।

अधिकरणिकः । भद्रे स्वागतम् । आस्यताम् ।

वसन्तसेनामाता । तधा । (इत्युपविष्टा ।)

संस्थानकः । (साक्षेपम्) आगदाशि बुड्ढकुट्टणि आगदाशि ।

अधिकरणिकः । अये त्वं किल वसन्तसेनाया माता ।

वसन्तसेनामाता । अध इं ।

अधिकरणिकः । अथेदानीं वसन्तसेना क्व गता ।

वसन्तसेनामाता । मित्तघरअं ।

अधिकरणिकः । किन्नामधेयं तस्या मित्रम् ।

वसन्तसेनामाता । (स्वगतम्) हैद्धी हद्धी । अदिलज्जणीअं क्खु एदं । (प्रकाशम्) जेणस्स पुच्छणीओ अअं अत्थो ण उण अधिअरणिअस्स ।

अधिकरणिकः । अलं लज्जया । व्यवहारस्त्वां पृच्छति ।

श्रेष्ठिकायस्थौ । ववहारो पुच्छदि । णत्थि दोसो कधेहि ।

---

(१) गता मे दारिका मित्रगृहमात्मनो यौवनमनुभवितुम् । एष पुनर्दीर्घायुर्भणत्यागच्छ अधिकरणिक आह्वयति । तन्मोहपरवशमिवात्मानमवगच्छामि । हृदयं मे प्रकम्पते । आर्य आदिश मेऽधिकरणमण्डपस्य मार्गम् ।

(२) एत्वेत्वार्या । (३) एषोऽधिकरणमण्डपः । अत्र प्रविशत्वार्या ।

(४) सुखं युष्माकं भवतु भावमिश्राणाम् । (५) तथा ।

(६) आगतासि वृद्धकुट्टनि आगतासि । (७) अथ किम् । (८) मित्रगृहम् ।

(९) हा धिक् हा धिक् । अतिलज्जनीयं खल्विदम् । (१०) जनस्य प्रष्टव्योऽयमर्थः । न पुनरधिकरणिकस्य ।

(११) व्यवहारः पृच्छति । नास्ति दोषः । कथय ।

वसन्तसेनामाता । कधं ववहारो । जइ एव्वं ता सुणन्तु अज्जमिस्सा । सो क्खु सत्थवाहविणअदत्तस्स णत्तिओ साअरदत्तस्स तणओ सुगहिदणामहेओ अज्जचारुदत्तो णाम सेट्ठिचत्तरे पडिवसदि । तहिं मे दारिआ जोव्वणसुहमणुभवदि ।

संस्थानकः । [3]शुदं अज्जेहिं । लिहीअन्तु एदे अक्खला । चालुदत्तेण शह मम विवादे ।

श्रेष्ठिकायस्थौ । [3]चारुदत्तो मित्तो त्ति णत्थि दोसो ।

अधिकरणिकः । व्यवहारोऽयं चारुदत्तमवलम्बते ।

श्रेष्ठिकायस्थौ । [4]एव्वं विअ ।

अधिकरणिकः । धनदत्त वसन्तसेनार्यचारुदत्तस्य गृहं गतेति लिख्यतां व्यवहारस्य प्रथमः पादः । कथमार्यचारुदत्तोऽप्यस्माभिराह्वाययितव्यः । अथवा व्यवहारस्तमाह्वयति । भद्र शोधनक गच्छ । आर्यचारुदत्तं स्वैरमसंभ्रान्तमनुद्विग्नं सादरमाह्वाय प्रस्तावेनाधिकरणिकस्त्वां द्रष्टुमिच्छतीति ।

शोधनकः । [5]जं अज्जो आणवेदि । (इति निष्क्रान्तः । चारुदत्तेन सह प्रविश्य च ।) [6]एदु एदु अज्जो ।

चारुदत्तः । (विचिन्त्य)

परिज्ञातस्य मे राज्ञा शीलेन च कुलेन च ।
यत्सत्यमिदमाह्वानमवस्थामभिशङ्कते ॥८

(सवितर्कं स्वगतम्)

ज्ञातो नु किं स खलु बन्धनविप्रयुक्तो
मार्गागतः प्रवहणेन मयापनीतः ।

(१) कथं व्यवहारः । यद्येवं तदा शृण्वन्त्वार्यमिश्राः । स खलु सार्थवाहविनयदत्तस्य नप्ता सागरदत्तस्य तनयः सुगृहीतनामधेय आर्यचारुदत्तो नाम श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति । तत्र मे दारिका यौवनसुखमनुभवति ।

(२) श्रुतमार्यैः । लिख्यन्तामेतान्यक्षराणि । चारुदत्तेन सह मम विवादः ।

(३) चारुदत्तो मित्रमिति नास्ति दोषः । (४) एवमिव ।

(५) यदार्य आज्ञापयति । (६) एत्वेत्वार्यः ।

चारेक्षणस्य नृपतेः श्रुतिमागतो वा
येनाहमेवमभियुक्त इव प्रयामि ॥९

अथवा किं विचारितेन । अधिकरणमण्डपमेव गच्छामि । भद्र शोधनक अधिकरणस्य मार्गमादेशय ।

शोधनकः । एदु एदु अज्जो । (इति परिक्रामतः ।)

चारुदत्तः । (सशङ्कम्) तत्किमपरम् ।

रूक्षस्वरं वासति वायसोऽयममात्यभृत्या मुहुराह्वयन्ति ।
सव्यं ज नेत्रं स्फुरति प्रसह्य ममानिमित्तानि हि खेदयन्ति ॥१०

शोधनकः । एदु एदु अज्जो सैरं असंभन्तं ।

चारुदत्तः । (परिक्रम्याग्रतोऽवलोक्य च)

शुष्कवृक्षस्थितो ध्वाङ्क्ष आदित्याभिमुखस्तथा ।
मयि चोदयते वामं चक्षुर्घोरमसंशयम् ॥११

(पुनरन्यतोऽवलोक्य) अये कथमयं सर्पः ।

मयि विनिहितदृष्टिर्भिन्ननीलाञ्जनाभः
स्फुरितविततजिह्वः शुष्कदंष्ट्राचतुष्कः ।
अभिपतति सरोषो जिह्मिताध्मातकुक्षि-
र्भुजगपतिरयं मे मार्गमाक्रम्य सुप्तः ॥१२

अपि चेदम् । स्खलति चरणं भूमौ न्यस्तं न चार्द्रतमा मही
स्फुरति नयनं वामो बाहुर्मुहुश्च विकम्पते ।
शकुनिरपरश्चायं तावद्विरौति हि नैकशः
कथयति महाघोरं मृत्युं न चात्र विचारणा ॥१३

सर्वथा देवताः स्वस्ति करिष्यन्ति ।

शोधनकः । एदु एदु अज्जो । इमं अधिअरणमण्डवं पविसदु अज्जो ।

चारुदत्तः । (प्रविश्य समन्तादवलोक्य) अहो अधिकरणमण्डपस्य

---

(१) एत्वेत्वार्यः । (२) एत्वेत्वार्यः स्वैरमसंभ्रान्तम् । (३) एत्वेत्वार्यः । इममधिकरणमण्डपं प्रविशत्वार्यः ।

परा श्रीः । इह हि ।

चिन्तासक्तानिमग्नमन्त्रिसलिलं दूतोर्मिशङ्काकुलं
पर्यन्तस्थितचारनक्रमकरं नागाश्वहिंस्राश्रयम् ।
नानावाशककङ्कपक्षिरुचिरं कायस्थसर्पास्पदं
नीतिक्षुण्णतटं च राजकरणं हिंस्रैः समुद्रायते ॥१४

भवतु । (प्रविशन् शिरोघातमभिनीय सवितर्कम्) अहह इदमपरम् ।

सव्यं मे स्पन्दते चक्षुर्विरौति वायसस्तथा ।
पन्थाः सर्पेण रुद्धोऽयं स्वस्ति चास्मासु दैवतः ॥१५

तावत्प्रविशामि । (इति प्रविशति ।)

अधिकरणिकः । अयमसौ चारुदत्तः । य एषः ।

घोणोन्नतं मुखमपाङ्गविशालनेत्रं नैतद्धि भाजनमकारणदूषणानाम् ।
नागेषु गोषु तुरगेषु तथा नरेषु नह्याकृतिः सुसदृशं विजहाति
वृत्तम् ॥१६

चारुदत्तः । भो अधिकृतेभ्यः स्वस्ति । हंहो नियुक्ताः । अपि कुशलं भवताम् ।

अधिकरणिकः । (ससंभ्रमम्) स्वागतमार्यस्य । भद्र शोधनक आर्यस्यासनमुपनय ।

शोधनकः । (आसनमुपनीय) एदं आसणं । एत्थ उवविसदु अज्जो ।

(चारुदत्तः उपविशति ।)

संस्थानकः । (सक्रोधम्) आगदेशि ले इत्थिआघादआ आगदेशि । अहो णाए ववहाले । अहो धम्मे ववहाले । जं एदाह इत्थिआघादुकाह आशणे दीअदि । (सगर्वम्) भोदु णं दीअदु ।

अधिकरणिकः । आर्य चारुदत्त अस्ति भवतोऽस्या आर्याया दुहित्रा सह प्रसक्तिः प्रणयः प्रीतिर्वा ।

(१) एतदासनमत्रोपविशत्वार्यः । (२) आगस्तोऽसि रे स्त्रीघातक आगतोऽसि । अहो न्याय्यो व्यवहारः । अहो धर्म्यो व्यवहारः । यदेवास्मै स्त्रीघातकायासनं दीयते । (३) भवतु । ननु दीयताम् ।

चारुदत्तः । कस्याः ।

अधिकरणिकः । अस्याः । (इति वसन्तसेनामातरं दर्शयति ।)

चारुदत्तः । (उत्थाय) आर्ये अभिवादये ।

वसन्तसेनामाता । [1]जाद चिरं मे जीव । (स्वगतम्) [2]अअं सो चारुदत्तो । मुणिक्खित्तं क्खु दारिआए जोव्वणं ।

अधिकरणिकः । आर्य गणिका तव मित्रम् ।

(चारुदत्तो लज्जां नाटयति ।)

संस्थानकः । [3]लज्जाए भीलुदाए वा चालित्तं अलिए णिगूहिदुं ।
शअं मालिअ अत्थकालणाए णिगूहदि ण तं हि भट्टके ॥१७

श्रेष्ठिकायस्थौ । [4]अज्ज चारुदत्त भणाहि । अलं लज्जाए । ववहारो क्खु एसो ।

चारुदत्तः । (सलज्जम्) भो अधिकृताः । मया कथमीदृशं वक्तव्यं यथा गणिका मम मित्रमिति । अथवा यौवनमत्रापराध्यति न चारित्र्यम् ।

अधि० । व्यवहारः सविघ्नोऽयं त्यज लज्जां ह्रादं स्थिताम् ।
ब्रूहि सत्यमलं धैर्यं छलमत्र न गृह्यते॥१८

अलं लज्जया । व्यवहारस्त्वां पृच्छति ।

चारुदत्तः । अधिकृत केन सह मम व्यवहारः ।

संस्थानकः । (साटोपम्) [5]अले मए शह ववहाले ।

चारुदत्तः । त्वया सह मम व्यवहारः सुदुस्सहः ।

संस्थानकः । [6]अले इत्थिआघादआ तं तादिशिं लअणशदभूशणिअं वशन्तशेणिअं मालिअ शम्पदं कवडकावडिके भविअ निगूहेशि ।

---

(१) जात चिरं मे जीव । (२) अयं स चारुदत्तः । सुनिक्षिप्तं खलु दारिकया यौवनम् । (३) लज्जयोत भीरुतया वा चारित्रमलं(!) निगूहितुम् ।
स्वयं मारयित्वाऽर्थकारणादिदानीं गूहति न तद्धि भट्टकः ॥
(४) आर्य चारुदत्त भण । अलं लज्जया । व्यवहारः खल्वेषः ।
(५) अरे मया सह व्यवहारः ।
(६) अरे स्त्रीघातक तां तादृशीं रत्नशतभूषणां वसन्तसेनां मारयित्वा सांप्रतं कपटकापटिको भूत्वा निगूहसि ।

चारुदत्तः । असंबद्धः खल्वसि ।

अधिकरणिकः । आर्यचारुदत्त अलमनेन । ब्रूहि सत्यम् । अपि गणिका तव मित्रम् ।

चारुदत्तः । एवमेव ।

अधिकरणिकः । आर्य वसन्तसेना क ।

चारुदत्तः । गृहं गता ।

श्रेष्ठिकायस्थौ । [1]कधं गदा । कदा गदा । गच्छन्ती वा केण अणुगदा ।

चारुदत्तः । (स्वगतम्) किं प्रच्छन्नं गतेति ब्रवीमि ।

श्रेष्ठिकायस्थौ । [2]अज्ज कधेहि ।

चारुदत्तः । गृहं गता । किमन्यद्ब्रवीमि ।

संस्थानकः । [3]मम केलकं पुप्फकलण्डकजिण्णुज्जाणं पवेशिअ अत्थणिमित्तं बाहुपाशबलक्कालेण मालिदा । अए शम्पदं वदशि घलं गदे त्ति ।

चारुदत्तः । आः असंबद्धप्रलापिन्

अभ्युक्षितोसि सलिलैर्न बलाहकानां
चाषाग्रपक्षसदृशं भृशमन्तराले ।
मिथ्यैतदाननमिदं भवतस्तथा हि
हेमन्तपद्मामिव निष्प्रभतामुपैति ॥१९

अधिकरणिकः । (जनान्तिकम्)

तुलनं चाद्रिराजस्य समुद्रस्य च तारणम् ।
ग्रहणं चानिलस्येव चारुदत्तस्य दूषणम् ॥२०

(प्रकाशम्) आर्यचारुदत्तः खल्वसौ । कथमिदमकार्यं करिष्यति । (घोणेत्यादि [९.१६] पठति ।)

संस्थानकः । [4]किं पक्खवादेण ववहाले दीशदि ।

---

(१) कथं गता । कदा गता । गच्छन्ती वा केनानुगता ।

(२) आर्य कथय ।

(३) मदीयं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रवेश्यार्थनिमित्तं बाहुपाशबलात्कारेण मारिता । अये सांप्रतं वदसि गृहं गतेति ।

(४) किं पक्षपातेन व्यवहारो दृश्यते ।

अधिकरणिकः। अपेहि मूर्ख।

वेदार्थान् प्राकृतस्त्वं वदसि न च ते जिह्वा निपतिता
मध्याह्ने वीक्षसेऽर्कं न तव सहसा दृष्टिर्विचलिता ॥
दीप्ताग्नौ पाणिमन्तः क्षिपसि स च ते दग्धो भवति नो
चारित्र्याच्चारुदत्तं चलयसि न ते देहं हरति भूः ॥२१

आर्यचारुदत्तः कथमयमकार्यं करिष्यति।

कृत्वा समुद्रमुदकोच्छ्रयमात्रशेषं
दत्तानि येन हि धनान्यनपेक्षितानि।
स श्रेयसां कथमिवैकनिधिर्महात्मा
पापं करिष्यति धनार्थमवैरिजुष्टम् ॥२२

संस्थानकः। [1]किं पक्षवादेण ववहाले दीशदि।

वसन्तसेनामाता। [2]हेदास जो दाणिं णासीकदं सुवण्णभण्डअं रत्तिं चोरेहिं अवहदं त्ति तस्स कारणादो चदुस्समुद्दसारभूदं रअणावलिं देदि सो दाणिं अत्थकलुअत्तस्स कारणादो इमं अकज्जं करेदि। हा जादे एहि मे पुत्ति। (इति रोदिति।)

अधिकरणिकः। आर्यचारुदत्त किमसौ पद्भ्यां गता। उत प्रवहणेनेति।

चारुदत्तः। ननु मम प्रत्यक्षं न गता। तन्न जाने किं पद्भ्यां गतोत प्रवहणेनेति। (प्रविश्य सामर्षो।)

वीरकः। [3]पादप्पहारपरिभवविमाणणाबद्धगरुअवेरस्स।
अणुसोअन्तस्स इयं कधं पि रत्ती पभादा मे ॥२३

---

(१) किं पक्षपातेन व्यवहारो दृश्यते।

(२) हताश य इदानीं न्यासीकृतं सुवर्णभाण्डं रात्रौ चौरैरपहृतमिति तस्य कारणाच्चतुःसमुद्रसारभूतां रत्नावलीं ददाति स इदानीमर्थकल्यवर्तस्य कारणादिदमकार्यं करोति। हा जाते एहि मे पुत्रि।

(३) पादप्रहारपरिभवविमाननाबद्धगुरुकवैरस्य।
अनुशोचत इयं कथमपि रात्रिः प्रभाता मे ॥

ता जाव अधिअरणमण्डवं उवसप्पामि । (प्रवेष्टकेन) सुहं अज्जमिस्साणं ।

अधिकरणिकः । अये नगररक्षाधिकृतो वीरकः । वीरक किमागमनप्रयोजनम् ।

वीरकः । [2]ही ही बन्धणभेअणसंभमे अज्जकं अण्णेसन्तो ओव्वाडिदं पवहणं वच्चदि त्ति विआरं करन्तो अण्णेसन्तो 'अरे तुए वि आलोइदे मए वि आलोइदव्वो' त्ति भणन्तो जेव्व चन्दणमहत्तरएण पादेण ताडिदो म्हि । एदं सुणिअ अज्जमिस्सा पमाणं ।

अधिकरणिकः । भद्र जानीषे कस्य तत्प्रवहणमिति ।

वीरकः । [3]ईमस्स अज्जचारुदत्तस्स । वसन्तसेणा आरूढा पुप्फकरण्डकजिण्णुज्जाणं कीलिदुं णिअदि त्ति पवहणवाहएण कहिदं ।

संस्थानकः । [4]पुणो वि सुदं अज्जेहिं ।

अधिकरणिकः । एष भो निर्मलज्योत्स्नो राहुणा ग्रस्यते शशी ।
जलं कूलावपातेन प्रसन्नं कलुषायते ॥२४

वीरक पश्चादिह भवतो न्यायं द्रक्ष्यामः । य एषोऽधिकरणद्वार्यश्चास्तिष्ठति तमेनमारुह्य गत्वा पुष्पकरण्डकोद्यानं दृश्यतामस्ति तत्र काचिद्विवन्ना स्त्री न वेति ।

वीरकः । [5]जं अज्जो आणवेदि । (इति निष्क्रान्तः । प्रविश्य च) [6]गदोम्हि तहिं । दिट्ठं च मए इत्थिआकलेवरं सावदंहिं विलुप्पन्तं ।

श्रेष्ठिकायस्थौ । [7]कधं तुए जाणिदं इत्थिआकलेवरं त्ति ।

तद्यावदधिकरणमण्डपमुपसर्पामि । (१) सुखमार्यमिश्राणाम् ।

(२) ही ही बन्धनभेदनसंभ्रमे आर्यकमन्वेषयन्नपवारितं प्रवहणं व्रजतीति विचारं कुर्वन्नन्वेषयन् 'अरे त्वयाप्यालोकितं मयाप्यालोकितव्यमिति' भणन्नेव चन्दनमहत्तरकेण पादेन ताडितोऽस्मि । एतच्छ्रुत्वार्यमिश्राः प्रमाणम् ।

(३) अस्यार्यचारुदत्तस्य । वसन्तसेनारूढा पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं क्रीडितुं नीयत इति प्रवहणवाहकेन कथितम् । (४) पुनरपि श्रुतमार्यैः ।

(५) यदार्य आज्ञापयति । (६) गतोऽस्मि तत्र । दृष्टं च मया स्त्रीकलेवरं श्वापदैर्विलुप्यमानम् ।

(७) कथं त्वया ज्ञातं स्त्रीकलेवरमिति ।

वीरकः । सावसेसेहिं केसहत्थपाणिपादएहिं उवलक्खिदं मए ।

अधिकरणिकः । अहो धिग्वैषम्यं लोकव्यवहारस्य ।

यथा यथेदं निपुणं विचार्यते तथा तथा सङ्कटमेव दृश्यते ।
अहो सुसन्ना व्यवहारनीतयो मतिस्तु गौः पङ्कगतेव सीदति ॥२५

चारुदत्तः । (स्वगतम्) ।

यथैव पुष्पं प्रथमे विकाशे समेत्य पातुं मधुपाः पतन्ति ।
एवं मनुष्यस्य विपत्तिकाले छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥२६

अधिकरणिकः । आर्यचारुदत्त सत्यमभिधीयताम् ।

चारुदत्तः । दुष्टात्मा परगुणमत्सरी मनुष्यो
रागान्धः परमिह हन्तुकामबुद्धिः ।
किं यो यद्वदति मृषैव जातिदोषा-
त्तद्ग्राह्यं भवति न तद्विचारणीयम् ॥२७

अपि च। योऽहं लतां कुसुमितामपि पुष्पहेतो-
राकृष्य नैव कुसुमावचयं करोमि ।
सोऽहं कथं भ्रमरपक्षरुचौ सुदीर्घे
केशे प्रगृह्य रुदतीं प्रमदां निहन्मि ॥२८

संस्थानकः । हंहो अधिअलणभोइआ किं तुम्हे पक्खवादेण ववहालं पेक्खध । जेण अज्ज वि एशे हदाशचालुदत्ते आशणे धालीअदि ।

अधिकरणिकः । भद्र शोधनक एवं क्रियताम् । (शोधनकस्तथा करोति ।)

चारुदत्तः । विचार्यतां भो अधिकृता विचार्यताम् । (इत्यासनादवतीर्य भूमावुपविशति ।)

संस्थानकः । (स्वगतम् । सहर्षं नर्तित्वा) ही । अणेण मए कडे पावे

---

(१) सावशेषैः केशहस्तपाणिपादैरुपलक्षितं मया ।

हंहो अधिकरणभोजकाः किं यूयं पक्षपातेन व्यवहारं पश्यत । येनाद्याप्येष हताशचारुदत्त आसने धार्यते ।

(२) ही अनेन मया कृतं पापमन्यस्य मस्तके निपतितम् । तद्यत्र चारुदत्त

अण्णश्श मत्थके निवडिदे । ता जहिं चालुदत्ताके उवविशदि तहिं हगे उवविशामि । (तथा कृत्वा) चालुदत्ता पेक्ख पेक्ख मं । ता भण भण मए मालिदे त्ति ।

चारुदत्तः । भो अधिकृताः ('दुष्टात्मा' इति पूर्वोक्तं [९-२७] पठति । सनिःश्वासं स्वगतम् ।)

मैत्रेय भोः किमिदमद्य ममोपघातो
हा ब्राह्मणि द्विजकुले विमले प्रसूता ।
हा रोहसेन न हि पश्यसि मे विपत्तिं
मिथ्यैव नन्दसि परव्यसनेन नित्यम् ॥२९

प्रेषितश्च मया तद्वार्तान्वेषणाय मैत्रेयो वसन्तसेनासकाशं शकटिकानिमित्तं च तस्य प्रदत्तान्यलंकरणानि प्रत्यर्पयितुम् । तत्कथं चिरयते ।

(ततः प्रविशति गृहीताभरणो विदूषकः ।)

मैत्रेयः । [१]पेसिदोम्हि अज्जचारुदत्तेण वसन्तसेणासआसं तहिं अलंकरणाइं गेण्हिअ । जधा । 'अजमित्तेअ वसन्तसेणाए वच्छो रोहसेणो अत्तणो अलंकारेण अलंकरिअ जणणीसआसं पेसिदो । इमस्स आहरणं दादव्वं ण उण गेण्हिदव्वं । ता समप्पेहि त्ति' । ता जाव वसन्तसेणासआसं जेव्व गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य चाकाशे ।) [२]कैधं भावरेभिलो । भो भावरेभिल किंणिमित्तं तुमं उव्विग्गो उव्विग्गो विअ लक्खीअसि । (आकर्ण्य) [३]किं भणासि । पिअवअस्सो चारुदत्तो अधिअरणमण्डवं सद्दावीअदि त्ति । ता ण हु अप्पेण कज्जेण होदव्वं । (विचिन्त्य) [४]तो पच्छा वसन्तसेणासआसं गमिस्सं ।

उपविशति तत्राहमुपविशामि । (१) चारुदत्त पश्य पश्य माम् । तद् भण भण मया मारितेति ।

(२) प्रेषितोऽस्म्यार्यचारुदत्तेन वसन्तसेनासकाशं तत्रालंकरणानि गृहीत्वा । यथा । 'आर्यमैत्रेय वसन्तसेनया वत्सो रोहसेन आत्मनोऽलंकारेणालंकृत्य जननीसकाशं प्रेषितः । अस्या आभरणं दातव्यं न पुनर्ग्रहीतव्यम् । तत्समर्पय ।' इति । तद्यावत् वसन्तसेनासकाशमेव गच्छामि । (३) कथं भावरेभिलः । भो भाव रेभिल किंनिमित्तं त्वमुद्विग्न उद्विग्न इव लक्ष्यसे । (४) किं भणसि प्रियवयस्यश्चारुदत्तोऽधिकरणमण्डपमाहूयते इति । तन्न खल्वल्पेन कार्येण भवितव्यम् । (५) तत्पश्चा-

अधिअरणमण्डवं दाव गमिस्सं ।(परिक्रम्यावलोक्य च) ईदं *अधिअरणमण्डवं ।* ता जाव पविसामि । (प्रविश्य) सुंहं अधिअरणभोइआणं । कहिं मम पिअवअस्सो ।

अधिकरणिकः । नन्वेष तिष्ठति ।

मैत्रेयः । वँअस्स सोत्थि दे ।

चारुदत्तः । भविष्यति ।

मैत्रेयः । अँवि क्खेमं दे ।

चारुदत्तः । एतदपि भविष्यति ।

मैत्रेयः । भो वअस्स किंणिमित्तं उव्विग्गो उव्विग्गो विअ लक्खीअसि कुदो वा सद्दाइदो ।

चारुदत्तः । वयस्य

मया खलु नृशंसेन परलोकमजानता ।
स्त्री रतिर्वाविशेषेण शेषमेषोऽभिधास्यति ॥३०

मैत्रेयः । किं किम् ।

चारुदत्तः । (कर्णे) एवमेवम् ।

मैत्रेयः । कौ एव्वं भणादि ।

चारुदत्तः । (संज्ञया संस्थानकं दर्शयति ।) नन्वेष तपस्वी हेतुभूतः कृतान्तो मां व्याहरति ।

मैत्रेयः । (जनान्तिकम्) एँवं कीस ण भणीअदि गेहं गदेत्ति ।

चारुदत्तः । उच्यमानमप्यवस्थादोषान्न गृह्यते ।

द्वसन्तसेनासकाशं गमिष्यामि। अधिकरणमण्डपं तावद् गमिष्यामि। (१) अयमधिकरणमण्डपः । तद्यावत्प्रविशामि । (२) सुखमधिकरणभोजकानाम् । कुत्र मम प्रियवयस्यः ।

(३) वयस्य स्वस्ति ते ।

(४) अपि क्षेमं ते ।

(५) भो वयस्य किंनिमित्तमुद्विग्न उद्विग्न इव लक्ष्यसे । कुतो वाहूतः ।

(६) क एवं भणति । (७) एवं किमर्थं न भण्यते गृहं गतेति ।

मैत्रेयः। भो भो अज्जा। जेण दाव पुरट्ठावणविहारारामदेउलतडागकूवजूवेहिं अलंकिदा णअरी उज्जइणी सो अणीसो अत्थकल्लवत्तकारणादो एरिसं अकज्जं अणुचिट्ठदि त्ति। (सक्रोधम्) अरे रे काणेलीसुदा राअस्साअलसण्ठाणआ उस्सङ्कणआ किदजणदोसभण्डआ बहुसुवण्णमण्डिदमक्कडआ भण भण मम अग्गदो। जो दाणिं मम पिअवअस्सो कुसुमिदं माधवीलदं पि आअट्ठिअ कुसुमावचअं ण करेदि कदा वि आअट्ठिदाए पल्लवच्छेदो भोदि त्ति सो कधं एरिसं अकज्जं उहअलोअविरुद्धं करेदि। चिट्ठ रे कुट्टणीउत्ता चिट्ठ जाव एदिणा तव हिअअकुडिलेण दण्डअट्ठेण मत्थअं दे सदखण्डं करेमि।

संस्थानकः। (सक्रोधम्) शृणन्तु शृणन्तु अज्जमिस्सा। चालुदत्ताकेण शह मम विवादे ववहाले वा। ता कीश एशे काकपदशीशमत्थका मम शिले शदखण्डे कलेदि। मा दाव ले दाशीए उत्ता दुट्ठबडुव्वका। (मैत्रेयो दण्डकाष्ठमुद्यम्य पूर्वोक्तं पठति। संस्थानकः सक्रोधमुत्थाय ताडयति। मैत्रेयः प्रतीपं ताडयति। अन्योन्यं ताडयतः। मैत्रेयस्य कक्षादेशादाभरणानि पतन्ति। तानि गृहीत्वा दृष्ट्वा ससाध्वसम्)

संस्थानकः। पेक्खन्तु पेक्खन्तु अज्जा। एदे क्खु ताए तवस्सिणीए केलका अलंकाला। (चारुदत्तमुद्दिश्य) ईमस्श अत्थकल्लवत्तस्श कालणादो

---

(१) भो भो आर्याः। येन तावत् पुरस्थापनविहारारामदेवालयतडागकूपयूपैरलंकृता नगर्युज्जयिनी सोऽनीशोऽर्थकल्यवर्त्तकारणादीदृशमकार्यमनुतिष्ठतीति। (२) अरे रे काणेलीसुत राजश्यालसंस्थानक उच्छृङ्गलक, कृतजनदोषभण्ड, बहुसुवर्णमण्डितमर्कटक, भण भण ममाग्रतः। य इदानीं मम प्रियवयस्यः कुसुमितां माधवीलतामप्याकृष्य कुसुमावचयं न करोति कदाप्याकृष्टायाः पल्लवच्छेदो भवतीति। स कथमीदृशमकार्यमुभयलोकविरुद्धं करोति। तिष्ठ रे कुट्टिनीपुत्र तिष्ठ। यावदेतेन तव हृदयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन मस्तकं ते शतखण्डं करोमि।

(३) शृण्वन्तु शृण्वन्त्वार्यमिश्राः। चारुदत्तेन सह मम विवादो व्यवहारो वा। तत्किमर्थमेष काकपदशीर्षमस्तको मम शिरः शतखण्डं करोति। मा तावद् रे दास्याः पुत्र दुष्टबटुक। (४) पश्यन्तु पश्यन्त्वार्याः। एते खलु तस्यास्तपस्विन्या अलंकाराः। (५) अस्यार्थकल्यवर्त्तस्य कारणादेषा मारिता

एशा मालिदा वावादिदा अ ।

(अधिकृताः सर्वेऽधोमुखाः स्थिताः ।)

चारुदत्तः । (जनान्तिकम्)

अयमेवंविधे काले दृष्टो भूषणविस्तरः ।
अस्माकं भाग्यवैषम्यात्पतितः पतयिष्यति ॥३१

मैत्रेयः । भो कीस भूदत्थं ण णिवेदीअदि ।

चारुदत्तः । वयस्य

दुर्बलं नृपतेश्चक्षुर्नैतत्तत्त्वं निरीक्षते ।
केवलं वदतो दैन्यमश्लाघ्यं मरणं भवेत् ॥३२

अधिकरणिकः । कष्टं भोः कष्टम् ।

अङ्गारकविरुद्धस्य प्रक्षीणस्य बृहस्पतेः ।
ग्रहोऽयमपरः पार्श्वे धूमकेतुरिवोत्थितः ॥३३

श्रेष्ठिकायस्थौ । (विलोक्य वसन्तसेनामातरमुद्दिश्य) अवहिदा दाव अज्जा एदं सुवण्णभण्डअं अवलोएदु । सो जेव्व एसो ण वे त्ति ।

वसन्तसेनामाता । (अवलोक्य) सरिसो एसो ण उण सो ।

संस्थानकः । आं वुड्ढकुट्टणि अक्खीहिं मन्तिदं वाआए मूकिदम् ।

वसन्तसेनामाता । हदास अवेहि ।

श्रेष्ठिकायस्थौ । अप्पमत्तं कधेहि सो जेव्व एसो ण वेत्ति ।

वसन्तसेनामाता । अज्ज सिप्पिकुसलदाए ओवन्धेदि दिट्ठिं । ण उण सो ।

अधिकरणिकः । भद्रे अपि जानास्येतान्याभरणानि ।

व्यापादिता च ।

(१) भोः किमर्थं भूतार्थो न निवेद्यते ।

(२) अवहिता तावदार्येण सुवर्णालंकारमवलोकयतु । स एवैष न वेति ।

(३) सदृश एषः । न पुनः सः ।

(४) आं वृद्धकुट्टनि अक्षिभ्यां मन्त्रितं वाचा मूकितम् । (५) हताश अपेहि ।

(६) अप्रमत्तं कथय । स एव एष न वेति ।

(७) आर्य शिल्पिकुशलतया अवबध्नाति दृष्टिम् । न पुनः सः ।

वसन्तसेनामाता। [1]णं भणामि। ण हु ण हु अण्ण(ा)दो। अह कदा वि सिप्पिणा घडिदो भवे।

अधिकरणिकः। पश्य श्रेष्ठिन्

वस्त्वन्तराणि सदृशानि भवन्ति नूनं
रूपस्य भूषणगुणस्य च कृत्रिमस्य।
दृष्ट्वा क्रियामनुकरोति हि शिल्पिवर्गः
सादृश्यमेव कृतहस्ततया च दृष्टम् ॥३४

श्रेष्ठिकायस्थौ। [2]अज्जचारुदत्तस्स केरकाणि एदाणि।

चारुदत्तः। न खलु न खलु।

श्रेष्ठिकायस्थौ। [3]ताँ कस्स।

चारुदत्तः। इहात्रभवत्या दुहितुः।

श्रेष्ठिकायस्थौ। [4]कधं एदाइं ताए विओअं गदाइं।

चारुदत्तः। एवं गतानि। आं। इदम्।

श्रेष्ठिकायस्थौ। [5]अज्जचारुदत्त एत्थ सच्चं वत्तव्वम्। पेक्ख पेक्ख।

सच्चेण सुहं क्खु लब्भइ सच्चालावि ण होइ पावए।
स च्चं त्ति दुवेवि अक्खरा मा सच्चं अलिएण गूहेहि॥३५

चारुदत्तः। आभरणान्याभरणानीति। न जाने। किंत्वस्मद्गृहादानीतानीति जाने।

संस्थानकः। [6]उज्जाणं पवेशिअ पढमं मालेशि। कवडकावडिआए शम्पदं णिगूहेशि।

---

(१) ननु भणामि। न खलु न खल्वज्ञातः। अथ कदापि शिल्पिना घटितो भवेत्। (२) आर्य चारुदत्तस्यैतानि।

(३) तदा कस्य। (४) कथमेतानि तस्या वियोगं गतानि।

(५) आर्य चारुदत्त अत्र सत्यं वक्तव्यम्। पश्य पश्य।

सत्येन सुखं खलु लभ्यते सत्यालापे न भवति पातकम्।
स त्यमिति द्वे अप्यक्षरे मा सत्यमलीकेन गूहय॥

(६) उद्यानं प्रवेश्य प्रथमं मारयसि। कपटकापटिकतया सांप्रतं निगूहसि।

अधिकरणिकः। आर्य चारुदत्त सत्यमभिधीयताम्।

इदानीं सुकुमारेऽस्मिन् निःशङ्कं कर्कशाः कशाः।
तव गात्रे पतिष्यन्ति सहास्माकं मनोरथैः ॥३६

चारुदत्तः। अपापानां कुले जाते मयि पापं न विद्यते।
यदि संभाव्यते पापमपापेन च किं मया ॥३७

(स्वगतम्) न च मे वसन्तसेनाविरहितस्य जीवितेन कृत्यम्। (प्रकाशम्) भोः किं बहुना।

मया किल नृशंसेन लोकद्वयमजानता।
स्त्री रतिश्च विशेषेण शेषमेषोऽभिधास्यति ॥३८

संस्थानकः। वावादिदा। अले तुमं पि भण मए वावादिदेत्ति।

चारुदत्तः। त्वयैवोक्तम्।

संस्थानकः। शुणेध शुणेध भट्टालका। एदेण मालिदा। एदेण जेव्व। शंशए छिण्णे। एदश्श दलिद्दचालुदत्तश्श शालीले दण्डे धालीअदु।

अधिकरणिकः। शोधनक यथाह राष्ट्रियः। भो राजपुरुषाः। गृह्यतामयं चारुदत्तः। (राजपुरुषा गृह्णन्ति।)

वसन्तसेनामाता। पसीदन्तु पसीदन्तु अज्जमिस्सा। ('जो दाव चोरेहिं अवहदस्स' इत्यादि पूर्वोक्तं [९·२२ स्याग्रे] पठति।) ता जदि वावादिदा मम दारिआ वावादिदा। जीवदु मे दीहाऊ। अण्णं च। अत्थिपच्चत्थिणं ववहारो। अहं अत्थिणी। ता मुञ्चध एदम्।

संस्थानकः। अवेहि गब्भदासि गच्छ। किं तव एदिणा।

अधिकरणिकः। आर्य गम्यताम्। हे राजपुरुषाः निष्क्रामयतैनाम्।

---

(१) व्यापादिता। अरे त्वमपि भण मया व्यापादितेति।

(२) शृणुत शृणुत भट्टारकाः एतेन मारिता। एतेनैव। संशयश्छिन्नः। एतस्य दरिद्रचारुदत्तस्य शारीरो दण्डो धार्यताम्।

(३) प्रसीदन्तु प्रसीदन्त्वार्यमिश्राः। ('यस्तावच्चौरैरुपहृतस्य' इत्यादि पठति) तद्यदि व्यापादिता मम दारिका व्यापादिता। जीवतु मे दीर्घायुः। अन्यच्च अर्थिप्रत्यर्थिनोर्व्यवहारः। अहमर्थिनी। तन्मुञ्चतैनम्।

(४) अपेहि गर्भदासि गच्छ। किं तवैतेन।

वसन्तसेनामाता। हा[1] जाद हा पुत्तअ। (इति रुदती निष्क्रान्ता।)

संस्थानकः। (स्वगतम्) कधं[2] मए एदस्स अत्तणो शलिशं। शम्पदं गच्छामि। (निष्क्रान्तः।)

अधिकरणिकः। आर्यचारुदत्त निर्णये वयं प्रमाणम्। शेषे तु राजा। तथापि शोधनक विज्ञाप्यतां राजा पालकः।

अयं हि पातकी विप्रो न वध्यो मनुरब्रवीत्।
राष्ट्रादस्मात्तु निर्वास्यो विभवैरक्षतैः सह ॥३९

शोधनकः। जं[3] अज्जो आणवेदि। (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य सासम्) अज्जा[4] गदम्हि तहिं। राआ पालओ भणादि। जेण अत्थकलुवत्तस्स कारणादो वसन्तसेणा वावादिदा तं तहिं जेव्व आहरणाइं गले बन्धिअ डिण्डिमं ताडिअ दक्खिणमसाणं णइअ सूले भञ्जेध त्ति। जो को वि अवरो एरिसं अकज्जं अणुचिट्ठदि सो एदिणा सणिआरदण्डेण सासीअदि।

चारुदत्तः। अहो अविवेकोऽविमृश्यकारी राजा पालकः।

अथवा। **ईदृशे व्यवहाराग्रौ मन्त्रिभिः परिपातिताः।**
स्थाने खलु महीपाला गच्छन्ति कृपणां दशाम् ॥४०

अपि च। **ईदृशैः श्वेतकाकीयै राज्ञः शासनदूषकैः।**
अपापानां सहस्राणि हन्यन्ते च हतानि च ॥४१

सखे मैत्रेय गच्छ। मद्वचनादम्बामपाश्रिममभिवादयस्व। पुत्रं च मे रोहसेनं परिपालयस्व।

मैत्रेयः। मूले[5] छिण्णे कुदो पादवस्स पालणं।

---

(१) हा जात हा पुत्रक। (२) कृतं मयैतस्यात्मनः सदृशम्। सांप्रतं गच्छामि।

(३) यदार्य आज्ञापयति। (४) आर्याः गतोऽस्मि तत्र। राजा पालको भणति येनार्थकल्यवर्तस्य कारणाद् वसन्तसेना व्यापादिता तं तत्रैवाभरणानि गले बद्ध्वा डिण्डिमं ताडयित्वा दक्षिणश्मशानं नीत्वा शूले भङ्क्त्वेति। यः कोऽप्यपर ईदृशमकार्यमनुतिष्ठति स एतेन सनिकारदण्डेन शास्यते।

(५) मूले छिन्ने कुतः पादपस्य पालनम्।

चारुदत्तः । मा मैवम् ।

नृणां लोकान्तरस्थानां देहप्रतिकृतिः सुतः ।
मयि यो वै तव स्नेहो रोहसेने स युज्यताम् ॥४२

मैत्रेयः । भो वअस्स अहं ते पिअवअस्सो भविअ तुए विरहिदाइं पाणाइं धारेमि ।

चारुदत्तः । रोहसेनमपि तावद्दर्शय ।

मैत्रेयः । एव्वं जुजदि[2] ।

अधिकरणिकः । भद्र शोधनक अपसार्यतामयं बटुः । (शोधनकस्तथा करोति ।)

अधिकरणिकः । कः कोऽत्र भोः । चाण्डालानां दीयतामादेशः ।

(इति चारुदत्तं विसृज्य निष्क्रान्ताः सर्वे राजपुरुषाः ।)

शोधनकः । इदो[3] आअच्छदु अज्जो ।

चारुदत्तः । (सकरुणम् 'मैत्रेय भोः किमिदमद्य' । इत्यादि [९·२९] पठति । आकाशे ।)

विषसलिलतुलाग्निप्रार्थिते मे विचारे
क्रकचमिह शरीरे वीक्ष्य दातव्यमद्य ।
अथ रिपुवचनाद्वा ब्राह्मणं मां निहंसि
पतसि नरकमध्ये पुत्रपौत्रैः समेतः ॥४३

अयमागतोऽस्मि । (इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

व्यवहारो नाम नवमोऽङ्कः समाप्तः ।

---

(१) भो वयस्य अहं ते प्रियवयस्यो भूत्वा त्वया विरहितान् प्राणान् धारयामि । (२) एवं युज्यते ।

(३) इत आगच्छत्वार्यः ।

दशमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति चाण्डालद्वयेनानुगम्यमानश्चारुदत्तः ।)

चाण्डालौ । [1]तक्किं ण कलअ कालण णववहबंधणअणे णिउणा ।
अइलेण शीशछेअणशूलालोवेशु कुशलम्ह ॥१

ओशलध अजा ओशलध । एशे अजचालुदत्ते

दिण्णकलवीडदामे गहिदे अम्हेहिं वज्झपुलिशेहिं ।
दीवे व्व मन्दणेहे थोअं थोअं खअं जादि ॥२

चारुदत्तः । (सविषादम्)

नयनसलिलसिक्तं पांशुरूक्षीकृताङ्गं
पितृवनसुमनोभिर्वेष्टितं मे शरीरम् ।
विरसमिह रटन्तो रक्तगन्धानुलिप्तं
बलिमिव परिभोक्तुं वायसास्त्वर्कयन्ति ॥३

चाण्डालौ । [2]ओशलध अजा ओशलध ।

किं पेक्खध छिज्जन्तं शप्पुलिशं कालपलशुधालाहिं ।
शुअणशउणाधिवाशं शज्जणपुलिशद्दुमं एदं ॥४

आअच्छ ले चालुदत्ता आअच्छ ।

---

(१) तत् किं न कलय (?) कारणं नववधबन्धनगणे निपुणाः ।
अचिरेण शीर्षच्छेदनशूलारोपेषु कुशलौ स्वः ॥

अपसरत आर्याः अपसरत । एष आर्यचारुदत्तः ।

दत्तकरवीरदामा गृहीत आवाभ्यां वध्यपुरुषाभ्याम् ।
दीप इव मन्दस्नेहः स्तोकं स्तोकं क्षयं याति ॥

(२) अपसरत आर्या अपसरत ।

किं पश्यत च्छिद्यमानं सत्पुरुषं कालपरशुधाराभिः ।
सुजनशकुनाधिवासं सज्जनपुरुषद्रुममेतम् ॥

आगच्छ रे चारुदत्त आगच्छ ।

चारुदत्तः । पुरुषभाग्यानामविचिन्त्याः खलु व्यापाराः । यदहमीदृशीं दशामनुप्राप्तः । **सर्वगात्रेषु विन्यस्तै रक्तचन्दनहस्तकैः** ।
पिष्टचूर्णावकीर्णश्च पुरुषोऽहं पशूकृतः ॥५
(अग्रतो निरूप्य) अहो तारतम्यं नराणाम् । (सकरुणम्)
अमी हि दृष्ट्वा मदुपप्लवमेतन्मर्त्यं धिगस्त्विति व्युपजातबाष्पाः ।
अशक्नुवन्तः परिरक्षितुं मां स्वर्गं लभन्तेति वदन्ति पौराः ॥६
चाण्डालौ । ओशलध अज्जा ओशलध । किं पेक्खध ।
इन्दे प्पवाहिअन्ते गोप्पशवे शङ्कमं च तालाणं ।
शुपुलिशपाणविपत्ती चत्तालि इमे ण दट्ठव्वा ॥७
एकश्चा० । हैण्डे आहीन्ता पेक्ख पेक्ख ।
णअलीपधाणभूदे वज्झीअन्ते कदन्तअण्णाए ।
किं लुअदि अन्तलिक्खे आदु अणब्भे पडदि वज्जे ॥८
द्वितीयश्चा० । अैले गोहा
ण अ लुअदि अन्तलिक्खे णेअ णअब्भे पडदि वज्जे ।
महिलाशमूहमेहे निवडदि णअणम्बु धाराहिं ॥९
अवि अ । **वज्झम्मि णीअमाणे जणश्श शव्वश्श लोदमाणश्श** ।
णअणशलिलेहिं शित्ते लच्छादो ण उण्णमइ लेणू ॥१०

---

(१) अपसरत आर्या अपसरत । किं पश्यथ ।
इन्द्रः प्रवाह्यमाणो गोप्रसवः संक्रमश्च ताराणाम् ।
सुपुरुषप्राणविपत्तिश्चत्वार इमे न द्रष्टव्याः ॥
(२) अरे आहीन्त पश्य पश्य ।
नगरीप्रधानभूते वध्यमाने कृतान्ताज्ञया ।
किं रोदित्यन्तरीक्षमथवानभ्रं पतति वज्रम् ॥
(३) अरे गोह
न च रोदित्यन्तरीक्षं नैवानभ्रं पतति वज्रम् ।
महिलासमूहमेघान्निपतति नयनाम्बु धाराभिः ॥
अपि च । वध्ये नीयमाने जनस्य सर्वस्य रुदतः ।
नयनसलिलैः सिक्तो रथ्यातो नोन्नमति रेणुः ॥

चारुदत्तः । (निरूप्य सकरुणम्)

एताः पुनर्हर्म्यगताः स्त्रियो मां वातायनार्धेन विनिःसृतास्याः ।
हा चारुदत्तेत्यभिभाषमाणा बाष्पं प्रणालीभिरिवोत्सृजन्ति ॥११

चाण्डालौ । आअच्छ[1] ले चालुदत्ता आअच्छ । इमं घोशणट्ठाणं । आहणेध डिण्डिमं । घोशेध घोशणं ।

उभौ । शुणाध[2] अजा शुणाध । एशे शत्थवाहविणअदत्तश्श णत्थिके शाअलदत्तश्श पुत्तके अजचालुदत्ते णाम । एदिणा किल अकज्जकालिणा गणिआ वसन्तशेणा अत्थकलुवत्तश्श कालणादो शुणं पुप्फकलण्डअजिणुजाणं पवेशिअ बाहुपाशबलक्कालेण मालिअत्ति एशे शलोत्ते गहिदे शअं अ पडिवण्णे । तदो लण्णा पालएण अम्हे आणत्ता एदं मालेदुं । जदि अवले ईदिशं उभअलोअविलुद्धं अकज्जं कलेदि तं पि लाआ पालए एव्वं जेव्व शाशदि ।

चारुदत्तः । (सनिर्वेदं स्वगतम्)

मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं मे ।
सदसि निबिडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।
मम मरणदशायां वर्तमानस्य पापै-
स्तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम् । ॥१२

(उद्दिश्य कर्णौ पिधाय) हा प्रिये वसन्तसेने ।

शशिविमलमयूखशुभ्रदन्ति सुरुचिरविद्रुमसंनिभाधरौष्ठि ।
तव वदनभवामृतं निपीय कथमवशो ह्ययशोविषं पिबामि ॥१३

---

(१) आगच्छ रे चारुदत्त आगच्छ । इदं घोषणस्थानम् । आहत डिण्डिमम् । घोषयत घोषणाम् ।

(२) शृणुतार्याः शृणुत । एष सार्थवाहविनयदत्तस्य नप्ता सागरदत्तस्य पुत्रक आर्यचारुदत्तो नाम । एतेन किलाकार्यकारिणा गणिका वसन्तसेनार्थकस्यवर्तस्य कारणाच्छून्यं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रवेश्य बाहुपाशबलात्कारेण मारितेत्येष सलोष्त्रो गृहीतः स्वयं च प्रतिपन्नः । ततो राज्ञा पालकेन वयमाज्ञप्ता एतं मारयितुम् । यद्यपर ईदृशमुभयलोकविरुद्धमकार्यं करोति, तमपि राजा पालक एवमेव शास्ति ।

चाण्डालौ। [1]ओशलध अज्जा ओशलध।

एशे गुणलअणणिही शज्जणदुक्खाण उत्तलणशेदू।
अशुवण्णं मण्डणअं अवणीअदि अज्ज णअलीदो ॥१४

अण्णं च। शव्वे क्खु होइ लोए लोए शुहशाण्ठिदाण तत्तिल्ला।
विणिवडिदाण णलाणं पिअआली दुल्लहो होदि ॥१५

चारुदत्तः। (सर्वतोऽवलोक्य)

अमी हि वस्त्रान्तनिरुद्धवक्त्राः प्रयान्ति मे दूरतरं वयस्याः।
परोऽपि बन्धुः समसंस्थितस्य मित्रं न कश्चिद्विषमस्थितस्य ॥१६

चाण्डालौ। [2]ओशालणं कदं। विवित्तं लाअमग्गं। ता आणेध एदं दिण्णवज्झचिण्हं।

चारुदत्तः। (निःश्वस्य 'मैत्रेय भोः किमिदमद्य' इत्यादि [९-२९] पठति) (नेपथ्ये) [3]हा ताद हा पिअवअस्स।

चारुदत्तः। (आकर्ण्य सकरुणम्) भोः स्वजातिमहत्तर। इच्छाम्यहं भवतः सकाशात्प्रतिग्रहं कर्तुम्।

चाण्डालौ। [4]किं अम्हाणं हत्थादो पडिग्गहं कलेशि।

चारुदत्तः। शान्तं पापम्। नापरीक्ष्यकारी दुराचारः पालक इव चाण्डालः। तत्परलोकार्थं पुत्रमुखं द्रष्टुमभ्यर्थये।

चाण्डालौ। [5]एव्वं कलीअदु।

(नेपथ्ये। [6]हा ताद हा आवुक।)

चारुदत्तः (श्रुत्वा सकरुणं 'भोः स्वजातिमहत्तर' इत्यादि पठति।)

(१) अपसरत आर्या अपसरत।

एष गुणरत्ननिधिः सज्जनदुःखानामुत्तरणसेतुः।
असुवर्णमण्डनकमपनीयतेऽद्य नगरीतः ॥

अन्यच्च। सर्वः खलु भवति लोके लोकः सुखसंस्थितानां चिन्तायुक्तः।
विनिपतितानां नराणां प्रियकारी दुर्लभो भवति ॥

(२) अपसारणं कृतम्। विविक्तो राजमार्गः। तदानयतैनं दत्तवध्यचिह्नम्। (३) हा तात हा प्रियवयस्य। (४) किमस्माकं हस्तात् प्रतिग्रहं करोषि। (५) एवं क्रियताम्। (६) हा तात हा पितः।

चाण्डालौ । अले पउला खणं अन्तलं देध । एशे अजचालुदत्ते पुत्तमुहं पेक्खदु । (नेपथ्याभिमुखम्) अज इदो इदो । आअच्छ ले दालआ आअच्छ । (ततः प्रविशति रोहसेनमादाय मैत्रेयः ।)

मैत्रेयः । तुवरदु तुवरदु भद्दमुहो । पिदा दे मारिदुं णीअदि ।

रोहसेनः । हा आउक हा ताद ।

मैत्रेयः । हा पिअवअस्स कहिं मए तुमं पेक्खिदव्वो ।

चारुदत्तः । (पुत्रं मित्रं च वीक्ष्य) हा पुत्र हा मैत्रेय । (सकरुणम्) भोः कष्टम् । चिरं खलु भविष्यामि परलोके पिपासितः ।

अत्यल्पमिदमस्माकं निवापोदकभोजनम् ॥१७

किं पुत्राय प्रयच्छामि । (आत्मानमवलोक्य । यज्ञोपवीतं दृष्ट्वा ।) आं इदं तावदस्ति मम च

अमौक्तिकमसौवर्णं ब्राह्मणानां विभूषणम् ।
देवतानां पितॄणां च भागो येन प्रदीयते ॥१८

(इति यज्ञोपवीतं ददाति ।)

एकश्चाण्डालः । आअच्छ ले चालुदत्ता आअच्छ ।

द्वितीयः । अले अजचालुदत्तं णिलुववदेण णामेण आलवेशि । अले पेक्ख । अब्भुदए अवशाणे तहे अ लत्तिंदिवं अहदमग्गा ।

उद्दामे व्व किशोली णिअदी क्खु पडिच्छिदुं जादि॥१९

अण्णं च । शुक्खा ववदेशा शे किं पणमिअ मत्थए ण काअव्वं ।

---

(१) हे पौराः क्षणमन्तरं दत्त । एष आर्यचारुदत्तः पुत्रमुखं पश्यतु ।

(२) आर्य इत इतः । आगच्छ रे दारक आगच्छ ।

(३) त्वरतां त्वरतां भद्रमुखः । पिता ते मारयितुं नीयते ।

(४) हा तात हा पितः । (५) हा प्रियवयस्य कुत्र मया त्वं द्रष्टव्यः ।

(६) आगच्छ रे चारुदत्त आगच्छ ।

(७) अरे आर्यचारुदत्तं निरुपपदेन नाम्ना आलपसि । अरे पश्य ।

अभ्युदयेऽवसाने तथैव रात्रिंदिवमहतमार्गा ।
उद्दामेव किशोरी नियतिः खलु प्रत्येषितुं याति ॥

अन्यच्च । शुष्का व्यपदेशा अस्य किं प्रणम्य मस्तके न कर्तव्यम् ।

लाहुगहिदे वि चन्दे ण वन्दणीए जणपदस्श ॥२०

रोहसेनः । [1]अले अले चाण्डाला कहिं आवुकं णेध ।

चारुदत्तः । वत्स ।

अंसेन बिभ्रत्करवीरमालां स्कन्धेन शूलं हृदयेन शोकम् ।
आघातमद्याहमनुप्रयामि शामित्रमालब्धुमिवाध्वरेऽजः ॥२१

चाण्डालः । [2]दालआ

ण हु अम्हे चाण्डाला चाण्डालउलम्मि जादपुव्वा वि ।
जे अहिभवन्ति शाहुं ते पावा ते अ चाण्डाला ॥२२

रोहसेनः । [3]ता कीस मालेध आवुकं ।

चाण्डालः । [4]दीहाओ अत्त लाअणिओओ क्खु अवलज्झदि । ण हु अम्हे ।

रोहसेनः । [5]वावाधेद मं । मुञ्चध आवुकं ।

चाण्डालः । [6]दीहाओ एवं भणन्ते चिलं मे जीव ।

चारुदत्तः । (सास्रं पुत्रं कण्ठे गृहीत्वा)

इदं तत्स्नेहसर्वस्वं सममाढ्यदरिद्रयोः ।
अचन्दनमनौशीरं हृदयस्यानुलेपनम् ॥२३

('अंसेन बिभ्रत्' । इत्यादि [१०-२१] पुनः पठति । अवलोक्य स्वगतम्
'अमी हि वस्त्रान्तनिरुद्धवक्त्राः' । इत्यादि [१०-१६] पुनः पठति ।)

मैत्रेयः । [7]भो भद्दमुहा मुञ्चध पिअवअस्सं चारुदत्तं मं वावादेध ।

चारुदत्तः । शान्तं पापम् । (दृष्ट्वा स्वगतम्) । अद्यावगच्छामि ।

राहुगृहीतोऽपि चन्द्रो न वन्दनीयो जनपदस्य ॥

(१) अरे रे चाण्डालाः । कुत्र मम पितरं नयथ ।

(२) दारक न खलु वयं चाण्डालाश्चाण्डालकुले जातपूर्वा अपि ।
येऽभिभवन्ति साधुं ते पापास्ते च चाण्डालाः ॥

(३) तत् किमर्थं मारयत पितरम् ।

(४) दीर्घायुः । अत्र राजनियोगः खल्वपराध्यति न खलु वयम् ।

(५) व्यापादयत माम् । मुञ्चत पितरम् । (६) दीर्घायुः । एवं भणन्तश्चिरं मे जीव । (७) भो भद्रमुखाः । मुञ्चत प्रियवयस्यं मां व्यापादयत ।

(समसंस्थितस्य । इत्यादि [१०-१६] पठति । प्रकाशम् । 'एताः पुनर्हर्म्यगताः स्त्रियो माम्' [१०-११] । इत्यादि पुनः पठति ।)

चाण्डालः । ओशलध अजा ओशलध ।

किं पेक्खध शप्पुलिशं अजशवशेण प्पणट्ठजीवाशं ।
कूवम्मि खुडिदपाशं कंचणकलशं व्व डुब्बन्तं ॥२४

चारुदत्तः । (सकरुणं 'शशिविमलमयूख' [१०-१३] । इत्यादि पठति ।)

अपरश्चा० । अले पुणोवि घोशेहि (१) ।

चाण्डालः । (तथा करोति ।)

चारुदत्तः । प्राप्तोऽहं व्यसनकृतां दशामनार्यां
यत्रेदं फलमपि जीवितावसानम् ।
एषा च व्यथयति घोषणा मनो मे
श्रोतव्यं यदिदमसौ त्वया हतेति ॥२५

(ततः प्रविशति प्रासादस्थो बद्धः स्थावरकः ।)

स्थावरकः । (घोषणामाकर्ण्य सवैक्लव्यम्) कधं अपावे चालुदत्ते वावादीअदि । हग्गे णिअलेण शामिणा बन्धिदे । भोदु । आक्कन्दामि । शुणाध अजा शुणाध । अत्थि दाणिं मए पावेण पवहणपडिवत्तेण पुप्फकलण्डअजिण्णुजाणं वशन्तशेणा णीदा । तदो मम शामिणा मं ण कामेशि त्ति कदुअ बाहुपाशबलक्कालेण मालिदा ण उण एदिणा अज्जेण । कधं विदूलदाए ण को वि शुणादि । ता किं कलेमि । अत्ताणअं पातेमि (विचिन्त्य)

(१) अपसरतार्या अपसरत ।

किं पश्यत सत्पुरुषमयशोवशेन प्रनष्टजीवाशम् ।
कूपे खण्डितपाशं काञ्चनकलशमिव मज्जन्तम् ॥

(२) अरे पुनरपि घोषय ।

(३) कथमपापश्चारुदत्तो व्यापाद्यते । अहं निगडेन स्वामिना बद्धः । भवतु । आक्रन्दामि । शृणुत आर्याः शृणुत । अस्तीदानीं मया पापेन प्रवहणपरिवर्तेन पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं वसन्तसेना नीता । ततो मम स्वामिना मां न कामयत इति कृत्वा बाहुपाशबलात्कारेण मारिता न पुनरेतेनार्येण । कथं विदूरतया न कोऽपि शृणोति । तत् किं करोमि । आत्मानं पातयामि ।

जइ एव्वं कलेमि तदा अज्जचालुदत्ते ण वावादीअदि । भोदु । इमादो पासादबालग्गपदोलिकादो एदिणा जिण्णगवक्खेण अत्ताणअं णिक्खिवामि । वलं हग्गे उवलदे ण उण एशे कुलउत्तविहगाणं वासपादवे अज्जचालुदत्ते । एव्वं जइ विवज्जामि लद्धे मए पललोए । (इत्यात्मानं पातयित्वा) [2]ही ही ण उवलदम्हि । भग्गे मे दण्डाणिअले । ता चाण्डालघोशं शमण्णेशामि । (दृष्ट्वोपसृत्य) [3]हंहो चाण्डाला अन्तलं अन्तलं ।

चाण्डालौ । [4]अले के अन्तलं मग्गेदि ।

(स्थावरकः शुणाध इति पूर्वोक्तं पठति ।)

चारुदत्तः । अये । कोऽयमेवंविधे काले कालपाशस्थिते मयि ।
अनावृष्टिहते शस्ये द्रोणमेघ इवोदितः ॥२६

भो श्रुतं भवद्भिः । न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः ।
विशुद्धस्य हि मे मृत्युः पुत्रजन्मसमो भवेत् ॥२७

अन्यच्च । तेनास्म्यकृतवैरेण क्षुद्रेणात्यल्पबुद्धिना ।
शरेणेव विषाक्तेन दूषितेनापि दूषितः ॥२८

चाण्डालौ । [5]थावलअ अवि शच्चं भणाशि ।

स्थावरकः । [6]शच्चं । हग्गे वि मा कश्श वि कधइश्शशि त्ति पासादबालग्गपदोलिकाए दण्डणिअलेण बन्धिअ णिक्खित्ते ।

संस्थानकः । (प्रविश्य । सहर्षम्)

[7]मंशेण तिक्खाविलकेण भत्ते शाकेण शूपेण शमच्छकेण ।

---

(१) यद्येवं करोमि तदार्यचारुदत्तो न व्यापाद्यते । भवतु । अस्याः प्रासादबालाग्रप्रतोलिकात एतेन जीर्णगवाक्षेणात्मानं निक्षिपामि । वरमहमुपरतो न पुनरेष कुलपुत्रविहगानां वासपादप आर्यचारुदत्तः । एवं यदि विपद्ये लब्धो मया परलोकः । (२) ही नोपरतोऽस्मि। भग्नो मे दण्डनिगडः । तच्चाण्डालघोषं समन्विष्यामि । (३) हंहो चाण्डालाः । अन्तरमन्तरम् ।

(४) अरे कोऽन्तरं याचते । (५) स्थावरक अपि सत्यं भणसि ।

(६) सत्यम् । अहमपि मा कस्यापि कथयिष्यसीति प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायां दण्डनिगडेन बद्धा निक्षिप्तः ।

(७) मांसेन तिक्ताम्लेन भक्तं शाकेन सूपेन समत्स्यकेन ।

भुत्तं मए अत्तणअस्श गेहे शालिश्श कूलेण गुलोदणेण ॥२९

(कर्णे दत्त्वा) [1]भिण्णकंशखञ्जणाए चाण्डालवाआए शलशंजोए । जधा अ एशे उक्खालिदे वज्झडिण्डिमशद्दे पडहाणं अ शुणीअदि तधा तकेमि दलिद्दचालुदत्ताके वज्झट्ठाणं णीअदि त्ति । ता पेक्खिश्शं । शत्तुविनाशे णाम महन्ते हलअश्श पलिदोशे होदि । शुदं अ मए जे वि किल शत्तुं वावादअन्तं पेक्खदि तश्श अण्णरिंश जम्मन्तले अक्खिलोगे ण होदि । मए क्खु विशगण्ठिगब्भपविट्ठेण विअ कीडएण किं पि अन्तलं मग्गमाणेण उप्पाडिदे ताह दलिद्दचालुदत्ताह विणाशे । शम्पदं अत्तणकेलिकाए पाशादबालग्गपदोलिकाए अहिलुहिअ अत्तणो पडक्कमं पेक्खामि । (तथा कृत्वा दृष्ट्वा च) [2]ही एदाह दलिद्दचालुदत्ताह वज्झं णीअमाणाह एशे वड्ढे जणशम्मद्दे । जं वेलं अम्हालिशे पवडे वडमाणुश्शे वज्झं णीअदि तं वेलं कीदिशं भवे । (निरीक्ष्य) [3]कैधं एशे शे णववलद्दके विअ मण्डिदे दक्खिणं दिशं णीअदि । अध किंणिमित्तं मम केलिकाए पाशादबालग्गपदोलिकाए शमीवे घोशणा णिवडिदा निवालिदा अ । (विलोक्य) कैधं थावलके चेडे वि णत्थि इध । मा णाम तेण इदो गदुअ मन्तभेदे कडे भविश्शदि । ता जाव णं अण्णेशामि ।

भुक्तं मया आत्मन एव गेहे शालेः कूरेण गुडौदनेन ॥

(१) भिन्नकास्यवत्खञ्जणायाश्चाण्डालवाचायाः स्वरसंयोगः । यथा चैष उत्खालितो वध्यडिण्डिमशब्दः पटहानां च श्रूयते तथा तर्कयामि दरिद्रचारुदत्तको वध्यस्थानं नीयत इति । तत्प्रेक्षिष्ये । शत्रुविनाशो नाम महान् हृदयस्य परितोषो भवति । श्रुतं च मया यो हि किल शत्रुं व्यापाद्यमानं पश्यति तस्यान्यस्मिन् जन्मान्तरेऽक्षिरोगो न भवति । मया खलु विषग्रन्थिगर्भप्रविष्टेनैव कीटकेन किमप्यन्तरं मृगयमाणेनोत्पादितस्तस्य दरिद्रचारुदत्तस्य विनाशः । सांप्रतमात्मीयायां प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायामधिरुह्यात्मनः पराक्रमं पश्यामि । (२) ही एतस्य दरिद्रचारुदत्तस्य वध्यमानस्य एतावाक्रन्दसंमर्दः । यस्यां वेलायामस्मादृशः प्रवरो वरमनुष्यो वध्यं नीयते तस्यां वेलायां कीदृशं भवेत् । (३) कथमेष स नवबलीवर्द इव मण्डितो दक्षिणां दिशं नीयते । अथ किंनिमित्तं मदीयायाः प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायाः समीपे घोषणा निपतिता निवारिता च । (४) कथं स्थावरकश्चेटोऽपि नास्तीह । मा नाम तेनेतो गत्वा

(इत्यवतीर्योपसर्पति।)

स्थावरकः। (दृष्ट्वा) [१]भट्टालका एशे शे आगडे।

चाण्डालौ। [२]ओशलध देध मग्गं दालं ढक्केध होध तुण्हीआ।
अविणअतिक्खविशाणे दुट्ठबइल्ले इदो एदि ॥३०

संस्थानकः। [३]अले अले अन्तलं अन्तलं देध। (उपसृत्य।) [४]पुत्तका थावलका चेडा एहि गच्छम्ह।

स्थावरकः। [५]ही अणज्ज। वशन्तशेणिअं मालिअ ण पलितुट्टेशि। शम्पदं पणइजणकप्पपादवं अज्जचालुदत्तं मालइदुं ववशिदे शि।

संस्थानकः। [६]ण हि लदणकुम्भशलिशे हगे इत्थिअं वावादेमि।

सर्वे। [७]अहो तुए मारिदा। ण अज्जचारुदत्तेण।

संस्थानकः। [८]के एव्वं भणादि।

सर्वे। (चेटमुद्दिश्य) [९]णं एसो साहू।

संस्थानकः। (अपवार्य सभयम्) अविदमादिके अविदमादिके। [१०]कधं थावलके चेडे शुट्ठु ण मए शङ्कदे। एशे क्खु मम अकज्जशश शक्खी। (विचिन्त्य) [११]एव्वं दाव कलइश्शं। (प्रकाशम्) [१२]अलिअं भट्टालका हो। एशो चेडे शुवण्णचोलिआए मए गहिदे पिट्टिदे मालिदे बद्धे अ। ता किदवेले

मन्त्रभेदः कृतो भविष्यति। तद्यावदेनमन्विष्याभि।

(१) भट्टारकाः एष स आगतः।

(२) अपसरत दत्त मार्गं द्वारं पिधत्त भवत तूष्णीकाः।
अविनयतीक्ष्णविषाणो दुष्टबलीवर्द इत एति॥

(३) अरे अरे अन्तरमन्तरं दत्त। (४) पुत्रक स्थावरक चेटक एहि गच्छावः।

(५) ही अनार्य वसन्तसेनां मारयित्वा न परितुष्टोऽसि। सांप्रतं प्रणयिजनकल्पपादपमार्यचारुदत्तं मारयितुं व्यवसितोऽसि।

(६) न हि रत्नकुम्भसदृशोऽहं स्त्रियं व्यापादयामि। (७) अहो त्वया मारिता। न चारुदत्तेन। (८) क एवं भणति। (९) नन्वेष साधुः।

(१०) कथं स्थावरकश्चेटः सुष्ठु न मया संयतः। एष खलु ममार्कार्यस्य साक्षी। (११) एवं तावत् करिष्यामि (१२) अलीकं भट्टारकाः। अहो एष चेटः सुवर्णचोरिकया मया गृहीतस्ताडितो मारितो बद्धश्च। तत्कृतवैर

एशे जं भणादि किं शव्वं शच्चं। (अपवारितकेन चेटस्य कटकं प्रयच्छति। स्वैरकम्।) पुत्तका थावलका चेडा एदं गेण्हिअ अण्णधा भणाहि।

स्थावरकः। (गृहीत्वा।) [२]पेक्खध पेक्खध भट्टालका हो। शुवण्णेण मं पलोभेदि।

संस्थानकः। (कटकमाच्छिद्य।) [३]ऐशे शे शुवण्णके जश्श कालणादो मए बद्धे। (सक्रोधम्) [४]हंहो चाण्डाला मए क्खु एशे शुवण्णभण्डाले णिउत्ते शुवण्णं चोलअन्ते मालिदे पिट्टिदे। ता जदि ण पत्तिआअध ता पिट्ठिं दाव पेक्खध।

चाण्डालौ। (दृष्ट्वा।) [५]शोहणं भणादि। विडत्ते चेडे किं ण प्पडवदि।

स्थावरकः। [६]हीमादिके। ईदिशे दाशभावे जं शच्चं कंपि ण पत्तिआइ-अदि। (सकरुणम्) [७]अज्ज चालुदत्त एत्तिके मे विहवे। (इति पादयोः पतति।)

चारुदत्तः। (सकरुणम्)

उत्तिष्ठ भोः पतितसाधुजनानुकम्पिन्
निष्कारणोपगतबान्धव धर्मशील।
यत्नः कृतोऽपि सुमहान्मम मोक्षणाय
दैवं न संवदति किं न कृतं त्वयाद्य॥ ३१

चाण्डालौ। [८]भट्टके पिट्ठिअ एदं चेडं णिक्खालेहि।

संस्थानकः। [९]णिश्शल ले। (इति निष्कामयति) [१०]अले चाण्डाला किं बिलम्बेध। मालेध एदं।

एष यद्भणति किं सर्वं सत्यम्। (१) पुत्रक स्थावरक चेट एतद्गृहीत्वान्यथा भण। (२) पश्यत पश्यत भट्टारका हो। सुवर्णेन मां प्रलोभयति।

(३) एतत् तत्सुवर्णकं यस्य कारणान्मया बद्धः। (४) हंहो चाण्डालाः मया खल्वेष सुवर्णभाण्डारे नियुक्तः सुवर्णं चोरयन् मारितस्ताडितः। तद्यदि न प्रत्ययध्वं तदा पृष्ठं तावत् पश्यत।

(५) शोभनं भणति। वितत्तश्चेटः किं न प्रलपति।

(६) हन्त ईदृशो दासभावो यत् सत्यं कमपि न प्रत्याययति। (७) आर्य-चारुदत्त एतावान् मे विभवः। (८) भट्टक ताडयित्वैतं चेटं निष्कासय।

(९) निष्काम रे। (१०) अरे चाण्डालाः किं विलम्बध्वं मारयतैनम्।

चाण्डालौ। जदि तुवलाशि ता शअं जेव्व मालेहि।

रोहसेनः। अले चाण्डाला मं मारेध। मुञ्चध आवुकं।

संस्थानकः। शपुत्तं जेव्व एदं मालेध।

चारुदत्तः। सर्वमस्य मूर्खस्य संभाव्यते। तद्गच्छ पुत्र मातुः समीपम्।

रोहसेनः। किं मए गदेण कादव्वम्।

चारुदत्तः। आश्रमं वत्स गन्तव्यं गृहीत्वाद्यैव मातरम्।
मा पुत्र पितृदोषेण त्वमप्येवं गमिष्यसि ॥३२

तद्वयस्य गृहीत्वैनं व्रज।

मैत्रेयः। भो वअस्स एव्वं तुए जाणिदं तुए विणा अहं पाणाइं धारेमि त्ति।

चारुदत्तः। वयस्य स्वाधीनजीवितस्य न युज्यते तव प्राणपरित्यागः।

मैत्रेयः। (स्वगतम्) जुत्तं णेदं। तधा वि ण सक्कुणोमि पिअवअस्सविरहिदो पाणाइं धारेदुं त्ति। ता बम्हणीए दारअं समप्पिअ पाणपरिच्चाएण अत्तणो पिअवअस्सं अणुगामिस्सं। (प्रकाशम्) भो वअस्स परापेमि एदं लहुं। (इति सकण्ठग्रहं पादयोः पतति। दारकोऽपि रुदन् पतति।)

संस्थानकः। अले णं भणामि शपुत्ताकं चारुदत्ताकं वावादेध त्ति। (चारुदत्तो भयं नाटयति।)

चाण्डालौ। अले णहि अम्हाणं ईदिशी लाआणत्ती जधा शपुत्तं चालुदत्तं वावादेध त्ति। ता णिक्कम ले दालआ णिक्कम। (इति निष्क्रामयतः।)

---

(१) यदि त्वरयसे तदा स्वयमेव मारय।

(२) अरे चाण्डालाः मां मारयत मुञ्चत पितरम्।

(३) सपुत्रमेवैतं मारयत। (४) किं मया गतेन कर्तव्यम्।

(५) भो वयस्य एवं त्वया ज्ञातं त्वया विनाहं प्राणान् धारयामीति।

(६) युक्तं त्विदम्। तथापि न शक्नोमि प्रियवयस्यविरहितः प्राणान् धारयितुमिति। तद् ब्राह्मण्यै दारकं समर्प्य प्राणपरित्यागेनात्मनः प्रियवयस्यमनुगमिष्यामि। (७) भो वयस्य परापयामि एतं लघु।

(८) अरे ननु भणामि सपुत्रकं चारुदत्तं व्यापादयतेति।

(९) न अस्माकमीदृशी राजाज्ञप्तिर्यथा सपुत्रं चारुदत्तं व्यापादयतेति।

चाण्डालौ । [1]इमं तइअं घोषणट्ठाणं । ताडेध डिण्डिमं । (पुनर्घोषयतः ।)

संस्थानकः । (स्वगतम्) [2]कधं एशे ण पत्तिआअन्ति पौला । **(प्रकाशम्)** [3]हंहो चालुदत्ता वडुव्वका ण पत्तिआअदि एशे पौलजणे । ता अत्तणकेलिकाए जीहाए भणाहि मए वशन्तशेणिआ मालिदेत्ति । **(चारुदत्तस्तूष्णीमास्ते)**

संस्थानकः । [4]अँले चण्डालगोहे ण भणादि चालुदत्तवडुव्वके । ता भणावेध इमिणा जजलवंशखण्डेण शङ्खलेण तालिअ तालिअ ।

चाण्डालः । (प्रहारमुद्यम्य) भो चालुदत्त भणाहि ।

चारुदत्तः । (सकरुणम्)

प्राप्यैतद्व्यसनमहार्णवप्रपातं न त्रासो न च मनसोऽस्ति मे विषादः ।
एको मां दहति जनापवादवह्निर्वक्तव्यं यदिह मया हता प्रियेति ॥३३

संस्थानकः (पुनस्तथैव ।)

चारुदत्तः । भो भोः पौराः ('मया खलु नृशंसेन' इत्यादि [९-३०] पुनः पठति ।)

संस्थानकः । [5]वावादिदा ।

चारुदत्तः । एवमस्तु ।

चाण्डालः । [6]अँले तव अत्त वज्झवालिआ ।

द्वितीयः । [7]अँले तव ।

प्रथमः । [8]अँले लेक्खअं कलेम्ह । (इति बहुविधं लेखकं कृत्वा ।)

प्रथमः । [9]अँले जदि मम केलिका वज्झवालिआ ता चिट्ठदु दाव मुहुत्तअं ।

तन्निष्काम रे दारक निष्काम ।

(१) इदं तृतीयं घोषणस्थानम् । ताडयत डिण्डिमम् ।

(२) कथमेते न प्रत्ययन्ते पौराः । हंहो चारुदत्त वटुक न प्रत्ययते **एष पौरजनः** । तदात्मीयया जिह्वया भण मया वसन्तसेना मारितेति ।

(३) अरे चाण्डालमनुष्य न भणति चारुदत्तवटुकः । तद्भणयतानेन जर्जरवंशखण्डेन संखलेन ताडयित्वा ताडयित्वा ।

(४) भोश्चारुदत्त भण । (५) व्यापादिता ।

(६) अरे तवात्र वध्यपालिका । (७) अरे तव । (८) अरे लेखं कुर्मः ।

(९) अरे यदि मदीया वध्यपालिका तदा तिष्ठतु तावन्मुहूर्तकम् ।

द्वितीयः । [1]किंनिमित्तं ।

प्रथमः । [2]अले भणिदो म्हि पिदुणा शग्गं गच्छन्तेण । जधा पुत्त वीरअ जइ तुह वज्झवाली होदि मा शहश त्ति वावादआशि वज्झं ।

द्वितीयः । [3]अले किंनिमित्तं ।

प्रथमः । [4]कदावि कोवि शाहू अत्थं दहअ वज्झं मोआवेदि । कदावि लण्णो पुत्ते भोदि । तेण वद्धावेण शव्ववज्झाणं मोक्खे होदि । कदावि हत्थी बन्धं खण्डेदि तेण शम्भमेण वज्झे मुक्के होदि । कदावि लाअपलिवत्ते होदि तेण शव्ववज्झाणं मोक्खे होदि ।

संस्थानकः । [5]किं किं लाअपलिवत्ते होदि ।

चाण्डालः । [6]अले वज्झवालिआए लेक्खअं कलेम्ह ।

संस्थानकः । [7]अले शिग्घं मालेध चालुदत्ताकं ।

(इत्युक्त्वा चेटं गृहीत्वैकान्ते स्थितः ।)

चाण्डालः । [8]अज्जचालुदत्त लाअणिओओ क्खु अवलज्झदि ण क्खु अम्हे चाण्डाला । ता शुमलेहि जं शुमलिदव्वं ।

चारुदत्तः । प्रभवति यदि धर्मो दूषितस्यापि मेऽद्य
प्रबलपुरुषवाक्यैर्भाग्यदोषात् कथंचित् ।
सुरपतिभवनस्था यत्र तत्र स्थिता वा
व्यपनयतु कलङ्कं स्वस्वभावेन सैव ॥३४

---

(१) किंनिमित्तम् ।

(२) अरे भणितोऽस्मि पित्रा स्वर्गं गच्छता । यथा पुत्र वीरक यदि तव वध्यपाली भवति मा सहसेति व्यापादय वध्यम् । (३) अरे किंनिमित्तम् ।

(४) कदापि कोऽपि साधुरर्थं दत्त्वा वध्यं मोचयति । कदापि राज्ञः पुत्रो भवति तेन वृद्धिमहोत्सवेन सर्ववध्यानां मोक्षो भवति । कदापि हस्ती बन्धं खण्डयति तेन संभ्रमेण वध्यो मुक्तो भवति । कदापि राजपरिवर्तो भवति तेन सर्ववध्यानां मोक्षो भवति । (५) किं किं राजपरिवर्तो भवति । (६) अरे वध्यपालिकाया लेखं कुर्मः । (७) अरे शीघ्रं मारयत चारुदत्तम् । (८) आर्यचारुदत्त राजनियोगः खल्वपराध्यति न खलु वयं चाण्डालाः । तत् स्मर यत् स्मर्तव्यम् ।

भोः क्व तावन्मया गन्तव्यम्।

चाण्डालः। (अग्रतो दर्शयित्वा) अले एदं दीशदि दक्खिणमशाणं। जं पेक्खिअ वज्झा झत्ति पाणाइं मुञ्चन्ति। पेक्ख पेक्ख।

अद्धं कलेवलं पडिवत्तं कट्टन्ति दीहगोमाओ।
अद्धं पि शूललग्गं वेशं विअ अट्टहाशशश ॥३५

चारुदत्तः। हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः। (इति सावेगमुपविशति।)

संस्थानकः। णं दाव गमिश्शं। चालुदत्तकं वावादअन्तं दाव पेक्खामि। (परिक्रम्य दृष्ट्वा) कधं उववित्ते।

चाण्डालः। चालुदत्ता किं भीदेशि।

चारुदत्तः। (सहसोत्थाय) मूर्ख! 'न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः'। इत्यादि [१०-२७] पुनः पठति।)

चाण्डालः। अज्ज चालुदत्त गअणदले पडिवशन्ता चन्दशुज्जा वि विपत्तिं लहन्ति। किं उण जणा मलणभीलुआ माणवा वा। लोए कोवि उट्ठिदो पलदि कोवि पडिदोवि उट्ठेदि।

उट्ठन्तपडन्ताह वशणपाडिआ शवशश उण अत्थि।
एदाइं हिअए कदुअ शन्धालेहि अत्ताणअं ॥३६

(चाण्डालं प्रति।) एदं चउट्ठं घोशणट्ठाणं ता उग्घोशम्ह। (पुनस्तथैवोद्घोषयतः।)

---

(१) अरे एतद् दृश्यते दक्षिणश्मशानं यत्रेक्ष्य वध्या झटिति प्राणान् मुञ्चन्ति। पश्य पश्य। अर्धं कलेवरं प्रतिवृत्तं कर्षन्ति दीर्घगोमायवः।
अर्धमपि शूललग्नं वेश इवाट्टहासस्य ॥

(२) न तावद्गमिष्यामि चारुदत्तं व्यापाद्यमानं तावत् पश्यामि। (३) कथमुपविष्टः। (४) चारुदत्त किं भीतोऽसि।

(५) आर्यचारुदत्त गगनतले प्रतिवसन्तौ चन्द्रसूर्यावपि विपत्तिं लभेते किं पुनर्जना मरणभीरुका मानवा वा। लोके कोऽप्युत्थितः पतति कोऽपि पतितोऽप्युत्तिष्ठते। उत्तिष्ठत्यततो वसनपातिका शवस्य पुनरस्ति।
एतानि हृदये कृत्वा संधारयात्मानम् ॥

(६) एतच्चतुर्थं घोषणस्थानम्। तदुद्घोषयावः।

चारुदत्तः। हा प्रिये वसन्तसेने। ('शशिशकलमयूख' [१०-१३] इत्यादि पुनः पठति।) (ततः प्रविशति ससंभ्रमा वसन्तसेना भिक्षुश्च।)

भिक्षुः। [१]हीमाणहे। अट्ठाणपलिश्शन्तं शमश्शाशिअ वशन्तशेणिअं णअन्ते अणुग्गहिदम्हि पव्वजाए। उवाशिके कहिं तुमं णइश्शं।

वसन्तसेना। [२]अज्जचारुदत्तस्स ज्जेव्व गेहं। तस्स दंसणेण मअलाञ्छणस्स विअ कुमुदिणिं आणन्देहि मं।

भिक्षुः। (स्वगतम्) [३]कैदलेण मग्गेण पविशामि। (विचिन्त्य) [४]लाअमग्गेण ज्जेव्व पविशामि। उवाशिके एहि इमं लाअमग्गं। (आकर्ण्य) [५]किं णु हु एशो लाअमग्गे महन्ते कलअले शुणीअदि।

वसन्तसेना। (अग्रतो निरूप्य) [६]कधं पुरदो महाजणसमूहो। अज्ज जाणाहि दाव किण्णेदं त्ति। विसमभरक्कन्ता विअ वसुन्धरा एअवासोण्णदा उज्जइणी वट्टदि।

चाण्डालः। [७]इमं अ पच्छिमं घोशणट्ठाणं। ता तालेध डिण्डिमं। उग्घोशेध घोशणं। (तथा कृत्वा) [८]भो चालुदत्त पडिवालेहि। मा भाआहि। लहुं जेव्व मालीअशि।

चारुदत्तः। भगवत्यो देवताः।

भिक्षुः। (श्रुत्वा ससंभ्रमम्) [९]उवाशिके तुमं किल चालुदत्तेण मालिदाशि त्ति चालुदत्ते मालिदुं णीअदि।

---

(१) आश्चर्यम्। अस्थानपरिश्रान्तां समाश्वास्य वसन्तसेनां नयन्नगृहीतोऽस्मि प्रव्रज्यया। उपासिके कुत्र त्वां नेष्यामि। (२) आर्यचारुदत्तस्यैव गेहम्। तस्य दर्शनेन मृगलाञ्छनस्येव कुमुदिनीमानन्दय माम्।

(३) कतरेण मार्गेण प्रविशामि। (४) राजमार्गेणैव प्रविशामि। उपासिके एहीमं राजमार्गम्। (५) किं नु खल्वेष राजमार्गे महान् कलकलः श्रूयते।

(६) कथं पुरतो महान् जनसमूहः। आर्य जानीहि तावत् किं न्विदमिति। विषमभराक्रान्तेव वसुन्धरैकवासोन्नतोज्जयिनी वर्तते।

(७) इदं च पश्चिमं घोषणस्थानम्। तत्ताडयत डिण्डिम्। उद्घोषयत घोषणाम्। (८) भोश्चारुदत्त प्रतिपालय। मा विभीहि। लघ्वेव मार्यसे।

(९) उपासिके त्वं किल चारुदत्तेन मारितासीति चारुदत्तो मारयितुं नीयते।

वसन्तसेना। (ससंभ्रमम्) हंद्धी हद्धी। कधं मम मन्दभाइणीए कदे अज्जचारुदत्तो वावादीअदि। भो तुरिदं तुरिदं आदेसेहि मग्गं।

भिक्षुः। तुवलदु तुवलदु बुद्धोवासिआ अज्जचालुदत्तं जीअन्तं शमश्शाशिदुं। अजा अन्तलं अन्तलं देध।

वसन्तसेना। अन्तरं अन्तरं।

चाण्डालः। अज्जचालुदत्त शामिणिओओ अवलज्झदि। ता शुमलेहि जं शुमलिदव्वं।

चारुदत्तः। किं बहुना। ('प्रभवति'। इत्यादि [१०-३४] पठति)

चाण्डालः। (खड्गमाकृष्य) अज्जचालुदत्त उत्ताणे भविअ शमं चिट्ठ। एकप्पहालेण मालिअ तुमं शग्गं णेम्ह। (चारुदत्तस्तथा तिष्ठति।)

चाण्डालः। (प्रहर्तुमीहते। खड्गपतनं हस्तादभिनयन्) हीं कधं।

आअट्टिदे शलोशं मुट्ठीए मुट्ठिणा गहीदे वि।
धलणीए कीश पडिदे दालुणके अशणिशण्णिहे खग्गे ॥३७

जधा एदं शंवुत्तं तधा तक्केमि ण विवज्जदि अज्जचालुदत्ते त्ति। भअवदि शज्झवाशिणि पशीद पशीद। अवि णाम चालुदत्तश्श मोक्खे भवे। तदो अणुगिहिदं तुए चाण्डालउलं भवे।

---

(१) हा धिक् हा धिक्। कथं मम मन्दभागिन्याः कृत आर्यचारुदत्तो व्यापाद्यते। भोः। त्वरितं त्वरितमादिश मार्गम्।

(२) त्वरतां त्वरतां बुद्धोपासिकार्यचारुदत्तं जीवन्तं समाश्वासयितुम्। आर्या अन्तरमन्तरं दत्त। (३) अन्तरमन्तरम्।

(४) आर्यचारुदत्त स्वामिनियोगोऽपराध्यति। तत् स्मर यत् स्मर्तव्यम्।

(५) आर्य चारुदत्त उत्तानो भूत्वा समं तिष्ठ। एकप्रहारेण मारयित्वा त्वां स्वर्गं नयावः।

(६) आकृष्टः सरोषं मुष्टौ मुष्टिना गृहीतोऽपि।
धरण्यां किमर्थं पतितो दारुणकोऽशनिसंनिभः खड्गः॥

यथैतत्संवृत्तं तथा तर्कयामि न विपद्यत आर्यचारुदत्त इति। भगवति सह्यवासिनि प्रसीद प्रसीद। अपि नाम चारुदत्तस्य मोक्षो भवेत्। तदानुगृहीतं त्वया चाण्डालकुलं भवेत्।

अपरः । जेधाण्णत्तं अणुचिट्ठम्ह ।

प्रथमः । भोदु । एव्वं कलेम्ह । (इत्युभौ चारुदत्तं शूले समारोपयितुमिच्छतः । चारुदत्तः 'प्रभवति' । इत्यादि [१०-३४] पुनः पठति ।)

भिक्षुर्वसन्तसेना च । (दृष्ट्वा) अज्जा मा दाव मा दाव । अज्जा एसा अहं मन्दभाइणी जाए कारणादो एसो वावादीअदि ।

चाण्डालः । (दृष्ट्वा)

तुलिदं का उण एशा अंशपडन्तेण चिउलभालेण ।
मा मेत्ति वाहलन्ती उट्ठिदहत्था इदो एदि ॥३८

वसन्तसेना । अज्जचारुदत्त किण्णेदं । (इत्युरसि पतति ।)

भिक्षुः । अज्जचालुदत्त किण्णेदं । (इति पादयोः पतति ।)

चाण्डालः । (सभयमपसृत्य) कधं वसन्तशेणा । णं क्खु अम्हेहिं शाहू ण वावादिदे ।

भिक्षुः । (उत्थाय) अले जीवदि चालुदत्ते ।

चाण्डालः । जीवदि वश्शशदं ।

वसन्तसेना । (सहर्षम्) पेच्चुजीविदम्हि ।

चाण्डालः । तो जाव एदं वुत्तन्तं लाइणो जण्णवाडगदश्श णिवेदेम्ह ।
(इति निष्क्रामतः ।)

संस्थानकः । (वसन्तसेनां दृष्ट्वा सत्रासम्) हीमादिके । [११]केण गब्भ

---

(१) यथाज्ञप्तमनुतिष्ठावः । (२) भवतु । एवं कुर्वः ।

(३) आर्या मा तावन्मा तावत् । आर्या एषाहं मन्दभागिनी यस्याः कारणादेष व्यापाद्यते ।

(४) त्वरितं का पुनरेषांसे पतता चिकुरभारेण ।
मा मेति व्याहरन्त्युत्थितहस्तेत एति ॥

(५) आर्य चारुदत्त किंन्विदम् ।

(६) कथं वसन्तसेना । ननु खल्वस्माभिः साधुर्न व्यापादितः ।

(७) अरे जीवति चारुदत्तः । (८) जीवति वर्षशतम् ।

(९) प्रत्युज्जीवितास्मि ।

(१०) तद्यावदेतं वृत्तान्तं राज्ञे यज्ञवाटगताय निवेदयावः । (११) केन गर्भ-

दासी जीवाविदा । उक्कन्ताइं मे पाणाइं । भोदु । पलाइस्सं । (इति पलायते ।)

चाण्डालः । (उपसृत्य) अले णं अम्हाणं ईदिशी लाआणत्ती जेण शा वावादिदा तं मालेध त्ति । ता लट्ठिअशालअं जेव्व अण्णेशम्ह । (इति निष्क्रान्तौ ।)

चारुदत्तः (सविस्मयम्)

केयमभ्युद्यते शस्त्रे मृत्युवक्त्रगते मयि ।
अनावृष्टिहते शस्ये सम्यग्वृष्टिरिवागता ॥३९

(अवलोक्य च)

वसन्तसेना किमियं द्वितीया समागता सैव दिवः किमित्थम् ।
भ्रान्तं मनः पश्यति वा ममैनां वसन्तसेना न मृताथ सैव ॥४०

अथवा। किं नु स्वर्गात् पुनः प्राप्ता मम जीवातुकाम्यया ।
तस्या रूपानुरूपेण किमुतान्येयमागता ॥४१

वसन्तसेना । (साम्रमुत्थाय पादयोर्निपत्य) अज्जचारुदत्त सा जेव्व अहं पावा जाए कारणादो इअं तुए असरिसी अवत्था पाविदा । (नेपथ्ये) अच्चरिअं अच्चरिअं जीवदि वसन्तसेणा । (इति केचित् पठन्ति ।)

चारुदत्तः । (आकर्ण्य सहसोत्थाय स्पर्शसुखमभिनीय निमीलिताक्ष एव हर्षगद्गदाक्षरम्) प्रिये वसन्तसेना त्वम् ।

वसन्तसेनाः । सा जेव्वाहं मन्दभाआ ।

चारुदत्तः । (निरूप्य सहर्षम्) कथं वसन्तसेनैव । (सानन्दम्)

कुतो बाष्पाम्बुधाराभिः स्नपयन्ती पयोधरौ ।
मयि मृत्युवशं प्राप्ते विद्येव समुपागता ॥४२

प्रिये वसन्तसेने ।

दासी जीवनं प्रापिता । उत्क्रान्ता मे प्राणाः । भवतु पलायिष्ये।

(२) अरे नन्वस्माकमीदृशी राजाज्ञप्तिर्येन सा व्यापादिता तं मारयतेति। तद्राष्ट्रियश्यालमेयान्विष्यावः ।

(३) आर्य चारुदत्त सैवाहं पापा यस्याः कारणादियं त्वयाऽसदृश्यवस्था प्राप्ता । (४) आश्चर्यमाश्चर्यं जीवति वसन्तसेना । (५) सैवाहं मन्दभाग्या ।

त्वदर्थमेतद्विनिपात्यमानं देहं त्वयैव प्रतिमोचितं मे ।
अहो प्रभावः प्रियसंगमस्य मृतोऽपि को नाम पुनर्म्रियेत ॥४३

अपि च । प्रिये पश्य ।

रक्तं तदेव वरवस्त्रमियं च माला कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति ।
एते च वध्यपटहध्वनयस्तथैव जाता विवाहपटहध्वनिभिः समानाः॥४४

वसन्तसेना । [1]अदिदक्खिणदाए किं णेदं ववसिदं अज्जेण ।

चारुदत्तः । प्रिये त्वं किल मया हतेति

पूर्वानुबद्धवैरेण शत्रुणा प्रभविष्णुना ।
नरके पतता तेन मनागस्मि निपातितः ॥४५

वसन्तसेना । (कर्णौ पिधाय) [2]सन्तं पावं । तेण म्हि राअसालेण वावादिदा ।

चारुदत्तः । (भिक्षुं दृष्ट्वा) अयमपि कः ।

वसन्तसेना । [3]तेण अणज्जेण वावादिदा एदिणा अज्जेण जीवाविदम्हि ।

चारुदत्तः । कस्त्वमकारणबन्धुः ।

भिक्षुः । [4]ण पच्चभिआणादि मं अज्जो । अहं शे अज्जश्श चलणशंवाह-चिन्तए शंवाहके जूदिअलेहिं गहिदे एदाए उवाशिकाए अज्जश्श केलकेलि अलंकालपणणिक्कीदेम्हि । तेण अ जूदणिव्वेदेण शक्कशमणके शंवुतेम्हि । एशा वि अज्जा पवहणविपज्जाशेण पुप्फकलण्डकजिण्णुज्जाणं गदा । तेण अ अणज्जेण ण मं बहु मण्णेशि त्ति बाहुपाशबलक्कालेण मालिदा मए दिट्ठा ।

(१) अतिदक्षिणतया किं न्विदं व्यवसितमार्येण ।
(२) शान्तं पापम् । तेनास्मि राजश्यालेन व्यापादिता ।
(३) तेनानार्येण व्यापादितैतेनार्येण जीवं प्रापितास्मि ।
(४) न प्रत्यभिजानाति मामार्यः । अहं स आर्यस्य चरणसंवाहचिन्तकः संवाहको द्यूतकरैर्गृहीत एतयोपासिकयार्यस्यात्मीय इत्यलंकारपणनिष्क्रीतोऽस्मि । तेन च द्यूतनिर्वेदेन शाक्यश्रमणकः संवृत्तोऽस्मि । एषाप्यार्या प्रवहणविपर्यासेन पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं गता । तेन चानार्येण न मां बहु मन्यस इति बाहुपाशबलात्कारेण मारिता मया दृष्टा ।

(नेपथ्ये कलकलः ।)

जयति वृषभकेतुर्दक्षयज्ञस्य हन्ता
तदनु जयति भेत्ता षण्मुखः क्रौञ्चशत्रुः ।
तदनु जयति कृत्स्नां शुभ्रकैलासकेतुं
विनिहतवरवैरी चार्यको गां विशालाम् ॥४६

(प्रविश्य सहसा) शार्विलकः ।

हत्वा तं कुनृपमहं हि पालकं भो-
स्तद्राज्ये द्रुतमभिषिच्य चार्यकं तम् ।
तस्याज्ञां शिरसि निधाय शेषभूतां
मोक्ष्येऽहं व्यसनगतं च चारुदत्तम् ॥४७

हत्वा रिपुं तं बलमन्त्रहीनं पौरान् समाश्वास्य पुनः प्रकर्षात् ।
प्राप्तं समग्रं वसुधाधिराज्यं राज्यं बलारेरिव शत्रुराज्यम् ॥४८

(अग्रतो निरूप्य) भवतु । अत्र तेन भवितव्यं यत्रायं जनपदसमवायः । अपि नामायमारम्भः क्षितिपतेरार्यकस्यार्यचारुदत्तस्य जीवितेन सफलः स्यात् । (त्वरिततरमुपसृत्य) अपयात जाल्माः । (दृष्ट्वा सहर्षम्) अपि ध्रियते चारुदत्तः सह वसन्तसेनया । संपूर्णाः खल्वस्मत्स्वामिनो मनोरथाः ।

दिष्टया भो व्यसनमहार्णवादपारादुत्तीर्णं गुणधृतया सुशीलवत्या ।
नावेव प्रियतमया चिरान्निरीक्षे
ज्योत्स्नाढ्यं शशिनमिवोपरागमुक्तम् ॥४९

तत् कृतमहापातकः कथामिवैनमुपसर्पामि । अथवा । सर्वत्रार्जवं शोभते । (प्रकाशमुपसृत्य बद्धाञ्जलिः) आर्यचारुदत्त ।

चारुदत्तः । ननु को भवान् ।

शार्विलकः । येन ते भवनं भित्त्वा न्यासापहरणं कृतम् ।
सोऽहं कृतमहापापस्त्वामेव शरणं गतः ॥५०

चारुदत्तः । सखे मैवम् । त्वयासौ प्रणयः कृतः । (इति कण्ठे गृह्णाति ।)

शार्विलकः । अन्यच्च । आर्यकेणार्यवृत्तेन कुलं मानं च रक्षता ।
पशुवधाग्रवाटस्थो दुरात्मा पालको हतः ॥५१

चारुदत्तः । किम् ।

शार्विलकः । त्वद्यानं यः समारुह्य गतस्त्वां शरणं पुरा ।
पशुवद्बितते यज्ञे हतस्तेनाद्य पालकः ॥५१

चारुदत्तः । शर्विलक योऽसौ पालकेन घोषादानीय निष्कारणं कूटागारे बन्धने बद्ध आर्यकनामा त्वया मोचितः ।

शार्विलकः । यथाह तत्रभवान् ।

चारुदत्तः । प्रियं नः प्रियम् ।

शार्विलकः । प्रतिष्ठितमात्रेण तव सुहृदार्यकेणोज्जयिन्यां वेणातटे कुशावत्यां राज्यमतिसृष्टम् । तत्प्रतिमान्यतां प्रथमः सुहृत्प्रणयः । (परिवृत्य) अरे रे आनीयतामयं पापो राष्ट्रियशठः । (नेपथ्ये । यथाज्ञापयति शार्विलकः ।)

शार्विलकः । आर्य नन्वयमार्यको राजा विज्ञापयति । इदं मया युष्मद्गुणोपार्जितं राज्यं तदुपयुज्यताम् ।

चारुदत्तः । अस्मद्गुणोपार्जितं राज्यम् ।

(नेपथ्ये) अरे रे राष्ट्रियश्यालक एह्येहि । स्वस्याविनयस्य फलमनुभव ।

(ततः प्रविशति पुरुषैरधिष्ठितः पश्चाद्बाहुबद्धः संस्थानकः ।)

संस्थानकः । हीमादिके ।

ऐव्वं दूलमदिक्कन्ते उद्दामे विअ गद्दहे ।
आणीदे क्खु हगे बद्धे हुडे अण्णे व्व दुक्कले ॥५२

(दिशोऽवलोक्य) शैमन्तदो उवट्ठिदे एशे लट्ठिअबन्धे । ता कं दाणिं अशलणे शलणं पवज्जामि । (विचिन्त्य) भोदु । तं जेव्व अब्भुववण्णशलणलक्खणं गच्छामि । (इत्युपसृत्य) अज्जचालुदत्त पलित्ताआहि पलित्ताआहि । (इति पादयोः पतति ।)

(नेपथ्ये) अज्जचालुदत्त मुञ्च मुञ्च । वावादेम्ह एदं ।

---

(१) एवं दूरमतिक्रान्त उद्दाम इव गर्दभः ।
आनीतः खल्वहं बद्धः कुक्कुरोऽन्य इव दुष्करः ॥

(२) समन्तत उपस्थित एष राष्ट्रियबन्धुः । तत्कमिदानीमशरणः शरणं प्रव्रजामि । (३) भवतु तमेवाभ्युपपन्नशरणरक्षणं गच्छामि । (४) आर्यचारुदत्त परित्रायस्व परित्रायस्व । (५) आर्यचारुदत्त मुञ्च मुञ्च । व्यापादयाम एतम् ।

संस्थानकः। (चारुदत्तं प्रति) भो अशरणशरणे पलित्ताआहि।

चारुदत्तः। (सानुकम्पम्) अहह। अभयमभयं शरणागतस्य।

शर्विलकः। (सावेगम्) आः। अपनीयतामयं चारुदत्तपार्श्वात्। (चारुदत्तं प्रति) ननूच्यतां किमस्य पापस्यानुष्ठीयतामिति।

आकर्षन्तु सुबद्ध्वैनं श्वभिः संखाद्यतामथ।
शूले वा तिष्ठतामेष पाट्यतां क्रकचेन वा ॥५४

चारुदत्तः। किमहं यद् ब्रवीमि तत् क्रियते।

शर्विलकः। कोऽत्र संदेहः।

संस्थानकः। भट्टालआ[२] चालुदत्त शलणागदे म्हि। ता पलित्ताआहि पलित्ताआहि। जं तुए शालिशं तं कलेहि। पुणो ण ईदिशं कलिश्शं।

(नेपथ्ये) **पौराः**। वावादेध[३]। किंणिमित्तं पादकी जीवावीअदि।

वसन्तसेना। (वध्यमालां चारुदत्तस्य कण्ठादपनीय संस्थानकस्योपरि क्षिपति।)

संस्थानकः। गब्भदासीधीदे पशीद पशीद। ण उणो मालइश्शं। ता पलित्ताआहि।

शर्विलकः। अरे रे अपनयत। आर्यचारुदत्त आज्ञाप्यता किमस्य पापस्यानुष्ठीयताम्।

चारुदत्तः। किमहं यद् ब्रवीमि तत् क्रियते।

शर्विलकः। कोऽत्र संदेहः।

चारुदत्तः। सत्यम्।

शर्विलकः। सत्यम्।

चारुदत्तः। यद्येवं शीघ्रमयम्—

शर्विलकः। किं हन्यताम्।

---

(१) भो अशरणशरण। परित्रायस्व।

(२) भट्टारक चारुदत्त शरणागतोस्मि। तत्परित्रायस्व। परित्रायस्व। यत्तव सदृशं तत् कुरु पुनर्नेदृशं करिष्यामि।

(३) व्यापादयत। किंनिमित्तं पातकी जीव्यते।

(४) गर्भदासीपुत्रि प्रसीद प्रसीद। न पुनर्मारयिष्यामि। तत्परित्रायस्व।

चारुदत्तः । नहि नहि । मुच्यताम् ।

शर्विलकः । किमर्थम् ।

शत्रुः कृतापराधः शरणमुपेत्य पादयोः पतितः ।
शस्त्रेण न हन्तव्यः —

शर्विलकः । एवं तर्हि श्वभिः खाद्यताम् ।

चारुदत्तः । नहि । उपकारहतस्तु कर्तव्यः ॥५५

शर्विलकः । अहो आश्चर्यम् । किं करोमि । वदत्वार्यः ।

चारुदत्तः । तन्मुच्यताम् ।

शर्विलकः । इति मुक्तः ।

संस्थानकः । [1]हीमादिके । पच्चुजीविदेम्हि । (इति पुरुषैः सह निष्क्रान्तः।)

(नेपथ्ये कलकलः ।)

(पुनर्नेपथ्ये) [2]ऐसा अज्जचालुदत्तस्स वहुआ अज्जा धूदा पदे वसणज्झले विलग्गन्तं दारअं आक्खिवन्ती वाहभरिदणअणेहिं जणेहिं णिवारिज्जमाणा पज्जलिदे पावए पविसदि ।

शर्विलकः । (आकर्ण्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) कथं चन्दनकः । चन्दनक किमेतत् ।

चन्दनकः । (प्रविश्य) [3]किं ण पेक्खदि अज्जो महाराअप्पासादं दक्खिणेण महन्तो जणसंमद्दो वट्टदि । (एसेत्यादि पुनः पठति ।) कधिदं अमए तीए जधा अज्जे मा साहसं करेहि । जीवदि अज्जचारुदत्तो त्ति । परं तु दुक्खवावुडदाए को सुणेदि । को पत्तिआएदि ।

चारुदत्तः । (सोद्वेगम्) हा प्रिये । जीवत्यपि मयि किमेतद्व्यवसितम् । (ऊर्ध्वमवलोक्य दीर्घं निःश्वस्य च)

---

(१) हीमादिके । प्रत्युजीवितोऽस्मि ।

(२) एवार्यचारुदत्तस्य वधूरार्या धूता पदे वसनाज्झले विलग्नन्तं दारकमाक्षिपन्ती बाष्पभरितननैर्जनैर्निवार्यमाणा प्रज्ज्वलिते पावके प्रविशति ।

(३) किं न पश्यत्यार्यो महाराजप्रासादं दक्षिणेन महान् जनसंमर्दो वर्तते । कथितं च मया तस्यै यथा आर्ये मा साहसं कुरुष्व । जीवत्यार्यचारुदत्त इति । परं तु दुःखव्याप्ततया कः शृणोति । कः प्रत्ययते ।

न महीतलास्थितिसहानि भवच्चरितानि चारुचरिते यदपि।
उचितं तथापि परलोकसुखं न पतिव्रते तव विहाय पतिम् ॥५६

(इति मोहमुपागतः।)

शर्विलकः। अहो प्रमादः।

त्वरया सर्पणं तत्र मोहमार्योऽत्र चागतः।
हा धिक् प्रयत्नवैफल्यं दृश्यते सर्वतोमुखम् ॥५७

वसन्तसेना। [1]समस्ससिदु अज्जो। तत्त गदुअ जीवावेदु अज्जं। अण्णधा अधीरत्तणेण अणत्थो सम्भावीअदि।

चारुदत्तः। (समाश्वस्य सहसोत्थाय) हा प्रिये क्वासि। देहि मे प्रतिवचनम्।

चन्दनकः। [2]इदो इदो अज्जो। (इति सर्वे परिक्रामन्ति।)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा धूता चैलाञ्चलमाकर्षन् मैत्रेयेणानुगम्यमानो रोहसेनो रदनिका च।)

धूता। (सास्रम्) [3]जाद मुञ्चेहि मं। मा विग्घं करेहि। भीआमि अज्जउत्तस्स अमङ्गलाकण्णणादो। (इत्युत्थायाञ्चलमाकृष्य पावकाभिमुखं परिक्रामति।)

रोहसेनः। [4]हीं अज्जुए पाडिवालेमु मं। तुए विणा ण सक्कुणोमिजी विदं धारेदुं। (इति त्वरितमुपसृत्य पुनरञ्चलं गृह्णाति।)

मैत्रेयः। [5]भोदि मा दाव। वम्हणीए भिण्णत्तणेण चिदाधिरोहणं पावं उदाहरन्ति रिसीओ।

धूता। [6]वरं पावाचरणे। ण उण अज्जउत्तस्स अमङ्गलाकण्णणं।

---

(१) समाश्वसित्वार्यः। तत्र गत्वा जीवयत्वार्याम्। अन्यथाऽधीरत्वेनानर्थः संभाव्यते। (२) इत इत आर्यः।

(३) जात मुञ्च माम्। मा विघ्नं कुरुष्व। बिभेम्यार्यपुत्रस्यामङ्गलाकर्णनात्।

(४) हा मातः प्रतिपालय माम्। त्वया विना न शक्नोमि जीवितं धारयितुम्।

(५) भवति मा तावत्। ब्राह्मण्या भिन्नत्वेन चिताधिरोहणं पापमुदाहरन्ति ऋषयः। (६) वरं पापाचरणम्। न पुनरार्यपुत्रस्यामङ्गलाकर्णनम्।

शर्विलकः (पुरोऽवलोक्य) आसन्नहुतवहार्या । तत्त्वर्यतां त्वर्यताम् ।
(चारुदत्तस्त्वरितं परिक्रामति ।)

धूता । रेअणिए अवलम्ब दारअं जाव अहं समीहिदं करेमि ।

रदनिका । (सकरुणम्) अहं वि पधोवदेसिणि म्हि भट्टिणीए ।

धूता । (मैत्रेयमवलोक्य) अज्जो दाव अवलम्बेदु ।

मैत्रेयः । (सावेगम्) समीहिदसिद्धिए पउत्तेण बम्हणो अग्गदो कादव्वो । अदो भोदीए अहं अग्गणी होमि ।

धूता । कधं पच्चादिट्ठम्हि दुवेहिं । (बालकमालिङ्ग्य) जाद तुमं जेव्व पज्जवट्ठावेहि अत्ताणं अम्हाणं तिलोदअदाणाअ । अदिक्कन्ते किं मणोरहेहिं । (सनिःश्वासम्) णं हु अज्जउत्तो तुमं पज्जवट्ठाविस्सदि ।

चारुदत्तः । (आकर्ण्य सहसोपसृत्य) अहमेव पर्यवस्थापयामि बालिशम् । (इति बालकं बाहुभ्यामुत्थाप्य वक्षसालिङ्गति ।)

धूता । (विलोक्य) अम्महे । अज्जउत्तस्स जेव्व सरसंजोओ । (पुनर्निपुणं निरूप्य सहर्षम्) दिट्ठिआ अज्जउत्तो जेव्व एसो । पिअं मे पिअं मे ।

रोहसेनः । (विलोक्य सहर्षम्) अम्मो आवुत्तो मं परिस्सजदि । (धूतां प्रति) अजए वद्धावीअसि । आवुत्तो जेव्व मं पजवट्ठावेदि । (इति प्रत्यालिङ्गति ।)

चारुदत्तः । (धूतां प्रति)

हा प्रेयसि प्रेयसि विद्यमाने कोऽयं कठोरो व्यवसाय आसीत् ।
अम्भोजिनी लोचनमुद्गतं किं भानावनस्तंगमिते करोति ॥५८

---

(१) रदनिके अवलम्बस्व दारकं यावदहं समीहितं करोमि ।

(२) अहमपि पथ्युपदेशिन्यस्मि भट्टिन्याः । (३) आर्यस्तावदवलम्बताम् ।

(४) समीहितसिद्धयै प्रवृत्तेन ब्राह्मणोऽग्रे कर्तव्यः । अतो भवत्या अहमग्रणीर्भवामि । (५) कथं प्रत्यादिष्टास्मि द्वाभ्याम् । (६) जात त्वमेव पर्यवस्थापयात्मानमस्माकं तिलोदकदानाय । अतिक्रान्ते किं मनोरथैः । (७) न खल्वार्यपुत्रस्त्वां पर्यवस्थापयिष्यति । (८) अम्महे । आर्यपुत्रस्यैव स्वरसंयोगः । (९) दिष्टया आर्यपुत्र एवैषः । प्रियं मे प्रियम् । (१०) आश्चर्यम् । पिता मां परिष्वजते । (११) आर्ये वर्धसे । तात एव मां पर्यवस्थापयति ।

धूता। [1]अजउत्त अदो जेव्व सा अचेतणेत्ति चुम्बीअदि।

मैत्रेयः। (दृष्ट्वा सहर्षम्) [2]ही ही भो। एदेहिं जेव्व अच्छीहिं पिअवअस्सो पेक्खीअदि। अहो सदीए पहावो। जदो जलणप्पवेसव्ववसाएण जेव्व पिअसमागम पाविदा। (चारुदत्तं प्रति) [3]जेदु जेदु पिअवअस्सो।

चारुदत्तः। एहि मैत्रेय। (इत्यालिङ्गति।)

रदनिका। [4]अहो संविधाणअं। अज्ज वन्दामि। (इति चारुदत्तस्य पादयोः पतति।)

चारुदत्तः। (पृष्ठे करं दत्त्वा) रदनिके उत्तिष्ठ। (इत्युत्थापयति।)

धूता। (वसन्तसेनां दृष्ट्वा) [5]दिट्ठिआ कुसलिणी वहिणिआ।

वसन्तसेना। [6]अहुणा कुसलिणी संवुत्तम्हि। (इत्यन्योन्यमालिङ्गतः।)

शर्विलकः। दिष्ट्या जीवितमुद्दृर्ग आर्यः।

चारुदत्तः। युष्मत्प्रसादेन।]

शर्विलकः। आर्ये वसन्तसेने परितुष्टो राजा भवतीं वधूशब्देनानुगृह्णाति।

वसन्तसेना। [7]अज्ज कदत्थम्हि।

शर्विलकः। (वसन्तसेनामवगुण्य चारुदत्तं प्रति) आर्य किमस्य भिक्षोः क्रियताम्।

चारुदत्तः। भिक्षो किं तव बहुमतम्।

भिक्षुः। [8]ईमं ईदिशं अणिच्चत्तणं पेक्खिअ दिउणदले मे पव्वज्जाए बहुमाणे संवुत्ते।

चारुदत्तः। सखे दृढोऽस्य निश्चयः। तत्पृथिव्यां सर्वविहारेषु कुलपतिरयं क्रियताम्।

---

(१) आर्यपुत्र अत एव साऽचेतनेति चुम्ब्यते।

(२) हीही भोः। एताभ्यामेवाक्षिभ्यां प्रियवयस्यः प्रेक्ष्यते। अहो सत्याः प्रभावो यतो ज्वलनप्रवेशव्यवसायेनैव प्रियसमागमं प्रापिता।

(३) जयतु जयतु प्रियवयस्यः। (४) अहो संविधानकम्। आर्य वन्दे।

(५) दिष्ट्या कुशलिनी भगिनी। (६) अधुना कुशलिनी संवृत्तास्मि।

(७) अद्य कृतार्थास्मि।

(८) इदमीदृशमनित्यत्वं प्रेक्ष्य द्विगुणतरो मम प्रव्रज्यायां बहुमानः संवृत्तः।

शर्विलकः । यथाह आर्यः ।

वसन्तसेना । संपदं जीवाविदम्हि । [सांप्रतं जीवितास्मि ।]

शर्विलकः । स्थावरकस्य किं क्रियताम् ।

चारुदत्तः । सुवृत्त अदासो भवतु । ते चाण्डालाः सर्वचाण्डालानामधिपतयो भवन्तु । चन्दनकस्य पृथिवीदण्डपालकता भवतु । तस्य राष्ट्रियस्यालस्य यथैव क्रिया पूर्वं वर्तमाना तथैवास्तु ।

शर्विलकः । एवं यथाह आर्यः । पश्यैनं मुञ्च मुञ्च । व्यापादयामि ।

चारुदत्तः । अभयं शरणागतस्य । ('शत्रुः कृतापराधः' इत्यादि [१०-५५] पठति ।)

शर्विलकः । तदुच्यतां किं ते भूयः प्रियं करोमि ।

चारुदत्तः । अतः परमपि प्रियमस्ति ।

लब्धा चारित्र्यशुद्धिश्चरणनिपतितः शत्रुरप्येष मुक्तः
प्रोत्खातारातिमूलः प्रियसुहृदचलामार्यकः शास्ति राजा ।
प्राप्ता भूयः प्रियेयं प्रियसुहृदि भवान् संगतो मे वयस्यो
लभ्यं किं चातिरिक्तं यदपरमधुना प्रार्थयेऽहं भवन्तम् ॥५९
कांश्चित्तुच्छयति प्रपूरयति वा कांश्चिन्नयत्युन्नतिं
कांश्चित् पातविधौ करोति च पुनः कांश्चिन्नयत्याकुलान् ।
अन्योन्यं प्रतिपक्षसंहतिमिमां लोकस्थितिं बोधय-
न्नेष क्रीडति कूपयन्त्रघटिकान्यायप्रसक्तो विधिः ॥६०

तथापीदमस्तु ।

क्षीरिण्यः सन्तु गावो भवतु वसुमती सर्वसंपन्नसस्या
पर्जन्यः कालवर्षी सकलजनमनोनन्दिनो वान्तु वाताः ।
मोदन्तां जन्मभाजः सततमभिमता ब्राह्मणाः सन्तु सन्तः
श्रीमन्तः पान्तु पृथ्वीं प्रशमितरिपवो धर्मनिष्ठाश्च भूपाः ॥६१

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

संहारो नाम दशमोऽङ्कः ।

Notes

Act I.

The title of the play appears as मृच्छकटिक in most Mss. and editions; but it is referred to as मृच्छकटी or मृच्छकटिका in the older works; cf. नाट्यदर्पण pp. 48, 50 &c., भावप्रकाशन p. 243. The toy-cart (शकटी) which रदनिका has made of clay (मृद्) in Act VI to humour रोहसेन, which, however, failed to please him and led वसन्त. to give her ornaments to him, was thought by the poet to be of sufficient importance for the dramatic development to deserve to form the title of the work. In मृच्छकटी or °टिका, the formation will be justified by the वार्तिक, लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम् on Pāṇ. IV. 3. 87 अधिकृत्य कृते ग्रन्थे; मृच्छकटिक may be explained as मृदः शकटिका अस्मिन्(बहु०) or मृच्छकटवद् इति मृ० by the addition of the term इक acc. to P. V. 2. 115.

The मृ० is technically called a प्रकरण. The प्रकरण is described in the नाट्यशास्त्र XVIII. 45-53, also in दशरूप III, 35 f, नाट्यदर्पण II, 66-69, सा. द, VI. 511. &c, भावप्रकाशन pp. 241-3. The chief peculiarities of the प्रकरण are that the plot is either the poet's own invention or an elaboration of another poet's invention and is not derived from the epics; the treatment must be realistic, with a great variety of characters from middle and low life. It may furnish an occasion for the delineation of a courtesan's love, provided however that if the domestic life of Brahmans, priests, merchants &c. is depicted, a courtesan shall not be introduced, and if under exceptional circumstances it is done, the dialogue should not contain anything unseemly in language or in manners. The दश० and नाट्यदर्पण further require it to contain an element of tragedy. The नाट्यदर्पण insists on its

not being in the कैशिकी style. In other respects it is like the नाटक. Instances of this variety are to be found in our play with a heroine who is both वेश्या and कुलजा and a Brahman for hero, in the मालतीमाधव with a minister('s son) for hero and a high-born heroine,; in the पुष्पदूषितक with a trader for hero and a high-born heroine; in the तरङ्गदत्त with a courtesan. Other plays of the same variety are देवीचन्द्रगुप्त and मूलदेव mentioned by अभिनवगुप्त, and ना. द., पद्मावतीपरिणय mentioned by भावप्रकाशन, अनङ्गसेना, हरिनन्दिप्र०, चित्रोत्पलावलम्बितकं, and मल्लिकामकरन्दं of R. and G., रोहिणीमृगाङ्क mentioned in ना. द., the प्र०s of शिवस्वामी mentioned in the सूक्तिमुक्तावलि, and the मल्लिकामारुत by उद्दण्ड. Only the first two and the last are extant.

प्रथमोऽङ्कः—The अङ्क in Sanskrit drama is a long unbroken scene, entirely unlike the Act in the European drama which is broken into a number of short scenes, involving change of place and sometimes of time. Although theoretically the act is continuous, interruptions of small intervals do occur and are ignored ; change of place also does occur, but in this case a partitioned stage obviated the inconvenience that arose; in either case, however, there is some sacrifice of verisimilitude; see notes on I. 16. 2, I. 35. 3, 1. 38-8, I. 52.1 I. 57.1, II. 6.38 &c. The अङ्क must have a certain unity of purpose. There must be in it a definite development of the dramatic action by means of striking situations, in which there is scope for the play of the different Rasas. भरत describes it thus: क्रोधप्रसादशोकाः शापोत्सर्गोऽथ विद्रवोद्वाहौ । अद्भुतसंभवदर्शनमङ्के प्रत्यक्षजानि स्युः ॥ एकदिवसप्रवृत्तं कार्यस्त्वङ्कोऽर्थबीजमधिकृत्य । आवश्यककार्याणामविरोधेन प्रयोगेषु ॥ एकाङ्केन कदाचिद्बहूनि कार्याणि योजयेद्धीमान् ।....दिवसावसानकार्यं यच्चाङ्के नोपपद्यते सर्वम् । अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधातव्यम् ॥ संनिहितनायकोऽङ्कः कर्तव्यो नाटके प्रकरणे वा । ... प्रकरणनाटकविषये पञ्चाद्या दशपरा भवन्त्यङ्काः । अङ्कान्तरसंस्थेषु च प्रविशन्तस्तेषु जवनिकाः ॥ अङ्कच्छेदं कृत्वा मासकृतं वर्षसंचितं वापि । तत्सर्वं कर्तव्यं

वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित् ॥ नाट्य.१८-२०-३१.

The maximum number of acts allowed is ten and of introductory scenes nine. The interval of time indicated by the प्रवेशक ought not to exceed a year; but this rule has been often broken; e. g. in शाकु. and उत्तर. All characters that play a part in the course of the Act are supposed to leave the stage at the end of the act; इति निष्क्रान्ताः सर्वे is thus a standing stage direction at the end of the act. In the नाटक and the प्रकरण the hero must figure in each act; this rule is also not rigidly adhered to; but the line in नाट्य. १९-२१ आवश्यककार्याणामविरोधेन प्रयोगेषु may be regarded as a saving clause. The Act should contain at its end provision for the further development of the action in the succeeding act; cf. किंचित्संलग्नबिन्दुकः (सा. द.), अङ्कः सविन्दुः (ना. द.). For the explanation of बिन्दु and in general for the ancient theory of the drama see Appendix A.

St. 1 and 2 constitute the नान्दी, which was itself a part of the पूर्वरङ्ग which contains the preliminaries to the play proper. The पूर्वरङ्ग, (described in भरत V. 6-168) consisted of twenty elements: the first nine consist of the orchestral preparations behind the curtain and the remaining eleven consist of a song, a dance, recitations, dialogue, &c. in full view of the audience. Of these latter the Nāndī and Prorocanā alone have survived. the प्रस्तावना is mentioned only in later introductions into भ०., viz. Bh. V. 172 and 177, but it is very likely that st. 173-180 as well as st. 168-172, which mention the प्रस्तावना in four differen tcontexts, have been added later. For after an elaborate description of the पूर्वरङ्ग we have the statement in st. 162: ततः परं प्रयुञ्जीत नाटकं लक्षणान्वितम्; [illegible] mation, recitation, dialogue,—all have alre[illegible] employed and the warning given that खेदो [illegible] तथैव च। ततः शेषप्रयोगस्तु न रागजनको भवेत् ॥ and [illegible] ca

after this an elaborate affair as described in St. 174-179, which further involves a repetition of some of the items of the पूर्वरङ्ग. This means that the नाट्यशास्त्र records two or three different stage traditions of different epocs. The oldest traditions does not mention a स्थापक or a प्रस्तावना; st. 172 mentions the प्रस्तावना, but it is by the सूत्रधार; sts, 173-179 mention the स्थापक as responsible for all that the सूत्रधार is supposed to do in the classical play. This would mean that the प्रस्ता० and स्थापक are late features, of which the स्थापक also disappeared in due course of time, his work being done by the सूत्र०.

The discrepancies between the old and new stage conventions have caused a good deal of confusion. Abhi. would understand the स्थापक to be the सूत्रधार himself; S.D. and D. take him to be different, while शातकर्ण, quoted in the अनर्घराघवटीका of रुचिपति would understand the सूत्रधार to be really a स्थापक; उपचारेण सोऽप्यत्र सूत्रधारोऽभिधीयते. The S. D. frankly admits that the सूत्रधार and स्थापक had been merged into one.

The same difficulty arises in the case of the word नान्दी. D. does not refer to the नान्दी expressly, but the stanzas referred to in रङ्गं प्रसाद मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः by him are not to be included in the पूर्वरङ्ग and are to be pronounced by the स्थापक. S. D. does not understand the ordinary benedictory stanzas to be the नान्दी mentioned in the नाट्यशास्त्र and would call them only the रङ्गद्वार; but that also they cannot be. All this comes of the inability of the older rhetoricians to recognize a change in the stage conventions.

Actually the main body (वस्तुशरीरं) of a Sanskrit play is preceded by a नान्दी, a प्ररोचना and an आमुख., as it is rounded off by a वराप्तिः and a प्रशस्तिः (popularly called भरतवाक्यं).

The नान्दी or the Benediction consists of one stanza or more, in praise of a deity or a Brahman or a king, and contains at the same time a benediction upon the audience. The नान्दी in the present play consists of two stanzas, of which the last conveys a suggestion of a portion of the subsquent story, and thus constitues an अष्टपदा and पत्रावली नान्दी.

The नान्दी is either अष्टपदा or द्वादशपदा; Bh. cf.V. 109; the word पद is, however, understood variously. The नान्दी-पदानि of भरत are the set formulæ mentioned in V. 110-113, but श्लोकपादं पदं केचित् सुप्तिङन्तमथापरे. Our नान्दी is अष्टपदा because it consists of eight lines. The term पत्रावली is of late origin and so also possibly the idea—and the consequent mis-interpretation,—that the Benediction must contain a suggestion of the incidents of the dramatic action ; cf. (स्थापकः) सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा S. D. 283 ; श्लोकैः काव्यर्थसूचकैः D. III. 4 ; यस्या बीजस्य विन्यासो ऽभिधेयस्य वस्तुनः । श्लेषेण वा समायुक्ता नान्दी पत्रावलीति सा ॥ नाट्यदर्पण quoted in अर्थद्यो. The first of the stanzes is in the पाञ्चाली style and the second is in the वैदर्भी; the पाञ्चाली is characterised by long, sonorous compounds ; the वै- is the perfection of the simple and elegant style ; the former is appropriate to the शान्तरस of st. 1, the latter to the शृङ्गार of st.2.

I. 1 *a* पर्यङ्क is undoubtedly an old name of a posture in Yogic practices. The exact equivalent has been a matter of guess only. It occurs in the Kumārsambhava III.45 where Mallinātha explains it by 'वीरासन' and there the interpretation suits the context. Here it is certainly not वीरासन, and is to be taken to mean the posture योगपट्टक which consists in firmly tying round the back and the knees an upper garment. S'iva has no योगपट्टक, cf. दिगम्बरत्वेन निवेदित वसु Ku. V. 72 ; and hence he wears a serpent round his knees across his back.

and in tying the knot, the serpent gets doubled where the knot is tied. संवीत (वे to cover) bound, tied. *b.* अन्तः—ज्ञानmay be taken as either adj. to इंद्रिय or adv. to रुद्ध. *c.* व्यपगतकरण is either adj. to आत्मानं or adv. to पश्यतः In the latter case it is explained by तत्त्वदृष्टया. The fountain-head of the idea, that in the ultimate merging of self-consciousness in the highest soul there is no scope left to the sense-organs, is the text from the बृहदरण्यकोपनिषद् IV.3 : यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्। न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् &c. शून्यस्य ईक्षणं—the perception of the शून्य, i. e. the attributeless Brahman. शून्यं ईक्षणं a vacant look, which will be the characteristic of a निर्विकल्पक समाधि. शून्यं is a term in Buddhistic philosophy meaning the void; but that meaning has no place here in a description of S'iva. There is a striking resemblance between this description of S'iva, and that in K. S. III. 45-50, where the expressions पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायम् and आत्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् occur. Both these descriptions moreover indicate a strong faith in the Yoga philosophy.

I. 2. St. 1. is an ideal description of an ideal deity, and therefore supplies an essential feature of the नान्दी. The presence of the second staza, on the other hand, is to be explained by the suggestion it conveys, by reason of the words कण्ठ and भुजलता, as also श्यामाम्बुद and विद्युल्लेखा of the closing scene in Act V. where amidst rain and lighting the heroine flings her arms about the hero's neck. As such suggestions cannot necessarily be limited by the express meaning of some definite words, we may be justified in going a little further and investing the express contrast between white and blue in the verse with another suggestion, viz., that of the contrast between the dark ways of the world and the joys of pure and serene Love, which is also apparently

emphasised in St. 7, तयोरिदं सत्सुरतोत्सवाश्रयं। नयप्रचारं व्यवहार. दुष्टताम् ॥.

नान्यन्ते सूत्रधारः:—Those that refuse to accept the benedictory stanzas as the नान्दी naturally place the words before them; cf. S. D. 282: अत एव प्राक्तनपुस्तकेषु 'नाद्यन्ते सूत्रधारः' इत्यनन्तरमेव 'वेदान्तेषु' (Vikr. I. 1) इत्यादिश्लोकलिखनं दृश्यते. The Trivandrum plays have apparently preserved this old tradition.

एवमहमार्यमिश्रान् &c.—Here we have the प्ररोचना; cf. उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना, D. III. 6; प्रशंसा तु द्विधा ज्ञेया चेतनाचेतनाश्रया, सुधाकर quoted in अर्थद्यो. A predisposition is produced in the minds of the audience for the play by either praising the author, the actors, the audience, the hero etc., or the country, the season, etc. The st. श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी in the plays of श्रीहर्ष is an instance of प्ररोचना. It is very brief in the शाकु० and विक्र., but is sufficiently informative in मालवि० or मालती०

I. 2. 1* The आमुख or प्रस्तावना—Prologue. The function of an आमुख is to introduce the play proper and especially a chief character in the play, to the audience. The latter is done by the सूत्र० simply naming the character to be introduced (प्रयोगातिशय), as in the शाकुन्तल where the सूत्रधार exclaims 'तवास्मि गीतरागेण' &c. and thus introduces दुष्यन्त, or by his uttering something which the character to be introduced is supposed to overhear (कथोद्घात), as in the रत्नावली, or overhears and understands in a different sense (उद्घात्यक) as in the मुद्राराक्षस, or by his transforming himself into a contemporary of the dramatis personæ (प्रवृत्तिक) as in the

1. The figures after those for stanzas stand for the prose speeches that follow. For clearer reference pages and lines are added in brackets. the four pādas of stanzas are referred to by *a*, *b*, *c*, *d*, according to their order. The student will do well to number the prose passages in advance.

उत्तररामचरित and मृच्छकटिक, or by a double employ or an unexpected turn of incidents (अवलगित). The former function, viz., to introduce the play proper, is done in a variety of ways among which may be enumerated the following: mentioning the name and sometimes some little biographical account of the poet, statement of the occasion of the play, snmmary of the plot, allusions to the events preceding the commencement of the story in the play, or to the season, the time of the day, or the place, &c. at which the play opens. Thus we have in this play incidental references to चूर्णवृद्ध, king पालक, उज्जयिनी and मैत्रेय and the time of the day. The present आमुख is usually called प्रयोगातिशय because it introduces by simple mention the character of मैत्रेय, but really it should be the प्रवृत्तिक. For the आमुख see B. 20. 30-34, D. III-8, S.D. 288. कुतूहलविमर्दकारिणा which torments curiosity, tantalizing. आर्यमिश्रान्—मिश्र is added to show respect, '(The) honourable gentlemen (assembled here).'

एतत्कविः किल &c. Here we have the प्ररोचना. The portion contained between I.3–I.7 is obviously not written by the poet: the perfect tense is used in st. 3, 5, 6, and 7, and st. 4 describes the poet death; then also st. 3 is earlier than st. 5. See Intro.

I. 3. The चकोर has ruddy eyes and is a standard of comparisons for eyes; cf R. VI 59. विग्रहं means body, also war. द्विजमुख्यानम: might be an epdithet of a King, because Brahmans can be and actually were kings and secondly, because even Kṣatriyas may be called द्वि-ज, twice-born. The name शूद्रक does not mean anything; cf. Chāndogya. Iv. 2-3 and Brahmasūtras II-3-35; पुलिन्द was the name of Bāṇa's son. But S'ūdraka is actually the progenitor of a Gotra; cf. Pān. Gaṇapātha. under IV. I. 110.

I. 4 गणितं mathematics and astrology. वैशिकी taught by अग्निवेश, a medical author, or relating to the वेश, the Courtesan's Quarter in a city, or to a वेश्या. In ancient times courtesans were the repositories of the fine arts, as will be clear from दशकुमारचरित II, where amongst the arts studied by the courtesans are metioned नृत्य, गीत, वाद्य, नाट्य, चित्र, आस्वाद्य, गन्धकला, पुष्पकला, and द्यूत. *b* ज्ञात्वा governs the acc. in *a*. शर्व the god Si'va. तिमिरं blindness; any disease affecting the curvature of the lenses. शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः Self-immolation is a कलिवर्ज and hence Wilson concludes that the play was written when the list of the कलिवर्ज s was not drawn up. अग्निम् प्रविष्टः may also mean simply 'died' and thus it may be an equivalent of the idiom अमरेष्वगण्यत; or it might be a description of the ceremony of अग्निसमारोपण, which is undergone prior to renunciation of life (ThI. 197). Maheschandra Nyāyaratna gets over the difficulty by investing Sūdraka with the power of prophecy,—much ado about nothing. ककुदं, the hump of an ox; hence, anything elevated above others. परवारणबाहुयुद्धलुब्धः fond of fighting great (पर) elephants with his (unaided) hands in a pugilistic encounter. St. 3. 4. and 5 are an instance of the way in which verses are heaped upon verses in this play, by later hands no doubt, without adding materially to the descriptinn, which thus becomes tautologous and very inartistic; cf. IV. 9-18, V. 15-35.

I. 6 द्विजसार्थः: a Brahman and a caravan merchant.

I. 7 : the first line presents a difficulty; इदं apparently signifies 'this play' and सत्सुरतोत्सवाश्रयं appears to be adj. to इदं. But the line thus interpreted does not fit in with the remaining verse, which has to be understood as giving additional features of the play. किल shows ऐतिह्य : 'so goes the report.'

I. 7-1 कुशीलवाः: actors. I. 8. The st. is quoted in the

पञ्चतन्त्र and was translated into Pehlavi in the 6th cent. शून्यं blank, desolate. संगीतकं music, including dancing, singing, and playing on instruments. पुष्करं lotus.

I.8. 1 प्रातराशः breakfast. The time is very near evening, as will be seen from the context. Are we to suppose that our poet occasionally nods like the great Homer? Cf. note on III. 7 ; also intro. to act VI. But we might understand प्रातराश as the noon-time meal, so that the custom of his house is to take only a full meal at evening time. प्रातराश then will be like the Fr. de'jeuner. कार्यवशात्प्रयोगवशाच्च for the sake of dramatic effect and in keeping with the stage manner; cf. कार्यवशादहं तदानींतनः संवृत्तः Uttara. सूत्रधार here shakes off his rôle of a stage manager and assumes that of an ordinary citizen of उज्जयिनी, and his speaking in प्राकृत like an inferior character is calculated to produce better effect and to be more appropriate. जानामि I shall see, inform myself. सविधानकं arrangement, event. अपरमिव संविधानकं. Every thing has a changed appearance here, we have quite an event—a departure—in our domestic arrangement. आयामि long-stretching. The reading (2.21) लोहकटाहपरिवर्तनकृष्णसारा means, 'black and grey on account of the frying pan being drawn across it.' But the reading of our text has overwhelming Mss. support. And, again, why should the caldron be drawn across the flour? It is a heavy vessel and even now an oven is improvised for it where it is to be fixed. विशेषकं decorations on the face. पूर्वविहितं निधानं a treasure anciently deposited. जीवलोकं the worldly phenomena, everything. With ओदनमयं जीवलोकं पश्यामि cf. नागानन्द IV. 13. 1 सर्वमपि जीवलोकं गरुडमयं पश्यामि. प्राणात्ययं is an adv., 'to the starving point.' वर्णक any coloured substance for decorating and painting purposes such as saffron, or turmeric. शब्दाप्य is a false Sanskrit rendering of the Prakrit सद्दाविअ. The

Prakrit termination is य instead of त्वा. The correct form should be read as शब्दापयित्वा, having called, or sent for. I.8.2. It is the stage practice for the Sūtradhāra to call his wife आर्ये, and she addresses him as आर्य. But this corresponds with the early usage, which is preserved in the recommendatious of भरत, १७.८३: सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने अन्यदा पुनरार्येति. In French polite life of the old society this formality was observed.

I.8. 8. गुड used to be a delicacy in old days when the sugar-cane was recently discovered. आर्येणात्तव्यं &c. 'There is every culinary preparation that you may be disposed to eat.'

I.8.11. (4. 5) वरण्डलम्बुक: is an obscure word and is held to be an indication of the antiquity of the play. It is explained in two ways: as meaning (1) a projecting wall, or (2) a heavy stone (लम्बुक) attached to a beam (वरण्ड), at the other end of which there is a bucket which when dipped into the water is raised by the weight of the stone,—a contrivance still in use. जीवानन्द expedites matters by taking the expression to mean a लोष्ट—stone. I. 8. 13. पञ्चवर्ण multicoloured: cf. यशोधर on the कामसूत्र : यथा सप्तपर्णो वृक्षः पञ्चवर्णो बलिरिति बाहुल्येन रूढिवशात्.

By the repetition of the word संविधानक thrice in the prologue and once more at X. 58-4 (which is however नील०'s interpolation) the author seems to point out his cleverness at plot-construction to his readers. Does the rest of the sentence also convey a suggestion?

'The caste here is levelled, good men are linked together, and there is diversity in the colouring.' उपहार: oblation; उपवास: a fast; an observance of which a fast forms a part.

I. 8. 17–19. ऐहलौकिक: goes with पति in अभिरूपपतिः. भक्त rice, or simply food. Cp. with this delightful witticism the crudity of Cā., which shows probably a prudish

anxiety to avoid the joke. I. 8. 23 (5-7) आः दास्याःपुत्र &c. It appears from this passage that the practice of depriving young women of their hair was felt to be inquitous in शूद्रक's time. If not the legendary Pālaka, one of the Āndhrabhṛtyas was apparently guilty of the atrocity. अस्मादृश०—उपनिमन्त्रितेन (कार्य). The idiom is to be carefully noted : 'A Brahman is required to be invited to dinner,'—we must invite a Brahman &c. अस्मादृशजनयोग्य as will suit actors like us. A Brahman ought not to dine at the house of an actor ; cf. Manu IV. 214-15, Yā. I. 161 ; मै. has no such scruples; cf. IV. 27.16 V.6.2.

I. 8. 29 (6.21). अशितुमग्रणीर्भवतु, a courteous manner of inviting to dinner: 'Will you lead the dinner at our house?' क इदानीं ते निर्बंधः &c. 'What a persistence it is on your part to be after me at every step!' मैत्रेय's speech is characteristically sharp, but it cannot offend. His dialect is प्राच्या acc. to पृथ्वीधर. See App. C.

Pp. 7.31, Act I. The whole of this act is uniformly picturesqe, full of life and sustained interest, and has a distinct value in the development of the plot. We know from it that before the action of the play, चारुदत्त has been reduced tn poverty, that संस्थानक has an eye on वसन्तसेना, that she loved चारु०., and that संस्थानक's hostile feelings were already aroused against him. In the course of the act, वसन्त०, being pursued by संस्थानक in the streets of उज्जयिनी, seeks shelter in the house of चारु० and is there formally introduced to him, She also takes steps to ensure that the acquaintance will be kept up.

The act also contains a variety of characters which are all delineated with a masterly hand and play an important part throughout the body of the play.

The scene of the Act is laid partly inside चारु.'s house

and partly outside it. An act in a Sanskrit play is generally one long scene. We do not know if the ancients made use of any curtains or any effective stage-machinery. At any rate, a curtain drop is never mentioned, and so the characters must all leave the stage at the end of an act. In the Sanskrit plays, therefore, much is left to the imagination of the audience, and two episodes which the modern drama would represent in two distinct scenes were represented simultaneously on one stage, and the audience must imagine for themselves the distinctions of place and situation. A double stage with a partition in the middle may perhaps bridge over the difficulty if the the play is to be acted now. Such a partitioned stage is a necessity in the Mālavikā. and Mudrā. A modern representation, moreover, of the मृच्छ. will require the first act to be divided into five scenes, sc. 1 comprehending the portion from the beginning to समाधिं निर्वर्तयामि in I. 16.3. the remaining four ending at संवृतं पक्षद्वारकम् (I. 35-2), इति निष्क्रान्तः (I. 38.7), after I.52, and at p. 31 repectively. It will be seen that sc. 4 is a direct continuation of sc. 2 and that sc. 3 forms a very slight episode.

The time occupied by the incidents in the act is about an hour or two in the evening of the first day of the action ; cf. अन्यच्चैतस्यां प्रदोषवेलायां I. 16.2, मारुताभिलाषी प्रदोषसमयः I.52.4.

I. 8.34 (7.1) प्रावारः a garment worn on the upper half of the body, a shawl. अवस्थे तुलयसि. O Fortune, thou makest light of a man. तुलय is a denominative from तुला, a balance, and means, to put in a balance, to make light of, to slight, to treat with scant respect. When a thing remains in the balance counterpoised by weights in the other pan, its status quo is easily dis-

turbed and it goes up and down at the bidding of a dram or two of weight; cf. अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वां Megh. I.20. Stenzler renders the Sanskrit तुलीयसि by तुल्यसे, which is strictly correct ; but one feels that it does not give a good sense ; 'you are weighed' may mean 'you oscillate to and fro,' but possibly the Prakrit form is a denomi. from the base तुली, wrongly substituted for तुला (cf. तुळई.). तुलय is used in another sense in the play in III 25, IV. 2, V. 42-2 where it means 'to suspect, to show lack of confidence in,' and here we have only another application of the metaphor of a balance. चतुःशालक sqare space in a house surrounded by buildings. मल्लक a cup, made of cocoanut shell or earthenware. There is a v. l. गल्लकं, a crystal cup, but it is not well-supported. चित्रकरः a painter; अपनयामि has मल्लकान् as its object. चत्वरं a quadrangle, a courtyard. रोमन्थायमानः ruminating. मैत्रेय's fund of similes is very great and they are as homely and as funny as his own self. पारावतः pigeon. चूर्णवृद्ध is the friend of सूत्रधार also; जाती jasmine. सिद्धीकृतदवकार्यः &c. These are the evening prayers and oblations. संनिवेदं निःश्वस्य heaving out a melancholy sigh.

I.9 is quoted by वामन, an ancient writer on rhetoric, in his काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः, where he reads भवति for सपदि in l. 1, and तास्वेव पूर्णबलिरूढतृणांकुरासु for l. 3. देहली the threshold of a door. सारसः the Indian crane; (a swan according to some). विलुप्तपूर्वः was carried off before. With विरूढतृणांकुरासु cf. हर्म्याग्रसंरूढतृणांकुरेषु Ragh. VI. 47.

I. 10. With सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते cf. यदेवोपनतं दुःखात्सुखं तद्गरीयस्तरम् Vikr. III. I. 11. दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते appears to be a harsh construction; दारिद्र्यान्मरणं रोचते or दारिद्र्यमरणयोर्मरणं रोचते would have been more correct. I. 11. प्रणयिजन• &c. cf. पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः Ragh. V. 16. 11. 2 न ममार्थान् प्रतिदैन्यम् my misery is not in regard to money; money does not occasion my grief. I. 12. अतिथिः

a visitor who stays only for a day. Compare with this stanza St. 21-24 in Ragh. V. where Raghu expresses a similar sentiment to an apparently disappointed mendicant. एते दास्याः पुत्राः अर्थकल्यवर्ताः this 'vile trash' of money, these 'rascal (or base-born) counters' (Julius Cæsar IV. 3), कल्यवर्तः (कल्यं early morning and वर्त=वृत्ति that by which one subsists) something eaten for breakfast, hence a trifle. वरटा a wasp. खाद्यन्ते are bitten, also enjoyed or used. I. 14. This St. also has been adopted by the पञ्चतन्त्र and has become a part of the world's literature. The St. in पञ्चतन्त्र reads निर्द्रव्यो क्षिय० and there are other v.l. सत्त्वात्परिभ्रश्यते loses in spirit. परिभवः an insult. निर्वेदः is a temporary depression of spirits, while शुच् is settled melancholy. निर्बुद्धिः क्षयमेति cf. बुद्धिनाशात्प्रणश्यति GitaII. 63. For metrical reasons निधनता is used here in the sense of निर्धनता(निकृतं धनं यस्य स निधनःतस्य भावः). निधन ordinarily means death. St. 14 and Gita II 63, 64 are both instances of the अलंकार कारणमाला, which consists of a chain of causes and effects.

I. 15. A परपरिभवः a great humiliation i. e. a cause of it, वैरमपरं (नास्ति परं यस्मात्) a supreme hostility; पर and अपर may also mean another. जुगुप्सा censure. *c*. The construction is unsymmetrical. It may be a parenthetical remark; *ab* and *d* form a continuous idea, and contain a series of metaphors (रूपक). 15.1. चतुष्पथ meeting-place of four roads. मातृभ्यः to the Divine Mothers, which are said to attend on S'iva, but usually on स्कन्द, and are given in the verse ब्राह्मी माहेश्वरी चण्डी वाराही वैष्णवी तथा। कौमारी चैव चामुण्डा चर्चिकेत्यष्ट मातरः. We have sculptures representing them in the Bombay Museum. Some omit चर्चिका, and substitute इन्द्राणी for चण्डी. According to others, their number is sixteen.14.4 को गुणः &c. 'What has been the fruit of gods worshipped ?' प्रदोषः the dusk of night; but the word has been used in this play in the sense of the

first half of the night; cf. V. 37.

I. 16, 4. नेपथ्ये &c. After this a new scense opens, very bright and picturesque and containing a delightful variety of characters, and its brutal sensualism offers a fine contrast to the philosophic melancholy of the last scene. Although it may be a successful scene as regards stage-effect, it cannot stand the test of truthfulness to life and of probability. वसन्तसेना is here pursued on a corner of the stage with twelve stanzas deliverd in rotation. She converses with her pursuers and yet is not caught. For the characteristics of a conventional विट, चेट, विदूषक and शकार see भरत २४. १०४-७, S. D. 77-82. विट appears in भ० as वेश्योपचारकुशलो मधुरो दक्षिणः कविः। ऊहापोहक्षमो वाग्मी चतुरश्च,—exactly a description of our विट. D.'s description is shorter and vague एकविधो विटः; S. D.'s is worse; संभोगहीनसंपद् विटस्तुधूर्तः कलैकदेशज्ञः। वेश्योपचार कुशलो &c. For the description of a शकार see Intro. चेट means a slave. The name of सं.'s चेट is स्थावरक. संस्थानक is the शकार in the Mk.

I. ? उद्विग्न-दृष्टि, may be dissolved shortly as उद्विग्ना चञ्चला कटाक्षेण विसृष्टा च दृष्टिर्यस्याः. For a description of व्याधानुसार-(chase) चकितो हरिणः see ग्रीवाभंगाभिरामं &c. S'āk.I. I.18 The dialect of शकार is said to be one specially designed for a शकार, viz., the शाकारी; but see Appendix C. The mannerisms of शकार's speech are summarised in the verse अयथार्थक्रमं व्यर्थं पुनरुक्तं हतोपमम् (with absurd similes)। लोकन्यायविरुद्धं च शकारवचनं विदुः॥. Whether शकार was already a conventional character before शूद्रक's time, or it became so after his genius had created it, is a question to be determined; cf. Intro. p. xxv.

I. 18. An instance of सं.'s pleonasm. *b.* वासूः a young maiden; cf. बाला स्याद्वासूः (अमर.), cf. I. 41. *a*. It is used by दण्डी in his दश. *d*. The similes of सं. are quaint and funny. It is worth while making a list of them; cf. I. 28 *b*.; 41.3; 51; 52 *ad*; VIII. 0. 4; 4. 12; 8 *d*; 10 *a*; 19 *d*; 30. 8; IX. 2. 1; 5. 21; X. 29.1; 53 *ab*. Most of them

are from animal life, and some from articles of food.

I. 19. अन्तिकात् from near me. Lallā. understands अन्तिका in the sense of अत्तिका and quotes the अमर for it. I think it is a misquotation. अत्तिका gives a better reading, but it is not supported by Mss.

अत्तिका,अपवल्गति and भट्टारकः are essentially प्राकृत words. अत्तिका means an elder sister, also mother ; अपवल्गति, threatens, cf. V, 27; and भट्टारकः master. कुक्कुरः a dog. The dialect of चेट is मागधी but is supposed to be अर्धमागधी. I. 20. The simile of a बालकदली (a young plaintain tree) is appropriate as it is like वसन्त. clad in red. दशा the fringes of a garment. रक्तोत्पलप्रकरकुड्मलमुत्सृजन्ती throwing out a bud (at a time) from (your) braid of red lotuses. टङ्कः stone-cutter's chisel. मनःशिलः red arsenic.

I. 21मदनमनङ्गं मन्मथं is an instance of पुनरुक्तम्, which is a S'akārism. *d*. वशमनुयाता fallen into the hands of. We have here an instance of the false mythological allusions which form an important feature of S'akārism. I. 22. पदैर्मम पदानि विशेषयन्ती causing (your) paces to exceed mine. व्याली a female snake. भाव is the term of address for the सूत्रधार by his पारिपार्श्वक acc. to D. and for the मार्ष or possibly for *a* मार्ष acc. to भ.१७.७३. अमर takes भाव to mean विद्वान् and मार्ष or मारिष to mean आर्य. It means therefore a learned or worthy man or senior, and in सं० speech I thought that it would best be rendered by 'old man.'

I. 23. नाणकमूषि—कामकशिका has been explained as a whip (कशा) to the lust of the conveyers (stealers) of coin, also whip in the hand of Cupid, the stealer of gold. I would suggest another interpretation, because this kind of a compound is not in the line of सं. I would understand मूषिका and मशकिका as giving a similar sense : she gnaws off gold like a mouse or a gnat. I have understoond the प्रा. मकशिका as a metathesis for मशकिका, but

on second thought I think it can stand for मक्षिका, fly. सं.'s language is full of diminutives formed by adding क; and this stanza is a fair instance of this peculiarity. The प्राकृत dialects themselves have a greater proportion of such diminutives than Sanskrit, and this is best seen in the formation of proper names. Thus वीर, दर्दुर, चन्दन, संस्थान are called वीरक, दर्दुरक, चन्दनक, and संस्थानक, while the characters themselves style themselves as दर्दुर, चन्दन &c. लासिका a dancer. निर्णासा with a snub-(depressed)nose. अवशिका one not to be won over or controlled. मञ्जूषिका box. सुवेषनिलया an abode of good dress : one always exquisitely dressed. वेशवधूः, वेशाङ्गना a courtesan. वेशिका one who takes वेश or hire-money, or one who belongs to the वेश, which term stands for the courtesans collectively and everything that belongs to them. सं. says that the names are ten in number, while they are eleven. The poet is probably parodying here the alliterative style of his contemporaries. The ten names remind one of the thousand names of Viṣṇu.

I. 25 *a*, संस्था. echoes the idea of विट. सं०'s references to mythology are elaborately funny. The question is whether सं० is really an ignorant fellow, or whether by habit or otherwise, but advisedly, he makes incorrect statements. Neither conclusion will be wholly correct : see Intro, p. XLVI. द्रौपदी and राम, हनूमत् and सुभद्रा were not contemporaneous. विश्वावसु is the name of a Gandharva and he probably figured in the बृहत्कथा. He was certainly not the brother of सुभद्रा, who was the sister of कृष्ण.

I. 26 *b*. चेट्ट means to say that even सं.'s dog gets fish and flesh in plenty, so that they need not care for dead bodies.

I. 27 *b*. रशनाकलाप the clustering chains of the girdle. ताराविचित्ररुचिरं, because of the precious stones. वज्रेण निर्मथित०

&c. with (your) mouth, (1) (veritable) red arsenic crushed and powdered, or (2) far surpassing powdered red arsenic; in (1) the compound is कर्मधारय, in (2) it is बहुव्रीहिः, निर्मथितः चूर्णश्च मनःशिल: or निर्मथितः चूर्णो मनःशिलो येन.

I. 28 *d*. त्रस्ता द्रुतं is another reading, neither supported by Mss, nor justified by the sense; for नगरदैवतवत् can be connected not with द्रुतं but with अद्भुत. अद्भुतम् splendidly. त्रस्ता adj. to व०. चण्डमभिसार्यमाणा hotly pursued. संवेष्टनं हृदयं हरन्ती robbing me of my heart in spite of its being clothed.

I. 28.8. Observe that मारयामि is the छाया for मोटेमि, which is not quite correct. मुट (मोटति) to crush, to strangle. सं. in the end actually strangles व०. In the beginning of this scene स. strikes one as a downright fool. He not only talks and behaves foolishly, but he has not the sense to understand that he is being befooled by विट; cf. 32. 2-4; 35; but by the time we reach 50-19 he develops into the सं. of act VIII, who befools विट. केशहस्त is equivalent to केशपाशं.

I. 29 *cd*. सं.'s mythological allusion is wonderfully accurate here; in *a b* जमदग्नि, it must be remembered, is the father of परशुराम and not भीमसेन, who acc. to स. is a distinct person from कुन्तीसुत; दशकन्धर is the ten-necked रावण. संस्था. wants to say: will any of these save you? I. 30. सं.'s meaning is: 'Do not run; we are not going to kill you, although we may at any time do so, because you are at our mercy. Had we meant it, you would not have lived.' I. 30. 4. अस्मात् (scil-जनात्) 'from this person,' meaning herself. तर्क्यते. तर्क् here means 'to have in view' 'to wish for'; cf. त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगम्भः (पातुं) Me.51.

I. 30. 8. The Prakrit for शान्त and श्रान्त is the same. पृष्ठानुपृष्ठिका pursuit. I. 30. 9. शपे &c. सं. has a preposterous sense of his own dignity, which makes him take this kind of oath.

I. 31. वेशवासः the residence of courtesans; दामोदरगुप्त in his कुट्टनीमत has given a vivid descriptionof the वेशवास. पण्यं a marketable commodity. फुल्लां (p. p. of फल् to burst) blossomed. नाम्यति is an irregular causal formation from नम्. 32. 2 एषा—न कामयते How does सं. know that वसन्त० loved चारु० when her servant and friend, मदनिका, does not know the secret? See II. 0. 12.

I. 32 3. काणेलीमातः काणेली, सं.'s mother, was probably a married lady, just as सं.'s sister also was a legally married Queen. See Intro. p. XXIII for this form of address. विट now begins actually to aid वसन्त०'s escape and for that purpose hints to her that she is in the vicinity of चारु०'s house. मसीगुटिका a globule of a particular species of collyrium which is called गुटिकांजन.

I. 33. आलोकविशाला, standing in opposition to तिमिरप्रवेशविच्छिन्ना, must mean 'broad and wide by reason of light'; but it may also mean 'with a far-reaching range.' पक्षद्वारकं a side door. I. 34. A famous st., quoted by दण्डी; *ab* contain उत्प्रेक्षा, *cd* उपमा. I. 34. 5. an instance of सं's laughable inversions.

I.35.3–38. 7. This is a continuation of I.16.2. चा० in his Samādhi (meditation) is screened off and now he is once more open to view. I. 36. *b*. स्फारीभवन्ति multiply, thicken round. सत्त्वं the spirit, the stuff. *d*. तत्तस्य संभाव्यते. It is deemed possible in him, is ascribed to him; cf. यदि संभाव्यते पापं IX.37. Here as in 28.8, we have an inkling of what is to come. I. 37 अल्पच्छदः meagrely clothed,—hence his shame. विहरति (1) diverts himself; (2)walks.प्रकामम् verily, very much. अपरं षड्ं महापातकम्. The five regular felonies are: ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं (theft) गुर्वंगनागमः (incest with a preceptor's wife)। महान्ति पातकान्याहुः संसर्ग-(association, abetment) श्चापि तैः सह॥. 38.*d*.'Where wilt thou go' is the subject of my anxiety. 38.5 अभ्युपपत्तिनिमित्तमिव as if in order to receive me, or to grant me protection. अपावृतपक्ष-

द्वारेण—प्रदीपः 'The lamp has been extinguished by the wind coming in a (lump) column through the opened side-door.'

I. 38.8-39. भाव अन्वेषयामि वसन्तसेनिकाम् This search is like playing at blindman's buff, and may do well on the stage. But is it true to life? The foolishness of the idea may be justifiable in सं., but that रदनिका should not hear the voices of his companions, and should be caught hold of, seems improbable. I. 39-40. चाणक्य was the overthrower of the नन्द family and the friend of चन्द्रगुप्त who ruled in the 4th century B. C. The simile therefore is obviously absurd. वयसो दर्पात् (कर्षिता) through the insolence of youth. कुलपुत्र : a nobly-born youth.

I. 41. A good instance of the pleonasm of सं. I. 41.3. दधिसरः the cream of curds. I. 42. Acting was the one of the accomplishments of वसंत० and other courtesans. I.42.1. फुरफुरायते throbs, trembles. सदृशं befitting yourself. महाब्राह्मण is usually a term of contempt, but it is not so here, as can be seen from the tone of विट. परिजनः household attendants.

I. 43, The use of मा here, as elsewhere in the play in worthy of notice. It does not require an imperative verb, and its very presence gives an imperative sense to the sentence; मा दुर्गत इति परिभवः 'Insult not a man because he is in adverse circumstances.' Here अस्तु may be supplied but the force of मा is perceived independently of the verb, and there are similar constructions at V. 6.2; VIII. 14.38. X. 32 &c.

I. 44 *a* has अकामा but विट gives out a fib just in self-defence; मै. is aghast at the idea that the सकामा might be रद. and therefore he exclaims किमियं. स्वाधीनयौवना One who can dispose of her youthful charms acc. to her will, a courtesan. अनुनयसर्वस्वं the all-in-all of propitiation, *i. e.* falling on one's knees. 3. समयतः on a condition.

I. 45 प्रणय: kindness courtesy. क इव–नास्ति The poet here shows an excellent insight into human nature. ह्रद: a large pool of water. I.47. It is to be noted that श्वेतकेतु was neither, a पाण्डव nor a warrior, but a sage, the uncle of दुर्वासस्; the son of राधा is कर्ण. कुन्ती and राम were not contemporaneous; and अश्वत्थामा was द्रोण's son. जटायु was a vulture-friend of दशरथ and was killed by रावण while the former was rescuing सीता from the latter's clutches.

I.48—I.50. कल्पवृक्ष: the Wishing Tree; a man sitting under it is supposed to get all that he wishes for; one of the celestial trees, others being मन्दार, पारिजात, सतान and हरिचन्दन. स्वगुणफलनत: bowed down with the fruit which are his excellent qualities. कुटुम्बी provider and caterer. आदर्श: शिक्षितानां like the 'glass of fashion' (Hamlet III.), we may say, the 'glass of learning.' निकष: a touchstone. शीलवेलासमुद्र: the sea that does not cross its barrier of character. आतुर: a diseased person. रति: love. आलाने गृह्यते हस्ती The elephant is to be seized by its chain (which ties him to his post). वल्गा rein. I. 50. 3 गत: खलु &c. a truly Shakespearian pun. At VIII. 43.11 we have भावोऽदर्शनं गत:. काकपदशीर्षमस्तक—शीर्ष, in order that the expression may fully have a meaning, is usually explained by शिखा, the tuft of hair on the head. But सं. only employs his usual device of repetition ; 'you man with a caret like head.' काकपद is the mark, caret, which indicates an omission supplied afterwards. The विदूषक probably dressed his hair so as to make them look like a काकपद.

I. 50. 6. कृतान्त: Destiny, Fate. 19 नवनाटकदर्शनोत्थिता सूत्रधारीव (charming) like the सू०'s wife bursting into view in a new play. Ryder wrongly understands सूत्रधारी as a femele stage-manager. अधिकरणं a court of justice. व्यवहार: a law-suit. निर्यातयत् cause to restore, to redeliver. I. 51 This is indeed a terrible threat uttered in the full male-

volence of brutal lust. The imagery is appropriate to the incantation of this ogre. : a कर्कारुक: kind of pumpkin (Mar. कोहळा). वृन्त: a stalk. The Prakrit लीणे अ वेले is rendered wrongly by some as लीनायां च वेलायाम् 'when time has elapsed.' न भवति पूति. सं० means his enmity will be ever fresh in his heart. He will not forget the insult.

I.51. स्वस्तिकं finely. लघुकं briefly. प्रासादबालाग्रकपोतपालिका This also seems to be a term invented by सं०. बालाग्र (बालं new or small) can only mean a new terrace or a little terrace. कपोतपालिका means a pigeon-house. स is pleased to call his dwelling a pigeon-house. In a serious moment, on p. 157, he calls it प्रतोलिका, an ornamental street-gate, and from it a hall on the gate resembling a नगारखाना. It is of course no compliment to a house if it is said to resemble a pigeon-house. But सं. has his own names for his pets. The term can be translated as 'the New (or little) Pigeon-house Terrace of my palace.' कपाटं a door. कपित्थं a wood-apple. मडमडायिष्ये shall devour you with a loud noise of the mouth.

I.52 निर्वल्कलं without its bark i. e. unsheathed. मूलकं a radish. पेश: rind, also flesh. सं. recites the first line of st. 52 with the naked sword on his shoulder, and l. 2, as he sheathes it.

I.52.4 (27.2). It is again the inside of चा०'s house, he being seated and वसन्त० standing at the door. मारुताभिलाषी inclined to or giving promise of a breeze. अनुदासीनं &c. वसन्त०'s observation shows the ingenuity of a lover. अपवारितकेन प्रावृणोति–वसन्त० cannot do चा०'s bidding, as that would be improperly showing herself to चारु०. She therefore in the ardour of love secretly (अपवारितकेन) wears the mantle herself and stands still. Some object to this interpretation on the ground that the mantle is given later by चा० to कर्णपूरक (p. 89) and that व० has no opportunity to return it to चा०, in case she wears it herself.

She, they say, puts it on रोहसेन, who is just near the door, in such a way that चा० may not see her face. But the word प्रावृणोति and st. 54 favour the first interpretation, and the objection is to be met by charging the poet with carelessness. मन्दभागिनी &c.—a beautiful sentiment. The salient features of वसन्त०'s character are delineated in this scene with a few masterly strokes. अविज्ञातावसक्तेन may be split into two words, अविज्ञाता and अवसक्तेन, or taken as one word, अविज्ञातं (adv.) अवसक्तेन; अवसक्त means 'in contact with', 'thrown to.' I. 54.1.2. The simile is as beautiful as it is suggestive. In शरद्, the moon ought to be clear, but it does not lose its beauty if it is clouded. चा० apprehending an impropriety in himself could yet admire the heightened beauty of the woman whom he could only imperfectly observe and he checks his desire to observe her minutely with अथवा न युक्तं &c.; cf. अनिर्वर्णनीयं परकलत्रं S'āk. V. 13.2. 54.2 भो अलं &c. मेत्रैय knows this from सं. and thus through the bluntness of मै., the ice of ceremony is broken between चा० and व०.

I. 55. 4. बलात्कारा०; वसन्त० sees clearly the value of the statement. 6. देवतोपस्थानयोग्या fit to be adored like a goddess; or by the gods. The कथं is only an interjectional particle. तेन therefore. I.56 प्रतोषमाना taunted with harsh words, such as ननु रदनिके प्रतिवचनमपि नास्ति. भाग्यकृतां दशामवेक्ष्य in regard to the condition to which she has been unfortunately born. पुरुषपरिचयेन is to be taken with भाषते बहूनि. उपचार: treatment. I.56.1 अपराद्धोऽस्मि is an active use of the p. p. 'I have offended.'

I. 56. 3. सुखं in all ease, for nothing, कलमकेदारौ (like) fields of rice. करभ: a young elephant or camel. 4. तिष्ठतु प्रणय: Let there be an end of courteous formality; चारु० signifies by these words, and perhaps a meaning look at वसन्त०, that he is willing to improve his acquaintance

with her. वसन्त० comprehends in a moment his meaning and therefore she says to herself : चतुरो &c.' This has been put in cleverly as well as beautifully.' उपन्यास: means a statement which has a meaning behind it. वसन्त० thinks it improper to remain at चा०'s house for the night, considering the plight in which she has been introduced to him. She also does not want to make चा० uneasy on the score of his obligations to her, and so she first says that he thinks her obliged to himself. ईदृशेन in this manner or plight Gawron'ski points out the similarity between अथवा तिमतु प्रणय: and Ku. VI. 24 अथवा सुमहत्येषा प्रार्थना देव तिष्ठतु. अलंकार: is a collective term for ornaments.

I. 56. 10 मै० blesses her, thus turning the deposit into a gift to himself. एषोऽस्या: and असाकं विन्यास: together mean 'this deposit will be our property.' I. 56. 16. आर्य इच्छामि &c. वसंत० perhaps is sure that मैत्रेय alone will not accompany her. वर्धमानक is चा.'s चेट. अवमानित०–गणिका, मै. conveys by this simile a warning to चारु०. I.57. कामिनीगण्डपाण्डु: the expression goes back to the Mbh. *b*. ग्रहगणस्य परिवारो यस्य. स्रुतजले–स्रुतं जलं येन saturated with water. क्षीरं means milk, also water. The latter is preferable, as it makes the simile true to nature.

I.57.1.2. The journey from चारु.'s house to that of वसन्त. must be a severe tax on the imagination of the audience. We observe a similar economy of time at IX. 7.18. also at 7.39 when शोधनक fetches V.'s mother and Cāru. We do not know why वि. accompanies चा., also why the lovers do not speak at all on the way. Moreover the portion from उत्थाय सानुरागम् to the end of I.58 is of poor workmanship, is dramatically impossible, and may therefore be safely dropped. I.58. वञ्चना loss, desprivation. सुवर्णभाण्डं Gold ornaments; cf. III. 7.13.

Act II.

The action of act II. commences in the morning of the second day. वसंत. is rapt in thinking of चारु. and has not yet bathed. The shrewd मदनिका gets a confession from her of her love for चारु०. In the meanwhile संवाहक, the shampooer, being unable to pay his gambling debts, has escaped from the gambling-house and conceals himself in a temple. The gambling-master catches hold of him and harasses him for the debt. दर्दुरक, an उज्जयिनी rake, here appears on the scene and aids संवाहक to escape. The latter seeks shelter in वसन्त०'s house. She pays off his debt and he resolves upon being a बुद्ध mendicant. कर्णपूरक, a servant of वसन्त., just then comes to tell her of his having rescued a परिव्राजक and of चारु० having rewarded him. Thus we have not much development of the story here; but we have a scene from the low life of उज्जयिनी after the true Hogarthian style. The gamblers' fate, the street brawls, the Bohemianism of उज्जयिनी, and the gambling-master's power are depicted here with an unerring touch. We have also further delineation of वसन्त०, a plot against the reigning king is discovered (II. 18.22), the new character of संवाहक is introduced, and वसन्त. hears of one more heroic act of चारु०.

Like Act I, Act II also is composed of seven distinct parts and furnishes the same difficulty in stage-representation. The portion between pp. 32-35 (0.1-0.37) (त्वया ज्ञातम्) forms the first part, pp. 35-43 (0.38-13.21) (तदत्र प्रविशामि) the second, from आर्ये शरणागतोऽस्मि to अत्र रक्षितोऽस्मि, pp.43-44 (13.22-14.1) the third, that ending on p. 45 (14.2-14.8) (गृह्णीवः) the fourth, 45-48 (14.9-15.6) (यदार्याज्ञापयति) the fifth, 48–49 (15.7-16.5) (द्यूतं रमस्व) the sixth, and 49 to the end (16.6-20.14) the last part. Sc. 1, 3, 5, 6, 7 may form one continuous scene : so do sc. 2

and 4 ; and the difficulty of representing sc. 6 is lessened in proportion as the distinction between the inside and outside of वसन्त०'s house is forgotten It will easily be seen that a partitioned stage is imperative, for without such a partition the संवाहक episode will have to be representsd while वसन्त० sits idly in the background of the stage, and will have to take part in the action only when it is required of her to do so, which will look very absurd.

Sc. 1.II.0—1.37. चेटी.'s माता and आर्या (अज्जुका is the Pr. word. See Intr. p. 25, are वसन्त०'s mother and वसन्त० respectively. हृदयेन किमप्यालिखन्ती drawing imaginary lines by the heart, brooding on something. सोत्कठा impatient. मदनिका also is a चेटी, but the first चेटी is introduced without a name and so she is mentioned as चेटी. ततस्तत: what next ?

II.0.6. आमेवम् yes, so it was. This is said distractedly. आर्ये स्नेह: &c. मदनिका is really an affectionate servant; see pp. II 7-6 and 23-4. पुरोभागिता officiousness; a fault-finding, satirical disposion.

II.0.14. काम:—भगवान्। अनुगृहीत:—जनस्य. The two sentences may be taken either together or separately. 'By this you are obliging Cupid, the great joy of youths', or 'This is due to Cupid ; he has now added to the joy of youths.' The first is better. सम्पते—The present has the sense of the future here. मद० uses the word in its broader sense. वसन्त० signifies by her pun on the word that obedience, not love, is what kings are after and that she therefore does not want them.

II.0 23. उदासीनेव as one (sitting apart) indifferent to my concerns. किं स एव etc. This refers to the incidents of Act I. साधु मदनिके etc. This compliment is purely for pronouncing the name which वसंत० loves to here.

II.0.30. एव तावत् Let it be thus ; let me thus test

her, or better, so that is how it is. अत एव etc. वस० does not want to be fickle like the bee. हञ्जे सहसा etc. *See I. 56 5 and note:*

Sc.2 pp. 35-43. संवाहक is a very pitiable creature. He is weak and silly and always in the clutches of some unscrupulous tyrant. His attempts at cleverness are easily frustrated and he is positively stupid on occasions; e. g. he cannot take an offered hint readily. A relieving feature in his character is that he is of a reflective turn of mind and this joined to his simplicity ultimately makes a really venerable ascetic of the man that was once a silly gamester.

अरे भट्टारक is addressed to people in the streets 'O masters'. सुवर्ण was the current gold coin of variable value and equal to 16 māṣas; a mohur. दशसुवर्णस्य रुद्धः arrested for (non-payment of) ten coins. तिष्ठ is addressed to संवाहक. अपटीक्षेपेण without the curtain being lifted; with a toss of the curtain. 'The curtain is not to open on an agitated person and a king,'—This is the dictum of भरत. The agitated man or the king sitting quietly as the curtain is being lifted up is undramatic in the first instance and undignified in the second, and hence probably the rule. As the case is, अपटीक्षेपेण is only a technical term, for a पटीक्षेप in the sense of lifting up the curtain is never mentioned in the Sanskrit plays. पटीक्षेप itself signifies the same thing as अपटीक्षेप. It must be ascertained if वसन्त० and मद० used to vanish from the stage as संवा० appeared on it, or whether the screen in front of their part of the partitioned stage was drawn across the stage. II. 1, the second गर्दभी and शक्ति mean a cowrie: cf. गर्दभीशक्तिके समे. अङ्गराज means कर्ण, the friend of दुर्योधन who gave him the kingdom of the अङ्ग. कर्ण had an infallible शक्ति (missile) which he had reserved for his deadly foe अर्जुन; दुर्योधन

having insisted upon his discharging it at घटोत्कच, the demon-son of भीम, who was making a havoc in दुर्योधन's army at night with stones &c., he had to do so.

II. 2. लेखकव्यापृतसभिकं Ryder is right in understanding लेखक as dimi. of लेख, the record, gambles's score. विप्रतीपाभ्यां पादाभ्यां with inverted footsteps, walking backwards. The gambling-house was generally outside the walls of a city and the path to the temple being unfrequented. संवा० thought that he might leave clear foot-prints. संवा.'s genius is, however, onesided. He does not know that his inverted steps also will leave a track and that his pursuers also might know the temple to have no image in it.

II. 2.2. माथुर is the name of the सभिक: the master of a gambling establishment. He took 5 per cent. and 10 per cent. of the winnings according as they amounted to more or less then 100 coins. He in return collected the gambling debts for the winners. Manu IX. 221-4 directs kings to punish gamblers, while from the अर्थशास्त्र, याज्ञवल्क्य, नारद, बृह. and अग्निपुराण we see that kings extended their protection to the gambling-master and received for it a fixed proportion of his profits. This was done in the name of police precautions; cf. अर्थशास्त्रम् II. 20.1, द्यूताध्यक्षो द्यूतमेकमुखं कारयेत् । ... गूढाजीविशापनार्थम् । याज्ञवल्क्य II.203, द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात् । नारद:१६-८ । अथवा कितवो राज्ञे दत्त्वा भाग यथोदितम् । प्रकाशं देवनं कुर्यादेवं दोषो न विद्यते । बृहस्पति: quoted in स्मृतिचन्द्रिका, व्य० ३३१, द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम् । अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् । सभिकाधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानहेतुना ॥ Gambling is as old as the Rgveda in India. But while the ancients played with dice made of the विभीतक or bones and ivory, the game as described in the Mk. is played with cowries. The technical terms of the game have been preserved in a modern form in Berar. The people there ought to em-

lighten us about the technic of the play. The द्यूतकर—gambler—is the creditor of संवाहक. II. 3. सभिकं वर्जयित्वैकं except the सभिक alone; this shows the slavish obedience of gamblers to the सभिक's word. तरति is wrong; it should be शक्नोति; cf. Var. VIII 70. II. 4. सुसभिकविप्रलम्भक you who cheated a good सभिक अन्योन्यं संज्ञाप्य. They recognize संवाहक, but do not wish to show it, as they intend to make a fool of him.

II. 5. कत्ताशब्दः occurs only here. It is probably an onomatopoetic ward like खळ्, खाड्, ढक्का the musician's drum. सुमेरु is the same as मेरु, a mythological mountain in the extreme north round which the sun makes his daily revolulution; cf. R. VII. 24; its modern equi. is the North Pole. पाठ is an obscure word from the technique of gambling. मम पाठे probably means (the throw is) in my favour or corresponds to my bidding; or पाठ may be a turn. लुप्तदण्डक (प्रा. प्रेदण्ड) thou who hast stolen (लुप्त) the staked money (दण्ड).

II. 6. 10. शिरः पतति my head whirls. द्यूतकरमण्डली the gambler's association; cf. प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे द्यूतमण्डलो। जितं ससभिके स्याने दापयेदन्यथा न तु ॥ याज्ञ० २०१. The सभिक as its representative declares संवाहक under its arrest for the amount he owes to द्यूतकर. गण्ड; a compromise, a pledge. 25. धूर्ये I will not be taken in; the छाया धूर्तयामि is wrong. 34. एषोऽहं वर्षे This is how I fare. 38. द्यूतं हि नाम etc. is quoted by वामन as an instance of the figure of speech विशेषोक्तिः शू. is fond of it; cf. अमौक्तिकं X. 18. अचन्दनमनुलेपनं X. 23 etc. II. 9 त्रेता, पावर, नर्दित, and कट are all particular throws with the cowries. Wilson translates them by 'tray', 'deuce', 'ace', and 'doublet'. पृथ्वी. gives modern equivalents: तीयाः दूआ नान्दी, पूरा. Unfortunately the Sanskrit words and heir English and Marathi equivalents cannot be inelligible to those that cannot play at this game. त्रेताहृतसर्वस्वः is a comp. नर्दितदर्शितमार्गः, 'नर्दित has

shown me the toor (of the gambling house)'.

II. 9. 1. पूर्वसभिकः-दुर्दर is perhaps माथुर's debtor and hence avoids him. अवगुण्ठयामि I shall veil myself. य: is to be taken with तपस्वी and अहं. II. 11. He means that he is in such straightened circumstances that he has to be a wanderer by day. Some explain it literally ; 'How can I be afraid,—I who can perform a feat like keeping one of my legs raised up in the air for the whole day long?' But this seems improbable. खलीक्रियते Is being ill-treated (treated like a felon). नन्वयं दर्दुरो मोचयति. दर्दुर first puts on a patronising air, then tries to make a fool of माथुर, then picks up a quarrel, and next makes a sign to the blundering shampooer to fly. It has to be repeated and the repetition costs a regular fight. Note that दर्दुर does not call himself दर्दुरक; similarly स्थावरक calls his master संस्थान, and वीरक calls his colleague चन्दन without the affix. धूर्त: a gamester.

II. 12. *ab* enumerate the tortures that a defaulting debtor was put to; he was hung by the feet, his back was scratched like the rind of a fruit; and dogs were set after him. II. 12.5 लुण्ठीकृत folded. 6. कटकरणेन by one कट, a throw on the cowries. II. 13. *a* 'Thou makest a low-caste of thyself, damnest thyself for the sake of ten pieces of gold.' 7. अथ न युक्तं जल्पितुं I tell thee, it is no use wagging thy tongue. द्यूतं मिथ्या दर्शयामि can play false ('like you,' is suggested). खण्डितवृत्त: a man of no character, a reprobate. 13.15. परोक्षे behind the back. अन्तरयति separates. विप्रतीपं in return. 13.16. पुंश्चली is a substitute for the Prakrit छिणालिआ meaning a whore, as वेश्या (II. 13.11) is for गोसाविआ. 21. कथितं च मम &c. Here for the first time we have mention made of the underplot of the play; दर्दुरक, शर्विलक and probably रेभिल are the first to start a conspiracy in favour of आर्यक. चन्दनक and सं.'s विट afterwards join them. चारुदत्त also helps

आर्यक when he most wanted help. We see, therefore, that all the Brahmans in the play are in it. But this may be an accident.

Sc. 3. pp. 43-44, चेटि साम्प्रतमपावृणु पक्षद्वारकम् 'Now open the door.' वसन्त० means that if संवाहक is pursued by a creditor, the creditor will have his money from वसन्त० and the door need not be shut on his account. Had it been anybody else, say a King's officer, then it would not be in her power to save संवा० except by shutting her door. अत्र रक्षितोऽस्मि Stenz. gives the छाया as लक्षितोऽस्मि 'This has a bearing on myself;' 'this has a pointed significance in my case;' but the rendering रक्षि० is better. अत्र (एत्थ) having regard to this, in the circumstances.

Sc. 4. II. 14. 2-8 (45-48) भूतानि things of the past. उपरोधेन by a blockade. Sc. 5; 14-9-15.6 (45-48) पाटलिपुत्र the modern Patna. It was once situated on tne banks of the S'oṇa, but the S'ona has changed its course. It was destroyed by floods in the 8th century. गृहपति: the head or judge of a village, a Patil, cf. दशकुमार. VIII, 207; Mk. VI. 0.30. वृत्ति: means of subsistence. आजीविका means the same. आहिण्डका: travellers. अपूर्व० etc. उज्जयिनी was in the olden times the Venice of the middle ages. II. 14-15. मनोरथान्तर: the centre, the object of desire. 18. अनुक्रोश: compassion. उपरत ended. तालवृन्तकं fan. II. 15. चलाचलं fickle, of short duration. पूजाविशेषं जानाति receives signal marks of honour. II. 15. 5 वासपादपविसंष्ठतया owing to a breaking down of the tree which furnished a habitation.

Sc. 5. II. 15. 7—16.5, 15. 8—विचारयत: is wrong छाया. It must be खिद्यत:; cf. Var. VIII. 63, खिदेर्विसूर: II. 16 कस्य; the genitive is to be taken with the verb: 'to whom are you addressing &c. ?' दृष्ट अत एव दुर्विनीत or दृष्टेन (p. p. used as a noun = दृष्टेन) दुर्विनीत:. दुर्विनीत ill-bred. जल्पसि

signifies that माथुर's attention was absorbed by her lips and eyes and so her words conveyed no meaning to him.

16. 2. यदीदृशानि etc. A gambler ought to be a courtesan's man. धारकः a debtor. भूतस्तव गण्डः your promise to us has been fulfilled.

Sc. 6, 15-6 to end. 16. 8. इयं कला परिजनहस्तगता क्रियताम्. Ryder follows जीवानंद who explains परिजनस्य...ममेति भावः... ...सेवकत्वेन मामनुमन्यस्वेति भावः This is wrong, while Böhtlingk whom R. and Gawronski criticise is perfectly right. शाक्यश्रमणकः a Buddhistic mendicant; शाक्य means one belonging to the शाक्यs, which is a name of the बुद्ध because he belonged to the शाक्य clan or his religion. That this word has been added shows that श्रमणक was not exclusively the term for a बौद्धभिक्षु; at the same time it must be remembered that the term for a जैन mendicant was क्षपणक. II. 17. यद्विहस्तं जनस्य सर्वस्य which is nothing but getting oneself abashed by all men. विहस्त is an adj. meaning lit. one without hands, hence one who finds himself at bay, bewildered, humiliated, abashed; cf. रामापरित्राणविहस्तयोधं Ragh. V. 49. Here it is a noun meaning the state of being bewildered and further by metonymy, it means that which causes bewilderment. Stenz. reads बीहच्छं (बीभत्सं), which is only a marginal emendation. It gives good sense, however: loathsome, disgusting. प्रकटशीर्षः with a clear or bold front.

17. 1. खण्टमोडक both parts of this word are used in Marathi. गन्धगजः the best species of elephants giving out a strong odour which the other species of elephants cannot stand. विकट orig. frightful, and then showy, gaudy. उज्ज्वल bright-coloured. उद्वेगः agitation. सविस्मयं proudly. वञ्चितासि You have been deprived of a valuable thing, you have lost a sight; cf. विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा Ragh. VII. 8.

17. 8. महामात्रः the head-keeper of an elephant. उद्धुं

proclaimed. रत्नाङ्कुरजालप्रतिबद्ध studded with a network of sparks of jewels. फुल्लनलिनीमिव (सरसीमिव) नगरीं The principal word in the simile has been dropped, and must be supplied: 'The city which resembled a lake with blooming lotuses, (because it was sprinkled over with ornaments and jewels.)' This परिव्राजक is certainly not our friend संवाहक. संवाहक in the first place has said he would avoid the elephant; it is impossible that he should have so soon changed his garments; lastly it is a question if a Buddhistic mendicant ever wore a दण्ड (staff) and a कुण्डिका (a bowl) or was ever called a परिव्राजक. That term is reserved for Brahman monks.

19.1. शीकरैः with the sprays from his trunk. प्रमादः a calamity. 19-3. विसंष्ठुल lying unevenly, in a broken and entangled condition. नहि नहि &c. the pride and the humility and the parenthesis are all admirable. वामचरणेन by running in a zigzag way. चरण is a participial noun. द्यूतलेखकं. I cannot make out the meaning and the propriety of this word. I would drop if Stenzler renders उग्घुसिअ by उद्घृष्य. Ryder translates, 'stumbling with my left foot over a gambler's score.' Ryder forgets that उग्घुसिअ has been repeated, that the द्विरुक्ति ill suits an accidental stumbling. Jīvananda makes a desperate attempt and reads द्यूतखेलकं instead. He (and Ryder also) understands the परिव्राजक to be the सं., who was until recently a द्यूतखेलकं. We must connect वामचरणेन, not with उद्धुष्य, but with गृहीत्वा. उद्धुष्य having thundered aloud (to encourage the monk). आकारितः called out by name, brought to a halt.

II. 20.2 विषमभराक्रान्ता cf. X. 36.6. आभरणस्थानानि पद्म० &c. This is चा.'s manner; cf. V. 39.11. 20.6. कर्ण. evidently had not gone to school. 20.8. कर्णपूरक शोभते आर्यायाः &c. This is the way how subordinates have in all ages been usually called upon to part with their pro-

perty; but कर्णपूरक has a generous mistress who more than recompenses his loss. अलिन्दकं a terrace. इञ्ज उपरितन &c. A woman's longing to see her lover after a heroic deed on his part is certainly not unnatural.

Act III.

Act. III occupies the time from the midnight of the second day till the early morning of the third day. The action does not make mush progress in Acts II–V, which have largely to do with minor episodes. We have, however, in Act III an excellent description of music and a represenation of scientific house-breaking. वसन्त०'s ornaments are stolen, and चारु 's wife hands over a necklace to her husband to be given to वसन्त० in lieu of her ornamets. These incidents have their use in fostering the love of वसन्त० for चारु. The unity of action in this act is almost unbroken, and the slight episode of चारु.'s wife handing over her necklace to मैत्रेय (29.2-16), which is probably an interpelation, may safely be acted on a corner of the stage. Of course on a partitioned stage चारु० will be screened off for a time.

III. 1. पिशुन: a wicked man. परिणामदारुण: hard to deal with in the end. St. 2 is omitted in many of the editions, but there is good Mss evidence in its favour and also for III. 3,4. अप्रभु: lacking in power, out of power. शोभते looks well, is to be preferred. लक्ष्मीविभवेन अवलम्बित:.

III.3. त्रिपुषा is the fruit of Convolvulus Turpethum. तिक्तं is to be understood in the sense of unpleasant. It is to be noted that in the Prakrit of this stanza, the

स is retained and the termi. of the nom. is उ or is dropped.

III. 4—a very quaint st. The old coquette puts on airs of conservatism as a cloak for her flirting, and prides herself on her faithfulness to her husband and is very modest in her dress. प्रथमकालं adv. before everyone else. अञ्चलः is the Mar. पदर, the shortness or length which is a measure of coquetry. पट्टम is metrically superfluous.

III. 5 contains a very sage remark in a rather curious form. The metre is unknown. The Vedic name शक्करी gives the number of syllables. सस्यलम्पटबलीवर्दः a bull addicted to eating standing crops. वर्ष. is apparently siging stray verses but they suggest चारु. and सं. as masters (1, 2), and the poverty of चारु. and the vices of संवा. (3, 5). What propriety has st. 4 here ? The poet was probably blamed by the purists for his choice of subject and st. 4 is the poet's rejoinder. It means : virtue is not to be judged by the externals. 3.1 काऽपि वेला &c. It is a long time since &c. गान्धर्व music. बहिर्द्वारशाला is what is called देवडी in Marathi. रेभिल is a friend of चारु० and a relation of शर्विलक IV. 25.3.

III.6. Obviously चा. is a great lover of musi c. संकेतकः one who has made a love-appointment. मै. is obviously an unmusical person. काकली is sharpened नि; the diminished interval between the निषाद and षडज produces the same effect as that between अनुदात्त and उदात्त. नस्या a nosestring. गृष्टिः a young cow who has borne only one calf. मनुष्योऽपि काकलीं &c. The simile is Homeric inasmuch as the उपमान has, for the sake of picturesqueness, extra adjectives which have no corresponding attributes in the उपमेय, e. g. शुष्कसुमनोदामवेष्टित and वृद्ध. The similitude consists in the resemblance of a काकली to the soft muttering of Vedic mantras.

III. 7. रक्तं passionately. समं with a nice proportion in the variations. भावान्वितं with appropriate gestures. ललितं artistic. Supply after l. 2 'such was his music.' l. 3 प्रशस्तवचनं words of eulogy; प्रशस्त is a भावे क्तः formation meaning प्रशंसा. l. 4 The use of the conditional is peculiar. III. 8. अन्तर्हिता of Godbole is better supported by Mss. but is impossible in sense. स्वरसंक्रमः a succession of notes, cadences. मृदुगिरः is adj. to तस्य. श्लिष्ट blended in harmony, forming an accompaniment. स्वरसंक्रमं and तन्त्रीस्वन are the objects of शृण्वन्; ll. 2 and 3 contain adjs. to these both, but really to स्वरसंक्रमं, as the singing is what चारु० decribes and not the accompaniment. श्लिष्टं च तन्त्रीस्वनं in fact amounts to श्लिष्टं तन्त्रीस्वनेन. वर्णानामपि (scil. श्लिष्टम्). मूर्छना has been misunderstood by modern writers on music. मू. is a full scale and तान is a partial scale. मूर्च्छनान्तर variation of the scale, which is the basis of melody. तारं high-piched. Or we may take these two together, to mean 'high-pitched even when forming part of a मूर्च्छनान्तर.' हेलासंयमितं carefully avoiding a false note. रागद्विरुच्चारितं repeated with a passionate enthusiasm. रक्तिः Pleasurable element.

III. 9. विषाणं tusk. The description of the setting of the moon in this Act raises a difficulty as to the chronology of the play. In the first Act the moon is described as rising at night; that means that the day is about the 3rd or the 4th in the dark half. The present Act must by similar argument be assigned to about the 8th of the bright half. That means that Act I and Act III are separated by an interval of about twenty days. Now we have no special hints in the play of there being an interval between Act I, Act II and Act III, and we may according to the canons of the Sanskrit dramaturgy suppose that no interval exists between them. Secondly, it is natural to sup-

pose that the conversation between वसन्त and मद० (II. 0.1-37) takes place just after वसन्त.'s accidental visit to चारु.'s house, and that the one between वर्ष. and मै. (एतत्तत्सुवर्णभाण्डं &c. and अद्याप्येतत् तिष्ठति &c III. 7.14) should take place just on the next night after the deposit. But a dark night was required both for a dramatic pursuit of a woman and a dramatic theft; and hence the poet loses sight of the question of chronology.

III. 9.2. द्वारमस्य ददामि. The idiom is to be noted. We have also to note the pratice of washing the feet after returning home.

III. 9.4. This revelas a lovable trait in चारु.'s character.

III. 9.12. डुण्डुभः a non-poisonous reptile. निद्राचौरः the pilferer of my sleep. मै. is referring to the ornaments. As a matter of fact मै० dees not appear to have passed many sleepless nights on its account.

III.10. प्रकाशनारी a public woman. It is probable that this verse is interpolated. In the first place it is very feeble poetry; the words स्वयं धारय, विप्र and खलु भोः are not such as a good poet will use. Again it discloses a silly sentiment which does not at all befit a lover. Then agaiu वसन्त० herself is lodged in the interior of the house; cf. Act. VI. 0.12. किं प्रविष्टाहमिहाभ्यन्तरचतुःशालम् and it is only she that entertains any scruples about entering the house (vide I.52.7).

III. 12 *a*. परिणाह bulk, circumference. *b*. कर्ममार्ग appears to be a techical term; cf III. 19.

III.12. *c*. भूमौ परिसर्पणेन घृष्टं पार्श्वं यस्य; घृष्ट scratched *d*. जीर्णं तनु यस्य. The जीर्णं तनु is the slough. III. 13. नृपतिपुरुषशङ्कितप्रचारं whose treading betrays a dread of the king's officers. दूषणं spoiling, disfigurement. निरुद्ध obscured. 13.1. वाटिका a small garden. परिसर neigbourhood. सन्धि a hole. मध्यमकं the the courtyard of a house. III.14. शर्विलक thus (*a*)

states the objections which others would take, then (*b*) his own scruples, and finally (*c, d*) his answer. सौप्तिक is adj. from सुप्ति sleep, and means 'that which belongs to (was perpetrated in) sleep.' When almost all the warriors on दुर्योधन's side had been killed, अश्वत्थामा one night saw an owl quietly killing his enemies at night while they were asleep. This incident furnished a hint to his demoniac soul and he feloniously murdered the sleeping warriors and children of the Pāṇḍavas, who were absent from the camp that night.

III.14.1—21-1. तत्कस्मिन्नु देशे etc. We have here a very clever parody of the style of the philosophical writings, but it nowhere appears that the poet intends it, as Dr. Ryder seems to think, as a satire on the philosophical works. No Indian can think of doing such a thing. As a parody, however, शर्विलक's discourse on theft as a fine art deserves the warmest commendations and contains an exquisite humour. The style observed consists of a question at the outset followed by a general answer and then its application to the particular case in hand. The question is occasionally omitted. The subject matter of the discourse is, by a rare coincidence, preceded by a verse in praise of the night, then the scope of the sciece is stated and objections against it refuted. The principal and the subordinate topics of the noble science which श० professes can be summarised in Sanskrit as: शास्त्रप्रयोजनम्। अथ सन्धिलक्षणम्। तत्र भित्तिविचारः। सन्ध्युपायाकारादिकल्पनम्। योगरोचनाप्रमाणसूत्रप्रतिपुरुषापेक्षेय-कीटबीजादिसाधनविचारः। शिल्पयोगचिकित्सादीनामङ्गत्वम्। गृहप्रवेशविचारः। देवतादिस्मरणम्। सुप्तलक्षणम्। अर्थसिद्धिविचारः। तत्र दरिद्रलक्षणम्। चौरसमयाः। चौरगुणाः।. We have another description of a scientific housebreaking in Daś'akumāracarita II. III. 15. *b*. **Where the opening in the walls will be wide and not in sight (of passers-by). लोष्टः: a brick, stone or clod.**

क्षारक्षीणतया लोष्टकल्पां meagre in masonry, being corroded by acid water. *d.* A thief ought not to forget all scruples; he ought to avoid the women's quarters and must not kill a woman. He must not also, as far as possible, rob a born gentleman in straightened circumstances. These are the चौरसमयs. 15.1· मूषिकोत्कर: excavation made by rats. स्कन्दपुत्राणां of the sons of (devotees of) स्कन्द, the six-mouthed son of S'iva, the patron deity of robbers, as St. Nicholas is of the English ones. कनकशक्ति: the wielder of a golden lance—an epithet of स्कन्द. आमेष्टका a raw brick. पिण्डेष्टकास are still to be seen. III.16. After l. 2 supply 'these I can make.' For a similar elliptical construction see III. 5. III.16. पद्मन्याकोशं one shaped like an expanded lotus. This and the other five may be taken as names of openings. Thus स्वस्तिकं one having the shape a स्वस्तिकं, the auspicious mark. Some take वापी and विस्तीर्णं as two different names. शिल्पं skill in architecture.

III. 17. क्षारक्षतासु goes with भित्तिषु. विषमासु च कल्पनासु (पाटितासु) and when difficult devices (to keep robbers off) lie in ruins. प्रतिवेशी a neighbour. 17.1. वरद: a boon-giver. ब्रह्मण्य and देवव्रत are Vedic words meaning 'fit to be praised' and 'whose law is divine.' भास्करनन्दी and योगाचार्य appear to be fictitious persons from whom शर्विलक has received the tradition of the lore. योगाचार्य was the reputed author of the चौरशास्त्र. योगरोचना a magic ointment. समालब्धं besmeared. प्रमाणसूत्रं measuring tape. उपकरणद्रव्य a serviceable thing. III.19. कर्ममार्गे of. III. 12. *b* संप्रयोगान् fastenings. उद्घाटक: key. बन्धं a lock. III.19.1. चिकित्सा administration of a remedy. पिञ्जर reddish-brown. प्रतिपुरुष: effigy of a man made of straw, which was to be inserted through the opening made, and thus furnished a means of knowing if the inmates of the house concerned were asleep. लक्ष्यसुप्त in a feigned sleep.

III.21. स्वप्नान्तरं वर्तते He is in the midst of a dream. तुल्यान्तरं is another reading, adopted ba Stenzler. 'There are regular intervals (between the breaths.') अभ्यन्तरं adv. (अन्तरं अभिलक्ष्य) towards the inside. स्रस्ताः शरीरसंधयः तैः शिथिलम्. शय्याप्रमाणाधिकं extended beyond the dimensions of the bed. 21.1. दर्दुरः a musical instrument resembling a flute. पणवः a small drum ; cf. पणवानकगोमुखाः Gītā I. वंशाः pipes. भवनप्रत्ययात् out of faith in (the appearance of) the house, judging from the house. तन्ममापि नाम etc. 'Can there be any hidden treasure from me, from श. !' If the magic seed he throws on the ground expands, he is certain that there is hidden treasure. For a similar construction see III. 22. 1, अथवा ममापि etc. III.21. 2. उत्स्वप्नायते talks in sleep.

21. 3. लघुत्वात् being a weak-minded little man. ज्ञानशाटी is generally not a broad garment. तुल्यावस्थं in a condition similar (to mine). शापितोऽसि गोब्राह्मणकाम्यया 'I conjure thee by your desire of a cow and a Brahman.' If you have any value for these and consider them inviolate, you will not do otherwise than what I bid you do. अस्ति-धार्यते, a यो must be supplied before धार्यते. देशकालः The proper sphere of action; like गुरुलाघव it is in sing.

21. 5. धिक्कृतमन्धकारेण Fie upon this darkness. अप्रतिग्राहकः a Brahman who does not accept a gift. The greatness of such a ब्राह्मण is set forth in the verse शक्तः प्रतिग्रहीतुं यो वेदवृत्तः सुसंयतः। लभ्यमानं न गृह्णाति स्वर्गस्तस्य सुनिश्चितः॥ In the मृ most coming events cast their shadows beforehand. शर्वि० accordingly mentions his love for मदनिका. He also here takes the opportunity to mention his name, which otherwise would have remained unknown to the audience. प्रणयः a request. 21. 7. कक्षः The armpit.

III.22. अनिर्वेदितपौरुषम् निर्वेदः संजातोस्य निर्वेदितः। अनिर्वेदितं पौरुषं यत्र. निर्वेदः disgust.

III. 23. श्येनो ग्रहालुब्धने a hawk to hold in clutches (ग्रह) and to tear to pieces (आलुञ्चन). तुलनं to judge of. डुडुभः a species of serpents apparently very sagacious. Even an ordinary serpent, according to Bacon, is noted for its sagacity. स्थले on land.

III. 25. हताश is a slang expression: 'one whose hopes are blasted;' cf. Mar. मेल्या. मै०'s unconscious joke consists in changing the places of चोर and सन्धि. Godbole's reading is obviously wrong. सन्धिं दत्त्वा ; mark the idiom. III. 25. सप्रयोगः Contact.

III. 26. चारु० merely repeats मै०'s sentiment; cf. III.9. The fourth line and the following sentence show a misplaced compassion and a mistaken notion of dignity. वैदेश्यः (विदेश) a foreigner. व्यापार a vocation.

26-7. दिष्ट्या is an adverb and a congratulatory expression.

III.27 श्रद्धास्यति is a compound verb from श्रत् and धा to put faith in. तुलयिष्यति will suspect, will think meanly of. अपलप् to conceal. 28.2 अहमिदानीं, &c. 'Do you think I shall in such a case tell a lie ?' II.29 न्यासप्रतिक्रिया repayment of the deposit (or its equivalent in money).

29.5 पुष्कर-चञ्चलैः cf. नलिनीदलगतजलमतितरलं–मोहमुद्गर of शंकरा०. शौण्डीरतया In loftiness of spirit. प्रतीच्छ take, receive. 29.11 पुरस्तान्मुखः–It should be really प्राचीमुखः.

29.14 (67.2) रत्नषष्ठीमुपोषितासम् I have fasted on the रत्नषष्ठी day for the sake of the रत्नषष्ठीव्रत. What the व्रत was is not known, but it is sufficiently explained by the next sentence. सोन्यप्रतिग्राहितः–अन्येन प्रतिग्राहितः The necessary gifts are to be made through another. प्रतिग्रह् to accept a gift. तस्य कृते for the ब्राह्मण; she intends चारु० to be the ब्राह्मण. धूता herself does not make the gift to चारु० on accout of her own womanly modesty, and because चारु० himself might be abashed. चारु० will not take the property of धूता to defray his own debts, and so she makes a reli-

gious gift of it to चारु०, who cannot refuse it. मा लज्जितां कुरु This will be the case if चारु० does not accept the gift, and hence धूता tells मै० to exert all his influence. This short episode from 29. 9 to 29.17 is perhaps an interpolation; it is at least unnecessary. धूता again appears in the play only in a professedly interpolated episode and her name is not mentioned in X.59. मै० again does not mention धूता's message to चारु.

29-18. वैक्लव्यात् in agitation (of shame at having lost the ornaments.). ब्राह्मणी is used by चारुदत्त to designate his wife. This seems a peculiar usage. विभवानुगता following me through all vicissitudes of fortune. 31. 1. विश्रम्भात् through complete confidence in another's forbearance. शरीरस्पृष्टिकया शापितोऽसि; cf. गोब्राह्मणकाम्यया cf. 21,4; स्पृष्टिका touch, embrace. III.33 सुसंहृत: well-joined, well-repaired. बहुल great. न रक्षां परिहरामि I cannot avoid (protection or) concealment.|Ryder makes a fantastic suggestion : we should read नयस्य रक्षां परिहरामि and translate, 'I avoid the preservation of justice.' अकृपणशौण्डीर्यं with the loftiness of spirit of a noble-minded person. मन्त्रयते speaks. शौच morning ablutions.

Act IV.

In the after-noon of the third day, शर्विलक goes to वसन्तसेना's house to buy मदनिका's freedom. There he came to know whose the ornaments are, and वसन्तसेना comes to know how चारुदत्त lost them ; knowing शार्वि.'s love for मद, and the mission on which he has come, she bestows मदनिका upon him. After he has gone away with मदनिका, मैत्रेय comes from चारुदत्त with धूता's necklace as a substitute for वसन्तसेना's ornaments, and here the act closes. The present

act is therefore the logical conclusion of the last act. Secondly, it introduces the next act, as वसन्तसेना's deposit with चारुदत्त has now more than gained its object, and now that she has accepted चारुदत्त's nacklace, she can safely pay चारुदत्त a visit. The act has also a distinct value in the main action. वसन्तसेना's love for चारुदत्त, the central theme of the play, is deepened by the sense of honour he displays, and there is further development in the under-plot. आर्यक is now imprisoned by पालक and शर्विलक sets about earnestly to endeavour to release him. In this act also the action must be represented on a partitioned stage, and if मै०'s description of वसन्तसेना's house is not an interpolation, we have an episodical scene, which is, moreover, dramatically impossible.

IV. 0.1. The चेटी is nameless. Correct 1.3 to परिक्रामि

0.2. य एव जन: whoever. अलीक false, assumed. 9. यतस्तावदार्याया:...किं पृच्छ्यते—मदनिका means to say, 'my reason for regarding your picture faithful to the original, and the reason why your eye and heart are intent on it are identical; why should you then ask it? वसन्तसेना's own consciousness of the faithfulness of the picture is the reason which मदनिका means. Thus यत: and तस्य can be shown to be properly related, and a definite meaning can be assigned to them. But यत: may mean, 'if, when,' and तस्य may stand for the whole of the preceding sentence, and then we may translate with Wilson, 'when (your) eyes and thoughts are intent but on one object, it is very unnecessary to inquire the cause.' The next sentence obviously contains वसन्तसेना's answer. If we adopt the former construction on मदनिका's question, वसन्तसेना's answer concerns only the drawing, but मदनिका subsequently gives a different turn to the conversation by remarking that वसन्तसेना's companions will always follow the bent of her mind (even if she is

disposed to love a poor man). According to the latter construction वसन्तसेना's answer itself must be understood to refer to her love for a poor man.

0.14. सुवर्णदशसाहस्रिकः costing ten thousand gold coins. The formation is peculiar ; the second component alone undergoes a वृद्धि by Pān, VII. 3.10; the meaning is सुवर्णदशसहस्रेण क्रीतः by V.1.37. संदेशस्यैव कुर्व्याम—A correct diagnosis candidly told.

IV. 1— IV.21.2. This part of the stage action requires a partitioned stage ; वस. is on one side of it, शर्वि. and मद, on the other.

IV.1. वचनीयं censure. IV.2. तुलयति suspects. With *d* Wilson compares 'Thus conscience doth make cowards of us all' Hamlet III. IV. 3. कश्चित् has an indefinite sense. 'Here I let go a man, there &c.' नारीनाथं where a woman was the only head. नरपतिबल police force. व्यवसितं doing, adventure. निशा दिवसीकृता I turned the night into day. शर्विलक may well be called a पश्यन् मुनिः, cf. या निशा सर्वभूतानां &c. Gītā II.

IV. 4. मदनमपि गुणैर्विशेषयन्ती; the force of मदन is to be explained by the fact that to her name is मदनिका; otherwise 'रति' would have done much better. निर्ध्यायति gazes on. अभुजिष्यां कर्तुं to emancipate, to free from slavery. विविक्तं a solitary place, privacy.

IV. 4.9. The reading of the Triv. Cā. affords us evidence for emending the text to 'पररहस्य'. The context also is in favour of it. शर्वि. has never said that it is a great secret and later on वसन्त. changes her mind on knowing that she was concerned in the conversation.

5.12. यदि मम छन्दः had my will prevailed, if I had my own way. 5.1. उद्वेजनीया capable of breeding horror. अखण्डितचारित्रोऽसि. This may be either an assertion or a question. In either case मद. sets a high value on honour (cf. 5.4 ; 20.6). विरुद्धम् contrary to morals,

IV.6. विप्रस्वं the property of a Brāhmaṇa. अभ्युद्धृतं Set apart, collected. धात्री fostermother. 7.1. अयं च जनः— meaning वसन्तसेना, who must wear her ornaments for the public gaze.

IV.9. c. 'Although Cupid may, have killed all the virtues in me, I retain my pride. What a travesty of it we have in the correspouding passage in Cā. IV. 10-17. We have here a string of सुभाषितs not all of which could have been composed by शू०

IV. 10. सर्वस्वफलिनः whose fruit is all their property. अलं totally. भुजङ्गकन्यापरिसर्पणानि crooked creepings of a female snake ('not of a snake-nymph'). IV.14. श्मशानसुमनाः is ungrammatical; otherwise there should be no visarga after वेश्या and वर्जनीया. सुमना is the name of a plant mentioned by सुश्रुत. But it cannot be intended here.

IV. 15. वीची a wave. It would have been better if वीची and सन्ध्याभ्रलेखा had been in the plural, as the object which is compared to them, viz. स्त्रियः is in the plural. IV. 15. मुञ्चन्ति मदप्रसेकं shower their bloom; (the expression is in bad taste.) IV. 17. I cannot think that शू. could have incorporated another's सूक्तं into his play. प्रकीर्णाः scattered about, sown. St. 17 is an instance of that species of the उपजाति metre which is a compound of वंशस्थ and उपेन्द्रवज्रा; l. 2 is an उपेन्द्रवज्रापाद. लक्षादीक्षित has quite mistaken the point. वेशजाताः born in a brothel. 17.1 अयं न भवसि. Here thou ceasest to exist; a moment more and thou art dead. 17.2. अञ्चलं the end of a garment. असंबद्धभाषक talking incongruities, nonsense. पत्रैः विवोजिता have deprived of leaves.

IV. 19. cf. स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वं &c. Śāk. V.22. प्रतिनिर्यातय return. 20. शर्विलक's meaning is: 'My nocturnal enterprise breeds neither remorse nor shame within me; so do not praise चारुदत्त before me: we are after differ-

ent goals. Neither has a man like me any fear of being caught.' Line 2 ought to be put last; that would make the meaning clear. जनयति मम वेदं—The वा connects the sentence with l. 1 and so supplies a न before जनयति. नीतिविरुद्धं impolitic.

20.4. आर्यस्य सम्बन्धी etc. सम्बन्धी is a mere substitute for the Prakrit केरओ. केरओ which comes after a genitive can safely be dropped in the छाया, when it is followed by a substantive. 20.9. अभुजिष्यया इव. मद.'s value for honour and advocacy of an honorable course are what वस. admires. अभुजिष्या non-slave. But how many free-born men have it? IV.21. शर्विलकं's mind is darkened by his wickedness and could not see the correct way and so resembles a moonless night. In मद. he has found such a guide as is not easy to obtain. कामदेवगेहं, a temple of Cupid, is very appropriate in वसन्तसेना's garden. वसन्तसेना has been all the while sitting in her garden, as will be apparent from the description at IV. 29.4-5. The fact that वसन्तसेना's carriage is brought near her (see p. 79.) indicates the same. 21.5. If he came from चा., as मद. identified herself with वस., चारु's man was आत्मीय to her as he would be to वस.; really श. was आत्मीय to मद. on her own account; and her speech is meant to be understood in both ways. वस. therefore laughingly says, युज्यते. 21·10 भाण्ड here as elsewhere stands for the ornaments collectively. People have committed funny mistakes about it, esp. in college theatricals.

21.17. अहमार्यचारुदत्तेन &c.—वसन्तसेना means that there is as much truth in her giving मदनिका to शर्विलक on चारुदत्त's requisition, as in his bringing the ornaments as चारुदत्त's messenger. वस. is making the gift of मद. to him as much on her own account as an account of चा., because the ornaments were in the latter's custody. IV.22. शर्विलक can dissimulate well. IV.23. उडुपः (उडु star+प) the moon.

प्रवहणिकः a coachman. प्रवहण a cart of two wheels drawn by oxen and enclosed with curtains, a common sight in Northern India. 'The introduction of this kind of stage property is so constant and essential, that it must have been real, and shows that the place appropriated to the representation must have been level and spacious. It renders it probable that the open court within the house was the spot where the drama was exhibited. (Wilson) 23.3. सुदृष्टां कुरु 'look at me well'—this custom was intended to ensure one's not being forgotten, and then became a mode of bidding an affectionate farewell. 23.4. साम्प्रतं त्वमेव &c. —because मदनिका now was a married woman. 24. एष जनः meaning वसन्तसेना; *c, d.* to whom you owe the rare honour of wife-hood. राष्ट्रियः Governor, according to Wilson; the chief of police, according to Dr. Ryder. cf Intro. p. xxII. In दशकुमार. II. राष्ट्रपति and गृहपति are app. treated as synonymous; सिद्धादेश-प्रत्ययपरित्रस्तेन apprehending danger because of his faith in the words of a prophet. सम्प्रति now, in rough times like these.

25.2. एवं त्विदं तत्परं &c.,—मदनिका sees clearly her position. If her husband leaves her thus abruptly, she cannot return to वसन्तसेना, as she is a wife now, and then where is she to go? 25.3. रेभिल app. is our old friend the musician, who is mentioned once again at IX. 29.2. In these places he is mentioned as भावरेभिल. रेभिल does not appear to be श०'s father as Ryder takes it. (JAO S. 27.431). He appears to be only a friend. If शर्वि० had been his son, he himself would have been known to the servant. उदवसितं dwelling. अप्रमत्तेन तावदार्यपुत्रेण भवितव्यम्. We have no doubt that मदनिका must have proved herself an excellent wife to her wild, but brave, husband. It is not without a pang that we can bid farewell to this witty and loyal maid while the play has not yet run

half its course. But such is the world. Farewell, sweet Madanikā ! IV. 26. वर्णः distinction. उत्तेजयामि shall excite the anger of. यौगन्धरायण इव—Here is an allusion to the बृहत्कथा of गुणाढ्य, an extinct work in the पैशाची dialect ; cf. I 25. The hero, उदयन, grandson of शतानीक, son of जनमेजय, who himself was अर्जुन's grandson, was treacherously caught by चण्डमहासेन, king of उज्जयिनी, but was rescued by यौगन्धरायण after an intrigue which ended in उदयन's elopement with वासवदत्ता, daughter of चण्डमहासेन.

IV.27. आहितात्मशङ्कैः who have raised an imaginary fear to themselves. सरभसम् with an onslaught. बन्धुलेन सम escorted by a page, who was a bastard ; cf. IV. 28: वसन्तसेना wants to show मैत्रेय every mark of honour, and hence the escort.

27.4—30. It is highly probable, from the style of मै०'s description as also from its impropriety in a drama, the impropriety of the remarks about वस.'s brother and mother (p. 87), and the repetition of मै.'s inquiry at 30.1 that it is an interpolation from the pen of a later author. ही ही भोः is an expression peculiar to the विदूषक, according to the later rhetoricians. मै. finding himself in the company of young girls compares his luck with that of रावण, and the पुष्पक with the girls ; the latter are both of them gorgeously equipped, or as Ryder suggests, the पुष्पक is a flower by name and they are flowers by beauty. नगरनारी courtesan.

27-6. All these compounds in the gen. are adj. to भवनद्वारस्य at the end of the sentence. कृतहरितोपलेपनं ; besmeared with green (cowdung or) turmeric. गगनतला०- The portal, being lofty, has, as it were, heaved its head high &c. दोलायमान swinging in the air. अवलम्बित dangling down. भ्रमायित creating doubt of. मल्लिकादामगुणः a garland or festoon of jasmine (Mar. मोगरा, Chinese; Ma-li. The plant was taken by the Chinese pilgrims

from India to China.) दन्तिदन्ततोरण an arch of ivory. महारजन Safflower or saffron. ललच्चञ्चल beautifully quivering. निवह: a mass, array. वेदिका the base. समुल्लसद्धरितचूतपल्लवललाम in which beautiful green tendrils of the mango-tree are making sport. The Comm. takes महासुर to be हिरण्यकशिपु. वज्रनिरन्तरप्रतिबद्ध set with diamonds in close lines. मध्यस्थ: an indifferent person.

27-8. प्रकोष्ठ: a court in a house; वसन्तसेना's house, from the description, has eight प्रकोष्ठs. Le'vi quotes a parallel from the कथासारत्सागर, 36, where the seven प्रकोष्ठs of the palace of another courtesan, मदनमाला, have been described. Wilson remarks: 'the interior of the palaces at Pompeii conveys some idea of an Indian house which like them is a set of chambers, of one or two stories, surrounding a central unroofed square....The several entrances were in representation left, we may presume, to the imagination of the audience, something after the fashion which Sir Philip Sydney describes;' and he proceeds to quote from Sydney a passage enumerating the absurdities of the Elizabethan stage-machinery. सच्छाय similar in lustre to. चूर्ण is apparently the Marathi रांगोळी; it also means 'chunam' and 'aromatic powder;' but then the following मुष्टि is inappropriate in any case. श्रोत्रिय: (छन्दोऽधीते वेत्ति वा) a learned Brahman; cf. जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेय: संस्कारैर्द्विज उ यते। विद्यया याति विप्रत्व त्रिभि: श्रोत्रिय उच्यते॥ कलम a species of good rice.

27-10. यवस green grass. बुस the husks of grain. सैरिभ: a buffalo. अपनीतयुद्ध whose pugilistic encounter is over, or perhaps, one just taken away from it. केशकल्पना dressing of hair. पाटच्चर: thief. मन्दुरा stable. The presence of a monkey (शाखामृग) in the stables is explained by the following: मन्दुरान्ते तथा धार्यो रक्तवक्त्रो महाकपि:। सर्वोपद्रवनाशाय वाजिनां च विवृद्धये॥ (शालिहोत्रशास्त्र); कपीनां मेदसा होत्रो

वह्निदाहसमुद्भवः । अश्वानां नाशमभ्येति तमः सूर्योदये यथा ॥ (पञ्चतन्त्र). Wilson quotes from Roebuck a Hindustani proverb meaning 'the misfortune of the stable on the head of the monkey.' कूरः boiled rice. मात्रः elephant-keeper, used for महामात्र.

27.12. पाशकपीठं a low gambling table. सारिका a piece at chess. मदनसन्धिविग्रहचतुराः clever at love alliances and warfares. वर्णिका paint. 27.14. जलधरा इव गम्भीरं, cf. सीताय ग्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषं (त्वा तुलयितुमल यत्र) Megh. 64. क्षीणपुण्या इव तारकाः 'The notion is that the stars are individuals raised to that honour for a time proportioned to the sum of their merits; this being exhausted, they descend to the earth, often visibly, as in the case of shooting-stars.' (Wilson); cf. क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति Gītā IX. 21; also Megh. 30, क्षीणीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां &c. कांस्यतालाः cymbals made of bell-metal. विरुतं nose, humming. अपरेर्ष्या jealousy of a rival. कामिनीवाङ्कारोपिता वीणा cf. प्रतियोजयितव्यवल्कांसमवस्थां &c. Ragh. VIII. 41. अपवलिताः hanging down (by a वलगा, string). सलिलगगरी (Marathi घागर) a vessel for holding water.

27.16. आहरति rises. उपचितः plentiful. उद्गारः breathing out. पटच्चरं a worn-out garment. पेशिः flesh. रूपिदारकः butcher's boy.

अपूपकः a kind of cake, like the Mar. अनरसा. वर्धित—an obscure word—(but an adv. certainly) prob. 'to your heart's content'; पृथ्वी. व्यञ्जनादिसामग्र्योपचित वर्धितकमिति पूर्वटीका; Mon.-Williams in his Dict. gives 'full' as the meaning of the Kos'as. अपीदानीमिह etc.—Is there any possibility of my receiving water to lave my feet (a mark of honour and an invitation to dinner) with a 'Please-eat-our-dinner?' IV. 28 is quite frigid poetry, and it is impossible that the pages should be so conscious of their despicable character and should express it, and that too in Sanskrit. The whole thing is surely an interpolation

even if the description of the eight courts is not so There is a reference, however, to a बन्धुल, at 27 2. and in the Mk. passage quoted in नाट्यदर्पण p.135. (sightly corrected) वि० का एसा। बन्धला(sic)। एसा अज्जुआए जणणी अत्तिआ।वि०। जदि मरे ता मोयालसहस्सस्स पज्जत्तिआ। अथ किं एदं पवेसिय दुवारसोहा निम्माविदा आदु उक्खन्दावणेण पवेसिदा। चेटी। अय्य मा एत्तियं अत्रेक्खसु। अत्तिआ चाउत्थएण बाधायदि। वि०। भयवं चाउत्थय मंपि बम्भण अणुकम्पेहि। This quotation would show that, if the authors have quoted the passage faithfully, our present passage has been considerably added to. It is not, however, enough proof to declare the longer description an interpolation.

IV. 28 निरता: intent on. गुणेष्वनार्च्या: unnameable on the score of merits. ललाम: sport freely (from लल्).

IV. 28. 3. कर्मतोरणानि architectural arches. नीलरत्नविनिक्षिप्त embossed an a ground of sapphire. वैदूर्य lapis-lazuli. प्रवालं coral. कर्केतर an (unknown) species of gem. पद्मराग ruby. मरकत emerald. जातरूप gold. शाण: a whetstone. कुङ्कुमप्रस्तरा: spread-out saffron. सार्यते (?) is moved, shaken (?). The प्राकृत is सालीयदि. We do not know how musk is taken care of. करका bowl.

28. 5. विहङ्गवाटी bird-cote, aviary. लब्धप्रसरा wielding an undue influence; cf. श्रीलब्धप्रसरेव वेशवनिता दु:खोपचर्या मृशम् Mud. III. कुरकुरायते chatters. मदनसारिका a talking bird, the Maina, Indian starling or grackle. It plays an important part in the रत्नावली. कुम्भदासी a procuress. नागदन्त: peg. लावक quail. कपिञ्जल: the peewit or चातक. विधुवति fans. वृद्धश्रेष्ठा: Another reading is वृद्धमहल्लका: 'old eunuchs'. प्रसारणं spreading out for show. मै० means there is a regular exhibition of birds here.

28. 7. पट्टप्रावारक: a silken upper garment. अङ्गभङ्गै: परिस्खलन् shuffling with awkward movements of the body.

9. मा तावत् etc. This reads like an आर्या. It appears to be and has been printed so in the Nirn. Edn., but why should मा तावत् be included in the आर्या? The second

section does not contain 18 मात्राs, the fourth section does not read well and there is a remainder at the end. पुष्पप्रावारकः a shawl bearing floral devices in the texture. पुष्पप्रावारकप्रावृता—Wearing such a shawl. चिक्कण greasy, oily.

28. 10 करट्ट is rendered by अपवित्र. It is a Prakrit word for the श्मशान; cf. करट्टब्राह्मण, Mar. कारटा. डाकिनी a ghoul. किमेनां प्रवेश्य etc. 'Was she first entered here like a big S'iva idol (in a temple with a narrow door) and then the house decorated with the door?' चातुर्थिकः a quartan ague. उपचारः entertainment, courtesy. स्थूलः—(meaning) having swollen and fat belly like the old lady. वरं मृत एव—because it is no use living with a swollen belly. IV.29.*a*. सीधु is a kind of mead from boiled cane-juice. आसवं is from unboiled cane-juice and सुरा is fermented liquor. *b*. लक्ष्मी takes गत्रिका as अतिवृद्धा but without assigning a reason. गत्रिका must be गर्ता and this indecend word is in keeping with the rest of the speech attributed to मै०. वार्ता subsistence.

29. 1. यानपात्राणि vessels. वह् to float. बहुवृत्तान्तं with a variety of contents. त्रिविष्टपं the celestial abode of the gods. परिच्छेदः a section; cf. with the idea स्वर्गिणां गां गतानां शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम् Megh. I. 30 निरन्तर leaving no space between, close to each other.

29. 5. सुवर्णयूथिका etc. Dr. Ryder translates मल्लिका, कुरबक and अतिमुक्त by jessamine, amaranath and spring-creeper respectively. In Marathi they are मोगरा, कोन्हाटा, and मोतिया. सश्रीकता is a misprint for सश्रीकनाम्. सुभटः a good warrior. घनलोहितपङ्कचर्चिकः besmeared over with muddy and congealed blood; भवति तत्कुत्र युष्माकमार्या. It is impossible to say with certainty what portion of the preceding description is interpolated, but it seems likely that the whole description of the eight courts including the

answer of the pages, and a part of the description of the garden, also the vulgar jokes on वसन्तसेना's brother and mother and her vocation have been interpolated, some of it before the 12 th cent. when the नाट्यदर्पण was written वसन्तसेना's mother seems to be a respectable lady, (see IX.7 30,16-10) and attends the Court in apparently good health,

IV. 30.4. अये मैत्रेयः Observe that वसन्तसेना speaks in Sanskrit, which is an indication of her literary accomplishments, but she thereby also makes fun of मै॰ who cannot speak Sanskrit. 31. 6. 'Him, whose virtues are his tendrils, and who branches out with his modesty.' Compare with this metaphor that in अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः etc. Gītā XV. 2. अथ किम् what else? It is as you say.

IV. 31.7. कथं चौरेण etc. वसन्तसेना lapses into her original Prakrit, first in her स्वगतम्, and then even in her प्रकाशम्.

IV. 32. वर्ष rain. दयिताभिमुखेन हृदयेन 'Eager as my heart is to meet my lover.'

Act V.

The love-romance that has been going on through the last four acts finds its consummation here. There is naturally therefore no scope for action in this act. The whole of it is occupied with thunder, lightning and rain; and वसन्तसेना, while the elements assume a threatening appearance, finds peace and joy in चारुदत्त's house, which she visits amidst showers of rain. In this act we have a slightly tedious description at V.12 ff. but most of it is probably interpolated, and the re-

mainder is quite justifiable in a Sanskrit drama. The time is the evening of the third day.

V.0.1. सोत्कण्ठः impatient, love-lorn. Drama is concerned with overt acts only, and चारुदत्त accordingly ought to speak like a lover. Or perhaps although his speech is unlover-like in keeping with his धीरोदात्त character, his sighs, as मैत्रेय observes later on (9.1), betray his passion. उन्नमत्यकालदुर्दिनम् An ill-timed (stormy) cloudy day is impending. V.1 *a* उत्कलापैः with tails raised high (in joy); *b* 'Slighted by the swans who have to start on a journey and are hence absent-minded.' It is a convention of the poets to describe the swans as going to the मानस lake at the outset of the rainy season; cf. तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभग गर्जितं मानसोत्काः Megh. I. 11; also मानसं सन्निकृष्टं। नाध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः॥ Megh. 73. *c. d* The untimely gloomy weather suddenly fills (blocks) the sky with clouds and the lover's heart with grief'—zeugma. With the latter idea cf. मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथोवृत्ति चेतः। Megh I.3.

V. 2. *e* संहतबलाकगृहीतशंखः of whom the flocking cranes form the conch which he wears in (his) hand. केशवोऽपर इव. This refers to the exploit of Viṣṇu in his Dwarf-incarnation. St. 3 is only a better substitute for st. 4 and must be from a different pen. अम्बरपटस्य दशाः fringes of the robe of heaven.

V. 5. प्रडीनैः flying in a forward flight. व्याविद्धैः jumbled together, disorderly; cf. व्याविद्धः केशपाशस्तरलितमलकैः &c. Gītagovinda. मीनचक्र (1) swarm of fishes, (2) fishes and sea-monsters. प्रोच्छ्रितैः lofty. The expressions in ll. 1 and 2 in the instru. case are in app. to आकृतिविस्तरैः, which itself is instru. to अनुगतैः. पत्रच्छेद्यं variegated by paintings (पत्र- cf. पत्रावली, पत्रलेखा). V. 6. The sky is here likened to धृतराष्ट्र's kingdom (also to his face, see below), दुर्योधन to a strutting peacock, the wary-faring

(अध्वानं गतः) युधिष्ठिर to a kokil (cuckoo) who is silent (अ-ध्वानं-ध्वन्-गतः) and the पाण्डवs, passing their days in obscurity after their stay in the forest to the swans who are no longer to be seen in the woods, as they have gone to the मानस lake. धृतराष्ट्रचक्रं the kindom which belonged to धृतराष्ट्र after युधिष्ठिर had gambled it away. The similitude between it and the dark sky consists of the dark ways of दुर्योधन on the one hand and the dark clouds on the other. In the reading धृतराष्ट्रवक्त्रसदृश, darkness, from blindness and clouds respectively, is the point of resemblance. दुर्योधनो वा-वा is equivalent to इव; cf. पद्मिनीं वान्यरूपाम् Megh. II. 20. The events described in ll. 1-3 are contemporaneous, while those in l. 4 belong to a later date, as is also indicated by संप्रति. This, however, cannot be true in the case of the उपमेय; for the interval is impossible, as the monsoons have just set in. The epic story referred to is well-known. युधिष्ठिर or धर्म played at dice with दुर्योधन and staked his kingdom with certain stipulations in the heat of the play. दुर्योधन won, and the पाण्डवs according to the stipulations had to remain for twelve years in forests and to live for a year incognito, and failing that, to forfeit the kingdom altogether.

V. 6.2. किमप्येवमेव without any ceremony. गल्क is the same as गल्क, which is itself only a Prakritic form of गल्वर्क, a crystal or a cup of crystal. ग्रामसमागमः a village-gathering. The portion between यदभुक्तस्य and दीयेत has already occurred at III. 29.2.

V. 7-1. पादुका shoe. लेष्टुका a little pebble. कायस्थः one of the caste of scribes. The कायस्थs were proverbially noted for their cruel extortion and their treacherous disposition. क्षेमेन्द्र, in his कलाविलास, has a scathing satire on the कायस्थs; cf. also राजतरङ्गिणी IV. 356, 6216, V. 439 &c. The modern Solicitors and Kulkarnis are held in

similar contempt; only the caste in olden times intensified the inherent defects of a modern 'profession.' Wilson remarks 'They appear to have been particularly obnoxious to the Brahmans.' We see no reason for it, unless it be the accumulated prejudices of the Westerners against the 'particularly obnoxious' Brahmans. चाटः a fraud; Wilson—a spy. न जायन्ते is the rendering for ण जाअन्ति. It must mean 'do not go' or 'do not remain.' जाअन्ति is perhaps the origin of the Marathi जा and is to be rendered by यान्ति. V. 8. प्राणव्ययात् owing to loss of strength; तथा refers to त्वरितं. चलाः स्वभावाः fickle propensities, disposition. हृदय विश्रान्ति find repose in the heart; cf. उत्तप्यन्ते विलीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः V.9. असौ जनः refers to वसन्त.

कामो वामः cf. कामस्य वामा गतिः—Gitagovinda. तिम्यति gets wetted. लगति comes into contact.

V. 9.3. अवेधमाणहे is an exclamation of physical distress, caused by the drenching. cf. हीमाणहे, अविदमादिके.

V. 10.*d*. को मे गाने तुम्बुरुनारदो वा What is तुम्बुरु or नारद in singing as compared with me? तुम्बुरु is a गन्धर्व with a horse's head. He excels in singing, while नारद excels in playing on the lute. 10. 1. प्रविष्टकन gesticulating entrance. कुम्भी. finds a particular pleasure in teasing मे. and that explains the epithet दुष्टवटुक that he uses. प्राकारः the surrounding wall. कपित्थ (Mar. कवठ) elephant-apple, or wood-apple. आरामप्रासादवेदिका the terrace of the pleasure-house.

V. 11.5. तिष्ठतु दयितासहितः &c. चारुदत्त has now special tenderness for a lover. 13. वृद्धरङ्क इव ऊर्ध्वं श्वासायसे Why are you hissing (or sighing) like an old miser? रङ्क is a half-starved man; cf. मालतीमा. V. 16; पद्म. I. 254.

11. 14. इन्द्रमहकामुक इव like the lustful creature (dog or crow?) in the इन्द्रमह festivals. The इन्द्रमह festival probably disappeared with the old Indian kingdoms or has

probably degenerated into the modern *holi* festival. The बृहत्कथा and the कालिकापुराण describe the शक्रध्वजोत्थापन. A tall tree was felled in the forests and solemnly brought to the city and a pole made out of it. It was called the Indra ; vide काव्यप्रकाश II, इन्द्रार्थो स्थाणुरिन्द्रः. On the 12th of भाद्रपद it was again privately removed to a forest. This was meant to propitiate India. There is another allusion made to इन्द्र, the pole, in Act X, 7. पृथ्वी 's comm. has two different readings in the expl. of the इन्द्रमहकामुक, काक and कुक्कुर; but काक is definitely better on account the verb of काकायस. काकायसे producest a gutteral sound, cawest. चेट has proved himself मै.'s equal in the latter's abusively familiar style. अहं ते मस्तकं पादं दास्यामि. This means 'I shall vanquish you; I shall solve your riddle.'

11.40. (99.5) धनिक: creditor ; a mistress is, in a way, a lover's creditor. कुले etc. मै. puns upon the two senses of the word, a house and a family. प्रतारयसि deceivest.

11. 49 (99.17) The question of मै. shows his naivete' and his anxiety on account of his friend. He puts the same question to वस. at 38.6. when चेटो declares that he is blunt and वस. that he is astute.

V. 12. अपघा श्रोः cf. II.6-38. प्रहरणं weapon ; cf. सुकुमारं प्रहरणं मन्मथस्य,Vikr. I.3.5. रतिसमयलज्जाप्रणयनी finding pleasure in the bashfulness of an amorous assignation ; other interpretations are possible by taking रतिसमय-लज्जा to be a द्वन्द्व or taking रति-समय to mean 'passion's hour.' V.12 *d*. 'Followd by crowds of lovers and travellers on the dancing platform, the one abode of delight.' Travellers of ancient times used to be very much given to love-making, and forgetful of their wives at home. Are they so now?

V. 13, *a*. बिम्बं expanse. *b*. The साधर्म्यं is बिलम्बिबिम्बत्वं. The phenomenon described in *c d* is impossible to be seen at night which is the time of the scene, vide V. 37.

V.14बर्हिण: is the same as बर्हिन्, a peacock. नीप: a tree which, when it blossoms, is covered all over with yellow flowers; cf. नीप दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्धरूढै: Megh.21. It is identified by comm. and and Kos'as with कदम्ब but Pandit is right in identifying it with the Konkani नीव; cf. his edn. of विक्र. p. 120. प्रदीपायते looks dazzling like a lamp. C. As ignominious people choose (वृ) the life of a संन्यासी, so the clouds screen (वृ) the moon, and bring discredit upon it (संन्यास, as well as the moon). एषा हि &c. Henceforward up to V.33 वस. recites the verses, and some of the prose sentences also in Sanskrit.

V. 15. means that the night is, as it were, jealous of her and is hence obstructing her path. इति in l. 3 stands for the whole sentence formed by *a b*: "O foolish वसन्तसेना, if the beloved चारुदत्त can find pleasure in me alone with my swelling cloud-breasts, what business have you here?"—with these words as it were &c. It is ridiculous to make Night चारुदत्त's sweet-heart, and वसन्तसेना's rival. Contrast this with the two stanzas beginning with तत्र स्वयंवर०, and निद्रागंतन in Ragh. V.64, 67, where इन्दुमती and Beauty are respectively made the rivals of Sleep.

V. 16 is a repetition of IV 32, cf. also V. 31. V.17. करसमूहं—In the case of the cloud, it means 'the mass of rays; in that of the conquering king, 'the mass of revenue'.

V. 18.—The sense is: 'The clouds have already increased the yearning of the hearts of lovelorn women: then why does the stork add insult to injury by proclaiming with his loud cries the coming of the rainy season.' The stork's cry resembles the word प्रावृट्, and hence the fancy. For a similar fancy cf. विक्रमो० IV.18.1 कथं क: क: इत्याह, where the चक्रवाक's cry is referred to. It is well-known that a woman whose beloved is away

cannot bear the separation in the rainy season: cf. समये पयोधाराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम्. आध्मात swollen. प्रोषित gone on a journey. वध्यपटह: the drum that sounds the death-knell of a culprit. V. 19. उष्णीषं head-dress.

V. 20. वल्मीकं ant-hill; *d* On the other hand, see the attitude of the self-same cloud when he has to deal with a stronger husband: अतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु ॥ प्रालेयास्रं कमल-वदनात्सोऽपि हर्तुं नलिन्या: प्रत्यावृत्तस्त्वयि करुधि स्यादनल्पाभ्यसूय:. Megh. 39.

V. 21 कक्ष: an arm-pit. रूप्य silver. V. 22. The principal sentence is, जलधरैर्धरा धारापातैर्भिद्यत इव, the earth is as it were pierced by the clouds with showers; *a b* contain adjectives to जलधरै:. विद्युत्पक्षै:. with lightning flashes as wings; *c* conveys a suggestion of the earth being like a youthful (female) deer grazing on the green grass. *d* मणिमयशरै: This word presents a great difficulty: if इव be taken in conjunction with it, we have either a defective उपमा or a defective उत्प्रेक्षा. इव, however, clearly goes with भिद्यते, and hence मणि० must be taken to mean '*like* jewelled arrows' by making it an instance of the figure, अतिशयोक्ति. There is a confusion of similes in this verse. The clouds are expressly compared to buffaloes and oceans, and indirectly to birds and arrowmen. Had there been no धारापातै:, the verse would have been an instance of a good उत्प्रेक्षा—Fancy.

V. 23, *a*, cf. Megh. 22. स्वागतीकृत्य केका: also Ragh. VII. 69. *d* अञ्जनेमचका: darkened by collyrium. V. 24. This contains greater confusion than V. 22. The world is described as (1) sleeping in a house of rain under a canopy of clouds, with its mouth,—the quarters,—as also its eyes,—the lotuses,—closed; as (2) having neither the characteristics of night nor of day; as (3) having its darkness removed and made apparent by lightning. Clauses (2) and (3) cannot be included in a description of a sleeping world which the verse professes to be;

the shower-house is rain, and the canopy, clouds,—which is ludicrous for a canopy is certainly within a house and not outside of it ; lastly स्फीताम्भोधर०, 'shaded by the canopy of many *clouds* in the the sky, the abode of fat *clouds*' is tautologous within itself. If we split it after धाम as in the text, the sense is not much better, but the obvious tautology is avoided : the world, shaded by the canopy of the numerous clouds, and the home of fat clouds &c.

V. 25. त्रिदशपतिशस्त्रस्य शिखिना by the fire kindled by the bolt of Indra. प्रथमश्रीः one who has for the first time obtained wealth ; a nonveau-riche. V. 27. *b*—The description of the rain-bow in a night-scene is inappropriate. विवल्गति threatens ; cf. I. 19. रस् to scream, to roar. अशनिः thunder-bot. आघूर्णति reels. अहिभिः साम्द्रमिव धूपायति gets misty as if (it were) replete with serpents.

V. 29. पूर्वरतिप्रसक्ता bound to you by (a former) love in a former birth. V. 30. *b* तद्वत्—The connection between the two lines is not clear ; just as you removed the obstacle to your union with your beloved by lying, so remove mine by withdrawing the clouds.' Or we may split *b* into two at दुश्चः, and translate: 'Just as you were tortured for अहल्या's sake and lied, so am I now tortured. See this and take away your clouds.' The first line is certainly elliptical. The story of अहल्या is well-known. Wilson summarises it as follows. 'Indra having fallen in love with अहल्या, the wife of the sage Gautama, and finding her not to be won to his purpose, deceived her by the Amphictrionic device of assuming her husband's shape.'

V. 33 contains excellent similes. V. 34. With this use of the primi. and causal bases cp. पिबत्यसौ पाययते च सिन्धुः। रघु. १३.९. V. 35, कर्दमः mud ; rather an unpoetical accompaniment of the anklets. 35.3. एषा...भवतु let this

umbrella-holder now be for you only,—meaning that she(वसन्तसेना)would not require the umbrella, and that the विट was to go back with the छत्रधारिका. V. 36. वसन्तसेना sells the happiness which is at her disposal and receives in exchange the company of a generous-hearted man (पण्यं a marketable commodity ; निष्क्रय: sale); this is an ideal traffic in love and thus in विट's opinion the courtesan's profession, which has till then been shamefully abused, will achieve its highest end. इति निष्क्रान्त:. It appears from this that the छत्रधारिणी does not accompany विट. She must be the same as the चेटी who answers मै.'s queries in the next scene.

V. 36.1 युष्माकं द्यूतकर:—वसन्तसेना refers to चारुदत्त's explanation of how the ornaments were lost ; and besides द्यूतकर has associations with a courtesan ; cf. IV. 31.6. also V. 36.8 and VI. 0 5. वसन्तसेना is evidently enchanted with the nick-name; for never had a virtuous gambler fallen to the lot of a courtesan before. The nick-name, besides, has its own association ; for it reminds वसन्तसेना of a heroic act of चा०.

36.2. अलंकृत: प्रियवयस्य: This is said in irony. मै०'s meaning comes to this : It was bad enough that चारुदत्त would have been called a courtesan's man ; this was a a rare honour indeed—to be branded also as a gamester. आर्य का युष्माकं &c. वसन्तसेना is surprised to hear a garden described as शुष्क, dry, while the rain is pouring down. मै० gives his interpretation of शुष्क. 36.10 अवसर एव पारयिष्यति The occasion itself will give you courage. What a difference between वसन्तसेना and सीता ! 'भवतु कोपिष्यामि,' the latter says in full confidence in her weakness, 'यदि तं (रामं) प्रेक्ष्यात्मन: प्रभविष्यामि.' Uttar I. वसन्तसेना on the other hand is conscious of her powers and uses them.

V. 37. With the whole verse cf. पादांस्त एव शक्षिन: सुखयन्ति

गात्रं &c. Vik. III.20. V. 238 यौवराज्यस्थः enjoying the dignity of an heir-apparent to the throne (and therefore being sprinkled with holy water.). A king in ancient times conferred the honour, by a ceremony called यौवराज्याभिषेक, on generally the eldest of his sons who who was thenceforward formally initiated into the mysteries of king-craft. Mark the force of एकः. 38.3. शुश्रूषयिष्यामि the causal form does not affect the original meaning; अभिसारयितु on p. 234 is a similar use of the causal. 38. 7 ऋजुकः blunt भवति मन्त्रितमेवं मन्यते 'This is a plagiarism, madam.' मन्त्रय to say. अवबध्नाति rivets, fastens.

V. 39, l. 2 The same (stratagem) has been practised (प्रस्तुतः) on us. उत is to be supplied after सत्यम्.

39.11. अनङ्गलीयकं हस्तं &c. It appears that चारुदत्त has only recently been reduced to poverty and it has not as yet been a settled fact with him. He does a similar thing before, see II. 24.2

V. 40 *b* Of what use is life to him from his very birth? V.42 यदृष्टपूर्वजनसङ्गमविस्मृतानां of those who have forgotten themselves as a result of the meeting with persons seen before. विस्मृतः=विस्मृतवान्. चारुदत्त means to say that in his joy to have seen वसन्तसेना he forgot himself and his poverty. दृष्टपूर्व is too cool a word for one whom he calls 'प्रिये' at the outset. Both the similes in *a* and *b* are not appropriate. Some explain दृष्ट० as meaning 'forgotten by old associates,' but this is unwarranted and also inappropriate.

V.44. जलदान्तराणि भित्त्वा breaking out from the inmost recesses of the clouds. बलदेवपटप्रकाश having the lustre of बलदेव's garments, which are always represented as blue, for instance in Megh. I.59. हलभृतो मेचके वाससीव.

V. 46. प्रतिकर्कशं very fierce. The principal cl. is: श्यैः अम्भोधरैः आलिप्तं, प्रदोषानिलैः उपवीजितं, अम्बरं विद्युत् समालिङ्गति. पिष्टतमालवर्णकं unguent of तमाल paste, which is black. आलिप्तं

and उपवीजितं convey a suggestion of the feverish condition of a lover. अम्भोदसमागमप्रणयिनी ill suits the simile. There is a pun on रक्ता : *c. d.* contain a guggestion for व. (1) red and (2) amorous. V.47. संस्पर्शरोमाञ्चितजातरागं thrilled on account of the touch and passionate; for the simile of a कदम्ब flower cf. सस्वेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गा &c. Uttar. III; also त्वत्सम्पर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः Megh. I. 25.

V. 48, अविरतधार goes with दुर्दिन. VI. 50 स्तम्भेषु goes with धार्यते; वितानं the canopy of the garden-house; प्रचलितवेदिसञ्चयान्तं is to be solved as प्रचलिता: (disjointed) वेदिसंचयस्य (of the masonry of the upper floor, *i. e.* the terrace) अन्ता: यस्य तत्, 'with a terrace cracked at its extremities;' स्फुटितसुधाद्रवानुलेपात् the mortar having been torn asunder.

V. 51. This stanza has been interpolated where it is exactly out of place; for चारुदत्त in St.50 has mentioned that it is unsafe to remain in the garden-house, and it is natural to suppose that he immediately after should say तदेहि &c., and not that he should again begin to describe the sky. The rainbow again cannot be seen at night. *a.* A yawning man extends his arms and so the 'rain-bow shoulders' are not inappropriate. Tennyson has a 'yawning' metaphor in his Revenge VI : 'And upshadowing high above us with her yawning tiers of guns.' V. 52 तालं palm. तार high-pitched. विटप: branch. मन्द्र low, solemnly. रूक्षं harshly. तालानुसारेण keeping time.

Act VI.

The action of the play, after a long lull extending over a bout four acts, begins now to move with an incredible rapidity, All the incidents in the remainder

of the play take place in the course of two mornings; acts VI, VII, and VIII, in that of the fourth day of the action and IX and X, in that of the fifth. At the commencement of the present act, चारुदत्त has gone to the पुष्पकरण्डक and वसन्तसेना is to follow him thither in his carriage. Owing to an accident she takes her seat in सं०'s carriage standing at the gate of चारुदत्त's garden. आर्यक in the meantime has escaped from prison and enters चारुदत्त's garden. चारुदत्त's carriage having now arrived there, he jumps into it, and while being conveyed to the पुष्पकरण्डक, two officers of the king, whose business it is to prevent his escape, want to inspect the carriage. One actually enters it, but he promises आर्यक his protection and accordingly picks a quarrel with the other, and thus the future king escapes the danger. There is only one slight change of scene at VI. 0. 53 (p. 116); otherwise the construction is perfect.

VI. 0. 1. विबुध्यते awakens. 3. कथ रात्रिरेव etc. 'Why! Do you call the night day?' 4. आर्याया: पुना रात्रिरेव—because night is the sleeping-time and वसन्तसेना has not yet had a full sleep. कुत्र पुनर्युष्माकं ध्रूकर: ; cf. V.36.1. 8. योजय रथौ प्रवहणं keep the carriage ready while yet the night remains *i. e.* early in the morning. चारुदत्त perhaps purposely avoids meeting वसन्तसेना in his house by day, and also व.'s leaving his house at day-time. This programme was not adhered to on account of the prolonged sleep of वस.

VI. 0.17. तदा मया प्रथमं संतप्तव्यम्—because of the separation from चारुदत्त.

0. 23. किमेतया मृत्तिकाशकटिकया. This incident supplies the play with its name; it has a sequel in the trial in act IX and almost brings about the execution of चारुदत्त. जात child,—a term of affection; 'my love.'

0. 32. प्रातिवेशिक neighbouring from प्रतिवेश (cf. Mar.

पडोसा) neighbourhood. गृहपति is either a सत्री, that is a गृहस्थ who by his piety deserves to attend a sacrificial सत्र ; or a village or district chief of police ; cf. दश. VIII, where he is identified with राष्ट्रमुख्य.

V. 31. भगवन् कृतान्त &c. has occurred before at III. 27·5. अपेहि go to. यानास्तरणं a carriage cushion. नासिकारज्जु-कटुकौ impatient of the nose-string.

0. 35. स्थावरक is the slave of संस्थानक, while चारुदत्त's slave is वर्धमानक. The cart referred to appears to be like the ones to be seen at Agra, Delhi and Benares. They are very light, with rather high seats and enclosed on all sides with curtains.

0. 45. कथमेषोऽपरः &c. This is आर्यक who has escaped from prison. See notes on III. 19.5, IV. 26. शूरः a gallant,—a respectable substitution for 'a servant;' अंरे—दास्यामि 'Do you mean to say that I, a gallant in संस्थानक's train, should give you a turn of the wheel (lend you a helping hand to raise the wheel up) !' स्थावरक is a very good boy in spite of this assumed dignity. He does go to help. नेमिः the rim of a wheel.

0. 50. अथवा चारुदत्तस्यैव etc. We have a dramatic irony here ; she does not see चारुदत्त till the worst is over. अनिमित्तं an evil omen. अथवा चक्रपरिवृत्या &c. This reasoning is not clear. Or perhaps this is the way how a man's reason plays him false.

0. 53. दौवारिकः a gate-keeper. गुल्मः a police-station. It must be remembered that in ancient India there was no distinction between a police and a military force. गुल्म therefore was also a military station. Manu says that there should be smaller stations for each group of two to five towns, and larger ones for a group of hundred towns ; cf. also Mudrā. p. 185. गुप्तिः a prison.

VI. 1. नरपतिबन्धनापदेशव्यापत्तिः a murder under the guise

of imprisonment awarded by the king. Imprisonment was, it appears, a slow but certain death in those days and the new king must certainly have done away with the grievance. विशसने for the purpose of killing me; the loc. is for the dative; the stock instance of such use is चर्मणि द्वीपिनं हन्ति &c.; cf अरुन्धतीं पुरस्कृत्य यशे जामातुराश्रमम् (गता रामस्य मातरः) Uttara. 1 3. गम्यो नृपः (to me) a king is an object of homage

VI. 3. अनायतार्गल with unstretched (=unfastened) bolts. VI. 4. *a b*. In the two cases there being gentle persons in the carriage आर्यक has many chances of escape. *d*. दैवविहितम् a godsend, a divine dispensation.

VI. 4.3. कथं नूपुरशब्दः That the clanking of chains should be mistaken for the tinkling of anklets is certainly a 'divine dispensation.' पादोत्क्षालः striding apart of feet, walking.

VI. 5 Pra पुरस्तिमे पदो० is rendered by पुरस्तात्प्रतो० but it would be better to render it by पौरस्त्ये प्र०. पौरस्त्य eastern. पुरस्तात् also means the same thing, only it is an adv. विश्रब्धाः fearing or suspecting nothing. प्रतोली a city-gate cf. Guj. पोळ. प्राकारखण्डः a (piece of a)broken rampart. VI.6 *a* आगच्छत विश्वस्ताः come in fearlessly. This is a retort to चंरक's किं स्थ विश्रब्धा लघु कुरुत make haste, look sharp; *b*. लक्ष्मीयेन &c. 'See that the King's Power may not be able to get herself transferred to another dynasty.' गोत्रान्तरं occurs also in Mu. VI. 5. घोषः a little village or hamlet occupied by cowherds.

VI. 8. किं किं दर्शयसि &c. 'what in God's name dost thou bring to our notice?' चन्दनक does not like चंरक's remark, viz. किं स्थ विश्रब्धाः. He has confidence in himself and is positively sure that आर्यक cannot escape. VI. 9 and 10; Sol (the sun) in the eighth mansion, Luna (the moon) in the fourth, Venus (भार्गव=शुक्र) in the sixth, Mars(भूमिसुतः =मङ्गलः) in the fifth, Jupiter (जीव) in the sixth, and Saturn

(सूरसुतः = शनिः) in the ninth, at the time of the birth of a man, forebode respectively pain, colic, fatuity, consumption, sorrow, and indigence to him, according to the commentary of पृथ्वीधर; a more serious disaster is indicated according to an astrological writer called बादरायण, quoted by Pt. Raddi. चन्दनक's meaning is that whoever attempts to rescue आर्यक has these planets in the respective mansions stated against their names at his nativity, that is to say, is sure to meet with woe at his hands.

VI. 11. वीरक, however, has his misgivings: some one, he says, will convey him swiftly away, because the boy has escaped while the sun was half risen. खुटित is a purely प्राकृत word, meaning 'escaped.' This conversation betrays the strong faith of Indians in astrology. It also indicates how elaborate the science had become in शूद्रक's time. VI.12. अपवारितं veiled, closed.

VI. 15. 'विवाहे च विपायां च The locatives do not bear out clearly the adjectival connection of the nouns with हुतभुजोः ; a participle like वर्तमानयोः or संधुक्ष्यमाणयोः inserted between them and हुतभुजोः would make the meaning plain तन्त्रिल (तन्त्र Home-administration ; तन्त्र स्वराष्ट्रे चिन्तायां · अमरः) one burdened with the care of home-adminstration ; perhaps तन्त्रिलः सेनापतिः is a (modern) Police officer, while बलपतिः is a military commander. From their conversation it is clear that चन्दनक has either a higher authority or a stronger will than वीरक. राज्ञः प्रत्ययितः enjoying the king's confidence.

VI 17. भीम was renowned for his pugilistic skill. It was in pugilistic encounters that he killed कीचक and जरासन्ध. व्यायच्छतः stretching my limbs, struggling. 3. अभयं शरणागतस्य—Wilson remarks: the importance attached to the duty of affording protection to those who solicit it is repeatedly urged in the Hindu writings. In support of this he quotes from Hitopa.III. Pandit Hirananda,

in better taste, quotes from the Rāmāyaṇa VI.18. पत्ररथ (पत्रं wing) A bird. शाकुनिकः (शकुनिः a bird) a fowler, a bird-catcher. तत्किमिदानींमत्र युक्तमनुष्ठातुं. चन्दनक has instinctively promised his protection to आर्यक. Then he remembers his duty to his king. He therefore weighs both these duties against each other, and as further considerations, viz. the innocence of आर्यक, his own obligations to शर्विलक, a partisan of आर्यक, and the danger to चारुदत्त, suggest themselves to him, his mind is made up and he follows his first impulse.

VI. 20. घर्घर gurgling, faltering. त्वमपि even an intrepid person like you. यत् when.

20. 2. खश-खत्ति०. Most of the tribes mentioned cannot be identified, but they must be mostly natives of Southern India. म्लेच्छ means a barbarian, non-Aryan. कर्णाट is कर्णाटक, द्राविड is the same as Tamil, and चोल is Coromandel. After आर्या वार्यो वा, चन्द. has a freak of speaking in Sanskrit. The next speech of चन्द. is also in Sk. Some Mss. drop the Sk. portion at the end of this passage and read the next in Prakrit. 20. 6. शिष्यते (शास्) will be punished, the present is used for the near future. कर्णाटकलहः a quarrel intentionally provoked, as used to be done in the poet's days in कर्णाट. The poet apparently was familiar with the ways of the Kanarese people; 'I shall pick a quarrel after the manner of the (then) Kanarese.' Perhaps, as Wilson explains the phrase, the Kanarese were notorious for their grossly personal abusive speech. 'I must give my friend here a specimen of Karnatic eloquence,' is Wilson's rendering.

VI 21. शीलविभवेन owing to the loftiness of my character, being too noble to speak out. किं कपित्थेन भग्नेन 'why let the cat out of the bag?' 'why burst the bubble?' कपित्थं an elephant-apple. 21.2 संज्ञां ददाति. We should

like to know very much if the sign for a barber was the same in शू०'s days as it is now. VI. 22. शीर्णशिलातल-हस्तः The compound is to be solved as शीर्णशिला तलहस्ते (हस्तस्य तले) यस्य सः. कुञ्चितग्रन्थिसंस्थापनः a bone-setter, one who replaces sprained or dislocated joints. This has always been the barber's job in India. कर्तरी a pair of scissors.

VI. 23. भेरी is a large drum, while पटह is a small one. करटक is another kind of drum. करटकभ्राता is a बहुव्रीहि comp. वीरक means that चन्दनक comes out of a leather-tanner's family.

VI. 23. 3. चतुरङ्गं कल्पयामि I shall decorate (*i. e.* disfigure) your four limbs, viz. hands, feet, eyes and nose ; or perhaps, as Wilson understands it, the phrase may mean : I shall turn your body into four, *i. e.* shall have your limbs quartered. कल्पयामि has been given in all the editions as the छाया of the original कप्पावेमि, but perhaps कर्तयामि is the right छाया; cf. Act I. 30. 1. 2. 23. 4. शुनक a cur.

VI. 25. 'If I now request you to remember चन्दन when you are (प्रत्यायिता) convinced (of the truth of the prophecy), it is not in a covetous spirit, but in the warmth of feeling, that I say so.' चन्दनक is speaking apparently to वसन्तसेना and so uses the feminine gender. VI. 26. तथा यदि if it proves true. VI. 27. *b*. 'Just as the Goddess (Durgā,) having killed the foes of the gods extended her protection to them.' हत्वा शत्रुपक्षं must be taken with the principal sentence also. शुम्भ and निशुम्भ were two demons who oppressed the worlds. Durgā killed them, and her exploits are narrated in the मार्कण्डेयपुराण, of which the चण्डीपाठ forms a portion, in the वामनपुराण and in the देवीभागवत also. From what Purāṇa शू. drew his allusion is beyond our ken. 27.2 निष्क्रामतो मम &c. निष्क्रामतः is *not* adj. to मम but to आर्यकस्य understood and

the geni. refers to पृष्ठतः. The poet thus prepares the way for the exploits of शर्वि., which are unfolded to us in the tenth act. प्रधानदण्डधारकः the chief of the Punishment (criminal) department.

Act VII.

Act VII is very short and the argument consists of one incident only, viz. that चारुदत्त goes to the पुष्पकरण्डक, where instead of वसन्तसेना, it is आर्यक who appears in his carriage, and that the two almost immediately become friends and part after a few compliments.

VII. 1. शुल्कमिव साधयन्तः as if collecting the toll. VII. 2 is poor poetry ; *a* 'Does (another) carriage roll heavily before him and does he want it to make way for him ? अक्षः axle. परिवर्तन change (of axle). वर्त्मान्तोज्झितदारूणि logs of wood left in the middle of the road.

VII. 3. सावशेषापसारः whose flight yet remains to be fully effected. The simile alludes to the pratice of the cuckoos who get their eggs hatched by crows; cf. S'ak. V. 22 अन्यैर्द्विजैः परभृता खलु पोषयन्ति. St. 4—अस्मात् is to be explained as meaning 'therefore,' but really appears to be an adj. to व्यसनार्णवात् in the following compound, which is, however, grammatically incorrect. गतमीदृशीं दशां *i. e.* wearing shackles.

VII. 4.8. न कालमपेक्षते स्नेहः Love brooks no delay. असमानं an iniquity ; an unbefitting condition. 5.2. गोपालप्रकृतिः by origin a cowherd.

VII. 6.5. संगच्छस्व निगडानि may you (चेट) get these fetters (on your feet). An instrumental form would

have been preferable. मै. suspects danger in associating further with आर्यक and his therefore is a practical advice, which the high-souled चारुदत्त cannot relish. मै.'s levity is in any case out of place in the noble presence of आर्यक and hence चारुदत्त chides him. 6.8. स्वयंग्राह्यप्रणयेन by the favour of an uninvited acceptance, cf. Ku. III. 7. प्रत्यध newly. अल्पसंचारा with uneasy or heavy movements; लघुसंचारा would mean 'making little progress.' सुलभपुरुषसंचार where human traffic (संचार) is quite possible, crowded.

VII. 7. क्षेमेण व्रज बान्धवान् &c. This dialogue is conducted in the course of a शार्दूलविक्रीडित stanza. स्वात्मापि विस्मर्यते 'can one forget one's soul'—meaning thereby that चारुदत्त is as dear to him as his soul. 7. 1. यत्नोयते पालके महती रक्षा वर्तते. 'Pālaka is exerting himself to the utmost and there is great guarding everywhere;' 'Pālaka is on the alert and every nook is guarded' VII. 8. व्यलीकं offence. वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा every serious event, in Sanskrit plays, generally casts its shadow beforehand; cf. with this the opening portion of S'ak. V.

VII. 9. 1. अनाभ्युदयिकं boding no prosperity, inauspicious. Is a Vaidic ascetic's sight inauspicious? If it is, no conclusion about any popular prejudice against the Buddhists, like the one drawn by Wilson, will be justifiable.

Act VIII.

Act VIII is a direct continuation of the last act, so that the scene remains the same, viz. the पुष्पकरण्डक, and the monk mentioned at the end of the last act appears here at the beginning. The poor fellow is sighted by संस्था, who begins to persecute him, but विट intercedes and he

escapes. The unfortunate वसन्तसेना, then arrives in सं.s cart and again spurns his offers. He thereupon gets highly incensed, and, having first asked विट and चेट respectively to kill वसन्तसेना, cleverly dismisses them both and strangles her himself. The monk, however, sees her revive and takes her to a monastery. The construction here is perfect with the exception of two breaks, one at VIII. 14. 3 and another at VIII. 37. 2, which arise out of the prevailing theory of construction.

चीवरं a piece of cloth. VIII. 1. संयच्छत निजोदरं. Check (the cravings of) your belly. Let it not be your prime object in life. अनित्यतया प्रेक्ष्य केवलं &c. 'Mutability (perishability) is the aspect I see of the world and I fly to religious piety as my sole support.' अनित्यतया प्रेक्ष्य Looking at their mutable aspect. केवलं is the छाया for गवलं according to वररुचि's प्राकृतप्रकाश IX. 7. पञ्चजनाः the group of five *i. e.* senses; cf. यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च &c. बृहदा० III. 9. स्त्रियं मारयित्वा ग्रामो रक्षितः who has killed the Woman (अविद्या—Nescience) and defended the citadel (the soul). अवलश्च चाण्डालो मारितः who has rendered the Fiend-Egoism—helpless and killed it. पृथ्वीधर reads अवलः क्व &c. 'When has the fiend been killed helpless?' But it does not fit in with the next line. The verse is a specimen of the enigmatical writings which have been popular in India from the Vedic period down to the times of ज्ञानेश्वर, एकनाथ and तुकाराम. मुण्डितं shaved, tonsured. तुण्डं face.

VIII. 3. 1 गृहीतकाषायोदकं which has been immersed in dull red colour (prepared from an ochreous clay.) गामिव नासिकां विध्वापवाहयति causes to carry the yoke in the manner of a bullock with a string across his nose. 3. 4 सखड्गेन विटेन सह—विट has occasion to draw his sword in the course of the act at 43. 2. आपानकं a drinking hall. रक्तमूलकं a red radish which induces thirst and improves the taste;—a typical simile of सं.5.निर्वेदधृतकाषाय who wears (the) red garment (of an

ascetic) being weary of the world.' VIII.4.क्रियामाणचारुकर्म where a charming act is being done, rendered charming ; अगुप्तं unbridled, licentious-(पक्षे) holding out an equal license to all ; knowing no restraints. अनिर्जितोपभोग्यम् not completely subdued and yet to be enjoyed—(पक्षे) yielding unbought delight. विट's meaning is that the beautiful पुष्प. is a public park, free of access to all, and even a stranger must be welcome to enjoy himself there. उपासकः a true worshipper ; सं. takes it to mean a barber, because the प्रा. उवासक meant that probably, or because a barber (उप + आसक) sits near.

VIII. 4. 2 आक्रोशति abuses, curses. धन्यः fortunate, पुण्य holy. सं. is perversely attaching another meaning to these words. It has been held by लल्ला० and Wilson without authority that धन्य and पुण्य mean an atheist, and a brick trough respectively. The Prakrit धण्णे and पुण्णे mean also धान्य and पूर्ण, and hence combining them together as धण्ण-पुण्ण. सं asks ' Ah I a granary (कोष्ठक) or an earthen vessel (शरावक) ? '. We know संस्था. is capable of such quibbling. cf. VIII. 30. 4. For शलावक we may adopt the rendering श्रावक a Buddhistic votary, and कोष्ठक means a granary. These also will suit the context ; for सं. a श्रावक alone is धन्य and a granary may be described as पुण्ण i. e. पूर्ण. The presence of कुम्भकार cannot be explained. Some Mss drop it. पृथ्वी. also wrongly renders शलावक dy चार्वाक.

VIII. 4. 12 कुलित्थयूषशबलानि dark like a preparation of कुलित्थ (Mar. कुळीथ-हुलगा). एकप्रहारिकं between whose life and death only one stroke intervenes. VIII. 5, तथैव as (it was), before tonsuring ; छविः colour, complexion ; किणः induration or hard surface of the skin ; *cd* दूरं निगूढान्तरो वस्त्रान्तश्च &c. ' The end of his garment-where the knot is tied-encroaches far on the inside, or the body (of the garment); and the folds being puffy (because of the stiffness due to the paste in a new garment), it does not sit loosely (easily) on his shoulders. It must be

remembered that the भिक्षु wear a single garment in their peculiar manner about the person, and the two ends on one side of it meet in a knot on the right shoulder. It is a difficult process to wear this garment in an elegant manner, and the garment being new, our संवाहक's task was considerably more difficult.

VIII. 5. 5 संप्रधारयामि shall discuss, deliberate. हन्त न गतः alas! he (भिक्षु) does not depart. The भिक्षु is too slow to take the hint. विट has probably made an express sign to him to fly. 5. 16. पङ्कविलं tainted by mud. VIII. 7 कठोर-निष्पन्दं in a cruelly close and motionless embrace. कठोर and निष्पन्द may be made adjs. to लता, but the former construction is preferable. VIII. 8. पनसफलं Jack-fruit (Mar. फणस). VIII. 9 नैव वा भवति or altogether ceases to exist.

VIII. 10. सूरः the Sun. सदृक्ष is the same as सदृश. हतपुत्रशतेव गान्धारी-शकार's mythology here is faultless. VIII. 11. गोकुलं herd of cows. सारसं of the lake. अतिशङ्कित excessively afraid.

VIII. 12 गृह and शरण mean the same thing. निर्वहन्ति pass. VIII. 13 हिंगूज्ज्वला brightened up by asafoetida (Mar हिंग). जीरकं (Mar. जिरें)-cummin-seed. भद्रमुस्ता (मोथा) orris-root. गन्धयुक्तिः 'a compound of fragrant things.' It must be noted that the substances mentioned are neither very fragrant nor calculated to improve the voice. शकार is only punning on the syllable गन्ध (fragrance) in गन्धर्व.

VIII. 14 मरीचं pepper. व्याघारितं fried in ghee. पारभृतीय of a cuckoo.

VIII. 14. 4. विसंष्ठुलं 'out if joint' (Hamlet), in a confused state. 7. शूकरः hog. घुरघुरायमाणं grunting, groaning.

22. अहमात्मीयो न भवामि I, mine own, shall be no more. आत्मीय appears to be a mere expletive like the Mar. आपला.

VIII. 14. 27 प्रेक्ष्यसे सादरको &c. I look upon you as one to be respected, to be given preference and a person to be trusted. 29 तव पितुः is for प्रा. तुह बप्पकेलके. The केर survives in Bengali as a termi. of the geni. as एर. 31. तवैष आचारः this would have been the proper etiquette on your part.

VIII. 14. 35. मृतोऽसि—सं. says this for मृतोऽस्मि; सं. could not have so laboriously erred in his speech, had he been really afraid. He knows that it is वसन्तसेना who is in the carriage, and partly in the ecstasy of delight and partly with the intention to make a fool of विट, he gives vent to the frolic. 36. मा नाम ते &c. Let it not be a mistaken supposition of yours,—don't be under a mistaken supposition,—dazzled as your eyes are by the sun's heat, at the sight of the shadow of स्थावरक with his robe. This use of मा has occurred and has been explained before. सं. has far more cunning than विट gives him credit for.

VIII. 15. *b* The simile is very picturesque; *c d* my eye, ambitious as I am to win applause in the assemblies of wise men, is shy of the sight of a born lady. This gives the lie to the later representation of the conventional विट.

VIII. 15. 1 संशयितास्मि I am in danger. ऊषरक्षेत्रं a salt, barren soil. को दोषः what harm? कथं शृगालाः &c. सं. says this to scare विट. प्रतीकाशः (प्रति+काश्) lustre, appearance. पुलिनान्तरशायी sleeping (in the interior of) a sandy shore. This bespeaks a spotless way of living. सदृशं befitting, VIII. 17, 'He—सं.—is now honoured in a pusillanimous spirit, in a manner meet for a common courtesan!' 17. 2 विपर्यासः exchange, swapping.

17. 4. भाव भाव यदि राक्षसी &c. सं. is more than a match for विट. एवं भवतु &c. सं. however intends to do the exact opposite of what he says. 9. अभिसारयितुं is the same as अभिसर्तुं. प्रवरपुरुषं a man of noble birth. वासुदेवकं the god Kṛṣṇa. सं. is very fond of the suffix क. It is the amorous side of that god that appeals to सं. probably, and it is perhaps in that spirit that he is ambitious of identifying himself with the deity. 18. दशनखे and शुद्धदन्ति are meant to be compliments. तत्क्षामितासि that you are prayed to forgive me. सं. is made by the author to parody a solemn prayer: cf. यच्चावहासार्थं—तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् Gītā XI. 42.

VIII. 19. अम्बिकामातृकाभिः is a Śakārian tautology. VIII. 20. *a* त may be taken either with हस्ताभ्यां or with केशेषु. In the latter case the next ते becomes superfluous. In the former, the meaning is : I draw you down seizing you by your hands and by your hair. चाटुः coaxing addressed by a lover. चाटुशतताडनलम्पटाभ्यां very fond of beating, which amounts to a hundred loving whispers; or of beating and loving words. वालि's wife was तारा. जटायु was a vulture friend of दशरथ and राम, son of श्येनी and अरुण, and brother of संपाति and गरुड. Both तारा and जटायु had nothing to do with hair-pulling. एकान्ते aside. VIII. 22. लक्षणकापि नास्ति. 'There is neither smell (गन्ध) nor trace (from लक्षणं mark) of unrighteousness.' For लक्खलिआ वि there is another reading लक्खसीकावि (राक्षसी कापि) which has offered considerable difficulty. The passage reads as though there is a verbal quibble. Perhaps राक्षसी is associated with गन्ध in some way or other; for instance, गन्धराक्षसी might have been a well-known figure in a tale. The Mss are in favour of लक्खलिआ and my suggestion is that it can be understood to be the Prakrit for लक्षणिका, because ण and ल are interchangeable: cf. उस्संखण for उच्छङ्खल. लक्षणिका could very well stand for 'a small mark,' 'a trace.' Others have understood it as meaning रस, probably on account of the proximity of गन्ध.

VIII. 23 अवेशसदृशप्रणयोपचारा (न वेशसदृशः प्रणयस्य उपचारः यस्याः) the conduct of whose love-affair is totally unlike that of a courtezan. अनागसम् (अन् + आगस्) innocent. The Sanskrit equivalent of the Prakrit भेडक is given in all commentaries as उडुपं, a small boat, and it appears, to be correct.

VIII. 24. A similar passage, आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च &c. occurs in the Mahābhārata and the Manusmṛti. The predicate here follows the gender and the number of the last subject only. अपच्चस्तोऽसि Thou art damned. कोलः a hog.

VIII. 24.8 चारित्रं morals, character. This dialogue between स्थाव. and सं. will be a good catechism for school children. It shows also the loftiness of स्था.'s character. St. 25, येन because; अधिकं has भागधेयदोषं for its subst.; परिभूतदशः whose condition (1) brings him into contempt, or (2) is that of a disgraced person, परिभूत being taken in an active sense in the former case; प्रेष्यः 'meet to be sent on errands' (*i. e.*), a menial; असदृशं not befitting or laudable; the connection between the first and the second half of the stanza is not obvious; the sense is: if pious men are miserable, *a fortiori*, the wicked must be annihilated.

VIII. 27. रन्ध्रानुसारी in quest of a weak point; विषम iniquitous; *d* 'that you do issue commands to this man.' अपवारके and एकान्ते mean the same, 'in a retired place, aside.' विभवः what lies in one's power. परिकरं बध्नन् girdling his loins.

VIII. 28. 1 वृद्धशृगालेन by the old fox, विट, who app. has made a re-assuring gesture to वसन्त. गल्लर्कः a cup of crystal गल्लर्ककुले in a family with a grandeur 'of the dimensions of a crystal cup'- which is a Śakārian absurdity. Wilson, curiously, would explain the word as 'a wrestler,' or 'a king.' Note that Pischel regards °णाहि कुलाहिं as an instance of the locative. ' अङ्गीकारयितुम् to make her accept my proposal.

St. 29, अत्र here, *i. e.* in doing or not doing an evil deed; स्फीताः rife. अप्येष प्रपलाय्य गच्छति 'He may even run away.' विविक्तविश्रम्भरसः which gains in flavour only in the security of privacy. Wilson translates *d* as 'Passion in privacy gains confidence.'

VIII. 30.4 न्यासेन (णाशेण) तिष्ठतु may as well be नाशेन तिष्ठतु 'on condition of her being killed,' in which sense स. gives the promise. कपटकापटिकः a fraudulent trickster. वासु वासु. See note on I. 18 *b*. St. 31, 1. 4, किं सेवकं goes with 1. 3; कष्टमया मनुष्याः 'what pain do men cost others!'

VIII. 32 निकृष्ट, wretch. परिलोभसे is an irregularity for परिलोभयसे सुचरितचरितं whose acts are (1) those of a virtuous man, or (2) well-done. VIII. 33, 1. 2 'It is the honour of a courtesan that her love is bestowed on a proper man.' सहकारः—Mango tree. पलाश and किंशुक mean the same. गालीं ददती abusing

VIII. 34. शक्र and महेन्द्र are the same. वालिपुत्र is अङ्गद who was deputed by Rama to Rāvaṇa's court on a mission of peace. रम्भा is not known to have had a son. कालनेमि is the name of a demon killed by Visnu. Rāvaṇa's uncle is another and is better known as कालनेमि. सुबन्धु perhaps figured in the बृहत्कथा. धुन्धुमार was a king of the solar race. His name was कुवलयाश्व, but he received the name because he killed the demon धुन्धु, who tormented the sage उत्तङ्क. त्रिशङ्कु was another king of the solar race and father of हरिश्चन्द्र. He wanted to ascend to heaven in his mortal body and so performed a sacrifice with विश्वामित्र as his priest, वसिष्ठ his family priest having refused to do it. While he was going up to heaven, Indra stopped him in the middle; cf. Śāk. II त्रिशङ्कुरिवान्तराले तिष्ठ. VIII. 35, भारत is a वर्ष and not a युग. सीता lived in the द्वापर age, while चाणक्य might have preceded शूद्रक, and therefore सं. by only five or six centuries. मोटयामि shall strangle.

35.1. अथवा वसन्तसेनोर्ध्वं &c.—How can one devoted to graceful actions do an unaesthetic thing? St. 36. 1. 2 'who loved him (चारुदत्त) who had come' (सं. perhaps saw चारुदत्त returning), and came here for sporting (रमणे—loc. for dat.) and who arrived in good time indeed' (or 'whose end was near'); *d.* He observes her breath. 'The breath also has ceased.', He looks at her 'And she also in quite dead like &c.'

VIII. 37. पाशेनोत्त्रासिता (मालिदा) (I killed her) with the noose (of my arms), while she was already frightened. स वा वञ्चितः—The छाया सेवावञ्चित, given in most

books is an error. वञ्चितः deprived of (a valuable opportunity). मातेव सा द्रौपदी is Śakārism for द्रौपदीव माता.37.2 अये मार्ग एष पादपो निपतितः. This woman killed by the fall of the tree is the one whom वीरक sees in the trial scene at IX. 24.2.

37. 17 अत्याकुलं कथयसि thou makest very contradictory statements.

VIII. 38. दाक्षिण्योदककाहिनी विगलिता Now the stream of courteousness is dissipated or dissolved. रतिः pleasures of love. माहशामाश्रये-आश्रय would have been correct. विपणिः a market.

मयि संक्रामयेत् will shift, or cast, on me (the guilt of). कार्षापणं a coin of varying value, but approximately equivalent to four rupees. सवेष्टिकं ' together with clothes ' is a purely conjectural and unsatisfactory छाया for शवोडिअं. वेष्टिक also does not occur in the language. But पृथ्वीधर says that वोडी is a current word in the Gauda country for 20 cowries. *c d* Let the consequence of the (bad words, *i. e.* the) charge of murder be shared in its operation by all people alike '—let it not be restricted to me; let there be a mystery about the authorship of the murder.

VIII. 41 परिभवकारिकामनायां humiliating and dishonourable. आच्छिन्नं broken. 42. जनोऽयं the people, the people of the town. मन्यते is equivalent to मंस्यते. शङ्कितार्धाक्षिदृष्टम् viewed with a suspicious and a half-averted sight. 43 अन्यस्यामपि जातौ at least in your next birth. आवुत्त is a colloquial term for a sister's husband. व्यवहारं देहि render an explanation. व्यवहार primarily means the entire judicial administration, esp. in a legal contest. The मिताक्षरा defines it as the settling of disputed matter by reference to the agreement of the parties and the existing law. It occurs in the मृच्छकटिक in a variety of meanings, each forming a part of the primary one; thus व्यवहार here means ' defence, ' elsewhere ' a plaint, ' ' a law-suit ' at IX. 18.2, ' rules of procedure ' at XI. 18·1 and in most of the other places it is used in the primary sense, personified to a certain extent.

VIII. 43. 2. जात्म rogue. IX 18.1 43. 5. Mark सं.'s astuteness here. 43. 7. We see the meanness of सं. here. मया तावद्दत्तं &c. 'The ornaments are mine as long as I wear them; for the rest of the time, they are yours.' प्रासादवालाग्रप्रतोलिका-- It is certain that a house is meant by this term; see on I. 51.1. It is used seriously here and in I. 51.1 सं. has flippantly substituted कपोतपालिका for it.

43. 11 निगडपूरित covered over, bound, by fetters. मन्त्र secret. आर्यपुरुषः a worthy. वातालीपुञ्जितेन शुष्कपर्णपुटेन by this round heap of dry leaves collected together by a whirl-wind. St. 43, 1. 2. This, according to Wilson, may imply the wide diffusion of Bauddha tenets, but this is dubious and Wilson has completely mistranslated the verse.

VIII. 45, अविदमादिके an exclamation of fear and surprise. एष मया नासां &c. संस्था. takes the संवाहक to be be some other भिक्षु whom he has persecuted. त्वरितत्वरितः am hastening (an active use). लङ्कनगर्यां &c. 'like the monkey महेन्द्र going to लङ्का through the sky, across the earth down the nether regions, high above the peak of हनूमत्.' हनूमत् and महेन्द्र are made a mountain and a monkey respectively-- undoubtedly a laughable inversion. 45. विलुम्पन्ति will steal it.

VIII. 46, वातातप wind and the sun's heat; or, a hot breeze; स्तिमितानि wetted; 1. 2. 'These leaves, (first dry and then wetted,) begin to move like birds (पत्राणि) when they open their wings (पत्रे).' हस्तं दर्शयति discovers a hand; वसन्तसेना does not show it, but it *becomes* visible. गालयिष्यामि shall let out drops from. न पुनर्यथार्यो भणति 'but what you say about the buying is not true. I would rather die than admit such a thing.'

VIII. 46. 8 लतामवलम्ब्य--for, a holy person is not to touch a woman, विहारः a Buddhistic convent. The Bauddhas alone had convents for women. There must be a full stop after इति, which goes with अपसरत 'Why? because this is

a young lady and I, a भिक्षु,' शुद्धो ममैष धर्मः 'This I do in the pure pursuit of religious piety.' VIII. 47, *a* He is a man who checks himself in the (cravings of his) hand, mouth and the senses. राजकुल a king's court.

Act IX.

In the morning of the next day after the strangling of वसन्तसेना (see वीरक's words, IX. 23.3) सं goes to the Court to lay information of the crime. वसन्तसेना's mother is thereupon summoned by the Judge and on her stating that वसन्तसेना had been to चारुदत्त's house, the latter also is summoned. At first there is no evidence against चारुदत्त except that वसन्तसेना had been to his house, but in the course of the trial it is proved, on the testimony of वीरक, that वसन्तसेना went to the पुष्पकरण्डक in चारुदत्त's carriage and that a dead woman was to be seen in the पुष्पकरण्डक. So a prima facie case is made against चारुदत्त, and मै.'s coming to the court with वसन्तसेना's ornaments, which he drops on the ground in the course of a wrangling with संस्था., confirms the conclusion. चारुदत्त pleads 'not guilty' to the charge, but offers no defence and finally confesses the crime. Upon the judge's submitting his finding to the king, the latter decrees that चारुदत्त should be impaled and चारुदत्त is taken off to the place of execution. We have thus in the act an approaching crisis, and an exceedingly clever scene, which has moreover a high antiquarian value. The time of action is the morning of the fifth day.

0. 1. शोधनक is the name of the court peon. अधिकरणभोजकैः by the court dignitaries—*i. e.* the Judge, and the Clerk and the Mayor. The Mayor is the only सभ्य that is mentioned here. व्यवहारमण्डपः the court building. विविक्त clean. अधिकरणिकाः the Judge; the plural bespeaks respect for the great

functionary ; or we might understand the word to refer to the Court officials. Later in 15.8 when शो. is referring to the अधिकरणाः he uses the pl. अज्ञा *i. e.* he includes the श्रे. का. in the term, but he means the Judge in other places by the word. उज्ज्वल bright, gaudy.

IX. 1 गन्धर्व इव सुविहितैरङ्गकैः like a गन्धर्व, with well-decorated limbs ; a गन्धर्व is famed for his singing, scarcely ever for his person or attire. In any case this st. shows the vanity and frivolity of संस्था. जूटकः a peculiar knot of hair worn by ascetics. चञ्चल loosely hanging. विषग्रन्थिगर्भं &c. 'Planning an opening like an insect that has entered into (the heart of) the bulb of a lotus-stalk, (विष = बिस); I have hit upon a pretty big opening.' अन्तरं opening, opportunity. तत्कस्येदं &c. 'On whom then shall I cast the odium of this vile deed ?'

IX. 2. 1. तावदागच्छन्ति will just come. दूर्वाचत्वरं the Dūrvā (a well-known variety of grass) courtyard ; here the दूर्वा was probably specially looked after and thus it received the name. प्रतिपालयामि shall wait. श्रेष्ठिकायस्थादिपरिवृतोऽधिकरणिकः— The श्रेष्ठिन् was the recognised head of the merchants. The कायस्थs were a caste of writers and account-keepers and stood much in the same position as the modern Karkuns and solicitors. The judges were to be of either the ब्राह्मण, क्षत्रिय or वैश्य caste, but the assessors were only ब्राह्मणs and later on, as we gather from नारद, बृहस्पति and कात्या. merchants were called in, for the better satisfaction of the parties, as commerce was developed and the mercantile law became more technical. In the present play the श्रेष्ठिन् and the कायस्थ appear to sit as joint assessors with the judge. The judge took evidence, ascertained the facts, applied the law to the case in hand, and gave his finding on the issues of the case. But he could not pass the order ; cf. निर्णये वयं प्रमाणम् । शेषे तु राजा । IX. 38. 9. The Roman judges similarly did not pass the decree ; it was left to the Prætor.

2. 5 व्यवहारपराधीनतया as judicial administration-the Law- sets the rule to the judge (in matters of evidence &c.); cf. सुसत्ता व्यवहारनीतयः IX, 25. चित्तग्रहणं knowledge of (intention or) motives.

IX 4. appears to be a variant of St. 3. छन्नं दोषमुदाहरन्ति rake up a concealed flaw. X. 5, अनुसारः trailing; tracking. तुल्यो मित्रपरस्वकेषु even (impartial) to friends, strangers and relatives. चरितं दृष्ट्वैव दत्तोत्तरः pronouncing a judgment only after a survey of facts; धर्म्यो न लोभान्वितः dutiful and by no means covetous; (some read धर्मेतिलोभान्वितः). द्वाभावे परतत्त्वबद्धहृदयः anxious to discover absolute (पर) truth when there is means (द्वार् a door, means) to do so.

5. 5 कार्यार्थी one who has a cause to plead.

5. 9 उपरागः eclipse. व्याकुलेनाद्य व्यवहारेण भवितव्यम् ' We shall have a busy day to-day, ' and on this pretext he wants to send सं. away; the meaning may also be something unusual will happen in to-day's proceedings.

5. 15 सुशुभमस्माकम् &c. The greeting formula begins with स्वस्ति, शुभं &c. सं. greets himself first and says he may or he may not greet the judge as he chooses, meaning at the same time that he has it in his power to do good or harm. अहो स्थिरसंस्कारता व्यवहारार्थिनः ' Oh the inveterate nature of the complainant's habits ' (his fooleries will not leave him even in a court). Wilson curiously translates: This is very like the language of a complainant. संस्कारः means a formed habit.

5. 18. भवान् कार्यार्थी. The procedure in a suit is as follows: काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितं । किं कार्यं का च ते पीडा...Vya. 3. ' That which the plaintiff relates should be recorded in the presence of the defendant, and marked with the year,... the day, the name, the caste and the like. ' Yājñ. p. 201. राजश्यालोऽहं is the rendering of लाअशिआले हगे, which can also be rendered राजश्यगालोऽहं. St. 7 has occurred before at VIII 29. एवं भणामि &c. सं. explains the propriety of his mentioning his noble connections.

7. 2. शोधयितुं to clear it. 7.5 व्यवहारपदं a clause in the plaint. हीमादिके is an expression of fear and surprise: 'my soul!' त्वरां कुर्वाणेन—त्वरायमाणेन is a better rendering of उत्तलाअन्तेण (origin of Mar. उतावळा). पायसपिण्डारकः (पिण्डारो भिक्षुके द्रुमे ;—पिण्ड + ऋ-one who goes out for food) a mendicant feasting on a preparation of milk. The story of a beggar who in his voracity swallowed a hot milk-dish and killed himself must have been current in शूद्रक's time, and सं. refers to it in the manner of Sam Weller. मयैव दृष्टा-सं. had said न मया; he now says 'I meant to say, न मया दृष्टेति न. किन्तु मयैव दृष्टा, but was stopped short by your haste.' कोलाहलः noise. प्रोञ्छति wipes off. cf. पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽभिलेखयेत् । पाण्डुलेखेन (with chalk) तत्फलके ततः पत्रे विशोधितम् ॥ शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । Vya. 5.

7. 9. मोघस्थानया with the place (of ornament) empty. ग्रीवालिका the neck, a diminutive of ग्रीवा. हंहो नूनं &c. This sentence is full of tautology. 7. 12. कमेष व्यवहारोऽवलम्बते 'On whom must this proceeding rest? who ought to be made the chief party to it? 7. 15. वाक्यानुसारेणार्थानुसारेण च. It restes either on the statements of the parties, or on facts. अनुद्वेजयन् without worrying her, without making her fear any harm.

7. 27-38 कुट्टनी procuress. 35. चारुदत्तो मित्रमिति नास्ति दोषः 'It does not matter even if चारुदत्त is her friend,' i. e. for being made a party. व्यवहारोऽयं &c, It does matter, the judge points out, because in that case चा. would be a party concerned. धनदत्त is the कायस्थ's name. प्रस्तावेन for a matter in hand.

IX 8. *b.* आह्वानं is a technical term, cf. Vya. 4. This summons truly bespeaks a suspicious attitude towards my present condition (poverty).' 9 *c.* Does the king *know* (infer), from facts before him, or has he received information from his spies? चारेक्षण; cf. चारैः पश्यन्ति राजानः. अभियुक्त इव like a person sued or complained against; चारुदत्त owes nobody anything, and he cannot think of any

harm done by himself other than his help to आर्यक. IX. 10, अनिमितानि—Pandit Hirananda quotes passages from शार्ङ्गधरपद्धति, बृहत्संहिता, वसन्तराजशाकुनम्, and अग्निपुराण which all treat of augury amongst other things. Augury had been elevated to a science in ancient Rome also, as can be seen from Plutarch, esp. his life of Julius Cæsar. वाशति cries; वाश् must be in the Atm. प्रसह्य with great energy.

IX 11. ध्वाक्षः a crow. चोदयते impels, casts. The st. is a repetition of 10 *a*, one might say, with a difference. It would appear that it was inserted into the Mk. later than the 6th cent., the date of the बृहत्सं., where occurs the following: छिन्नाग्रेऽङ्गच्छेदः कलहः शुष्कद्रुमस्थिते ध्वाङ्क्षे IX. 12. भिन्न powdered. नील means black here. The Sanskrit poets use words signifying colour very loosely. गौर and श्याम divide between themselves almost all possible colours. चतुष्कं a collection of four, also a court-yard. जिह्मिताभ्रातकुक्षिः with winding and swollen sides.

IX 13. शकुनिः a bird; the crow is meant here. The science of augury, शाकुनम्, owes its name to this word. IX. 14. दूतोर्मिशङ्खाकुलम् its waves and conches are the envoys—advocates-who ruffle it on every side. नागाश्वहिंस्राश्रयम् which by its elephants and horses is the abode of ferocious (sea-) monsters. The courts had an elephant of their own to kill culprits. नानावाशकाः (वाश् to make a sound) manifold tell-tales, or better, criers. कङ्कपक्षी stork. नीतिश्लुष्णतटं with its banks cut smooth by the science of politics, having well-determined limits, *i. e.*, rules of conduct or procedure. 14. 1 राजकरणं the Court; करणं is the सभा-Vya. 3. शिरोघातः striking of the head (against the framework of a door), which is an ill-omen. IX. 15 स्वस्ति चास्मासु दैवतः Let there be happiness amongst us through fortune's favour. Pandit Hirananda points out that मम्मट criticises this verse for the masculine use of the noun दैवत which is against the practise of classical authors. In that case we must trans-

late ' May God grant us happiness. ' IX 16, घोणोन्नतं with a prominent nose. अकारणदूषणानां-दूषणं is accusation. अकारणं without a justification. भाजनं a fit object. नागः elephant. With *c* and *d* cf. यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः Ku.V.36. 16. 1. हंहो नियुक्ताः &c. चा. uses the pl. while addressing the Judge. From the judge he turns to the श्रेष्ठी and कायस्थ. नियुक्त means a non-Brahman assessor; cf. ब्राह्मणोऽनियुक्तः । सभ्यास्तु नियुक्ताः Vya. 2. 16. 9. चिरं मे जीव Live long for me.

IX 17, *d* must be read as इदानीं गूहति तद्धि भट्टकः ' And master, (meaning ' you ' *i. e.* चारुदत्त) is now concealing it. '

IX 18. अलं धैर्यं enough of gravity of deportment, *i. e.* nice sense of decorum and propriety. छलः a verbal quibble.

IX 19, *a*, *b* ' You are not sprinkled over heavily like the fore-wings of the चाष (a bird, blue jay) with the waters of the clouds (बलाहकः=बलस्योदकस्य वाहकः) as they plough the sky. ' The wings of the चाष assume a dark-blue colour in the rains; your face darkens without such a cause;—an instance of विभावना, cf. कुसुमितलताभिरहताप्यधत्त रुजम् &c. K. P. सं. changes colour under the gaze of चारुदत्तं; cf. ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥ Yājñ. 13. With *d* cf. जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम् Megh. 80.

IX 20. तारणं crossing. दूषणं accusation of crime IX. 21, The sense is : You are doing such a deed for which Nature itself must punish you, as unerringly and as severely as when a man breaks Nature's own laws. प्राकृतः a man of low birth; such a person's tongue, so the belief ran, drops dawn lifeless, if he utters the holy words. उच्छ्रयः a heap. श्रेयसां of all noble qualities. अवैरिजुष्टं which even an enemy will not think of doing.

IX. 23 परिभवः means an insult or a wrong, while विमानना means shame, humiliation.

23. 3 चन्दनमहत्तरेण by the great चन्द०, said ironically, meaning thereby that चन्द० had grown very insolent. IX. 24. राहु is the demon of the lunar eclipse. कूलावपातेन by the

subsidence of the banks (into the stream); कूलंकषेव सिन्धुः &c. Śāk.V.21 24.2 दृष्टं च मया etc. This is the woman's body which विट mentions at VIII. 37. 2

24. 5 वैषम्यं लोकव्यवहारस्य the difficulty of judicial administration. IX. 25 सुसन्ना व्यवहारनीतयः 'The points of law are very clear here '—Wilson. IX 26 *d* the line appears in the पञ्चतन्त्र, cf. Intro. p. XXVIII IX. 27 परमिह हन्तुकामबुद्धिः with a mind bent on killing an enemy. न तद्विचारणीयम्. Is it not to be questioned ?

IX. 28 is indeed very fine poetry. It is a pity that शूद्रक's poetry is very unequal. It only occasionally rises to 'the highest reaches of a human wit ;' occasionally it descends to the lowest depths.

IX. 29 अद्य ममोपघातः I am ruined, annihilated to-day. मिथ्यैव नन्दसि परव्यसनेन नित्यम् The meaning is obscure ; but it may be made to mean ' mere toys (व्यसनं, an attraction, and परं, mere) have ever delighted thee falsely (*i. e.* although devoid of real charms). ' The other interpretations offered ' although beset by terrible misfortune ' (लक्षादीक्षित) and ' with the misfortune of another ' (Ryder) are quite unsatisfactory. तद्वार्ता news of वसन्तसेना. 29. 2 रेभिल's name occurs here for the third time and it shows the skill with which शू० makes use of characters who never appear on the stage.

IX. 30 a–c ' By me has a woman, a very Psyche has been–' that would be too literal a translation. 'Of a woman a very Psyche, I have been '– The English verb is more obstinate than the Sanskrit one. It will not be left at the end. सं. must say ' murderer ' and complete the sentence.

30–6 अवस्थादोषात् being at a disadvantage owing to my present state. पुरस्थापनं founding a city. आरामः garden, cf. स्त्रियारामा हि वैदेही &c. Uttar. II. सोऽनीशो &c. ' He, because he is poor &c. ' उच्छृङ्खलक vagabond, who has broken all social and moral fetters ; ' man of ' devlish pleasure' is a loose

translation. कृतः जनद्वेषः येन एवंविध भण्ड Buffoon that accusest men. Others read भण्ड (as the छाया of भण्ड), but it is wrong.

30. 7 तव हृदयकुटिलेन ought to be त्वद्धृदयकुटिलेन. पतितः घातयिष्यति cf. निपतन्ती पतिमप्यपातयत् Raghu. VII. 38.

IX. 32. चारुदत्त simply refuses to offer any defence. He has absolutely no faith in the judge's honesty. The judge has all the while given चारुदत्त an excellent treatment and perfectly sympathises with him; cf. अपेहि मूर्ख &c. at IX. 20.3, अहो धिग् वैषम्यं &c. at 24. 5 and the stage direction after 30–9, अधिकृताः सर्वेऽधोमुखाः स्थिताः. If the poet knows that चारुदत्त is committing a blunder, he has not made his intention plain; if, however, he does not know it, then he is a blundering dramatist and a bad idealist; see Intro. p. XLIII. वदतो दैन्यं (of me) speaking in supplicating terms. अङ्गारकः Mars. प्रक्षीण waning. The sense of St. 33 is as follows:—'चारुदत्त who is like Jupiter has in सं. a Mars—opposed to him. Now मै० like a comet, has appeared by his side. चारुदत्त thus will have to sustain a greater harm than a mere occultation of fame; he will absolutely vanish from sight.' Pandit Hirananda points out that the modern astrologers headed by वराहमिहिर do not hold Mars an enemy of Jupiter, while the old ones did, and he cites जीवेन्दूष्णकरः कुजस्य (Mars) सुहृदः, and सूरेः सौम्यसितावरी रविसुतो मध्येऽपरे त्वन्यथा from बृहज्जातक II. 16-17. शूद्रक was therefore clearly a contemporary of the older astrologers. 33 *d* is identical with कुमार II. 32. See. Intro. 33.3 अक्षिभ्यां मन्त्रितं वाचा मूकितं Thy speech conceals what thy eyes betray.

33.8 शिल्पिना by *a* (*i. e.* the same) jeweller. कृत्रिमस्य of a thing made by man. कृतहस्ततया owing to a formed hand.

34.6 एवं गतानि । आमिदम् । 'Thus were they parted—cr-yes-so.' चारुदत्त is about to tell how वसन्तसेना parted with the ornaments, but remembering that his poverty was the occasion, he takes back and so falters; and this confirms

the suspicion in the minds of the judge and the assessors as regards चारुदत्त's innocence. IX. 35. *c.* सत्यमिति द्वेऽप्यक्षरे स—and त्यं, only two syllables these are ; but what a virtue is contained in them !'— आभरणानि आभरणानीति न जाने &c. ' The ornaments—ha—I am to speak of the ornaments—I do not know.' His speech shows his hesitation, and a certain distracted manner. सत्यमभिधीयताम् ; the culprit had apparently to confess his crime. IX 36. कशा, strokes of the whip ; *d* is a zeugma. IX 37 *b* 'If sin is suspected in me, why should I live even though a non-sinner ?'—a material fallacy.

38.3. शारीरो दण्डः physical torture. 38.5. दीर्घायुः long-lived one, said of a child or one in its place. अहमार्थिनी. She does not know that in criminal cases the King is the aggrieved party, and so they cannot be compounded.

38.9. आत्मनः सदृशम् just as was worthy of myself,—a devilish vanity. निर्णयः judgment. निर्णये etc.; cf. वक्ताध्यक्षो नृपः शास्ता सभ्याः कार्यपरीक्षकाः । Vya. 2. IX 39. The judge is uniformly kind to चारुदत्त. निर्वास्यः to be expelled. अक्षतैः untouched, in tact ; cf. न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राष्ट्रादेनं बहिष्कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् Manu. तत्र there, in the court. डिण्डिमः drum. शूले भङ्क्तः impale (him). सनिकारदण्डः a punishment accompanied by mutilation; पालक disregards मनु's dictum about a Brahman offender. St. 40 ; cf. अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥ Manu VIII. 128.

IX. 41 श्वेतकाकीयैः by people resembling white crows, *i. e.* portentous, sinister ; but the commentator of the महाभारत, in which this word occurs, explains it as ' people resembling a dog (श्वन्), a deer (एत) and a crow, *i. e.*, servile, timid and cunning. It is too artificial for being accepted. अपश्चिमं for the very last time ; cf. अयमपश्चिमस्ते रामस्य शिरसा पादपङ्कजस्पर्शः Uttara 1.

IX 43, ll. 1-2, ' Had my case been investigated by reference to the ordeals of poison, water, the balance, and

fire (and had I failed in them), the saw (करकचः) might with justice (वीक्ष्य) have been applied to my body to-day.' शूद्रक's use of the conditional is very peculiar, see III 5 *d* वीक्ष्य having (thus really) tried me ; having seen my guilt. A man drinking poison unharmed, or keeping under water while another man ran the distance covered by an arrow's flight, or weighing less in a balance with proper weights previously put into the other pan, or remaining unburnt in fire for a certain period, after certain preliminary rites which gave these acts the solemnity of an ordeal, was adjudged to have satisfactorily maintained his innocence. For further details, see Yājña II. 7. 95–113. As to the admissibility of ordeals cf. अनुमाने च संप्राप्ते तत्र दिव्यं विशोधनम्। बलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव वा (बृह०); in Vya. 9, कात्यायन says, क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु Vya. 8.

Act X.

This act, being the last in the play, contains the *dénouement*, or the catastrophe. चारुदत्त, on the very day on which the king decrees his death, is taken to the burning place to be beheaded there. His offence is proclaimed at four several places on the way. मै. according to his desire, brings his son to him. स्थावरक, सं.s slave, seeing the procession from the place where he was confined by his master, leaps down into the street and tells the चाण्डालs who the real murderer of वसन्तसेना is. सं. however, arrives just in time at the spot and proves to the satisfaction of the चाण्डालs that the चेट has committed a theft, and is lying because he was ill-treated. The place of execution arrives, चारुदत्त's offence is proclaimed for the last time, the executioner raises his sword to strike, but it falls down, and the next moment वसन्तसेना, escorted by the भिक्षु, appears and falls on चारुदत्त's neck. शर्विलक then comes on the scene and relates how पालक was killed and आर्यक enthroned in his place, He,

moreover, as the king's representative, confers the kingdom of कुशावती on चारुदत्त, the title of a wife on वसन्तसेना and other honours on the भिक्षु, स्थावरक, चन्दनक, the चाण्डालs and even सं., and then with the भरतवाक्य the play closes. The opening scene of the Act is laid in a street of उज्जयिनी and the party is moving from it to the burning-ground, which is the place of execution, from which they again repair, in the existing version of the play, to चारुदत्त's house, where the play thus begins and ends. In the last act, the judge gives the order to the executioners (IX. 42. 5); in this we see चारुदत्त in their custody. Thus it is the same day as that of the last act, and as the trial was conducted in the morning, the time of this act is about the mid-day of the fifth day. The play commences on the evening of the first day and consequently the whole action extends over only ninety hours.

X. 1. *a* ' Have then not the least reason (to be afraid); किं=किमपि. But the st. is very obscure. We do not know if कल्य in Prakrit is derived from Sk कल्य and कारणं cannot really give the meaning of 'cause to be afraid'. Ryder ingeniously suggests that it may stand for Sk. कारणा 'torture,' but the अनुस्वार is clearly sturred in the आर्या, which is possible only with a neuter noun and impossible with a femi. word in acc. sing. The propriety of नव is not easy to be ascertained. ' It being always the first time of the condemned to be killed, he is likely to be at a loss to know how to ascend the gibbet &c ; but we can set him at ease on this score, having a lot of experience '–this appears to be the meaning. The चाण्डालs are consoling चारुदत्त in their own way. करवीरं (Mar. कण्हेर) oleander. स्तोकं स्तोकं little by little. पितृवनं cemetary. विरसं harshly. तर्कयन्ति long for, cf. तर्कयेस्तिर्यगम्भः (पातुम्) Megh. 51

X. 4. शकुनः bird. X. 5, हस्तकः impression of the hand. पिष्टचूर्णावकीर्णः with flour and powder scattered over. तारतम्यं judgment, discernment—said ironically for foolishness. X. 6. the sense is; active help is better than mere sympathy.

मदुपेतमेतत् this (calamity) befalling me. मर्त्ये धिगस्तु fie upon this mortal world.

X. 7. इन्द्रः प्रवाह्यमाणः Indra is the tall pole in the इन्द्रमह festival; see note on V. 11. 14. संक्रमः falling down, shooting. आहीन्त and वीरक are the names of the executioners; गोह is only a मागधी colloquial term for 'man.' That वीरक is the name of the second चाण्डाल can be seen from X. 33. 8.—X. 8 The sense is: there are such tears and such crying and sighing that &c. वज्रं Indra's thunderbolt.

X. 9 is good poetry if taken by itself, but as complement of X. 8 it sounds prosaic. X. 10. उन्नमति rises high. X. 11. प्रणाली a conduit which takes away the rain water from the tiles (Mar. पन्हाळ). लोप्त्रं things stolen (लुप् to steal). स्वयं च प्रतिपन्नः has himself confessed his guilt.

X. 12, गोत्रं family, race; निबिडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्ताद् उद्भासितं was formerly made luminous by the chanting of ब्राह्मणs in crowded sacrificial sheds (or places of worship–चैत्यः); तदसदृश of a completely different type from that of learned Brahmans.

X. 13 अवशः helpless X. 14 संतुः bridge. सुखसंस्थितानां चिन्तातुरः very anxious on account of those who are in easy circumstances. विनिपतितानां of those that have fallen low. X 16 *bc* is a repetition of St. 15 *a*.

16. 4 स्वजातिमहत्तर is addressed to one of the चाण्डालs; best of your race.' प्रतिग्रहं कर्तुं to receive a gift, also a favour. किमस्माकं &c. A Brahman aught not to receive gifts from a low-caste man; the चाण्डाल is not bitter as Wilson represents him, but very considerate and pious, पितः is a rendering of the Prakrit आवुक. X. 17, 'The boy's hands being very tiny, the libations (निवापोदकं) which he will offer will be in very meagre quantities and insufficient to allay my thirst.' It was and is yet a notion amongst the Hindus that the dead subsist

on the food and water offered them by their descendants. The ultimate meaning is that रोहसेन will be left an orphan in his infancy and that चारुदत्त feels very anxious on his account.

18.1 निरुपपदेन नाम्ना—The second चाण्डाल has a loyal heart. X 19. Man cannot command his fate; his character ought not to suffer if fate is against him. अहतमार्गां with an unimpeded course. किशोरी a young mare. प्रत्येषितुं is the छाया of पृथ्वी• for पडिच्छिदुं, for which the v. l. are पडिचिदुं, पडिक्खिदुं and पडिच्छदं' the latter being an obvious emendation of जीवानन्द. We have therefore to choose between प्रत्येषितुं and परीक्षितुं; the former will mean 'to take their dues;' the latter 'to survey,' i. e. 'on an inspection tour.' X. 20, l. 1, 'Titles (व्यपदेशाः) are empty things; what (circumstance) respecting चारुदत्त does not claim the highest respect (salutation by the head)? l. 2 also is an interrogation. X. 21 अंसेन on one shoulder, the garland hanging across the breast on the other side; or perhaps अंस is to be taken to mean the neck and the portion thereabout. आघातः place of execution. शामित्रं (from शमितृ, the immolator,) means the same, but is a sacrificial term. आलब्धुं for being killed. The infinitive here has a passive meaning. आलभ् too is used only in a sacrificial sense; cf. गवालम्भः.

X. 23. cf. Uttar. VI. 13 and 22. उशीर fragrant roots called खस or वाळा. अयशोवशेन प्रनष्टजीवाशाम् whose life is beyond hope, being forfeited for an infamous deed.

X. 25, व्यसनकृतां the work of Destiny; अपि in l. 2 is an expletive.

25. 1 प्रासादबालाग्रप्रतोलिका—This name is a serious name and has occurred before in VIII. 43. 9. दण्डनिगडः stocks. द्रोणः a particular kind of cloud which discharges water very plentifully as from a bucket. With l. 2. of St. 26 cf. वृषेव सीतां तदवग्रहक्षतां Ku. V. 6 and अभिवृष्य मरुत्सख्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे Ragh. X. 48.

P. 306. शाकेन सूपेन (च) (सूपं सुखेन पीयेत इति) together with vege-table and soup. शालीयकूरेण with शालि rice. खङ्कण ringing. शत्रुविनाशो नाम etc. This and the following sentence are an instance of the typical humour of सं. For the very reason that it is laughable, the malignity that underlies it escapes our notice. This is the result of the double character with which सं. is invested; see Introduction. यस्यां वेलायामस्मादृशः etc.—This is a specimen of the broad humour of शूद्रक. X. 30, This shows the unpopularity of सं. and the universal contempt in which he is held. 30. 7 तत्कृतवैरः etc. संस्था.'s brain discovers here an incredible supply of ready-witted devices. 30. 11, चाण्डालौ । (दृष्ट्वा) शोभनं भणति etc. The executioners appear to exercise unlimited discretionary powers at the place of execution. They judge of facts, hear statements, vary the mode of punishment, order चारुदत्त to confess himself anew, seize सं. in चारुदत्त's place, speak wisely and philosophically and seem everywhere to be not executioners, but judges. न संवदति does not agree to it.

X. 32. आश्रमं etc.—because its sanctity cannot be voilated. मा गमिष्यसि The peculiar construction has occurred before: ' otherwise you will etc. ' 32. 4 लघु पराणयामि shall take him back quickly. 32. 9 जर्जर old, worn out. संखलः the stick with which to beat the drum.

33. 3 पालिका turn. लेखं कुर्मः let us cast lots. राजपरिवर्तः revolution. संस्था. at once turns pale at the mention of राजपरिवर्त; for then, what can he be without his आवुत्त on the throne ? This mention is also an apt introduction to what follows.

X. 34. *b* goes with दूषितस्य in *a*. यत्र तत्र स्थिता वा or wherever she is. स्वस्वभावेन according to her own sweet nature, viz. generosity; सैव *i. e.* वसन्तसेना. चारुदत्त's prayer is granted by Providence. X. 35, प्रतिवृत्तं hanging down. दीर्घगोमायवः jackals with stretched limbs (to reach the body). वेश इवाट्टहासस्य like a mask (वेश) of (representing) violent laugh-

ter. The sense is that jackals are devouring the limbs, while the face opened in death presents the appearance of continued laughter.

X. 36. उत्तिष्ठत्पततो (शवस्य) (alternately) rising and falling. वसनपातिका = वसनस्य पातः (इव) the falling off, the being discarded, of a garment. The body is called a शव in view of death being its normal state. Its rising and falling are camparable to the falling off of garments. The चाण्डाल is echoing the sentiment in वासांसि जीर्णानि यथा विहाय &c. in Gita II. सन्धारय comfort.

X 36. 3. अस्थानपरिश्रान्तां swooning in an improper place. विषमभरा॰ The simile has occurred before at II.20.2. 36.15 उत्तान erect. समं evenly.

X. 37. The first मुष्टि means the handle of the sword. सह्यवासिनी—the family deity of the चाण्डाल who was perhaps a resident of the Western Ghats; शूद्रक of course must have known the सह्य well. X. 38 चिकुरः tresses of hair.

38. 7. राज्ञो यज्ञवाटगतस्य This information has been intended by the poet as an introduction to the impending event, agreeably to his notions of construction; but it is a question how the चाण्डालs know it, unless the poet has given them the sight of सञ्जय. X. 39 is the same as X. 26.

X 41. जीवातुकाम्यया. जीवातु means life, or the elixir of life: wishing me life, or ' with the desire *to give* me the elixir of life ;' cf. मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे &c. Uttar. II. 10. X. 42. स्नपयन्ती (causal part of स्ना) bathing. विद्या Lore; the life-reviving संजीवनी is meant.

X. 43. देहं neuter n. म्रियेत may live. X. 44, The fate of कादम्बरी described in यान्येव सुरभिकुसुमधूपानुलेपनादीनि &c., is exactly the reverse, while पुरूरवस्'s exclamation affords a good parallel: cf. पादास्त एव शशिनः सुखयन्ति गात्रं ... त्वत्सङ्गमात्सपदि तत्तदिवानुनीतम्। Vikr. III. वरवस्त्रं the bridegroom's garment. अतिदाक्षिणतया &c. वसन्तसेना is sure that चारुदत्त's present plight cannot be due to anything but his generosity. X. 45. With

c d cp. रघु. VIII 38, निपतन्ती पतिमप्यघातयत्. मनाक् a little—had it not been for a slight accident, very nearly.

X. 45. 5 चरणसंवाहचिन्तकः whose only care was the champooing of his feet. X. 46 is recited by शार्विलक behind the curtain. वृषभकेतुः the bull-bannered Śiva. दक्षयज्ञस्य हन्ता–दक्ष, father of पार्वती in her first birth, performed a sacrifice to which he did not invite Śiva. पार्वती went uninvited to it and was insulted there. She in anger burnt herself and Śiva then destroyed दक्ष and his sacrifice. The description is appropriate, for आर्यक also kills पालक at a sacrifice. षण्मुखः Śiva's son स्कन्द, whose birth forms the theme of कालिदास's कुमारसंभव. *c, d.* 'And now (not victory to, but) victorious is आर्यक over the broad earth with white कैलास as her banner, his worst enemy having been killed.' कैलास is tall enough and white enough to serve as a banner to India, which was all that the ancients regarded as the earth.

X. 47. शेषभूतां resembling the cast-off flowers from an idol—which are deemed very sacred. X. 48, प्रकर्षात् by reason of my prowess; वसुधाधिराज्यं, 'wielding sovereign power over the earth,' is adj. to शत्रुराज्यं ; बलारिः Indra, killer of बल (बल–from वृ–वृत्र,–the enveloper, the demon of clouds according to some, of Arctic darkness according to others.)

X. 48. 1 The passage from अपयात जात्माः to end of X. 49 presents the following v. l. in the नाट्यदर्पणः अपयात twice; अपि om.; अगाधात् for अपारात्; कृतथा for धृतया; त्वामेव for नावेव, युतं समीक्षे for चिरान्निरीक्षे. Clearly here, त्वामेव is a misreading for the simile नावा इव; गुणभृता, held by ropes of virtue is better than गुणवृता 'surrounded by ropes of virtue;' for उत्तरण, the अपारत्व is more relevant than अगाधत्व. The name of शार्विलक appears there as शार्वलिक. 49.1. आर्जवं straightforwardness.

X. 51. The passage from X. 51 to 58,20 (एवं यथाह आर्यः) appears in the नाट्यदर्पण as an instance of भाषण, which is one of the निर्वहणसंध्यङ्गानि. भाषणं is defined as सामदानोक्तिः and hence probably all reference to the ' killing ' of संस्थानक with kindness has been deliberately dropped from the passage. The भूता passage naturally does not figure. In the passage that remains the following v. l. are observable. शार्वलिक is the way how शर्विलक is named.

51.1 add किं after शार्व. ; om. 51.2 and 51.3; 51.4 for प्रतिष्ठितमात्रेण तव read सत्यम् । सिंहासनाधिरोहेऽनुष्ठितमात्रेण च तेन तव; add राज्ञा after आर्यकेण; for वेणातटे कुशावत्यां read च वेलातटे तुभ्यं. The expression पुनर्वसन्तसेनामाह would show that the portion relating to संस्था. is dropped. 58. 10 for परितुष्टो राजा read राजा तवोपरि तुष्टः; 58. 11 अज्ज सव्वलिय कयत्थ म्हि; 58. 12, om. stage dir. 58.14, read जणिच्चत्तणं पेक्खिय पवज्जाबहुमाणे संवुत्ते ।, 15 om. अयं; 16 एवमेतत्; 16 *a* चारु० प्रियं नः ।; 17 संपदं जीविद म्हि; 19 सुभृत्योऽयमदासोऽस्तु; om. the following; 20 om. पद्यैनं etc. As रामचन्द्र and गुणचन्द्र, authors of the नाट्यदर्पण, lived in the 12th century we have practically here a ms. of the 12th century for comparison. It would show that the text of the Mk. was practically the same in those days as it is now. The readings of ना. द. are in some respects better, in some worse than those of our edn. In 58. 14 clearly संवुत्ते must be preceded by a complement to the predicate. In 58. 19 सुभृत्योऽयं appears to be much better, but the consensus of Mss. from all parts of India in favour of सुवृत्त makes us pause before we can adopt सुभृत्योऽयं on the strength of a single ms.—that is what it means,—of the 12th cent. As to 16 *a*, some modern Mss attribute it to भिक्षु, while others drop it. It appeared to some that a speech in reply to the promise of शर्वि. was necessary. But the भिक्षु is indifferent to these honours, and importance is to be attached to Mss B(bc) DEF and A that drop it altogether.

X. 52. 4 We should like to know very much what this कुशावती on the Venā is. If it existed, it could not be far from the modern Satara. The poet in conferring this petty kingdom on चारु. wants also this little town to be made immortal. Had he any personal associations with that town ?

X. 53 दुष्करः naughty. राष्ट्रियबन्धः the arrayed forces of the military commander. 53. 1 अभ्युपपन्न one supplicating protection. शरण and रक्षण mean the same. 53. 5. A significant gesture. Draupadī had not greater charity for her enemy.

X. 55, यः must be inserted before शरणमुपेत्य. 55.5 नेपथ्ये कलकलः The portion from this to युष्मत्प्रसादेन at 58. 9 is an interpolation by a poet named नीलकण्ठ, who, as the verse quoted by लल्लादीक्षित (यत्सूर्योदयभयतः कविनोचितपात्रमेलनं न कृतम् । सुन्दरयुक्तिभिररचयद् आचन्दनोक्ति नीलकण्ठस्तत् ॥) says, ' accomplished the bringing together of all proper characters, which the poet left out in his hurry, lest the sun should rise on the audience, by a clever device which begins from the speech of चन्द०.'

X. 56 न महीतलस्थितिसहानि too good for the earth. त्वरया सर्पणं—कार्यं must be understood.

56. 3 चेलाञ्चलं skirts of the garment. पथ्युपदेशिनीं = पथ्युपदेश + इन् + ई. पथ्युपदेश instruction as to the way to be followed; the v. l. यथोपदेशिनी ' I shall take your advice, shall follow your example and die. ' .13. अतिक्रान्ते किं मनोरथैः I had high hopes for the future, but what avails it now ? She hoped that चारुदत्त would comfort him after her own death. बालिशः child, the little fool.

X. 58. The first प्रेयसि is voc. and the second, loc. from प्रेयस् the dear one, चारु. व्यवसायः resolve; cf. व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः Ragh. VII. 65; with *c d* cf. वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते Ku. V. 44. अत एव etc. cf. अत एव ता मधुकर्य उच्यन्ते II. 0. 33. .4 अहो संविधानकं ' what a coincidence ! ' संविधानक also means a plot, and the poet intends to remind his readers of his skill in plot-building. भवभूति has done the same before him.

58. 10 आर्ये परितुष्टेन etc. It is not known if the king had such power, but the poet, surely, for his poetic justice, can invest the King with it. 14.This sentiment coming in the midst of universal rejoicing shows the turn of mind of the भिक्षु and is highly creditable to him. प्रव्रज्या asceticism. कुलपतिः head, principal.

X. 59 does not mention धूता and रोहसेन's meeting with चारुदत्त, which is related only in the interpolated matter. अचला the earth. *c.* The प्रियसुहृद् is आर्यक; construe: मे वयस्यो भवान् प्रियसुहृदि संगतः. St. 60, तुच्छयति makes empty ; आकुलान्, in an agitated condition. is to be taken with both the verbs in 1. 2 ; thus, we must read कांश्चित् पातविधौ आकुलान् करोति, कांश्चिद् पुनः आकुलान्नयति. कूपयन्त्र is the Marathi रहाटगाडगें, the well-apparatus with a chain of small buckets. न्याय is an instance. Several such instances are current among the people and Col. Jacob has collected them in a book. The instance of the well-jars shows us that the way of the world (लोकस्थिति) is a meeting-place (संहति) of opposites (प्रतिपक्ष). Kāli. says the same in नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण; he only gives the instance of the rim of the wheel. The प्रशस्ति, popularly called भरतवाक्य, is the Benediction at the end, pronounced on the audience in the name of भरत, who being the father of drama and a sage, has his memory perpetuated by this stage-practice. The pronouncer of the भरतवाक्य is generally a holy person, and that शर्विलक should receive the honour is only an indication of the advent of the कलि age, in which the unscrupulous win the highest place. शर्विलक is, however a Brabman and a hero, and this must content us.

Appendix A.

Society depicted in the मृच्छकटिक.

The Mk. contains perhaps the most vivid sketches of contemporary society that have ever been painted in a play. The student of the antiquities of the Indian society can get from the play a very clear view of the ancient form of judicial administration, of the caste-system and the Brahmanical and Buddhistic religions, and of the social and economical condition of ancient India. The following is a summary of the information which the play affords.

The king was of course an absolute monarch and was assisted by his ministers (IX. 14.). Taxes were collected by the king's officers who went about from town to town for purposes of the collection (VII. 1). It appears that the police administration was not wholly inefficient (III. 11, also VI.)and offenders had often to abscond in order to evade punishment (IV.32[5]). The law was universally respected (II. 13[18], VI. 23[3]) and the power and the privileges of the legal tribunals were fully recognised (cf. कथ व्यवहारः IX 7[33], व्यवहारस्त्वां पृच्छाते, IX. 18[1]). Manu had already laid down the law, and his authority was supreme. Rules of evidence and procedure were also formulated (see IX. 7[15] व्यवहारपराधीनतया IX. 2[4]) and the judges were bound by them. शूद्रक himself knew the practical side of the law of evidence very well (निगडं VII 8, प्रावारकः VII 43[11], IX. 23[5], 30[9] p. 284) and with his powers of forging evidence he would have proved a most obnoxious police officer, had he been so inclined. Apparently distinction was even then made between compoundable and non-compounndable offences (IX. 38[5]). The कायस्थs had already become notorious,—an indication of the legal procedure having become complicated. The judge pronounced the judgment, while the king passed the decree. It was the judge's duty to ascertain facts and to examine the truth of statements, and hence aggrieved as well as non-aggrieved persons gave information to him

of offences committed (IX. 7^4). The judge was assisted by Brahman as well as merchant assessors, and the श्रेष्ठिन् was included among them. In the मृच्छकटिक, the कायस्थ and the श्रेष्ठिन् alone figure as assessors. Where the facts were not clearly proved by evidence, recourse was had to ordeals (IX. 43). The offender had to confess his guilt when it was sufficiently proved by facts (IX 36). The punishment for an offending Brahman was not heavy according to the Institutes of मनु; but this law had apparently undergone a change (IX 39). The forms of execution were numerous, among which beheading, impalement, sawing, etc. figured (X. 54). A capital offender was reprieved if an adequate fine was paid, or if a great event occurred 33^{10}). The executioners appear to have had unlimited authority at the execution place. They acted as policemen ($X.16^{10}, 32^6$,) and to a certain extent even as judges ($X. 33^6, 38^9$).

Creditors had absolute lien upon the person of the debtor and the latter could be tormented with impunity (II. 12) and even sold by the creditor (II. 6^{31}) to realise his money.

The Brahman and the merchant classes absorbed a large share of the social dignities. The merchants were an organised commnnity, had a recognised head who was probably nominated by the king, traded with distant countries (II. 0^{18}), and had ships of their own (IV. 29^1 यानपात्राणि). 'Ships from the Western countries came, according to the author of the Periplus, to भरुकच्छ, the modern Bhadocha, and the merchandise was thence carried to the inland countries' (Dr. Bhandarkar's History of the Deccan). There were in those days guilds of trades such as those of weavers, druggists, corn-dealers, etc. Their organization seems to have been complete and effective, since they received permanent deposits of money and paid interest on them from generation to generation.

The Brahmans were not wholly a spiritual community. There were big merchants among the Brahmans, and चारुदत्त's grandfather was a श्रेष्ठिन्. Brahman youths certainly did follo w

their ancient profession (II 0[16]), but there were also some amongst them who led dissolute lives, gambled, talked lightly of their sacred thread (III. 17, 19[5]) committed thefts, and mingled in politics. There were also the mendicant Brahmans, who like their modern descendants, brooked no rivals at the feast, and were fond of sweet things and above all of दक्षिणा (I. 8[28]). But the Brahmans were still universally revered (III.7[11] ब्राह्मणः खलु तर्व, VIII 17[8]) and a hermitage was deemed praticularly sacred (X. 32). The pious Brahmans performed sacrifices and their houses reverberated with the chant of Mantras (यूप IX. 30[7], X. 12). A low-caste person was not to repeat the sacred word (IX. 21), nor could a Brahman, receive a present from him (X. 16[5]). Modern Brahmanism differs from the Brahmanism in शूद्रक's time in certain cardinal points; in those days, a Brahman dined at a courtesan's (IV.27[16]) and a चारण's house (I.8[29]), and could lawfully marry courtesans and slaves (IV.24, X.58[10]), and to him the चाण्डालs were not apparently untouchable human beings. Speaking generally, low caste persons had no special disabilities attached to their low brith; वीरक and चन्दनक rose to high offices in spite of their low birth,—to take them at their own word,—and शूद्रs had already begun to assume regal powers.

The religious and superstitious practices of those days did not much differ from those of our own days. चारुदत्त performs the सन्ध्या, offers oblations to the gods and libations to the sun (III.13[1] नित्यादित्य etc.); the women observe various उपवासs (I.8[16] अभिरूपपतिः, III.26[14] रत्नपट्टो). The mythological deities were worshipped; and S'iva appears to have been a popular deity (IV. 28[10]). The चाण्डालs also worshipped their own deity in the सह्य. Astrology and augury were implicitly believed in. National festivals like the इन्द्रमह and the कामदेवोत्सव also were held with great pomp. Among the acts of piety which चारुदत्त has done are mentioned works like पुरस्थापन, विहार, आराम, देवालय, तडाग, कूप and यूप. उषवदात's inscription at Nasik, similarly, mentions that he (Usavadata) constructed caves, gave away cows, con-

structed flights of steps on the banks of rivers, assigned villages to gods and Brahmans, fed a hundred thousand Brahmans every year, *made gardens and sank well and tanks*, founded benefactions for चारणs and परिषद्s &c. 'The same notions', Dr. Bhandarkar observe, 'as regards these matters prevailed then as now.'

Buddhism was in an equally flourishing condition. Temples and monasteries were excavated for wandering Buddhistic mendicants, by princes, merchants, carpenters, corn-dealers. &c. 'Kings and princes thus appear to have patronized the followers of both the religions, and in none of the inscriptions is there an indication of an open hostility between them' (History of the Deccan).

Buddhism however had already begun to deteriorate in morals; गासाविआ (II. 13^{11}) was a by-word for a woman of loose morals, and Buddha ascetics were often vicious men (V. 14). The sight of a भिक्षु, moreover, was considered inauspicious (VII. 9^{1}).

The society shows clear signs of opulence. The description of वसन्तसेना's palace, if it be not spurious, the mention of an आरामप्रासादवेदिका and a garden within the house, of गोष्ठीपान and the profession of a shampooer, and the importance which is given to munificence (V. 11^{47}, 39^{11} etc.) among the virtues of चारुदत्त indicate it. Courtesans studied the fine arts. Gambling houses were guided by laws laid down in स्मृतिs. Music was carried to perfection. Dramatic performances too were not wanting, and acting was taught by masters (III. 19^{1}). Such a society must needs have a dark side, and the vice of frequenting public houses and gambling-establishments appears to have been rife among the middle classes.

Slavery was a natural institution to all ancient communities. The Indian slave was generally well-treated, almost like a member of the family which he served. He was given victuals to eat (VIII.24^{7}), and his grievances were not often sympathetically heard (X. 30^{12}). He could, however, have private property

(V. 24^3, 43^7) and could be emancipated at the will of his owner or ransomed (IV. 4^{13}).

Social opinions do not appear to have changed much in India. वसन्तसेना is as much under maternal control, and चारुदत्त's wife is as bashful, as a modern daughter and wife respectively.* Theft fortunately is not now considered as a fine art, but still शर्विलक in the play has our sympathy, and our sense of public virtue does not make चन्दनक's treason seem unpardonable in our eyes (VI. 19.)

Appendix B.

Metres in the मृच्छकटिक

1. Sanskrit verse consists of stanzas of four lines each, all the lines being alike, or as is often the case, only the first and the third, and the second and the fourth, being of equal length. It is rare to find stanzas where all the four lines are unequal. Moreover, while a line is being recited, some slight pause has to be made at one or more places; technically speaking, a यति is said to fall on the syllable next preceding the pause. There are three varieties of metres:— (i) the गणवृत्त consisting of a fixed number of letters, each of fixed quantity, to each line, (ii) the मात्रावृत्त consisting of only a fixed total of quantities (मात्रास), and (iii) the मात्रागणवृत्त standing between these two.

In scanning a line of the first variety, it is divided into गणs (feet) of three syllables, and where the number of syllables is not exactly divisible by three, each of the remaining syllables forms a गण. A short syllable is marked as ल ⏑ and a long one as ग —. The following are the varieties of possible गणs and their names.

य ⏑ – –	भ – ⏑ ⏑	म – – –
र – ⏑ –	ज ⏑ – ⏑	न ⏑ ⏑ ⏑
त – – ⏑	स ⏑ ⏑ –	ल ⏑, ग –.

The ganas will be remembered with the help of the following कारिका:

* I wrote this in 1909. I shall not say it now.

आदिमध्यावसानेषु **यरता** यान्ति लाघवम् ।
भजसा गौरवं यान्ति **मनौ** तु गुरुलाघवम् ॥

य, र and त are respectively short in the beginning, middle and end; भ, ज and स are long (in the same places) and म and न are respectively long and short. The mnemonic line यमाताभानसजरालगम् is another help, य being illustrated by यमाता, म by मातारा and so on.

In scanning the second variety, *i.e.* the आर्या group, we have only to add up the मात्राs, a short syllable carring one and a long one two मात्राs. The procedure in the last variety is more or less arbitrary; of the पताल्लेय and ओपछन्दसिक.

Every metre has been described in Sanskrit verses belonging to the same metre. These prove a great help in remembeing the metres. But the best way to remember the metres is to associate each with a well-known verse or poem written in it. After a little training, the ear can recognize the metre of any given stanza if it has been thus previously associated. Thus for example, it is easier to recognize वंशस्थ as the metre of सुखं हि दुःखान्युपभूय शोभते I. 10, from its association with canto V of कुमारसंभव than from the description in जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ.

2. The following is a list of the metres that occur in the मृच्छकटिक, of their schemes, of the यतिs and of the metrical irregularities, with metrical descriptions for each. Here the sections and the corresponding caesura are indicated by the pecular equivalents of numerals, which have been given in figures. जलधि and वेद stand for 4, रस for 6, अग, अश्व, हय, लोक and मुनि for 7, वसु,, भोगिन् for 8, ग्रह for 9, आशा for 10, रुद्र for 11 and सूर्य for 12.

अनुष्टुभ् has no fixed scheme as regards the former half of its पादs, beyond that either the second or the third syllable must be long; the latter halves of the first and third lines must be ⏑ – – – – and of the 2nd and 4th ⏑ – ⏑ –. I. 2, 16, 33 &c. are अनुष्टुभ्s.

आर्या is a मात्रावृत्त. Its 1st and 3rd sections contain 12 मात्राs each, the 2nd contains 18, and the 4th, 15. गीति is a variety of आर्या

and contains 18 मात्राs in the 2nd and 4th पादs. उपगीति is another and contains 15 मात्राs in the 2nd sections. otherwise these resemble the आर्या. V. 14 1, 9 are उपगीतिs; V. 34 V1. 5. 8. 10. 12. 20. X. 37 are गीतिs; I. 8. II. 43, II. 2, 3, 5, 6, 9, 14, 16–20, III 33, IV. 13 &c are आर्याs.

इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा and **वंशस्थ** are allied metres. Their schemes are : इन्द्रवज्रा, ततजगग ; उपेंद्रवज्रा has a short 1st syllable ; वंशस्थ has only a short syllable more before the final one, otherwise it is the same as उपेन्द्रवज्रा. उपजाति is a composite metre, formed when lines of any two of the above three metres are mixed in a single verse. The वंशस्थ line is to be seen only in VI. 3. I. 19, 29, 35, 41, 51, IV. 16, V. 49, VIII. 22, 34, X. 11, 21, 29, 48, 58 are इन्द्रवज्राs. I. 6, 7, 28, IV. 23, 31, V. 10, X. 43, are उपेंद्रवज्राs. I. 10, 30 (one पाद being उपेन्द्रवज्रा). I. 52, III. 7, 8, IV. 1, 12, 15, V. 21, 29, &c. are उपजाति I. 53, II. 10, III. 11, 18, IV. 17, V. 37, VII. 7, IX. 25 are वंशस्थs.

औपच्छन्दसिक, पुष्पिताग्रा, माल्यभारा, प्रहर्षिणी, वैतालीय, and मात्रासमक also are allied metres, as will be seen from the schemes given below :

औप०	1st line, 6 मात्राs and		– ⏑ – ⏑ – –
	2nd ,, 8 मात्राs ,,		,,
पुष्पि०	1st ,,	⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑	– ⏑ – ⏑ – –
	2nd ,,	⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑	– ⏑ – ⏑ – –
माल्य०	1st ,,	⏑ ⏑ – ⏑ ⏑	– ⏑ – ⏑ – –
	2nd ,,	⏑ ⏑ – – ⏑ ⏑	– ⏑ – ⏑ – –
प्रह०		– – – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑	– ⏑ – ⏑ – –
वैता०	1st 6 मात्राs and		– ⏑ – ⏑ –
	2nd 8 मात्राs ,,		– ⏑ – ⏑ –
वैता०	of 1st line	⏑ ⏑ – ⏑ ⏑	– ⏑ – ⏑ –
Ragh. VIII.	2nd line	⏑ ⏑ – – ⏑ ⏑	– ⏑ – ⏑ –
मात्रास०		– – ⏑ ⏑	– ⏑ – ⏑ –

पुष्पि० and माल्य० are only varieties of औप०. प्रहर्षिणी has two मात्राs more. वैता० is औप० minus the last syllable. मात्रासमक is a variety of वैता० and wants only the first two syllables to make the 2nd

line of the वैता० of Ragh. VIII. औप० and वैता० are both hybrids of the मात्रावृत्त and the गणवृत्त.

पुष्पिताग्रा—I. 24, 56, II. 7, III. 13, 24-5, IV. 4, 27-8, VIII. 4, 8, 15, 32, X. 13. (अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु सजौ जरगाश्च **पुष्पिताग्रा**)

माहयभारा—I. 3, 5. According to पृथ्वीधर, I. 26 and II. 15 are मात्रासमक, but only the 1st two lines of the former and the 1st of the latter are in the मात्रासमक, and these can also be वैतालीय lines.

प्रहर्षिणी—IV. 2, V. 50, VI. 1, VII. 7, VIII. 41, IX. 1, 27 X. 25, 33, 47, 49. (म्या[3]श्या[10] भिर्मनजरगाः **प्रहर्षिणीयम्**।)

वैतालिय—III. 1, 2, 3, IV. 29, VIII. 2, 3, 47, IX. 17, 35.

भ्रमिताक्षरा—स, ज, स, स; X. 56. **रुचिरा**—ज, भ, स, ज, ग; यति on 4th syllable—II. 4. (**भ्रमिताक्षरा** सजससैः कथिता।)

मालिनी—न, न, म, य, य; यति on 8th—I. 21, 31, 57, IV. 20, V. 17, VII. 3, 5, VIII. 12, 42, IX. 12, 43, X. 3, 12, 34, 46. (ननमयययुतेयं **मालिनी** भोगि[8]लोकैः[9])

शालिनी—म, त, त, ग, ग; यति on 4th—V. 11 has two मात्राs more than मालिनी, the 9 last syllables being similar. (मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेद[4]लोकैः[9])

वसन्ततिलका—त, भ, ज, ज, ग, ग. I. 9, 12-13, 17-18, 20, 22, 25, 27, 35, 49, III. 6, 7, 10, 17, 19, IV. 9, 14, 26, V. 1, 2, 4, 8, 13, 15, 33, 36, 42, 45, VI. 2, VIII. 18, 20, 23-24, 26, IX. 9, 16, 19, 22, 28-29, 34, X. 31, 44. (उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः)

विद्युन्माला— म, म, ग, ग; यति on 4th; II. 8 (मो मो गो गो **विद्युन्माला**।)

वैश्वदेवी— म, म, य, य; यति on 5th— I. 47, III. 16. (पञ्चबाणाश्चै[5] च्छिन्ना **वैश्वदेवी** ममौ यौ।

शार्दूलविक्रीडित—म, स, ज, स, त, त, ग; यति on 12th,–I. 14, 23, 32, 36–37, II. 12, III. 8, 14–15, 21, 23, 26, IV. 6, V. 5, 6, 14 18, 20, 23–24, 27, 35, 46, VII. 2, 7, VIII. 5, 11, 36–38, IX. 3–5, 14, X. 60. ([12]सूर्याश्वै[7]र्यदि मः सजौ सततगाः **शार्दूलविक्रीडितम्**।)

शिखारिणी—य, म, न, स, भ, ल, ग; यति on 7th— I. 15, V. 12 22, 25, VI. 4. (रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः **शिखरिणी** ।)

सुमधुरा—म, र, भ, न, म, न, ग; यति on 7th and 13th; a comp. of शिखरिणी and स्वग्धरा,—IX. 21.

स्वग्धरा—म, र, भ, न, य, य, य; यति on 7th and 14th,— I. 1, 4, 48, X. 59, 61. (म्रभ्रैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता **स्वग्धरा** कीर्तितेयम् ।)

हरिणी— न, स, म, र, स, ल, ग; यति on 6th and 10th,— IV. 3, IX. 13. (नसमरसला मः षड्भिर्दशभिर्हरिणी मता ।)

II. 1 and III. 5 are said to be **चित्रजाति** and **शक्करीजाति**, that is to say, the former is of a fantastic cast and the latter resembles the Vedic शक्करी. The former is probably an **आर्यागीति** (12 + 20), and the latter is an unknown Prakrit metre.

3. The Prakrit vowel sounds are more flexible than the Sanskrit ones, and have to be twisted into the proper measure. The following is a list of the vowel sounds that ought to be so twisted into shape.

The nasal on हि, instr. pl. termi., does not make the preceding vowel long, while that on कहि does.

The अनुस्वार in सेवंदि I. 26, and सव्वं IX. 17, and the last vowel in II. 14 must be slurred over. ह in शिहल II. 6, and अ in परिव्वाजओ II. 30 and राअउले VIII. 47 must be either slurred over or dropped. The final vowels in शाणिए III. 1, पञ्जरिए VI. 7 and 14, in नले VIII. 2, in the first मुण्डिदे in VIII. 3, lines, 1 and 2, in पञ्जलीए and यञ्जे VIII. 45 इन्दिअशञ्जदे and हत्थे VIII. 47, हगे IV. 2, भीलुदाए IX. 17, and घलणिए X, 37 and the penultimate ones in the first शत्तीए in II. 1, and in गूहेहि IX. 35 are short; while स in सुरासव and इ in मरइ IV. 29, ह in पडन्ताह, and अ in कदुअ X. 36, are long. The conjunct consonants in घडुक्को and the two गहहीए in II. 1, भिच्च and दुक्कले III. 1 and चण्डाल VIII. 2 do not make the preceding vowels long.

4. The following restorations are needed in the printed text. हा and the first शत्तीए in II. 1 must be omitted. VIII. 47, read मुहशञ्जद हत्थशञ्जदे and for पललोअ in the same st. read पललोए.

For IX. 17, l. 4, read दाणि गूहदि तं हि भट्टके ॥. And in X. 55, for कृतापराधः read कृतापराधो यः.

5. The following stanzas are hopelessly corrupt. Line 3 of I. 26 is an ओपच्छन्दसिक line and l. 4 is a वैता० one; while the first two are either मात्रासमक or वैता० ones. In II 15, *l.* 1 is in वैता० or मात्रा०, l. 2. in वैता०, and ll. 3 and 4 appear to be wholly irregular. The last quarter of X. 36 is similarly corrupt.

Appendix C.

Prakrit dialects in the मृच्छकटिक.

वररुचि (1st century B. C.) in his Prakrit grammar treats of four dialects only, viz. माहाराष्ट्री, शौरसेनी, पैशाची and मागधी. हेमचन्द्र (12th century A. D.), notices शौरसेनी, मागधी, पैशाची, चूलिकापैशाची and seven अपभ्रंश dialects, besides the principal प्राकृत-भाषा. Rhetoricians, on the other hand, and later grammarians mention dialects such as आवन्ती, प्राच्या, शाकारी, चाण्डाली, शाबरी and ढाक्की. These differences are to be accounted for by the fact that the Prakrit dialects changed very much after the Christian era and that the later rhetoricians did not understand the Prakrit dialects. The शाकारी is, for instance, treated as a distinct dialect. If no मागधी-speaking character whatsoever could pronounce any sibilant other than श, it is rather strange that संस्थानक alone should have been styled a शकार. But so it was.

The शौरसेनी is an older dialect, the माहा० a more developed form of it, and the मागधी and the पैशाची embody the older dialect preserved in the language of the lower classes with certain modifications. The geographical connotation of the terms is misleading, as is also the social implication of the literary conventions.

In the मृच्छकटिक we can observe only three dialects: शौरसेनी, मागधी and a mixed dialect, which is furthes characterized by the nom. ending in ओ. These, no doubt, were current in शूद्रक's time. वररुचि also composed his grammar from the current languages, and although माहाराष्ट्री was only in the Deccan the

principal current language, by literary convention it was used for poetry and शौरसेनी for prose, the differences between them being very slight. Presumably the dialects as they were current in ग्रु०'s times were nearly identical with those described by वररुचि and therefore, I give below a brief summary of the latter, excluding the पैशाची with which we are not concerned.

The Prakrits are a result of the inability of the people to pronounce Sanskrit correctly or to use correctly the numerous inflections of Sk. The changes, therefore, are phonological or morphological.

Phonology:—Normally ऋ is changed to अ, by assimilation to इ or उ; ऐ and औ to ए and ओ; if they are the result of a वृद्धि, to इ or उ; occasionally also to अइ and अउ. Abnormally all kinds of vowel changes are observable.

Intitial consonants, except न् and य्, which invariably become ण् and ज्, are not changed. The *medial* ट, ठ and ड become ड, ढ and ल. क, ग, च, ज, त, द, प, य and व are generally elided. ख, घ, थ, ढ, भ are retained or become ह. श and ष become स; and ष and फ become व and भ. त, र, श and ष often become द, ल, ह and छ. In the शौर० medial त and थ become द and ध.

Among conjunct consonants, क, ग, ड, त, द, प, स when first members, are dropped; म, न, य when they are latter members; and ल, व, र in any case. The following changes often take place: द्र becomes द or ट्ठ; ष्ट–ट्ठ; स्त–त्थ; र्य–ज्ज; र्त–ट्ठ; त्य–च्च; थ्य–च्छ; च्य–ज्ज; ध्य–ज्झ; ह्य–ज्झ; ष्क, स्क and क्ष–क्ख; क्ष–च्छ; ष्म–ह्म; ह्म, ह्न, ष्ण, and श्न–ण्ह; स्प and ष्प–प्फ; श्च, त्स and प्स–च्छ; न्म–म्म; भ्र and ह्म–ण्ण; क्म–प्प. The conjunct consonants are often separated and both members take the common vowel; sometimes अ is substituted for ए or आ, and sometimes उ. इ sometimes steps in where र or ऋ is a member of the conjunct consonant: e. g. किलिट्ठं, सलाहा, सणेहो, पउमं for क्लिष्टं श्लाघा, स्नेहः पद्मम्.

Morphology:—Here are वच्छ (वत्स) and जल declined, to give an idea of the termi.s. There is no dual in Prakrit, and no dative.

n. वच्छो, वच्छा; ac. वच्छ, वच्छे–वच्छा; in. वच्छेण, वच्छेहि–हिं; abl. वच्छा,–वच्छादो–दु–हि, वच्छा–(च्छे)–हिंतो–सुंतो; gen. वच्छस्स, वच्छाणं–ण; loc. वच्छे–वच्छम्मि (शौ. रिंस also वच्छाहिं cf. VIII 28·1), वच्छेसु–सुं; voc. वच्छ, वच्छा.

n. and acc. जलं, जलाइं–इ (जलाणि also in शौर०) rest as in M.

Among other declensional forms the following may be noted in particular.

ins. gen. loc. sing. (of माता) मालाए–इ, (of णई–नदी) णईआ–अ, णइए–इ.

ins. sing. अग्गिणा; gen. अग्गिणो–स्स; loc. अग्गिम्मि.

The following normal forms of हस् in the pre. and impera. may be noted :

Pres. १ हसामि, हसामो २ हससि, हसह ३ हसदि–हसेदि–हसइ (शौ. हसदि only), हसन्ति.

impera. १ हसमु, हसामो; २ हसमु, हसह; ३ हसदु–हसउ, हसन्तु.

Very few Atm. forms. are used in माहा; none in शौर.

The following are typical forms of the causal and passive : रोदावेदि; हस्सइ–हसिज्जइ.

The indecl. part. ends in तूण and ऊण in माहा. and in इअ and उअ or दुअ in शौ. The pre. part. ends in अन्त; in passive forms, इज्ज is added to the root, and अन्त and माण are the terminations of the pre. part; त्त of the alstr. n. becomes त्तण.

The following are the differences between शौरसेनी and the मागधी.

प, स are changed to श, ज to य, हृदय–हडअ, र्य and र्ज to र्य्य, क्ष to स्क, अहं to हके, हगे or अहके, nom. sing. in ओ of शौरसेनी to that in अ or ए, that of past. p. p. in द of शौरसेनी to one in ड, डि, डु or डे, gen. pl. in ण to आह, voc. sing. in अ to आ, चिट्ठ to चिष्ट, कृत, मृत, गंत to कड, मड, गड and त्वा to दाणि.

The following is a list of the words which are purely Prakrit and are rendered by completely different equivalents in the छाया:–छिविअ–स्पृष्ट्वा, केरक, (possessive affix), गोल्हड–गोमय, तर्–शक्, गोह–पुरुष, प्रेदण्ड–लुप्तदण्डक, अक्खन्त–आचक्षाण, गोसाविआ–वेश्या, छिणालिआ–वेश्या, ढक्केहि–पिधेहि, विसूर–विचार, पलक्क–लम्पट, कप्प–कतैय, पुरत्थिआ–प्राची,

पोत्थओ–पुस्तकं, गोड–पाद, भडुक्क–वटुक, मग्ग्–याच्, ओहालिअ–अपवारित, भालिक–भारवत्, गोह–मनुष्य, खुटित–पलायित, बोल–ब्रू, णवल–केवल, गोण–गो, फेल–प्रक्षिप, वप्प–पितृ, भेडक–उड्डप, खडुअ–कटक, भाआमि–विभेमि, पिट्ट–ताडय, वुड्डक–वृहत्तर, हुलमुलि–कपट, पोत्थाव–शुष्कोक्ष, डुब्ब–मरज्, वडुव्वक–वटुक, हुड–कुकर, पोट्टि, सालीय, सेलज्जअ.

The list of characters on p. L will show the distribution of the dialects among the characters of the मृ०. It may be observed that from Mss it would appear that शोधनक spoke मागधी originally or had traces of it in his speech; and that रोहसेन pronounces र s as ल s in act X, and on that ground alone has been included by पृथ्वी. among the speakers of मा०. The द्यूतकर uses Māgadhī forms occasionally (लद्दे गोहे II. 6. 4, मुक्के II. 6. 21) and संवाहक uses nom. sing. in उ (शिलु II. 6. 10). Māgadhī verses show clearly that the inflections of the nom. sing (m. and n.) are fast dropping out.

Appendix D

On the Indian Theatre

The beginnings of drama in India go back to the ṛgveda, but we cannot say definitely when the classical drama in its present form started on its career. The fragments of Aśvaghosha and other Buddhist authors' dramas found in Central Asia and the complete classification of the different types of drama and dramatic situations, characters, sentiments and appropriate gestures that we find in the Nāṭyaśāstra would make it highly probable that the drama had been an institution

---

* Of the text-books available on the subject the following are the most important : नाट्यशास्त्र of भरत, दशरूप of धनंजय, प्रतापरुद्रयशोभूषण of विद्यानाथ; रसमञ्जरी of भानुदत्त; साहित्यदर्पण by विश्वनाथ, नाट्यदर्पण by रामचन्द्र and गुणचन्द्र; भावप्रकाशन by शारदातनय; नाटकलक्षणरत्नकोश by सागरनन्दिन्. Of the modern text-books le Théâtre Indien by Lévi is the most important; among others those by Wilson, Windisch, Keith, Lindenau, Haas and Mānkad may be prominently mentioned.

of long standing in India. Windisch developed the theary that the classical Indian drama owes its origin to the influences of the New Attic Comedy and Reich attributes it to the Greek mime. The influences of the Greek civilisation on Indian sculpture, coinage, astronomy and astrology are admitted on all hands, but it would appear that there is no proof of an outside influence on the Indian drama, which appears to have had an entirely national growth.

Music and dance appear to have had a far greater share in the older reprsentations and an orchestra and a ballet were regular features of it. These were eliminated in later times; and greater emphasis laid on the real drama, of which the function is to hold a mirror to Nature (अवस्थानुकृतिः). Dramatic representations (रूपकाणि) were divided into ten classes: नाटक, प्रकरण, भाण, प्रहसन, डिम, व्यायोग, समवकार, वीथी, अङ्क and ईहामृग.

The old Indian dramatic theory is based on universal principles and does not differ much from the modern European theories. The dramatic technique alse is essentially the same.

The interest of a dramatic piece arises out of the plot, the characters and the situations where the many human passions have their scope.

The **plot** or the dramatic action has five **stages** in which the element of struggle appears: आरम्भ, यत्न, प्राप्त्याशा, नियताप्ति and फलागम. Between आरम्भ and प्राप्त्याशा there is hopeful struggle; between नियताप्ति (नियता आप्तिः certainty of attainment) and फलागम there are reverses which bring about despair.

These five stages are to be found in the main story(आधिकारिक) as well as the underplot (प्रासङ्गिक). From another point of view altogether the dramatic action has been divided into the five **Sections** (संधि): the preparation of the ground (मुख), the development (प्रतिमुख), incomplete realisation (गर्भः), the check and the dénouement (निर्वहण). On a resume' of the contemporaneous dramatic literature Bharata has given a further subdivision of the Samdhis : the मुख being divided into twelve subsections

(संध्यङ्गानि), the प्रतिमुख into thirteen, the गर्भ into twelve, the विमर्श into thirteen and the निर्वहण into fourteen, making a total of 64. Another list of twenty-one संध्यन्तराणि has been drawn up, probably by a later hand. It is possible to dispense with some of the Samdhis and therefore it is certainly not possible that Bharata could have insisted on all the sixty-four Sandhyangas being present in each play.

In the application of this theory to the सू. the फलं is the permanent union between चा० and व०; the welded union is only the crowning piece of it; it has not been thought of in the early stages, although व० does show a longing for it at IV. 23. 5. We note the आरम्भ of the फल at I 32. 2 on व.'s side and at I. 55 on चा.'s side. As to यत्न, it is mostly on व.'s side; cf. I. 56. 5, 16; II. 0. 36; IV. 31. 13, 32; on चारु.'s side it is unconscious, e. g. by his lovable acts, but conscious at I.56.4, V, 46. Indeed, the सू० is, acc. to ना. द. (p. 50) दैवायतफल. The प्राप्त्याशा is already there from the beginning, the element of struggle being due to the poverty of चा०, व० having clearly explained it herself at II. 0. 35. That cause ceasing to be operative, there is a greater element of struggle, of which the seed is observable in act I, esp. at 50. 19, which is expanded in acts VI and VII and which assumes a portentous growth in acts. VIII, IX, and X; for this second element of struggle, the प्राप्त्याशा appears at VIII. 46, (व० recovering her consciousness), X, 25 1. &c. and the नियताप्ति is observable at X, 37, 37, 5. The फलागम comes with X. 58, 10.

As to the सन्धिs: Act I forms the मुख, acts II, III, IV form the प्रतिमुख, act V the गर्भ, acts VI, VII, VIII, IX and X 0—25 the विमर्श, the rest of X forms the निर्वहण.

I renounce all attempt at spotting the संध्यङ्गानि, which show a genius of a cataloguing and labelling order, to which I am averse.

The entire dramatic action itself is divided, in view of the distinct functions served by the incident, into the Germ (बीज),

the expansion (बिन्दु), the episode (पताका), the contributory incident (प्रकरी), and the end (कार्य). The बीज is an incident pregnant with consequenes; the Bindu develops it; the Patāka is an under-plot with a distinct beginning, middle and end; the Prakarī is one of those numerous detached incidents which develop the plot. Later writers beginning from Dhanamjaya imagine the Sandhis to be the outcome of the inter-relation between the कार्यावस्था: and the अर्थप्रकृतय: and they try to find out all the sixty-four संध्यङ्गानि in a play. I think that this is wrong and there is no authority for it in the text of Bharata. Such rules would further kill all dramatic genius. It is no wonder that the critics find no other play than the वेणीसंहार for a study of the संध्यङ्गानि. The Ve. apparently was written according to the rules as interpreted by the later rhetoricians.

The **characters** are either idealistic or realistic and of three social and ethical grades: good, indfferent and bad; there are two characters amongst them who excite our interest to such an extent that we identify ourselves with them and feel their joys and sorrows. These are the hero and the hercine. The lighter pieces are an exception to this rule of identity of interest.

The human **passions** as they appear in drama have been divided into शृंगार (love), हास्य (laughter), वीर (the heroic), करुण (pathos), रौद्र (fury,) अद्भुत (wonder) भयानक (terror) and बीभत्स (disgust), to which शान्त (the serene) has been added.

In nature the various human passions are aroused by various causes and are expressed in various ways. Dramatic Passion is an artistic rendering of them and therefore presupposes a psycolchgical analysis and aesthetic application as they come into play in literature. They are called the Rasas. The Rasa is to be studied in its four aspects: the stable feeling (भाव), the emotional manifestation (अनुभाव), the changing mentality (व्यभिचारिभाव) and the external determinant (विभाव), which may be either basic (आलम्बन) or intensive (उद्दीपन).

It is through the identity of interest created by the literary illusion that all these passions assume a reality for the time being for the spectator or the reader.

The Dramatic Technique:— The story or fable (वस्तु, इतिवृत्त) can be represented on the stage only in accordance with certain conventions necessitated by the nature of the representation. For here incidents that have taken years to transpire are visualised in the course of a few hours. Some of them therefore are only to be alluded to and others enacted. The allusion can be made by five devices (अर्थोपक्षेपकाः), by (1) introductory scenes in which either second-rate (Sk.-speaking) or third-rate (Pkt.-speaking) characters play a part (विष्कम्भक and प्रवेशक); or (2) at the end of another act which therefore serves as an introduction (अङ्कावतार), or (3) by the natural transition from act to act when the action is continuous and therefore does not require an introduction (अङ्कावतार) and lastly by a character speaking from behind the curtain (चूलिका). Among other conventions of the Indian theatre figure the स्वगतम्, the प्रकाशम्, अपवार्य, जनान्तिकम्, and आकाशभाषितम्, which are common to the dramatic literature of the world. 'Even German precision is not unfrequently affected, and the sentiment with which the speaker is to deliver himself particularised.'*

The Theatre:—The Hindus never had any building appropriated to public entertainments although we have a very fine description of a theatre in the प्रियदर्शिका III. 2. They could not, therefore, have had any complicated system of scenery or properties. The उत्तररामचरित mentions चत्वरस्थानs as the place where dramatic performances were exhibited. From the frequent references to a garden and a पक्षद्वार, it appears that the मृच्छकटिक was performed in a quadrangle adjoining a garden.

* Cf. शृङ्गारभावं नाटयन्ती p. 182 ; so also स्पर्शं नाटयन् in the same page. अपवारितेन (p. 53), प्रविष्टेन (p. 160), सैरकं (p. 307) are some of the instructions. The last perhaps means 'coaxingly.'

'Companies of actors in India must have been common at an early date, and must have been reputable, for the inductions often refer to the poets as their personal friends, and a poet of tolerable merit in India was the friend and associate of sages and kings.' Strolling companies must have carried their kit with them as now and the Sūtradhāra, as his name signifies, must have been the architect in charge of the improvised theatre.

'We should never forget that the Hindu drama was not an ordinary occurrence, or an amusement of the people, but that it was part of an occasional celebration of some solemn or religious festival.

The direction in the संगीतरत्नाकर for the appearance of the dancer indicates the separation of the performers from the audience by a screen or curtain, which was either lifted up or withdrawn sideways, disclosing characters who are inside. It is often said, however, where a character makes his appearance under the influence of hurry or alarm, that he enters अपवाक्षेपेण, with a toss of the curtain, throwing up or aside, apparently, the cloth suspended in the flat, instead of coming on regularly from the wing. It seems possible also that curtains were suspended traversely, so as to divide the stage into different portions, open equally to the audience, but screening one set of actors from the other, as if the one were within and the other without a house or chamber.' The Mk. often makes some such arrangement, unless, as is by no means unlikely, the whole was left to the imagination. 'It would appear, also, from the same play that part of the stage was raised so as to form a terrace or balcony, as it was in Shakespeare's time in England.

The properties of the Hindu stage were, no doubt, as limited as the scenery, but seats, thrones, weapons and cars with live cattle were used. The introduction of the latter is frequent, and could not always have been imaginary, being as

in the मृच्छकटिक, especially indispensable to the business.'

Costume was always observed and various proofs occur of the personages being dressed in character. Females were represented still by females,* and courtesans were trained in acting (Mk. I. 42); but men also played female rôles.

Appendix E.

List of readings in Godbole's edition that have been departed from (Refrences are to pages and lines).

Act I.— p. 2 l. 19 गुरुउ; 2·20 परिअन्तण, 4·1 एअं ते; 5·7 आ; 5·7 उत्ता; 5·9 पसीदउ; 6·9 जधा दाणिं; 7·2 वि; 7·3 अहोरत्तप्पअत्त; 7·8 अ (add.); 7·18 मन्दं (om.); 9·6 उत्ता; 9·7 अरण्णे (add.); 9·13 तत्परिगतः; 10·1 त्वमपि गच्छ; 13·4 मडअं; 13·4 शेवंदि; 14·1 मालेसि; 14·2 परिब्भट्ठो परिअणो; 14·6 के; 14·14 मालीहशि; 15·2 शान्तं पापं शान्तं पापम्; 15·8 दाळिआ णं (add.); 15·9 हरगे अण्णगामंतलं ण गडे णगालन्तल वा ण गडे; 15·10 अत्तणकेलकेहिं; 15·17 वाप्रियं वा; 16·13 तस्स; 16·14 उवणिद जेण (add.); 18·17 अहं (add.; 25·5 स्वरसंयोग:; 20·7 शलपलिवत्ते (om.); 20·13 भो; 20·17 पेक्ख (om.); 21·13 दुज्जण (add.); 21·16 ईरिसो; 22·11 उवालद्धो; 22·15 आर्ये (om.); 22·20 किविणं अं-; 23·8 गब्भदासीअ उत्ते, 23·11 आर्य (add.).

Act II—39·8 सम्पदं; 41·18 प्रत्यभिवादये; 44·16 णिवेदेम्ह; 45·7 संवाहअइत्त.

Act III—p. 54 l. 2 सुअणे; 55·12 सुद्धुआअदि; 15·18 अन्तर्हित:; 60·10 तावत् (om); 60·19 नाभ्यन्तरे; 63·2 चोरो सन्धि; 67·13 ब्राम्हणो.

Act IV - 69·1 अज्जआए; 71·15 आं (om.); 71·17 नु मया (om.) 72·15 मत्; 73·3 अव; 74·18 सत्यम् (om.); 75·22 हि (om.); 78·13 सर्वैलक्ष्यम्; 79·4 एदं दे दिदित्ति; 80·7 बद्धः; 83·12 एसो अ; 83·12 आत्महिदो; 83·12 पासअपीठो; 84·4 पारमरिसेण; 84·7 ससिंगारओ; 84·15 पच्चन्तिअ. p. 85 11 कक्केतर; 85·14 वेदुरिआइं;

* This deserves careful attention of the reader. नवनाटकदर्शनोत्थिता सूत्रधारी becomes by this intelligible.

86·2 पिबाअदि; 88·9 मरइ; 90·14 पि (om.); 91 5 अण्णवेहि; 91·7 आअच्छामित्ति.

Act V—p. 93 l. 12 भो ते; 104 13 सुक्ख (om.); 106·11 राआवच्छहारी; 107·22 विफला भवन्ति; 108·13 अत्ताणअं.

Act VI—p. 119 l. 7 णअराओ; 119 9 वीसद्ध 120·7 पवहणो त्ति; 120·9 वजइ; 121·6 को सो; 122·1 पिदरं.

Act VIII—p. 133 l.2 णाश; 138·7 °धिणहि; 139·7 आगदेशि; 139 9, 11, 13, 14 आगदे; 139·17 पाआलखण्डेण; 141·1 आदले; 141·10 संचारः; 141·11 छिन्न; 142·1 ऊसरखेत्त; 142·6 वच्चेन्ति; 143·13 भावे (om.); 144·15 पवहणविपज्जासेण; 145 14 शन्धु-क्खिदे; 146·4 लक्खशी कावि; 146·20 वुड्ढकोले; 147·5 शव्ववडाणं; 148·10 पलिहलामि; 149·9 मालेदि; 149·15 वड्ढकेहिं मल्लकप्पमाणेहिं कुलेहिं; 151·12 अङ्गीकरिस्सं; 152·6 छुद्दे लाआ; 153·8 मल्लेइ अम्ब; 153·11 शेवावच्चित भादुके; 158·10 पाआलखण्डं; 158·13 पटाक्षेपेण; 159·7 शणुरशशादि.

Act IX—p. 161 l. 12 शुविहिदएहिं; 163·9 चरितं; 165·15 एव्वं वड्ढके; 168·1 अनुभविदुं; 171·20 इत्थिआवादआहः 174·6 कथमकार्षं; 176·1 पाणिपादेहिं; 179·4 दुस्संकणआ; 181·8 करआइं एदाइं; 181·15 पात्र; 183·13 अहो अविमृष्यकारी.

Act X—p. 185 l. 8 पांशुरुक्षी; 186·1 भाग्यानामचिन्त्याः; 186·9 हुण्ड; 190·1 विअचन्दे; 190·2 अरे रे चाण्डाला; 191·19 पाडेमि; 193·3 उरुमालिदे; 193·5 हलक्कश्श; 193·8 वालग्ग; 193·9 पलक्कमं; 193·10 हीं हीं; 193·11 पवले वलमणुशे; 194·9 लअणकुम्भ; 195·10 पत्तिआअंदे; 198·6, 9 भोदि, 199·14 पडदि; 201·16 अनुग्गहिदुं; 202·14 वस्सरसदं; 203·8 द्रोणवृष्टिं; 204·16 शंवाहके णाम; 206 5 कूटागारे बद्धः; 207·14 गब्भदाशीर्षाए; 208·7 वदन्वायेः; 209·14 अकण्णणादो; 209·16 पडिवालेसू; 210·15 वद्धावीअसि; 211·18 दिउणे मे; 212·1 भिक्षुः । प्रियं नः प्रियम्; 212·4 सुवृत्तोयमदासो.

Errata of Sanskrit Text

P. L of Intro. l. 2 पात्राणि.

I.8.1 शब्दापयित्वा : 29 ईमाणेह ; I 19.*c* मे ; I.30 *d* मुमूर्षू०; I.32 तथैवेतरे ; 35.2 बलिमुपहर ;

II.0.8 पूजां; II.3.*b* शक्नोति ; 7.37. om. परिषावध्य ; 14 4. मुष्टि०; 15. निःश्वसितो खिन्नतश्चा० 24.3,4 बलप्त्वा ; 24.6 दत्त्वा ; 26.5 अरे भण तं ; 17.8 संक्षोभ कुर्वन्.

III. 3. *a* वृन्तं ; 16 1 पकेष्टके ; 26.14 न्यासश्चौरेणाप०;

IV 0.1 इति परिक्रामति ; 5.6. °माचरितम् ; 27.8 दौवारिक ; 29.5 इतश्चोत्सर्पः०; 31.11 रत्नावलीम्.

V.11.43 कुम्भीलकं ; II 48 यावदार्थाय ; 34 1 भवत्वेवं ; 35.4 अनेनोपायेन ; 38.6 प्रनष्ट०; 39.5 चेट्याः कर्णे ; 45 *c* मेघाः ; ४७ स्पर्शं नाटयन् ;

VI.0.30 मृत्तिकाशकटिका ; 0.36 एषेदानी ; 0.38 निष्क्रान्ता ; 5 *c* भित्त्वा ; 5.1 पौरस्त्यै ; 12. *b* एतत्तावः ; 19.1 इत्यर्थोक्ति ; 25. *b* न भणाम्येष ;

VIII.0.1 °चीवरहस्तो ; 3.3. भिक्षुणापराधे ; नासिकां विद्ध्वा०; 4.12 °सवर्णानि विस्रगन्धीनि ; 14.35 (141.3) शङ्खां ; 36 (141.7) छायां; 24.8 खादिष्यामि ; 28.1 बृहत्तरं मल्लकं०; 36 *d* निःश्वासोऽपि मृत इयं ; 37.180 °मात्मीयाभ्यां ; 46.8 °मवलम्ब्य : समाश्वस्तमना.

IX.2.*b* क्षणेन; 7.38 (169.12) आह्वय; 10 *c* सव्य च; 16.4 आगतोऽस्मि ; 18 *b* हृदि ; 24.4, 28.1, 28.3 to be numbered 1, 2, 3 ; 29.1 मै० for वि. ; 30.8 संस्था०; X.14 *b* असुवर्ण मण्ड०; 57.15 आर्यपुत्र एवैषः.

Errata of Prakrit passages

p. 15 l. 1 take गडे after वा; 16. 15 add दीअन्दी after दीअन्दी ; 20 11 पसुबन्धोव°; 26.7 गेण्हदु ; 34.10 सुणहिर ; 35.8 सुट्ठु ; 37.8 अले ; 40.7 वट्टामि ; 45.2 गेण्हेम्ह ; 49.6 समस्मासिदु ; 49.12 शक्कश्शमणके ; 53.11 कहिं ; 53 13 हञ्जे ; 55 12 सुसुआअदि ; 94.1 णवणलीण ; 97.8 विअ ; 99.12 एशा शा ; 110.12 गन्तव्व ; 114.8 वद ; 115.7 शिग्घं ; 126.9 केसेसु ; 133.4 सखभ्रन ; 134.7 शवण्णाइ ; 134.-11 उश्शग°; 140.3 उववण्णं ; 145 4 वअणेण ; 151 5 णेच्छशि ; 151.11 33 ; 158 12 भूमीए ; 160.13 मम एशे ; 163.16 अभिअरणभो°; 165.18 पिदा ; 167.7 add गीवालिआए after मोघट्ठाणए ; 172.21 णिगूहेशि 187 8 वशन्तशेणा ; 193.4 शत्तुविणाशे ; 193.14 णिवालिदा ; 196.16 चालुदत्ताक ; 211.4 समागमं.

Abbreviations

N. B. Prose speeches in plays are numbered as from the last preceding stanza of an act, from 0 at the beginning of an act; they are either shown by top-figures or ordinary figures; thus I.31[9] or I.31.9 will mean the 9th speech after I 31. Stage directions are taken as parts of speeches and no separate figures are given to them.

ABI—Annals of the Bhandarkar Institute.

Am.—अविमारक.

Bc.—बालचरित.

N.—नाट्यशास्त्र of भरत.

Bṛ.—बृहस्पति.

Cā.—चारुदत्त.

D.—दशरूपक of धनंजय.

Gawronski stands for his article in KZ.44.

J. A.—Journal Asiatique.

JAOR—Journal of the American Oriental Society.

J R A S—Journal of the Royal Asiatic Society.

K. P.—काव्यप्रकाश.

Ku.—कुमारसंभव.

Mā.—मागधी.

Me., Megh.—मेघदूत.

Mṛ.—मृच्छकटिक.

Ms., Mss.—Manuscript, Manuscripts.

Pāṇ.—अष्टाध्यायी of पाणिनि.

Py.—प्रतिज्ञायौगन्धरायण.

Ragh. or Raghu.—रघुवंश.

Ryder in the Notes stands for his article in JAOS (1909)

S'āk.—शाकुन्तल or अभिज्ञानशाकुन्तल.

S. D.—साहित्यदर्पण of विश्वनाथ.

Sv.—स्वप्नवासवदत्त.

ThI—le Theâtre Indien by Sylvain Le'vi.

Vya.—व्यवहारमयूख Ed. Mandlik

Yā—याज्ञवल्क्यस्मृति.

Other abbreviations are easy to understand and therefore are not noted.

Notes pp. 73-100 printed by A. V. Patwardhan, B. A., at the Aryabhushan Press, No. 936/3, Bhamburda; and the rest by Lakshman Narayan Chapekar, at the Aryasaṁskṛti Press, 198 (17) Sadashiv Peth, Poona 2.

27760

THE KUPPUSWAMY SASTRI
RESEARCH INSTITUTE,
64, R. H. ROAD, MADRAS-4